

Szabó Márton
Diszkurzív politikatudomány

Szabó Márton

Diszkurzív politikatudomány

*Bevezetés a politika
interpretatív szemléletébe
és kutatásába*

Osiris Kiadó ► Budapest ► 2016

A kötet a MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetében készült.

A kötet megjelenését támogatta a Pallas Athéné Domus Animae Alapítvány és a MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet.

PADA

PALLAS ATHÉNÉ
DOMUS ANIMAE
ALAPÍTVÁNY

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz,
sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben való
tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

© Osiris Kiadó, 2016

© Szabó Márton, 2016

Osiris Kiadó, Budapest
www.osiriskiado.hu

Felelős kiadó Gyurgyák János
Szöveggyongozó Macskássy Zsuzsa
Műszaki szerkesztő, tördelő Lipót Éva
Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyula
Felelős vezető Fekete Viktor ügyvezető igazgató

ISBN 978 963 276 273 9

TARTALOM

BEVEZETÉS. Egy alternatív szemléletű politikatudomány körvonalazása	13
---	----

Első könyv ► **TÉNYEK**

I. FEJEZET. Tények a politikában és a politikatudományban	33
1. A történettudomány példája	33
2. A politológia mint ténytudomány	35
3. A politika és a politológia tényei	37
4. A politológus tényvizsgálata	40
5. A tudományos ténytermelés dilemmái	43
6. A tények típusai	46
II. FEJEZET. A politika nyelvi tényei	49
1. Viták a nyelvi tények státusáról	49
2. Michael Oakeshott a politikai tényekről és a nyelvről	51
3. A beszéd rögzítésének jelentősége	54
4. A politikai szövegek mint források	56
5. A politikai nyelv tudományos értelmezése	59
6. Diszkurzív politikatudományi iskolák	62
7. A diszkurzív politikatudomány és a nyelvi tények	66
III. FEJEZET. Politikai cselekedetek és értelmezések	68
1. A cselekedetek szövegszerűsége és olvashatósága	68
2. A politikai cselekedetek intencionalitása	70
3. Kontingencia a politikai cselekedetekben	74
4. A cselekedetek kontextualitása	78
5. A tettek ideje mint narráció	81
6. A politikai tett mint vita	83
IV. FEJEZET. A politikai tárgyak jelentéstana	86
1. A politikai tárgyiságok előállása	86
2. A redukált politikai tárgyak jelentése	88
3. A komplex tárgyak politikai szimbolikája	93
4. A politikai tárgyiságok megismerésének dilemmái	97

Második könyv ► **MEGISMERÉSEK**

V. FEJEZET. A megismerő ember: nézőpontok a politika megismerésében	105
1. Kimeríthetetlen valóság, változó perspektívák	105
2. A politika különböző rétegeinek megismerése	108
3. A jelenlét és a nézőpontok viszonya	111
4. Nézőpontok és megismerési korlátok	114
VI. FEJEZET. A politikai tény mint esemény és szituáció	118
1. Tények az értelmezési és cselekvési viszonyokban	118
2. A múlt idő és a jelenvaló tér megtapasztalása	121
3. A narratív értelmezés	123
4. A politikai tér és a stabil állapot értelmezése	127
5. Az esemény és struktúra viszonya	129
VII. FEJEZET. Lehetőség és szükségszerűség a politikában	132
1. A lehetőség megismerésének nehézségei	132
2. Arisztotelész a politika esetleges természetéről	134
3. Max Weber a politikai kontingenciáról	136
4. Lehetőség a történelemben	138
5. A lehetőség eliminálása	143
6. A politikai kontingencia felszámolása	147
VIII. FEJEZET. Fikció és realitás a politikában	150
1. A politikai fikció ereje	150
2. Jürgen Habermas a fikciós nyelv természetéről	153
3. A fikció helyei: a múlt, a jövő és a távoli terület	155
4. A magyarázat és a megértés konvergenciája	158
IX. FEJEZET. A politikai tapasztalatok és tények általánosítása	165
1. Az általánosítás nehézségei	165
2. Az absztrakt fogalmi és a cselekvő általánosítások	168
3. A tipikus mint művészi különös, erkölcsi példa és politikai képviselő	171
4. A kivétel szerepe a politika megismerésében	175
5. Az általánosító politikai cselekedet	179

Harmadik könyv ► **KERETEK**

X. FEJEZET. Intézmények és intézményfelfogások	189
1. A jogi és a magatartási intézményértelmezések	189
2. Közgazdasági, szociológiai és történettudományi intézményfelfogás	192
3. A diszkurzív institucionalizmus megjelenése	197
4. A diszkurzív felfogások megoldatlan problémái	198

XI. FEJEZET. Diszkurzív intézményesedés és a politika	201
1. A szöveg és diskurzus saját joga	201
2. A diszkurzív intézményesedés immanenciája	204
3. A cselekvő diskurzus általánosodása	208
4. Diszkurzív politikai intézmények	212
XII. FEJEZET. Szervezetelméletek	217
1. A szervezet „felfedezése”: Max Weber	217
2. A szervezetek struktúrája: a kontingenciaelmélet	220
3. A szervezetek fejlődéstörténeti magyarázata	225
4. Magatartás-tudományi döntésemélet	229
XIII. FEJEZET. Interpretatív szervezetfelfogás	236
1. Az elmélet tudományszemléleti újdonsága	236
2. A szervezetek interpretatív szempontú sajátosságai	240
3. Stabilizálás és intézményesítés	245
4. A szervezetek kutatása	249
5. Az interpretatív felfogás akceptálásának nehézségei	253
XIV. FEJEZET. A politikai szervezetelmélet alapjai	257
1. Megkülönböztetések és értelmezések	257
2. A stabil politikai szervezet mintája: az állam	260
3. A képlékeny szervezet mintája: a párt	265
4. Diszkurzív politikai szervezetfelfogás felé	270
 <i>Negyedik könyv ▶ SZEREPLŐK</i>	
XV. FEJEZET. A politikai ellenségek értelmezéstana	281
1. Közellenség és magánellenség	281
2. Az abszolút ellenség és a semleges fél	284
3. Az igazságos háború és a közösségi önzés	288
4. Az erőszak nyelve és a hódítás	290
5. A leigázott és megszólalásának lehetősége	296
XVI. FEJEZET. Politikai ellenfelek	303
1. A pártok mint intézményesített ellenfelek	303
2. Ellenfél vagy ellenség	308
3. Az ellenségkonstruálás nyelvi stratégiái	312
4. Az ellenséges szembenállások politikai valósága	320
5. Küzdelem a párt politikai egységéért	327
XVII. FEJEZET. Szövetségesek és szövetségek	330
1. Politikai szövetségkötők és a szövetkezés feltételei	330
2. A szövetkezés és szétválás diszkurzív stációi	334
3. Tárgyalások, elvek, kompromisszumok	338
4. A szerződésalkötés mint intézményesedés	342

XVIII. FEJEZET. Független politikai szereplők	345
1. A citoyen színre lépése	345
2. A dolgozó mint állampolgár	349
3. A választópolgár és nem választása	355
4. A kritikai értelmiség	360
5. Politikai példaképek és utópiák	363
XIX. FEJEZET. Idegenek a politikai közösségben	368
1. A diplomata mint állami idegen	368
2. A migráns mint individuális idegen	374
3. A közösség politikai vendégei	381
4. Kirekesztett politikai szereplők	384
 <i>Ötödik könyv ► ÜGYEK</i>	
XX. FEJEZET. Közügy a primer közösségek világában	395
1. Közösségek közpolitikája és a hagyomány	395
2. Családi-rokoni kapcsolatok és szerepük a családalapításban	398
3. Közfeladat a családban: a gyermek születése és felnevelése	403
4. Az idős emberek helyzete	406
5. Szomszédsági-lakóhelyi közösségek és a kölcsönös segítség politikája	410
6. A köztulajdon gondozása és a közlegelő esete	414
XXI. FEJEZET. Civilszervezetek és közügyek	420
1. Civil társadalom és civil szerveződés	420
2. Közgazdaságtani, szociológiai és politológiai megközelítések	422
3. Ami nem civil: profitorientált, állami és hatalmi	427
4. Ami civil: közcélúság, önkéntesség és önkormányzó működés	434
5. Közügyek a civilszervezetekben	440
XXII. FEJEZET. Közügyek a tanácskozó testületek előtt	444
1. Testületi közösségek	444
2. Az instrumentális racionalitás kérdőjelei	447
3. Deliberatív (diszkurzív) logikák	452
4. A tanácskozó testületek funkciói	456
XXIII. FEJEZET. Közjó a képviseleti demokráciában	461
1. Közügy és közjó	461
2. Normatív közjó és objektív közérdek	463
3. Az (újra)értelmezett közjó	466
4. Képviselet-elméletek	469
5. Ankersmit a politikai reprezentációról	472
6. A diszkurzív közjó	476

XXIV. FEJEZET. Közigazgatás és közügy	480
1. A közigazgatás szervezete és jogszerűsége	480
2. A közigazgatás legitimitása: demokratizmus és hatékonyság	483
3. Kiszámíthatóság, egyenlőség, biztonság, szervezés	487
4. Közügyek és közfeladatok a közigazgatásban	491
5. Szakpolitikák: testek, tudások, közösségek, tárgyiságok	495

Hatodik könyv ► **KUTATÁSOK**

XXV. FEJEZET. Közvélemény-kutatás és közvélemény	507
1. A közvélemény-kutatások jelentősége	507
2. Kutatások és eredmények	510
3. Előfeltevések és érvényességek	515
4. Közügyek a közvélemény-kutatások tükrében	521
XXVI. FEJEZET. Közügyek napirenden	526
1. A napirendkutatás és az agenda setting sztori	526
2. Hatások és összefüggések: eredmények és problémák a napirendkutatásban	528
3. Küzdelem a témák meghatározásáért: a magyarországi kutatások eredménye	533
4. Az agenda setting és a közügy	537
XXVII. FEJEZET. Népszavazás közügyekről	542
1. A népszavazás mint jogi és politikai intézmény	542
2. Érvek a népszavazás ellen és mellett	546
3. A népszavazási kérdés megfogalmazásának nehézségei	551
4. Mire és miért szavaz az állampolgár	555
5. A népszavazási eredmény értékelése és értelmezése	559
XXVIII. FEJEZET. Közügyek diskurzív vizsgálata	564
1. A szavak és szövegek a politikában	564
2. A politikai szövegek jellege és státusa	567
3. A diskurzuselemzés módszerei és eljárásai	572
XXIX. FEJEZET. Közpolitikai diskurzuselemzések	581
1. Kudarcok és kiútkeresések a közpolitikai vizsgálatokban	581
2. Argumentatív diskurzuselemzés	583
3. Narratív közpolitikai elemzés	588
4. Kulturális közpolitikai elemzés	591
5. Etnográfiai közpolitikai elemzés	595
6. A diskurzuskoalíció kérdései	598

Hetedik könyv ► **POLITOLÓGIÁK**

XXX. FEJEZET. A tudás és a hatalom viszonya	605
1. Platón: a hatalom alárendelése a tudásnak	605
2. Thomas Hobbes: a tudás alárendelése a hatalomnak	608
3. Immanuel Kant a tudás és hatalom közötti közvetítésről	611
4. Max Weber: tudás és hatalom elválasztása	615
5. Hayden White az értelmezés politikájáról	619
6. A tudás és a hatalom differenciált szemlélete	622
 XXXI. FEJEZET. Homo politologicus	 627
1. A politológus státusa	627
2. Adekvát tudás és politikai részvétel	630
3. A tudomány nyelve és a politizálás	635
4. A politológus a társadalomban	638
 XXXII. FEJEZET. Polifonikus politológia	 642
1. A többszólamú politikatudomány lehetősége	642
2. Kutatói szempontok explicitté tétele	645
3. A sokoldalú politikatudomány	649
4. A polifonikus politológia tagoltsága	652
 XXXIII. FEJEZET. A politikatudomány mint önálló diszciplína	 657
1. A politológia módszertani és diszciplináris inautentikussága	657
2. A társadalomtudományok jellege és a politika tanulmányozása	660
3. Az önálló politikatudomány szemléleti keretei	664
4. Az autentikus politikatudomány felé	668
 IRODALOM	 675
FORRÁSOK	695
ELŐZMÉNYEK	699

*feleségemnek Zsuzsának;
gyermekeimnek Krisztának és Péternek;
unokáimnak Klárának, Flórának,
Rebekának és Vincentnek*

BEVEZETÉS

Egy alternatív szemléletű politikatudomány körvonalazása

Megfejtethető titok mindaz, ami rejtett.

Megfejtethetetlen titok mindaz, ami nyilvánvaló.

Weöres Sándor: *A titok*

Az olvasó egy alternatív szemléletű politikatudomány kialakítására irányuló kísérlet összefoglaló munkáját tartja a kezében, aminek a kezdetei mintegy húsz évre nyúlnak vissza. A *Politikatudományi Szemle* 1996. évi negyedik számában jelent meg egy terjedelmes tanulmányom *Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről* címmel, s az írásban amellet érveltem, hogy a politikát csak akkor tudjuk helyesen értelmezni, ha a politizáló emberek nyilvános és interszubjektív értelemadását s értelemfejtését, vagyis diszkurzusát, nem kivonjuk a politika „igazi” valóságából, és külsőleg „ragasztjuk” ehhez hozzá valamilyen feltételezett oksági kapcsolattal, hanem azt eleve benntartva írjuk le a politikát. Ezt a politikaértelmezést diszkurzív politikatudománynak (Political Discourse Studies) neveztem, s az írásban bemutattam ennek három alapvető területét és mintázatát. Ha ugyanis érvényes az állításom – írtam ezt anno –, akkor minimum a *kik, mit és hogyan* kérdésre válaszolva lehet részletesen prezentálni egy ilyen *interpretatív és konstruktivista* szemléletű, kommunikatív jellegű és a posztmodern szemléletre hajazó politikatudományt. Vagyis azt javasoltam, hogy a politikai *szereplőket*, a *megismerési és cselekvési* módokat, valamint a *közügyet* kell egymásra vonatkoztatottan, de egymástól elkülönítetten vizsgálni.

Sokan vitatták s vitatják egy ilyen szemléletű politikatudomány lehetőségét és társadalmi hasznát, s én érteni vélem az érveiket, bár nem értek velük egyet. Ugyanis kritikai megállapításaik vagy szimplán tekintélyelvű ellenérvek, vagy abból a természettudományokra jellemző pozitivistá és objektivistá tudományos paradigmából következnek, amelyet megpróbálok magam mögött hagyni, amelynek egyetemes érvényessége egyébként is erősen kétséges, jöllehet ez a *mainstream* politológia, igaz, gyengülő pozícióban. Pontosán tudom, nem könnyű velem egyetérteni. Már csak azért sem, mert a főáram recepciója és adaptálása is messzemenően késésben van Magyarországon, aminek pótlása és akceptálása helyett én azzal a javaslattal álltam elő mintegy húsz évvel ezelőtt, hogy ez a tudományosmény és tudományos gyakorlat ezer sebből vérzik, ezért túl kellene rajta lépni. Nem könnyen akceptálható program ez senki számára, hiszen „pénz, paripa, fegyver” annak jár, aki „beáll a seregbe”. Ráadásul sokan őszintén hittek s hisznek az objektivistá politológiában, ezzel együtt a politikai eszmék imponderábilis és „járulékos” természetében, a cselekedetek pontos okainak kimerítő feltárásában és előrejelzésében, a politika determináló struktúráinak és egyetemes törvényszerűségeinek megragadásában és más teológiai gyökerű és természettudományos ihletettségű modernista eszmében, amelynek nyomán lassan felszámolódnak kultúránk keretei és civilizációnk alapjai.

A *Vázlat* komoly vitát váltott ki anno, és azóta is sokan tekintenek rá úgy, mint a diszkurzív politológia kidolgozását elindító írásra. Ezt én is így gondolom, még ha azóta számos ponton korrigáltam is régi írásom néhány állítását. A megjelenése óta eltelt években azonban azon dolgoztam, hogy képességeim és lehetőségem szerint megvalósítsam a *Vázlatban* körvonalazott programot. A *Diszkurzív térben* (1998) című könyvem ebbe az irányba mutató korábbi írásaimat tartalmazta. A *Tudáselméletek* (1998) azokat a szerzőket mutatta be, akik a társadalomról és a politikáról a *Vázlatban* jelzett módon gondolkodnak. A *diszkurzív politikatudomány alapjai* (2003) című könyvben pedig azokat a *teoretikus, tematikus és empirikus* írásaimat gyűjtöttem össze és rendeztem monografikus kötétté, amelyek reményeim szerint megalapozhatják az általam kívánatosnak tartott alternatív szemléletű politikatudományt.

Ilyen előkészületek után, valamikor a kétezres évek elején kezdtem el a *Vázlatban* jelzett program *részletes* kidolgozását. Ez konkrétan azt jelentette, hogy tematikus felépítésű monográfiákban próbáltam megválaszolni az 1996-ban megfogalmazott három kérdést: *kik* a politika résztvevői, *mit* tesznek és valósítanak meg, valamint *hogyan* értelmeznek és cselekszenek. Az első kérdésre a *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése* (2006) című könyvem tartalmazta a részletes választ. Munkám azt prezentálta, hogy a politika telítve van olyan ismert szereplőkkel, akiket egy értelmező praxis tart fenn, és akiket diszkurzív elemzéssel tudunk csak azonosítani, nem pedig intézményi státusuk és okságilag determinált cselekedeteik felmutatása által. Vagyis meghatározó módon jelen vannak a politikában, de eladdig nem voltak tárgyai szisztematikus elemzésnek. A második kérdésre a *Politikai episztemológia* (2011) című monográfiám tartalmazta a kidolgozott választ, amely címe ellenére nem elvont tételeket felvonultató politikai ismeretelmélet, hanem a „hogyan vagyunk benne a politikában” kérdés átfogó megválaszolása, azaz milyen jellegűek s merre vezetnek bennünket cselekvő beszédeink és értelmező tetteink, hiszen a könyv alaptétele szerint a diskurzus cselekvés, a cselekvés pedig szövegstruktúrával bír. A *közügy politikaelmélete* (2014) című könyvem pedig arra kereste a választ, hogy „mi végre az egész”, mit valósítanak meg a politika résztvevői, amikor vitatkozva összefognak egymással egy-egy szervezetben valamilyen közügy megvalósítására, avagy maguk hoznak létre szerveződések a „köz érdekében”.

Könyveimnek, számomra örömteli módon, meglepő sikere volt, és nem is csak a recenziókra, ismertetésekre gondolok itt. Több egyetem építette be magiszteri és doktori képzési programjába a könyveimben kidolgozott témákat, és hívott meg azok tanítására. Pontosabban arra, hogy könyveim alapján vezessen kurzusokat az egyetem politikatudományi, szociológiai, kommunikációtudományi és közigazgatás-tudományi képzésében, amiről az olvasó részletesen tájékozódhat a honlapomon: www.szabomarton.e3.hu. Mindez világosan jelzi, hogy a magyar társadalomban és a szakmában van egy komoly fogadókészség az értelmezés- és kommunikáció-központú diszkurzív politikatudományi megközelítésre. Legalábbis az új megközelítésre nyitott kollégák és fiatalok körében.

Az utóbbi három könyvem írása közben egyre inkább meggyőződésemmé vált az, amiről eredetileg is voltak persze elképzeléseim, nevezetesen, hogy ezek a könyvek, ha nem is szigorúan egymásra épülve, de egyetlen nagyobb munka egymást kiegészítő részei, vagyis a *Vázlatban* kifejtett program megvalósításai, jóllehet egyáltalán nem

törekedtem trilógiát írni. Összetartozásuk azonban soha nem volt kétséges előttem, ennek hogyanja annál inkább. Miután azonban megírtam őket, biztos lettem abban, hogy a *Szereplők*, az *Episztemológia* és a *Közügy* kötetei többé-kevésbé együtt adják ki azt a politikatudományt, amely áttekintően *összegzi és bevezeti* az olvasóját a politika alternatív (interpretatív vagy diszkurzív) értelmezésébe. Ennek megfelelően a *Diszkurzív politikatudomány* ennek a három könyvnek az „összedolgozott” kiadása, a szükséges átszerkesztésekkel és egyben jelentős kiegészítésekkel. Műfaját tekintve az esszé (próbálkozás) és a summa (összegző lényeg) között helyezkedik el, azt is mondhatnám, hogy *kísérleti monográfia*, amely arra vállalkozik, hogy összegzően bemutassa a diszkurzív politikatudományt.

A három könyv egyetlen új kötetté való „összedolgozása” azonban sajátos problémákat vetett fel, ami annak az egyszerű a ténynek a következménye, hogy húsz vagy tíz évvel ezelőtt nem tudtam pontosan, hogy merrefelé tart a program, amely mellett elköteleztem magam. Természetesen más lenne a helyzet, ha kívártam volna ezeket az éveket, s csak akkor publikálom a kéziratot, amikor kompletten együtt van a teljes anyag. Ezt nemcsak a kutatókat terhelő publikációs kényszer miatt nem tettem, hanem azért sem, mert nem tudtam anno, hogy lesz-e időm és energiám végigvinni a programot, megvalósítani a tervemet, hiszen már akkor közelebb voltam a hatvan, mint az ötven évhez, amikor a *Diszkurzív térben* (1998) című kötetem megjelent. Miután azonban a könyvek sorra elkészültek, nem volt kétséges előttem, hogy ezek a munkák nemcsak összetartoznak, hanem „összefűzve” tudják megmutatni, hogy milyen lehet egy értelmezés-központú politológia. Ráadásul a munkáimat kísérő viták és értékelések, valamint az egyetemi kurzusaim is sokat segítettek a szövegek véglegesítésben, amiért hálás köszönettel tartozom a kollégáimnak, a diákjaimnak, különösen doktorandusz hallgatóimnak és az általam vezetett *Diszkurzív Műhely*be 2002 óta járó s több szakmából verbuválódott lelkes diákoknak és fiatal kollégáknak.

A három korábbi könyvem „összefűzött” monográfiaként való megjelentetésének alapvető nehézségét az jelentette, hogy a korábbi munkákat *egységes* új könyvként kellett elgondolom, vagyis a könyvek különböző részeit egymásra kellett vonatkoztatnom. Ennek következtében nem korábbi munkáim egyetlen könyvben való változtatlan kiadását tartja kezébe az olvasó; a *Diszkurzív politikatudomány* – három előzményéhez képest – *új könyv új szövegekkel*. Nem radikálisan más, sem terjedelemben, sem szemléletben, sőt mintegy kétharmada ugyanaz a minimálisan korrigált szöveg. Így együtt, összefűzve és egymás közelségében azonban a régi szövegek is új arcukat képesek megmutatni, mondhatni reflektálnak egymásra. A régi és az új szövegek viszonyáról egyébként az olvasó pontos tájékoztatást kap a könyv végén található *Előzmények* cím alatt, ahol fejezetről fejezetre bemutatom a kapcsolódásokat és változásokat, az összevonásokat, a kiegészítéseket, az átdolgozásokat.

Az „összedolgozás” konkrétan azt jelentette, hogy több helyen „szétszedtem” a korábbi könyveimet, más helyen összevontam fejezeteket, sőt vannak olyan részek is, amelyek régebbi szövegeim átdolgozott beépítései vagy teljesen új fejezetek. Új rész például a *Keretek* című „Könyv” öt fejezete, ugyanis az „összedolgozás” közben vált világossá előttem, hogy az *intézmények és szervezetek* diszkurzív karakterének átfogó bemutatása nélkül nem lehet teljes az általam elgondolt munka. Természetesen formai egységesítést is végeztem, s az esetleges átfedéseket is igyekeztem megszüntetni, de ez volt a kisebbik munka. A legkomolyabb feladatot – mint jeleztem – a régebbi

írásaim újragondolása és az egész könyv egységes felépítése jelentette, amely itt-ott hangsúlybeli változást, az átfedések megszüntetését, néhány helyen pedig átdolgozást és kiegészítést jelentett.

A *Diszkurzív politikatudomány* azonban, bár átfogó és összegző munka, mégiscsak *bevezetés* egy lehetséges új politológiába, mint az alcíme is jelzi. Könyvem alapvetően nem újszerű kutatási módszert proponál, mint némelyek gondolják a diszkurzivitásról, hanem egy *tudományszemlélet következetes érvényesítése* próbál lenni, márpedig ennek a szemléletnek a távlatait nehéz pontosan megbecsülni és lehetőségeit túlértékelni: olyan új területek felé próbál tájékozódni és utat nyitni, amit csak bevezetni lehet – még szisztematikus igénnyel is –, nem pedig kimerítően bemutatni. S hogy nem a vágyaimról beszélek, arra tanítványaim „az élő példák”, akik ezen a messzire vezető széles úton elindulva abszolút szuverén módon alakították ki, s alakítják ki manapság is, önálló tudományos profiljukat. Többnyire rajtam túllépve, avagy engem használva „kifutópályának”, messzire repülnek a tudomány határtalan egén. S ez így helyes, ez így van rendjén. Nemcsak tanárként, hanem kutatóként is mondom ezt. Ez a tudományszemlélet ugyanis nem tűri „a tudományüzem egyhangú zakatolását”, a tudományos betanított munkások rutinból történő ténykedését, a szellemtelenséget és az epigonizmust, a napnyugaton élő állítólagos mintaadó „mesterek” szolgálai utánzását vagy a szimpla beszállítói tevékenységet; itt komoly *innováció* kívánatik egy egyszerűnek tűnő empirikus elemzés során is. Ezért az olvasó előtt fekvő terjedelmes könyv, reményeim szerint nemcsak bevezeti olvasóját a politika diszkurzív értelmezésébe, de egyben meggyőzően prezentálja egy ilyen diszciplína fontosságát és lehetőségét, esetleg ösztönzést ad számára a jelzett problémák továbbgondolására, kritikai kiegészítésére, s akár a túlhaladására is.

Ugyanakkor a könyvem nem politikatudományi alapismeretek nyújtása. Michael Oakeshott írja a *Politikai diskurzus* című tanulmányában, hogy számottevő különbség van a politikai *beszéd* és *nyelv* között. Kategóriái szerint az előbbi az a szókészlet, gondolkodás- és beszédmód, ahogyan egy politikai közösség megvitatja és megoldja valamilyen módon a felmerülő közös problémákat. Ennek tudása a felnőtté válásunk része, amivel minden fiataalt meg kell vagy kellene ismertetni, lehetőleg minél alaposabban. Erre szolgál a politikai alapismeretek tanítása akár középiskolában, akár egyetemen. Ám ez *technikai* jellegű és erősen a *status quó*t rekapituláló tudás, amely adott szempontok szerinti felosztásokat és csoportosításokat jelent, és mindig azt mutatja meg több-kevesebb sikerrel, hogy mi van éppen körülöttünk, s ez hogyan „működik” a maga „objektív valóságában”, amihez az egyén legfeljebb alkalmazkodni tud. Szomorúan kell konstatálnom, hogy egyesek kizárólag ezt tekintik „objektíve érvényes” politikai valóságnak és hasznos politikai ismeretnek. A politika nyelve azonban, mondja Oakeshott, már arról szól, hogyan *lehetne* mindez *jobban* is, azaz *máshol és máskor* hogyan birkóznak és birkóztak az emberi közösségek ehhez hasonló problémával, milyen *lehetőségeket* rejt magában tehát a jelenünk és környezetünk, azzal együtt, ami éppen létezik. Úgy véli, ez nem egyszerűen politikai technika, ez már tudomány, egyben az objektív politikai valóság más felfogása, mert a közösség effektív praxisát a közösségben rejlő *lehetőségekkel* együtt mutatja meg, mondhatjuk akár magiszteri vagy doktori szinten. Így értem azt, hogy könyvem nem alapismereteket nyújt, hanem az alapismeretekre építve próbál új szemléletű *politikatudományt* kör-

vonalmazni. Középpontjában ezért is sokkal inkább a közösségi élet *lehetőségei* állnak, mintsem az objektív szükségszerűségek „bonyolult rendszere”.

Mindebből adódóan munkámmal nem szeretnék semmit körbekeríteni és senkit sehová bezárni. Leginkább kapukat akarok nyitni vele egy érdekes, vonzó, s egyben mindannyiunk számára ismeretlenül is ismerős valóságra, a Weöres-versben jelzett „nyilvánvaló titkok” világára, a *politikum* új valóságára. Nem kétséges, hogy a jövő közléte olyan lesz hazánkban is, amilyen szemlélettel értelmezzük és formáljuk, természetesen adott *keretek* között, s ez felelősséget ró ránk; arra is, aki a beszéd szintjén, s arra is, aki a nyelv szintjén műveli és vizsgálja a politikát. A politika ugyanis soha sem szükségszerűségként szakad a nyakunkba, még ott sem, ahol a *status quót* sejtjük, hanem a lehetőségek változó valóságaként áll előttünk, aminek a természete mindig is értelmezésekben, a közéleti diskurzusok gazdagon burjánzó valóságában tárul fel. Ilyen értelemben könyvem politikai állásfoglalás is, nem pártpolitikai értelemben természetesen, mert reményeim szerint azt sugalmazza a megállapításai, hogy tessék a fejeket felemelni, tessék kitérni a szíveket és kinyitni az agyakat, hiszen semmi végzetes nincs mondjuk hazánk elmaradottságában vagy éppen szűkebb közösségünk nehéz helyzetében. Merthogy a politika vagy a politikum a szabadság és felelősség területe, nem pedig valami „mocskos” gyakorlat, avagy „kényszeresen lehangoló” világ, ahol csak megszokni, lapulni és odacsapni lehet vagy kimenekülni belőle.

Megváltásra azonban senki se számítson. A társadalomban s így a politikában nincsenek rejtett lényegek vagy végső titkok, bármilyen megszállottan keresik is egyesek ezeket abban az őszinte hitben, hogy a „végső mozgató erő” és az „egyetemesen objektív törvény” felfedezése teljesen ártrendezi majd a régi tudásunkat, merthogy ezek birtokában néhány fontos központi intézkedéssel megjavítható a „politika gépezete” és az ország bekormányozható a földi paradicsomba. A társadalom azonban nem gépezet és még csak felfedezni sem lehet benne semmit, mint ez a természettudományi praxisban megfigyelhető, hiszen minden létező vonása itt van körülöttünk, mondhatni nyílt titokként a szemünk előtt, még ha nem is a mindenkori beszélő egyén szeme előtt. A tudományos újítások és változások ezért is itt úgy születnek, hogy *új nézőpontból* vizsgáljuk meg a régen szemünk előtt lévő evidens dolgokat, s ezáltal újértelmezzük és újrakonstruáljuk magát a valóságot. Egy ilyen változás pedig nem megoldja a régi, többnyire megoldhatatlan problémákat, hanem félreteszi őket, például azokat a pusztító ellentéteket, amelyek leginkább agytornának tekinthetők, mint mondjuk az objektív-szubjektív ellentéte, vagy éppen „szűkagyúan” beleragasztanak bennünket körülményeink marasztó sarába, mint a Csehov-drámák hőseit a vidéki lét kilátástalansága. A megváltás, ha van egyáltalán, mindig tőlünk és a társainktól eredhet: a bátor újragondolásokból, a közösségi együttműködés és együtt cselekvés új módozataiból.

Az ilyen tudományos és politikai akciók azonban soha sem képesek elszakadni a szűkebb-tágabb lokalitástól, attól a határolt politikai közösségtől, amelyben élünk, ahol egyáltalán képesek vagyunk cselekedni, szavakkal is természetesen. Ezért is azt gondolom, hogy a *Diszkurzív politikatudományt* nehéz lett volna megírni a stabil és magabízó nyugat-európai demokráciák évszázados tapasztalati alapján. Evidencia, hogy hazánkban a 20. század minden generációja több rendszer- és alkotmányváltást, radikális újrakezdést élt meg élete során, beleértve ebbe a ma élő generációkat is, valamint nem mi gyarmatosítottunk, hanem bennünket gyarmatosítottak – utoljára

a meglehetősen más politikai kultúrájú Oroszország a szovjet birodalom képében –, avagy gazdasági és civilizációs elmaradottságunk is számottevő Nyugat-Európához képest. Ezek és más hasonló tények specifikus politikai tapasztalatokat és problémákat jelentenek számunkra, amelyek óhatatlanul jelen vannak a politikáról való tudományos gondolkodásunkban is. Miközben más régiókban s közösségekben más tapasztalatok formálják a politikáról való gondolkodást, ezért is az ott kiformalódott elméletek és vizsgálatok csak *cum grano salis* használhatók mifelénk. Mindez nem jelentheti a tudományos kapcsolatok fontosságának a tagadását vagy az okos egyénektől való tanulás elutasítását. A bezárkózást és a külön utat pedig végképp nem proponálok. Nem hiszem azonban, hogy bármely amerikai vagy nyugat-európai tudományos műhely valaha is választ fog adni a mi elméleti vagy gyakorlati problémáinkra. Az esetleges „behunytt szemű” átvétel és utánzás nem a problémáink megoldása, hanem maga a probléma. Könyvem tapogatódzás ilyen irányokba is, s egyben biztatás azok számára, akik erről hasonlóképpen gondolkodnak.

A *Diszkurzív politikatudomány* tehát – a Bevezetés kezdő mondata szerint – „egy alternatív szemléletű politikatudomány” próbál lenni. Kérdés, vajon mire alapozza a szerző ezt a merésznek tűnő állítását. A választ természetesen csak a könyv egésze képes vagy nem képes megadni. Röviden jelezném azonban, hogy milyen *szemléleti alapelvek* mentén formálódik a könyvben körvonalazott politikatudomány, amely egyrészt választ akar találni a 21. századra nyilvánvalóvá vált új politikai jelenségekre, másrészt a választ nem a hagyományos tudománysszemlélet keretei között kívánja megadni. Öt alapelvet tudunk rögzíteni, amelyek egyben az általam máshol már jellettek (Szabó 2000: 5–9.; Szabó 2014b: 137–149.) újraformált összegzései. Ezek az alapelvek a könyvben természetesen számtalan helyen, különböző témában és tárgyon specifikálódnak s kapnak ennél részletesebb kifejtést. De talán érdemes őket egy bevezetésben röviden áttekinteni, hiszen ezek alkotják a diszkurzív szemléletű politikatudomány alappilléreit.

1. A diszkurzív politikatudomány középpontjában az *értelmezés* áll, az a hermeneutikai felismerés, hogy a társadalmi-politikai valóság nem emberfüggetlen objektív valóság kvázi természettörvényekkel és struktúrákkal, hanem emberek által létrehozott és alakított valóság, mondhatni ember- és közösségközpontú valóság. Ez akkor is így van, ha az individuális (megismerő és alakító) cselekedeteink során a társadalom hozzánk képest objektív valóságként jelentkezik be számunkra, ám a bejelentkező valóság nem a természet, hanem más emberek produktuma. Ettől a teremtett valóságtól pedig elválaszthatatlan a *közös és nyilvános* értelemadása és értelemfejtése, más szavakkal szólva a diskurzus vagy kommunikáció. Számunkra, emberek számára jelentések közvetítik és konstruálják azt, ami van (volt, lesz és lehetséges), vagyis a politikai-társadalmi valóság jelentések szerveződése, működése, változása, keletkezése és elmúlása (is), természetesen bizonyos szabályok szerint és keretek között.

Ez már empirikus kiindulópontjában, vagyis a *politika* mibenlétének megfogalmazásában eltér a hagyományos felfogásoktól. A mainstream politológia ugyanis szubsztantív lényeggel bíró objektív rendszerként tárgyalja a politikát, amit kiegészít némi emberi vagy szubjektív elem, tartós vagy kevésbé tartós jelleggel, elsősorban az ideológia, a kultúra, a közvélemény. Vagyis az uralkodó felfogás szerint a homo politicus egy objektíve adott és áttekinthetetlenül bonyolult politikai rendszer pasz-

szív tükrözője és kiszolgáltatott individuális résztvevője, amelyben cselekedeteinek feltárható okai vannak, és a társadalom, benne a politika, objektív – az emberi szubjektumtól független – struktúrával bír s megváltozhatatlan törvényszerűségek szerint működik. A főáramú politológia ennek a politikai valóságnak a tudományos magyarázata, egyben fenntartója és megerősítője. A felfogásban csak nyomokban található meg az a nyilvánvaló tapasztalat, hogy az emberek, az „egyszerű” állampolgártól a „bonyolult” politikusig, egyrészt mindig *értelmezik* azt, ami körülöttük van, és mindazt, amit a közélet színterein ők és mások tesznek; másrészt soha sem cselekszenek egyedül, a politika a másokkal való *együtt-cselekvések* világa, testtel és lélekkel, kézzel és fejjel. Ennek következtében a politikai valósága nem két külön valóság, objektív és szubjektív, hanem *reális* valóság, amely – ha már mindenképpen használni akarjuk a két kategóriát – egyszerre objektív és szubjektív, és amelyet a politikai ágensek értelmező cselekedetek és cselekvő értelmezések révén közösen hoznak létre és tartanak működésben. Lehet erről a valóságról persze efféle terméketlen dichotómiákban beszélni, de ajánlom az ilyen módon gondolkodók figyelmébe Carl Schmitt 1922-ben írt sorait a materiális és a szellemi, az objektív és a szubjektív szféra szembeállításáról: „Előbb felállítják a két szféra ellentétét, majd semmivé oldják fel az egyiknek a másikra történő visszavezetésével: ez a módszer szükségszerűen karikatúrává válik.” (Schmitt 1992: 23.)

Az értelmezés azonban sokkal *tágabb*, mint a beszéd és a szöveg. Eminens értelmezési eszközünk természetesen a nyelv, ezért is vagyunk képesek minden más megnyilvánulásunkat nyelvileg is kifejezni, több-kevesebb sikerrel persze. Ám „beszél” más is, mert valamilyen egyéni és közösségi értelmet fejez ki az emberi *test és a mozgás*, a politikában különösképpen beszédesek a közösségi jelenlétek és események; beszélnek az általunk teremtetett *tárgyak*, eszközök, épületek – és „olvassuk” is őket rendületlenül –; de beszélnek az intézményekben manifesztálódott *szokások*, rítusok és hagyományok is; sőt a *szervezetek* is, amelyek a köz életének elsőrendű keretei. Ezek *közvetetten* beszélő médiumok, azaz jelentéstermelő instrumentumok, amelyekhez az emberek jelentésfejtéssel és használattal kapcsolódnak. Ezért is mondhatjuk, hogy a társadalomban általános a dialógus és vita, amely természetesen nemcsak közvetlenül beszélve zajlik. Az olvasó könyvem több helyén talál elemzést ilyen *nem beszélő beszédes* társadalmi-politikai dolgokról.

2. A diszkurzív politikatudomány újraértelmezi a *politikai cselekvést*. A hagyományos felfogásokban a politikai tett individuális jellegű, többszörösen is. Egyrészt itt mindig az *egyén* cselekszik, de ezzel talán nem is lenne baj, hiszen szekulárisan tekintve senki és semmi más társadalmi cselekvőről nincs tapasztalatunk és tudásunk. Másrészt az egyéni tettek *objektív struktúrával* bírnak, amelynek van ugyan szubjektív értelmi eleme – mint ezt már Max Weber is körvonalazta az értelmező szociológia alapelveiben –, de a valódi tett állítólag soha sem a beszéd, hanem ennél „mélyebb és lényegibb” tényező, s ez éppen a beszédeken túl lelhető fel. Harmadrészt az „igazi” politikai tett az ember *individuális igényeit* fejezi ki és realizálja. Mindenekelőtt minden egyes ember saját egyéni érdekét; anyagi gyarapodásra, pénz és pozíciószerezésre irányuló tudatos taktikai és stratégiai törekvését. (Zárójelben jegyzem meg, így lesz aztán a politika a hatalom körül zajló könyörtelen érdekharok világa, és semmi más.) És végül ezeknek az individuális politikai tetteknek mindig van világos motívuma és *pontos oka*, amelyek determinálják a tetteket, még ha a cselekvő nincs is

mindig tudatában ennek, ám tudományosan ezek feltárhatók. Tanítja mindezt a hagyományos felfogás.

Én mindig elámultam azon a nyomasztó perspektívátlanságon és szűkkeblűségen, amely ebből a felfogásból árad, merthogy beszorítja a politikai cselekvőt önnön testének bőrtönébe, tetteit pedig nem tekinti másnak, mint *akceptálható önzésnek*. Legszívesebben mindig megkérdezném azoktól, akik nagyhangú politikusként, vitatkozó értelmiségiként és okos tudósként erről így beszélnek, hogy mondd barátom, te is ilyen vagy? Ilyen „könyörtelen érdekharcos”, aki nem lát ki a saját fejéből, s aki soha nem akar jót tenni senkinek? S ha nem ilyen vagy, márpedig ennél biztosan jobb véleményrel vagy magadról, akkor miért véled úgy, hogy mindenki más a társadalomban efféle politikai gazember, de minimum csak önmagára gondoló *homo immorális*? A politizáló embertől még csak-csak elfogadható ilyen egyoldalú vélemény, s talán még a jobbítás szándéka is fellelhető a „sötét valóság” felfestésében. De hogy tudományosan is efféléket írunk le, szigorúan „objektív alapon”, az már súlyosan problematikus! Ez ügyben egyetérttek Boda Zsoltal, aki a nemzetközi törekvéseket is átható itt jelzett felfogások áttekintése után rezignáltan állapítja meg: „a politikatudománynak nincsen cselekvésemelélete” (Boda 2012: 60.), mégpedig azért, mert a tudomány általános szemlélete és gyakorlata szerint egy cselekvés pusztán csak azért számít politikainak, mert „alanya vagy tárgya valahogyan a politika terepnumára esik” (uo. 61.).

Ezzel szemben a politikai cselekvést – már ha nem az önző magánember tetteit generalizáljuk csupán – minimum négy vonás jellemzi. Először is mindig *értelmezés*, mint fentebb jeleztem, azaz a homo politicus tetteiben, bármit tesz is, mindig meghatározóan jelen van a jelentés, továbbá az érzelem és az akarat is. Ezek nem függelékéi vagy díszek, amik akár el is hagyhatók, hanem a tettek konstitutív tényezői. Pontosan tudható, hogy téves ideák is alakítják egyének és közösségek sorsát. Másodszor az ember *beszélve cselekszik és tetteinek beszéd vagy szövegstruktúrája* van. Ne csak beszélj, cselekedj is! – hangzik gyakran a cáfoló szentencia. Csakhogy a beszédetől elválasztott cselekvés is értelmezve zajlik, s valójában *döntést* jelent, nem pedig süketen s némán végrehajtott kinetikus mozgást vagy micsodát. Harmadsorban a politikai tett mindig *kilépés a közösségi terek és viszonyok világába*, valami rajtunk kívülre irányul, ami azért politikai, mert a politikát alkotó *viszonyokat* alakítja és formálja, akár rombolóan, akár építően, nem egyszerűen azért, mert politikai tárgya van. És végül, a politikai cselekedeteknek mindig *bizonytalan a kimenetele és hatása*, hiszen nem rögzül olyan módon, mint például a fizikai tárgyak létrehozása, és mások hasonlóan elasztikus cselekedeteihez kapcsolódik. Talán ezért kíséri erős vágy; tisztázzuk végre a politikai tett igazi természetét, és rögzítsük le, hogy mit tettünk – ez utóbbi főleg a mindenkori hatalmasok törekvése saját tetteik dokumentálására. Jelezném, hogy sok fontos gondolatot papírra vetett erről Hannah Arendt.

3. Ha a politikai tetteknek ilyen a természete, akkor talán az is világos lehet előttünk, hogy a politikai valóság elméletileg tekintve nem lehet egyéni kiindulású; a politika értelmezése nem szenvedhet sem szemléleti sem módszertani individualizmusban. Vagyis *a politika kollektív létezés*, akkor is az, ha mindig az egyes ember cselekszik, a közösségi terekben is természetesen. Hannah Arendt ezt úgy magyarázza, hogy a politika valósága nem a minden egyes emberben benne lévő common (közös) vonásokra épül, vagyis nem létezik *zoón politikon*, akkor sem, ha igen népszerű Arisztotelész híres kifejezése. A politika ugyanis azokat a *viszonyokat* jelenti, amelyek

az embereken *kívül* és az emberek *között* található, márpedig ez mindig nyilvános (public) valóság, nem pedig a minden emberre jellemző közös vonások valósága. Bármilyen nemes eszme is – írja – az „Isten egyedülvalóságának képmására teremtet ember”, ez a másokkal közös vonásokkal bíró ember nem gondolható el politikai lényként. Ugyanis „innen nézve csak *az ember* lehetséges; *az emberek* nem lehetnek mások, mint ugyanannak többé-kevésbé ismétlődései” (Arendt 2002: 23.). Ez pedig, tenném hozzá, nem politikai, hanem biológiai és pszichológiai létezés.

Evidencia, hogy nem egyedül élünk, hanem kisebb-nagyobb közösségekben. A diszkurzív politikatudomány ezt az evidenciát úgy konkretizálja, hogy megállapítja: a politikai közösségek egyben beszédközösségek is. Ez nem nyelvtani, hanem társadalmi-politikai közösség, melyet társadalmilag kompetens beszéd konstituál, és fordítva, bármilyen közösség egyben beszéd- és kommunikatív közösség is: a beszéd-használat és a (politikai) közösség ugyanazon vonatkozási keret két különböző elnevezése. Másképpen mondvá, *politika*, *beszélés*, *közösség* fogalmak ugyanarról a valóság-területről szólnak, csak eltérő módon, ezért egymás reflexiós kategóriái. A diszkurzív politikatudomány egyik kiindulópontja ez az elv. Vagyis fel kell tételeznünk, hogy ismereteiknek, cselekedeteiknek és intézményeiknek kulturálisan kötött közösségi előfeltétele és létezése van, amit diszkurzív praxis hordoz. A közösség szónak ebben az összefüggésben nincs normatív tartalma. Ám a diszkurzív politológia által tételezett beszédközösség tag határok között mozog: közvetlen és közvetett formái egyaránt lehetnek, és a rögzültségnek is sok lépcsőfoka lehetséges.

Ez a tény jelöli ki a beszéd státusát és jellegét is. A politikai diskurzust nem úgy kell érteni, hogy egy elvont nyelvi rendszer aktualizálódása lenne, és nem is úgy, hogy valaki valakinek mond valamit, például egy közvélemény-kutatónak arról, hogy melyik politikust kedveli. A politikai diskurzus dialogikus, még inkább polilogikus formájú; konverzáció, vita, tanácskozás, beszélés, szóváltás és így tovább. A politikai diskurzus azt jelenti, hogy egy sokszereplős valóság résztvevői egymáshoz viszonyítva és egymás számára fogalmazzák meg mondandóikat, méghozzá *tétre menően*, azaz ilyen módon alakítják és teremtik a politika világát. Cselekvő szavakkal és beszédes tettekkel bánnak egymással. A politikai dialógusnak pedig specifikus formája van, ez a politikai *vita*, amely nem marakodás, hanem a politika modellszerű diszkurzív konstrukciója.

4. Ha elfogadjuk az előbbi pontban kifejtetteket, mely szerint a politika a különböző egyének együtt és egymással való cselekvő létezéséről szól, akkor nyilvánvaló lehet előttünk, hogy *a politika konstrukciós valóság*. Vagyis nem természettől adott közösségi létezés, de nem is objektíve meglévő struktúrák rendszere vagy átfogóan ható egyetemes törvények működése. A politika mindenkor az, amit a közösség tagjai politizáló lényekként adott keretek között és bizonyos szabályokat és maximákat követve belőle kiforgatnak és működtetnek. A konstrukció kifejezést azonban némi óvatossággal érdemes használni, mert pontos megnevezés ugyan, de gyakran félreértik és félremagyarázzák. Egyrészt mesterséges dolognak, valamiféle *artefaktumnak* tekintik, amely a politikai élet természetesen áradó gazdagságát beszorítja a mérnöki konstruktumok világába. Másrészt *idioszinkretikusnak* vélik, vagyis önkényes dolognak, amely állítólag azt fejezi ki, hogy a politikában bármi megtehető, bármi konstruálható, *as you like it*. Egyikről sincs szó. A konstrukció azt fejezi ki, hogy a politikát nem túlvilági és természeti erők, hanem a közösség tagjai alakítják, a kisfalu felnőtt

tagjaitól kezdve a Föld teljes népességéig bezáróan. Ez akkor is így van, ha a különböző egyéneknek és csoportoknak különböző erőforrások állnak rendelkezésükre a cselekvéshez, ezért eltérő a befolyásuk és a hatásuk.

A konstrukciós politikai valóságnak két fontos vonását tudjuk rögzíteni. Az egyik a *diszkurzivitás meghatározó szerepe* a politikai realitásban. Ez nemcsak azt fejezi ki, hogy a homo politicus mindig értelmezve cselekszik, hanem két további fontos összefüggést. Az egyik az a tény, hogy maga a politikai valóság is értelmezések rögzülése, ami a *hagyományok* erejében és a szokásként értett *intézmények* működésében manifesztálódik. Ez az a közeli és távolabbi múlt, amelyre mint továbbértelmezett bázisra a közösség tagjai mindig is építik a jelenbeli, ám a jövőre irányuló törekvéseiket. A másik vonás pedig a diszkurzivitás átható, sőt kavargó gazdagsága. Tárgyilagosan szólva az *interdiszkurzivitás* eleve. A politikai diskurzusok ugyanis nem gyanúsán szubjektív képződmények, melyek akkor vannak megmagyarázva, ha „kimutatjuk” nem eszmei természetű objektív determinánsaikat. Erről ismételten csak azt tudom mondani, amit Carl Schmitt mondott anno: ez tudományos paródia, bár kétségtelenül nagy hatású paródia. A konkrét diskurzust ugyanis nem egy diskurzusmentes és embermentes valóság veszi körül, hanem egy másik, éppen folyó vagy tárgyilag rögzült diskurzus, ennek a valósága. A diszkurzív politikatudomány ezért is „lételméleti demokratizmust” képvisel: a beszéd, a cselekvés és az intézmény azonos ontológiai státussal bírnak, vagyis egyik sem oka a másik kettőnek, hanem egymás határfeltételei és vonatkozási területei.

A konstrukciós valóság másik fontos velejárója a *lehetőség elve*. A politikai diskurzusokban és vitában a politikai szféra egésze és részei nem szükségszerűen determinált állapotúnak mutatkoznak, hanem a modalitások világának, amelyet a rivalizáló jelentések tárnak fel és a döntések rögzítenek. A politika terét a lehetséges jelentések töltik ki, és idejét a variációk váltakozása alkotja. Ezt már Arisztotelész világosan megfogalmazta, amikor azt írta, hogy a politika arról szól, ami másként is lehetséges, mint ahogy volt és van, mert ami csak egyféleképpen lehet, arról még csak nem is tanácskozunk. Mindez a politikai szféra flexibilis természetét mutatja fel, azt, hogy a kommunikatív praxisban a szilárdság és az egyértelműség számít kivételes helyzetnek. A lehetőségeknek azonban *határai* vannak, és hogy mik egyáltalán a lehetőségek, akkor mutatkozik meg, amikor a cselekvő ember szembesül a lehetőségek határaival. Ám ez nem valamiféle áthághatatlan fal. A határt ugyanis diszkurzíve át lehet lépni, lehet kívülről befelé és belülről kifelé beszélni. A „határon való érvelés” ezért nemcsak a lehetséges és a lehetetlen cselekvéseket próbálja eltalálni, hanem egyben identifikációs diskurzus is: kik vagyunk, milyenek vagyunk, mit akarunk, mit tehetünk, meddig „terjedünk” egyáltalán. Az azonosítás és a kizárás mindig a határok kitűzése és átlépése. Ezért is mondhatjuk, hogy a politika olyan instancia, amely saját magát formálja. De nem pusztá képzelgésnek és nem is akárhogyan. Hanem akkor, amikor kizár és befogad, amikor kivételként mutatkozik meg, amikor nem a *commonban* lévő átlagot, hanem a tipikust igyekszik eltalálni.

5. A diszkurzív szemlélet tehát másként látja a politika eszmei valóságát, a politikai cselekvést, a közösségi létezést és a politikai realitás felépülését, mint a hagyományos társadalomtudományok. A szemléleti alapelvek végül is egyetlen kérdésben is megfogalmazhatóak: *mi a politika*, mármint diszkurzív vagy interpretatív szempontból. Nyilván nem lepődik meg az olvasó, amikor azt mondom, hogy a diszkurzív

szemléletű politikatudomány *a politika egészének új felfogását* involválja. Ennek megfelelően ez a politikatudomány nem kizárólagosan hatalomtan, nem párttudomány, nem szervezet és intézménytan és nem is könyörtelen érdekharcok tárgyilagosa leírója. Sem együtt, sem külön-külön, jóllehet ezek egyikének vizsgálata sem idegen tőle. A diszkurzív szemlélet szerint a politika elsősorban és alapvetően *egy közösség nyilvános, közös, értelmezett és szabályozott élete és tevékenysége*. Ebben a nem túl bonyolult meghatározásban, amely láthatóan az alapvető jegyek felsorolása, úgy vélem, benne van minden, amitől politika a politika, s aminek az elemeit az olvasó akár a tartalomjegyzék felületes áttekintése révén is azonosíthatja a könyvemben.

Egy biztos; a politika nem szűkíthető le az „objektív” politikai szervezetek bonyolult rendszerére, a hatalom működésére vagy a pártharcok világára, bár megfelelő helyen és adott kontextusban nem is keveset beszélek ezekről. Kifejezetten tévedésnek, sőt közösséget romboló attitűdnek tekintem azonban azt, amikor tudósok és értelmiségiek, politikusok és állampolgárok aggálymentesen azonosítják a politika egészét annak valamelyik részével, általában azzal, ami nekik személyesen nem teszük, leggyakrabban a hatalomért és a javakért folyó alantas küzdelmekkel; elismerem, nem ártó szándékkal. Ám így még a jobbító szándék is könnyen visszájára fordulhat; elvezet bennünket a politika mint olyan elutasításához, sőt dühös utálatához; tapasztalhatjuk ezt elég sűrűn. Végső soron nem más ez a felfogás, mint a politikai cselekvések lebénítása, hiszen ha *ez* a politika, akkor ehhez egy tisztességes embernek valóban nem lehet köze. Csinálják a gazemberek, nekik való! – nagyjából erre felé vezet az értelmezés.

Csakhogya a politika nem objektíve ilyen, a politika akkor ilyen, ha ilyennek tekintjük, s hagyjuk, hogy ilyen legyen, s ilyen módon veszünk részt benne. Az általam is proponált politikafelfogás kétségtelenül felelősséget ró az egyénre, sokkal inkább, mint az objektivista felfogás és az elutasító utálkozás, hiszen azt mondja; emberfia, te *belül* vagy a politikán, ez a közösségi életed kerete és módja, amelynek minden állampolgár résztvevője és alakítója, közvetlenül vagy közvetetten. Te is, kedves olvasó!

Lehet persze, hogy az egyetemes utálkozás nyomán a politika szó helyett ma már lassan mást kellene használnunk, mondjuk *politikumot* vagy *közéletet*. De egy ilyen fogalomváltás úgysem egyéni elhatározás kérdése, és a könyvemben én ezt a változtatást nem is teszem meg. A szemantikai perspektíva viszont világos; vagy lekopik a politika kifejezésről az általánosan használt negatív jelentés, s mindaz, ami ezzel jár – egyébként csendesen tönkretesszük életünk egyik legfontosabb keretét –, vagy új kifejezés formálódik ki s ennek megfelelő cselekvésmód a közösségek nyilvános, közös, értelmezett és szabályozott életének megnevezésére, vagyis arra a „valamire”, amit például Arisztotelész és Platón is értettek politika szó alatt.

Könyvem három monografikus előzményében visszatérően szoltam azokról az *előfeltevésekről* és motívumokról, amelyek alapján a munkáimat megírtam. Ugyanis vannak előfeltevéseim, mint minden szerzőnek, aki ír és beszél a politikáról vagy másról, legyen az illető közember, tudós vagy politikus. Akkor is, ha ezeket nem szoktuk megnevezni; szeretjük azt a látszatot kelteni, hogy *sub specie aeternitatis* beszélünk. Az előfeltevés azonban nem kiküszöbölendő hiba, netalán súlyos elfogultság, bár lehet ez is, hanem minden megszólalás alapfeltétele: az ember ugyanis képtelen minden megnyilatkozásának minden mozzanatát vagy elemét külön értelmezni és igazolni,

ha ezt tenné, akkor folyamatosan magyarázkodhatna *ad infinitum*, mondhatni, belefutna önmaga önreflexív szövegtengerébe. Ami engem illet, könyvem kapcsán három fontos előfeltevést tudok megnevezni.

Először is; olyan tudományosmennyiség jegyében próbáltam írni, amely elfogadja a társadalomtudomány következetesen *szekularizált* jellegét, amit az iménti öt pont mutatott be, vagyis azt, hogy a társadalom jelentésszerű valóság, a megismerés és értelmezés pedig az ember nem külön magatartása, mert eleve értelmű létben vagyunk. A társadalom pedig „magában van”, létezése öncél és önérték, működése magára záródó, vagyis minden elemében emberi konstrukció, amelyben mi mindannyian értelemet s jelentést adunk valóságunknak, ezeken túlmutató értelemben is. Nincs tehát társadalmi és politikai végső valóság, végső ok vagy mindent megmagyarázó egyetemes törvény, bármilyen kitartóan keresik is egyesek ezeket (bár a *kitartó keresés* szociológiai vizsgálata kifejezetten fontos tudományos kérdés lehet), hanem csak egymással viszonyban álló jelentésszerű tárgyszerűségek és cselekvő jelentések vannak. Meg persze a jelentések *médiума és személye*, amit egy-egy konkrét jelentésben nem tesszük értelmezés tárgyává.

Másodszor; elfogadom a demokratikus politikai gyakorlat és berendezkedés alapértékeit, amit persze nehéz definiálni, de nem hiszem, hogy a tekintélyelvűség vagy egy újraformált rendiség, az önkényuralom vagy a politikai diktatúra iránti rejtett nosztalgia vonulna végig könyvem lapjain. Úgy veszem, hogy a politikai tevékenység valami olyasmi, amit a demokratikus berendezkedésű államok gyakorlata mutat fel, és elemzésem ennek különböző területeire vonatkozik. Vagyis nem érvelek a demokrácia elvei és értékei mellett, de nem is cáfолоm őket; adottságnak veszem, „természetes” állapotunknak, amely persze sokféle formát ölthet, ám ez a modern kori politika normálállapota, még akkor is, ha működését komoly kritikával lehet illetni. Ezt ismerem úgy-ahogy, meg persze vadhajítását, a diktatúrát is, ezért politikaként csak erről tudok beszélni.

Harmadszor; mindazt, amit erről a politikai valóságról el tudok mondani, túl a tudományos tájékozottságon, egy fél évszázados közép- és kelet-európai tapasztalat alakította, mint erre fentebb utaltam is. Úgy vélem, hogy ez a tapasztalat kortársaim tudományos munkáiban is jelen van, legfeljebb ritkán szoktuk explicitté tenni. Én két elemét tartom fontosnak. Egyrészt azt, hogy a politika eredendően *képlekeny* valóság. A német Carl Schmitt már öt érvényes alkotmányt élt meg például, amikor 1962-ben lezárta alapvető elméleti munkáját, *A politikai fogalmát*, amely éppen ezt az értelmezéshez kötött flexibilitást tette nyilvánvalóvá. A legidősebb magyarországi generáció „rendszerváltozás-élménye” sem kevesebb számú, s még a középkorúak is megélhették, hogy egy politikai rendszer öröknek vélt valósága szinte egyik napról a másikra omlik össze a szemük előtt 1990 környékén, 2010-ben pedig egy olyan politikai erő került hatalomra hazánkban, amely ismételtén a múltunk meghatározó részének radikális eltörlésével kísérletezik. Ezért én képtelen vagyok a politikában a végérvényesség világát látni, ha akarnám, sem tudnám, még a változásokat meghatározó változatlan törvények létében is kételkedem, és úgy hiszem, azok tévednek, akik azt hiszik – napnyugaton a több évszázados rendszerstabilitástól eltelve, mivelénn pedig a rend iránti vágytól hajtva –, hogy képesek a politika örök törvényeit feltárni. Másrészt szintén kitörlőhatetlen tapasztalatom a politika ellentmondásos valósága és a homo politicus gyarló természete. Ez – úgy vélem – elsőrendűen a diktatúrák szo-

rításainak elkeserítő tapasztalatából és lerázásának keserves élményéből táplálkozik. Én azt láttam magam körül évtizedeken át, és most is azt látom, hogy a közélet nem az angyalian jó és az ördögien rossz emberek világa. A politikában különböző ellentmondásos és nehezen átlátható *helyzetek* és ezekből adódó *feladatok* vannak, melyeket ugyanazok az emberek hol jól, hol rosszul oldanak meg, elsősorban saját *emberi minőségük* függvényében.

A politika világa tehát ritkán egyértelmű. A haladás rombolhat, a kényszer felemelhet, a rossz pedig a javunkra fordítható. A bizonytalanság az egyetértés lehetőségével terhes, az egyetértések pedig könnyen bomlanak bizonytalansággá. A homályos jelentések szabadságot hordoznak, a szabadság pedig félelmet szül. A rend a rendetlenség ideiglenes megszűnése, a rendetlenség pedig a rend másik arca. Az idegen hódítás persze lerázható, a régi és az új diktátort el lehet kergetni, de ez is csak az egyik fontos változás más fontos és lehetséges változás mellett: a homo politicus ugyanis *mindig* kitűzi, de *sohasem* oldja meg létének alapvető dilemmáit, mert ezek alakot váltva szüntelenül újratermelődnek, mint írtam ezt például már 1994-ben a politikai metaforáról szóló tanulmányomban.

A bevezető gondolatok zárásaként végezetül szólnék két szorosan összetartozó problémáról, amelyet néha feltesznek nekem, többnyire egyetlen kérdés formájában: Miért írsz? A *motívumra* egyszerű a válaszom. Egyrészt nemcsak fontosnak gondolom az írásaimat, ami mondhatni természetes, hanem szívesen csinálom azt, amit csinálók, jöllehet a „tudománycsinálás” gyakran fáradtságos és nem túl látványos tevékenység. Mi több, eredményei, túl a publikációkon, igen csak bizonytalanok. Bizton állítom azonban, hogy a tudományos munkák kidolgozásának és megírásának komoly vonzereje tud lenni. Ennek során örömmel ismerkedem meg mások okos gondolataival, akkor is, ha esetleg nem értek egyet némelyikkel, és örülök, ha ezeket aztán tovább tudom gondolni. Még inkább, ha mindezt le is írom és publikálom, vagyis elérhetővé teszem mások számára, vagy át tudom adni a diákjaimnak az egyetemi kurzusaimon.

A Miért írsz? kérdés másik felére, amely a *könyvek haszna* iránt érdeklődik, már nehezebb választ találnom. Talán az a legjobb, ha konkrét maradok. A *Diszkurzív politikatudomány* tudományos és egyben politikai hasznát leginkább abban látom, amennyiben persze van ilyen haszna, hogy szemlélete okán segíthet megérteni a 21. század elejére kifomálódott új politikai jelenségeket. Ilyen a globalizációs folyamat, a tömegek növekvő politikai aktivitása, a természetpusztítás, a posztkolonialitás, a nők és a kisebbségek öntudatosodása, a demokrácia ellentmondásainak nyilvánvalóvá válása, a fundamentalista eszmék térhódítása, a Föld növekvő népessége, a kommunikációs forradalom, a multinacionális vállalatok ereje, a virtuális pénz „virtualizálódása”, a szegény és a gazdag országok ellentétének az éleződése, a tömegek beáramlása a politikába és mások. Goodin és Klingemann, akik *A politikatudomány új kézikönyve* szerkesztői voltak – a könyvet egyébként a Nemzetközi Politikatudományi Társaság (IPSA) gondozta –, a politikatudomány általános helyzetével foglalkozó tanulmányukban írják: „a posztmodernnek megtanítottak bennünket odafigyelni a »csendekre« – arra, ami kimaradt, amiről nem esik szó” (Goodin–Klingemann 2003: 34.).

A kérdés csak az, hogy miként lehet ezeket a témákat leírni, megragadni, értelmezni, hogyan lehet a homályokat eloszlatni és a csendet megszólaltatni, a hozzám is közel álló posztmodernitás jegyében. Úgy vélem, a hagyományos szemlélettel nem

lehet. Goodin és Klingemann szerint is ez a helyzet, ezért is van az – írják –, hogy a politikatudomány a kilencvenes évekre „levonta a folyamatosan jelen lévő hermeneutikus bíráló tanulságait. A politikai élet szubjektív elemei, a politikai szereplő *belső mentális folyamatai* [...] a politikai elemzés központi elemeivé nőttek ki magukat a politikatudomány valamennyi részterületén” (uo. 35.; kiemelés Sz. M.). Nos, a második mondat világosan mutatja, hogy valójában egyáltalán *nem ez a helyzet*, éppen hogy nem történt meg a szemléletváltás a politikatudományban.

A hermeneutikai bíráló és szemlélet ugyanis, a szerzők állításával *ellentétben*, nem a szubjektív és belső mentális folyamatokról szól, hanem a *tudás nyilvános és közös, ezért nyelvi vagy szövegszerű létezéséről*, pontosabban ennek mellőzéséről, ami egyben magát a „politikacsinálást” és politikai valóságot, a jelzett témák tekintetében is, új módon strukturálja. A diszkurzív politikatudomány éppen erről kíván szólni, nem pedig a politizáló emberek titkos belső, tudati és szubjektív világáról. Mindez természetesen nem egy-két könyv feladata, ezért is én itt ehhez csak egy szerény bevezetés-félével tudok hozzájárulni. A feladat azonban egyre sürgetőbb.

Jó okkal vélelmezhető ugyanis, hogy *horizontváltás* (Palonen 2009) zajlik körülöttünk, egy *fordító idő* (Koselleck 2003) részesei vagyunk. A nagyobb integrációk formálódásával és a közvetlen közösségek öneszmélésével együtt ugyanis születőben vannak az új együttélési módok, amelyeket vélhetően a kommunikációs társadalmak fognak alkotni. Kari Palonen írta, hogy a 18. század végéig az emberek a politikát exkluzív területnek, leginkább tudománynak tekintették, aztán egy differenciálódó társadalmi valóság egyik szférájának, s a 20. század elejétől pedig döntő módon objektív cselekvésként próbálták megérteni (Palonen 2009). Talán a politika mint cselekvések évszázadát a politika mint diskurzus váltja majd fel, amely persze egyben cselekvés is, még ha ezt nem is pontosan így fogják nevezni. Mindez természetesen csak vélelmezhető, jóllehet ennek a valóságnak láthatóan már formálódik az elméleti kerete és alakul a gyakorlata. Egy könyv erejéig mindenképpen érdemes keresni azokat a témákat, elméleti és gyakorlati összefüggéseket, amelyek benne is vannak a politikai valóságunkban, meg ki is vezetnek az uralkodó gyakorlat és értelmezés keretei közül. Vagyis már ma is a politizálás fontos tárgyai és témái, de nem érzekjük ezek jelentőségét, ha igen, elhárítjuk magunktól; esetleg itt kavarognak körülöttünk, de hiányoznak hozzá a szavaink. Könyvem erről a formálódó új valóságról szól és ilyen felfogásban. Köszönet mindenkinek, bírálóimnak is természetesen, akik segítettek abban, hogy a *Diszkurzív politikatudomány* megjelenhetett.

Első könyv

► **TÉNYEK**

A politikatudomány két szempontból is empirikus diszciplína. Egyrészt mert reálisan létező helyzetekről, szereplőkről, ténylegesen megtörtént eseményekről igyekszik ismereteket szerezni és ezekről beszélni, elméletileg is természetesen. Művelője tehát nem egy képzeletbeli, hanem egy létező valóságról szól, ezért is tapasztalatilag igazolható és cáfolható kijelentéseket próbál tenni. Másrészt empirikus diszciplína olyan értelemben is, hogy művelője megfelelésbe igyekszik hozni egymással a nyelvet és a valóságot, ezért a politika megtapasztalásáról beszámoló nyelv a valóságról szóló nyelv igyekszik lenni. Ez még akkor is így van, ha a valóságról több nézőpontból és tudományosan is több nyelven lehet szólni, s ezek a megszólalások gyakran rivalizálnak egymással. Ezért folyamatos a kísérletezés a megfelelő nyelv megtalálására és kifejtésére. Azt hiszem, még Frank Ankersmit állítása sem túlzás a történet- és társadalomtudományok esetében: a valóság megragadása érdekében „a nyelvvel folytatott kísérletezgetések száma *a priori* nincsen korlátozva” (Ankersmit 2000a: 182.).¹

Amilyen evidensnek tűnhetnek a fenti sorok – hiszen nehéz vitatni, hogy a politikatudomány a társadalmi realitás egy részének tudományos vizsgálatával foglalkozik –, olyan problematikus már maga a *kiindulópont* is. A társadalmi valóság ugyanis sohasem a maga elvontságában és összetettségében, vagy esetleg nyers realitásként tárgya egy empirikus elkötelezettségű tudománynak, hanem *tények* formájában. Ezért is a politikatudomány megállapításait a politika tényeire igyekszik építeni, művelője arra törekszik, hogy kikutassa és feltárja a politikai tényeket, és megmutassa a közöttük húzódó s a bennük található összefüggéseket. A társadalmi-politikai tény azonban – ha szabad ilyen sután fogalmazni – „*nagyon bonyolult valami*”, vagyis korántsem olyan magától értetődő dolog, aminek elsőre tűnik és gyakran látni szeretnénk, sőt ahogyan vizsgálataink és értelmezéseink tárgya szokott lenni. Tudta ezt már Émile Durkheim is, aki a 19. század végén írta meg fontos munkáját a társadalmi tények összetett természetéről (Durkheim 1972).

¹ Ankersmit elemzi például *A középkor alkonya* (1919) című Huizinga-mű nyelvét. Azt mondja, hogy ez egy *érzéki* nyelven megírt történelem, amely megfelelt a korabeli szenzitivizmus igényeinek. Ez a realizmus radikalizálása volt: nemcsak leírni akarta a valóságot, hanem érzékelhetővé is próbálta tenni. Ezért aztán „Huizinga kitaratóan és szisztematikusan ellenáll a nyelv makacs absztrakciós törekvéseinek” (Ankersmit 2000a: 176.). Mondhatjuk tehát, hogy nála „a történeti tapasztalat közvetlenségét [...] maga a szöveg állítja elő” (175.). Azaz „mintha a szemhez vagy a tapintáshoz hasonlóan maga a nyelv is érzékszervvé változott volna” (uo.).

Vagy ahogyan Kulcsár-Szabó írja: „a »mi a tény?« kérdést ritkán tesszük fel magunknak a maga konzekvenciájában (azaz úgy, hogy nem véljük azonnal tudni is rá a feleletet). S ha mégis, akkor óhatatlanul elég furcsán válaszolunk rá. Ismerjük azt a helyzetet, amelyben ha valamiről nem tudunk megegyezni, akkor elkezdünk kvázi »mutogatni« az előttünk ott levőre, a »nyilvánvalóan« ott levő dologra, melyet úgy mond mindenkinek »látnia kell«, mintegy közmegegyezés-szerűen” (Kulcsár-Szabó 2011: 149.). Az „ott levő” azonban egyáltalán nem evidens, hiszen többnyire nem ugyanazt látjuk „ott levőnek”, s ha mégis, akkor gyakran másként értelmezzük az adott dolog tényvoltát. Ezért is mind a politikai praxisban, mind a tudományban gyakoriak a „tényviták”, az arról szóló diskurzusok, hogy valami éppen fennáll-e vagy nem, olyan módon létezik-e ahogyan mondjuk, s főleg, ha létezik, akkor vajon *mi* létezik „ott”, mit kell az adott tényen érteni. A tényeket ezért sokkal inkább a *közös* értelmezések alakítják ki, mintsem valamilyen eleve és tőlünk, emberektől független állapot megtapasztalása lenne. Vagy ahogyan az *Új retorika* szerzői írják: a tény nem más, mint „egyetértés az objektív realitásra vonatkozó adatokban” (Perelman–Olbrechts-Tyteca 1971: 16. §). A függőséget generálisan kell érteni, mert a tény a mindenkori konkrét beszélő éntől függetlenül bejelentkezhet számára természetesen, de azt már nem gondolhatom, ez egyben azt is jelenti, hogy a társadalmi tények minden egyes létező embertől független adottságok.

A politikai tény tehát minimum *összetett* létező, amely tele van belső feszültséggel és ellentmondással, miközben a tényeket kutató, feltáró és használó ember „a maga tényeit” igyekszik egyszerű és evidens létezőnek tekinteni, amelyekre bonyolult elméleti konstrukciók és fontos gyakorlati tennivalók épülnek. Nem hiszem azonban, hogy ezt a hitet bármi is megingathatná; a tények kultusza jó ideje már az európai kultúra egyik sarkköve, és nem is gondolom, hogy státusukat el kellene vitatni, vagy trónjukról letaszítva mással kellene helyettesíteni őket, mondjuk szabadon gyártott fantazmagóriákkal vagy a hatalmi önkény parancsaival. Azt azonban jó okkal vélelmezem, hogy gondolkodhatunk a politikai tényekről *önreflexív* módon, éppen a tények tisztelete miatt, ami mindenekelőtt azt jelenti, hogy vizsgálatra érdemes a tényfelfogás születése, a tények belső struktúrája, szerveződésének sajátossága és konstruálásának természete, a tények sokfélesége.

Tapasztalhatjuk, hogy a politikai tények már *tematikusan* is sokfélék, sőt a politizáló ember számára elvileg *minden* ténynek számít, amit cselekvése és gondolkodása számára kiindulópontnak tekint, amit adottságként beépít tetteibe. Ezeket a tényeket a tudomány sokféle szempont alapján értelmezi. Legáltalánosabban azonban *cselekvési, nyelvi és tárgyi* tényekkel szoktunk számolni, továbbá azokkal a *szervezeti és intézményi* tényezőkkel, amelyeket viszont e kötet Harmadik könyve vizsgál részletesen. Hangsúlyoznám azonban, hogy az utóbbi kettő inkább keret és feltétel, amelyet ezért is ilyen összefoglaló címmel külön részben tárgyalunk. Első könyvünk tematikusan tényként azokat a politikai adottságokat vizsgálja, amelyek mintegy *közvetlenül* a szemünk előtt vannak vagy kezünk ügyébe kerülnek, tehát azokat, amelyekkel a politikát formáló ember nap mint nap szembesül és amiket tényként kezelve épít be cselekedeteibe.

Ezeknek a tényeknek van egy feltűnő vonása, bár hajlamosak vagyunk róla megfeledkezni: nem természeti, hanem *társadalmi* produktumok, jóllehet mi többnyire kész adottságként szembesülünk velük, hasonlóan a természeti tárgyakhoz. De a té-

nyeket létrehozó tetteknek és a szavaknak *kivitelezője* volt, bár mi már ritkán találkozunk magával az eseménnyel s a kivitelező személyekkel, hanem csak a tettek objektiválódott következményeivel. A politika tárgyi tényeinek esetében mindenképpen ez a helyzet, de a tett-tény és a beszéd-tény is ilyen.

Ennek a nyilvánvaló megállapításnak azonban messzire vezető következményei vannak. Elsősorban az, hogy *nem létezik értelmezésmentes politikai tény*, legfeljebb *nem én értelmeztem* és tettem olyanná, amilyennek éppen most tapasztalom. De már a cselekvő én egész nyilvánvalóan értelmezve alakítja a politikát és hoz létre maga is további politikai tényeket, amihez aztán mások kapcsolódnak ugyancsak értelmező cselekedetek révén. Ráadásul társas módon, hiszen a politika nem magánügy és magántöprengés, hanem *nyilvános és közösségi* ténykedés. Ez a vonás messzemenően áthatja a tények létét és természetét is.

I. fejezet

TÉNYEK A POLITIKÁBAN ÉS A POLITIKATUDOMÁNYBAN

1. A történettudomány példája

A társadalomra vonatkozó tények jelentőségének felismerése a *történettudományban* született meg, pontosabban a történelem olyan módon vált szaktudománnyá, hogy a tények vizsgálatát állította a kutatás és a történetmondás középpontjába. Ennek kibontakozása és elfogadása hosszú folyamat volt, és általánossá a 19. század első felében vált, vagyis abban az időben, amikor Nyugat-Európában konszolidálódott a burzsoá nemzetállam, és egyben megjelentek a színen a versengő politikai programok a maguk különböző tényeivel.

Természetesen a 19. század előtti történeti diskurzusok is tagoltak voltak. Főáramként a moralizáló, példalódzó történetírás létezett, amelyhez mind a kortársak, mind az utókor magát a „história” szót is leginkább kötik. Létezett azonban egy olyan történetírás is, amely a modorok, a szokások, az intézmények (például a jog) történetével foglalkozott; a kortársak ezt általában „filozófiai történetírásnak” nevezték, ami persze nem történetfilozófia volt a 19. vagy 20. századi értelemben, hanem, mai szóval, inkább történeti szociológia. Létezett egy olyan történetírás is, melynek művelője különféle tárgyi dolgok leírásával foglalkozott, például pénzek, írásmódok, ruhák, műalkotások történetével. Mondhatjuk tehát, hogy nemcsak egy narratív-normatív, spekulatív történetírás dívott már a 19. század előtt sem, hanem egy leíró, a dolgokat középpontba állító történetírói gyakorlat is, melynek művelője számára fontosak voltak a hiteles források alapján rekonstruálható tények. A történeti forráskritika például a 16–18. század szülötte, a történettudomány nagy forrásgyűjteményeit nem kis részben a 18. században állították össze.

A változási folyamat legfontosabb eleme viszont kétségtelenül a deskriptív szemlélet lassú és nagy erejű térhódítása volt, ami szorosan kötődött az egységes történelem mint tudományos fogalom megjelenéséhez és az intézményi viszonyok átalakuláshoz; mindez jól tanulmányozható akár a mai felfogásokon vagy a történettudomány egyetemi oktatásán. Ez egy empirista, realista törekvés és program volt, amelynek jeleként a múltról való beszédbe háttérbe szorult a filozófiai és teológiai ihletettségű *spekuláció*, a nevelési szándékkal előadott *retorika* és a nyílt hatalomigazolási céllal prezentált *udvari történetmondás*. Az új múltleírás egyre átfogóbban a történeti *forrásokra* épült, azokra a különböző tárgyi emlékekre és írásos dokumentumokra, amelyek a múlt eseményei idején keletkeztek, és nyomokban ugyan, de tárgyi realitásként őrizték s reprezentálták a későbbi utódok számára a hajdanvolt valóságot. Így lett a késő modern kori történész a történeti-társadalmi tények megismerésének szakavatott tudósa, s tudománya erről szól immár mintegy kétszáz éve. Mindez nem szüntette meg a tör-

ténnettudomány politikai felhasználását és tanító-nevelő jellegét, de legitimitásának sarkköve a forráskritikán alapuló ténytisztlet lett.

Leopold von Ranke 1824-ben írta le híressé vált mondatát, amiből később sokat hangoztatott jelszó lett: „*bloß zeigen, wie es eigentlich gewesen*” – azaz feladatunk pusztán annak megmutatása, hogyan is volt tulajdonképpen.² Edward Hallet Carr *Mi a történelem?* című munkájában (1995) írja, hogy a 19. század történészeit áthatotta az eszme: a tények magukért beszélnek, a források pedig közvetlenül a valóságra vonatkoznak, ezért megfelelően kezelve ezek a tények vitathatatlan tárházai. A történész feladata semmi más, mint a források feltárása és értelmezése, ami által egyszer, ha majd az összesényt feltárták, megírható lesz a „végleges történelem”. Carr idéz a *Cambridge Modern History* első (1907) és második (1957) kiadásának előszavából, ahol is a szerkesztők világosan megfogalmazták ezt a programot és tudományfelfogást: „Olyan Waterloo-képet kell alkotnunk, mely a franciákat, az angolokat, a németeket és a hollandokat egyaránt elégedettséggel tölti el”, illetve meg kell különböztetnünk egymástól a történelemnek a „tények alkotta csontkemény magját és az azt körülvevő vitatható értelmezések alkotta húsos részét” (Carr 1995: 9.). Ez a felfogás igen elterjedt ideává vált és igen hosszú utat járt be, írja Gyáni Gábor: „manapság is erős az a történetírói meggyőződés, hogy a forrásokból nyert atomi tények azonnali felkínálják a történetírói elbeszélés lehetőségét” (Gyáni 2003: 23.).

Az elmúlt mintegy százötven-kétszáz évben természetesen a felfogás korlátaival is szembesült a szakma, de azt érdemes tudni, hogy ezek az elvek egyrészt valóságos problémák kapcsán fogalmazódtak meg, másrészt a történettudományi tényfelfogás lett az alapja minden későbbi realista társadalomtudományi vizsgálatnak és értelmezésnek, közöttük a politika tudományos vizsgálatának is. Hayden White írja a történettudomány szaktudománnyá válását elemezve, hogy abban a folyamatban, amelyben „a hivatásos történészek által előállított történeti tudás vált a realizmus mértékévé az általában vett politikai gondolkodásban és cselekvésben, szembe lett állítva a valóságról szóló szabályozott történeti módszer a metafizikai és vallásos gondolkodás minden formájával, amelyet utópiikusnak tekintettek. Ez úgy volt lehetséges – folytatja White –, hogy a történettudomány megpróbált ellenállni a kísértésnek, hogy történetfeletti, grandiózus elméleteket alkosson és próféciaakat gyártson, ehelyett igaz történetek elbeszélésére törekedett, és igyekezett magát távol tartani a pártküzdelmektől és a jelen minősítésétől” (White 1997a: 213.). Ez persze „vegytisztán” sohasem sikerült, de nem is biztos, hogy a történész mindig törekedett erre; szakmai *legitimációként* azonban mindez kitűnően működik már hosszú ideje, mintát és példát szolgáltatva ezzel a 20. században kibontakozó empirikus társadalomtudományoknak is.

² A teljes mondat a következő: „A történelem számára mások azt a feladatot tűzték ki, hogy a múlt felett ítéletet mondjon, s a kortársakat az eljövendő évekre tanáccsal lássa el; ilyen magas feladatra a mi tudományunk nem merészkedik, csak azt törekszik megmondani, hogy miként történtek meg a dolgok tulajdonképpen.” (Fordította és idézi Dékány István. Lásd erről: Tóth 2003: 84.) Ezeket a rankei sorokat gyakran idézték később, többnyire egyoldalúan. Tóth Zoltán arra hívja fel a figyelmünket, hogy igényét „Ranke nagyon is reális kísértések ellen fogalmazta meg, amelyek ott lopakodtak és lopakodnak minden társadalomtudományban, nem csak a történettudomány árnyékában. Először is visszautasítja a régi pragmatikus történetírás egyik legfőbb feladatát, a morális/elrejtendő példák felmutatását, ami gyakran nem is volt egyéb morális ítélkezésnél. A másik, »az eljövendő évekre tanáccsal« szolgálni, a jóslás, a *divinatio*.” (Tóth 2003: 84.)

2. A politológia mint ténytudomány

A „demokráciatudományként” megszülető politológia nagyjából azonos helyzetben volt a 20. század első évtizedeiben, mint a történettudomány száz évvel korábban, s bizonyos országokban a megkésett modernizáció és a kései demokratizáció miatt még ma is ebben a helyzetben van. Ez természetesen vonatkozik hazánk ezredfordulós helyzetére is. Azaz nagyjából hasonló felfogások ellen kellett s kell prezentálnia, hogy ő a politikai tények megismerésének szakavatott instanciája, ugyanis nagy erővel szólt s szól ma is a politikai valóságról egyrészt egy politikai *spekuláció*, amely több forrásból táplálkozik; másrészt egy egyoldalúságtól áthatott *ideológia*; harmadrészt pedig egy (meg)nevelési szándéktól vezérelt *agitáció*. Ráadásul mindez mindhárom esetben *tudományos modorban* történik, hiszen a modernitás nyomán a teológiát felváltó tudományos nyelv lett az általános legitimáló beszédmód. Ezen törekvésekhez képest a *politikatudomány* valóban a politikai tények szakavatott és tárgyilagos feltárója és értelmezője – vagy legalábbis az lehet.

A politikai tény egy ilyen viszonylatban nyilvánvalóan a politikai spekuláció ellentéte, amely különféle utópikus nézetekben, valamint a helyzetek s események feltételezett és ellenőrizhetetlen értelmezésében ölt testet. Nem más ez a törekvés, mint a *képzelet szabályozása*, ami megfelel a politológia realizmusigényének. Egy empirikus szaktudomány művelőjének ugyanis kevés köze lehet a különféle politikai víziók gyártásához, akár jobb-, akár baloldali ez a vízió, hiszen ezek közösségi vágyak manifesztációi, ezért megállapításai empirikusan ellenőrizhetetlenek. A vonzásukat, sőt az irántuk tanúsított önfeláldozó rajongást nem tudományos igazságuk igazolja vagy cáfolja, hanem a társadalmi vágyakozások telibe találása, amely ha hatalommal párosul, politikai programmá válik, mint ez például a marxizmus és a nacionalizmus esetében történt.

Két dolog lehet itt megtevesztő. Az egyik, hogy a 19. és a 20. században már a képzelet szülte társadalmi vágyeszméket is tudományos nyelven igyekeztek előadni, és érveik alátámasztására többnyire tudományos megállapításokat használtak, mint erre az imént utaltam is. A másik, hogy az utópikus felfogások előterjesztői a „történeti fejlődés” törvényszerűségeinek felfedezését tulajdonították maguknak, vagyis, mint Hayden White írja: „a pozitivisták és a marxisták [...] azt állították, hogy túlléptek a történelmi és az utópikus gondolkodás ellentétén azáltal, hogy sikerült egy igazán tudományos történelemkutatást megalapozniuk, amely képes felfedni a történeti folyamat törvényeit.” Ám ez csak azt bizonyítja, érvel tovább White, hogy „a pozitivizmusban és a marxizmusban jelen van az a történetfilozófia, amely ellen a megfelelően szabályozott történeti tudatnak védekeznie kell” (White 1997a: 215.).

A politika tudományos ténye azonban ellentéte lehet az olyan spekulatív ideának is, amelyeknek se szeri, se száma a politikai gondolkodás különféle formáiban. Különösen a pártküzdelmeket lepik el ezek a spekulációk. Amikor például az egyik pártvezér arról vizionál, hogy ellenfele *tudatosan* az ország tönkretételére tör, vagy *minden* törekvése az illető saját magának és körének anyagi gyarapodását szolgálja, akkor empirikusan ellenőrizhetetlen kijelentéseket tesz, és tárgyszerűen csak annyit állapíthatunk meg, hogy a politikai riválisok közül az egyik erősen támadja az ellenfelét. Vagy ahogyan a politikai marketing fogalmaz: karaktergyilkosságot igyekszik

elkövetni. A motívum ugyanis az egyik legnehezebben feltárható tény, ezért a tudomány, szemben a politikai küzdelmekkel, körültekintést és bizonyítási kényszert ír elő a kutatók számára. A népszerű összeesküvés-elméletek is ebbe a kategóriába tartoznak, hiszen bármennyire is tetszetős konstrukciókban vezetik elő őket, és vonzóak sokak számára, mást nem bizonyítanak, mint azt, hogy ki lehet spekulálni ilyen teóriákat: nem kell hozzájuk más, mint ismert és akceptált tényeket önkényes módon csoportosítani.

De az *ideológia* sem tudomány, bármennyire is ambicionálta némely politikai irányzat és törekvés a 20. században a „tudományos ideológia” létrehozását. Ezzel nem azt mondom, hogy az ideológia haszontalan, ami kiküszöbölendő a politikából (ennek éppen az ellenkezőjét gondolom!), de a politológia mint empirikus diszciplína egyrészt a politika ideológiai értelmezése ellen bontakozott ki, legalábbis egyik feladata az, hogy az irányzatos eszmékhez és a pártelkötelezett felfogásokhoz képest tárgyilagos politikai tudást hozzon létre. Természetesen az ideológia is dolgozik tényekkel, képviselője igyekszik realista lenni, de minden esetben egy közösség, egy társadalmi osztály, csoport vagy apparátus hatalomra juttatása vagy hatalma megtartása érdekében *emeli ki* a tények egyik vagy másik csoportját, konstruálja és értelmezi őket. *Az ideológia nem feltétlenül téved, de minden esetben egyoldalú és elfogult*, amit az is jól mutat, hogy mindig egy másik ideológia a riválisa, nem pedig a tudomány, mint olyan.

A politikatudomány viszont eszménye és programja szerint minden ideológia riválisa, ezért nem részrehajló, hanem pártatlan; nem elkötelezett, bár nem érdektelen, legalábbis olyan értelemben nem, hogy művelőjét érdekli vizsgálati tárgya. Ez az érdeklődés azonban közvetlenül megismerési, nem pedig hatalmi elkötelezettség, még ha a megállapítások esetleg alkalmasak is hatalmi törekvések szolgálatára, ráadásul egyik törekvés szolgálatára inkább, mint a másikéra. Az ártatlan tudomány léte ezért természetesen „mesebeszéd”,³ a politikától érintetlen tömegmédia feltételezéséhez hasonlóan, de a tudomány attól tudomány, hogy minden erejével igyekszik függetlenségét kiharcolni és őrizni, szemben az irányzatos és pártos ténytermelő üzemek működésével. „A XIX. században a módszertan iránt elkötelezett történészek – írja Gerard Noiriel – azzal az érveléssel támasztották alá a történettudomány szakmává szerveződésének szükségességét, hogy az »amatőr« kutatók (legtöbbször a klérus és az arisztokrácia tagjai) [...] saját társadalmi osztályuk szolgálatában állnak, ami a múlt tanulmányozása során meggátolja őket a történettudomány kritikai módszereinek alkalmazásában”. (Noiriel 2001: 23.)

Hasonló volt a törekvés a jelen empirikus politikai tényeinek feltárása és értelmezése terén a 20. század elején, mint erről Harold D. Lasswell, a modern empi-

³ Hayden White ezt a felfogást még a tudományos igényű politikaértelmezésre is kiterjeszti, bár a politikai jelzőt nem negatív tartalommal használja. Azt kérdezi, hogy vajon „milyen politika rejlik egy kutatási terület szaktudománnyá válásában, amelyet kimondottan azzal a céllal kezdeményeztek, hogy a kutatás tárgyát megtisztítsák a politikai ideológiáktól általában”. Válasza, hogy ez „az értelmezés politikájának” nevezhető, mivel a tudományos vizsgálat függetlenségét igyekszik megteremtteni más instanciák között, és ez akkor is politikai tevékenység, ha ehhez nem használ állami erőszakot és jogi kényszerítést (White 1997a: 217.). Részletesebben egy későbbi fejezetben fogom vizsgálni a problémát.

rikus politikatudomány egyik alapítója értekezett. Ez a küzdelem azóta is folyik; a politikatudomány meg-megújuló erőfeszítéseket tesz, hogy ne a demokrácia egyik vagy másik pártjának, kormányzatának vagy irányzatának tudományaként kezeljék, hanem a demokrácia tudományaként, amely a demokratikus politikai rendszer egésze és ennek elemzése iránt elkötelezett. Eredményes működésének is ez az egyik feltétele, nevezetesen, hogy a demokrácia különböző hatalmi tényezőinek szüksége van a politikai valóság tényeinek tárgyilagossá ismeretére és pártatlan tudományos értelmezésére.

S végül az *agitáció és a propaganda* ellenében – amit korábban retorikának, újabban pedig sokan kommunikációnak neveznek – kellett s kell kiharcolni és megvédeni a politikatudomány tárgyyszerűségét, a tényfeltárás és az értelmezés objektivitását. Úgy tűnik azonban, hogy a politikatudománynak ezzel van a legkevesebb gondja, hiszen ennek nemcsak rejtett, hanem bevallott, sőt hirdetett funkciója, hogy nevelje és rávegye az embereket valami fontos dolog megtételére. Ez a felfogás ma már nem komoly riválisa a politika tudományos felfogásának; azt mondhatjuk, ez a harc eldőlt a tudomány javára. Sőt a szemlélet „túlgyőzte” magát. Ma inkább az a probléma, hogy a retorika mint *megismerési* mód, amit már Arisztotelész is jól ismert, eltűnt a politika realitásai közül, illetve az eszmei-nyelvi létezők másodlagos vagy felesleges tényekké váltak a politika úgynevezett „kemény” tényeihez képest.

Ez azonban már a politikatudomány belső küzdelmeihez tartozik, és nem érinti azt a törekvést és meggyőződést, hogy *a politikatudomány a politikai tények szakavatott feltárója és értelmezője*. Ez a felfogás áthatja a szakma művelőit, a külső szemlélők is ezt gondolják, s ez, úgy vélem, rendjén lévő. Ez a szakma egyik komoly eredménye és legitimációs bázisa. Az általánosan osztott norma és többszörösen igazolt gyakorlat ugyanis azzal jár, hogy egyrészt a „megrendelők” a politológustól a „valós” politikai tények feltárását és tárgyilagossá értelmezését várják el, ami igen fontos társadalmi funkció megvalósítására ad lehetőséget, másrészt a különböző politikatudományi felfogások művelői a valós tények nevében vívják harcaikat, egymás ellen is. Ezért, ha a kollégájuk egy politikai valóságszelet vagy esemény kapcsán másról beszél, mint ők, gyakran mondják: a tények mást mutatnak. És igazuk van, csakhogy ezek az ő tényeik, a kollégájuknak meg mások a tényei. Amennyiben munkánkat jól végezzük, ilyen esetekben természetesen nem a politikai tényekkel van baj, hanem a *politológiai* tényekkel, ha lehet itt egyáltalán bajról beszélni, hiszen különböző tudományos törekvések és iskolák különböző, bár elvileg valós tényekkel dolgoznak. Ha nem gondoljuk a hajdani történészekhez hasonlóan, hogy egyszer majd megírjuk a *„végleges és vitathatatlan politikatudományt”*, avagy megtaláljuk minden politikai esemény „csontkemény magját”, akkor meg kell békülnünk a tények igaz értelmezésének sokféleségével.

3. A politika és a politológia tényei

A politikai tények *belső* összefüggéseinek behatóbb tanulmányozásához kiindulópontunk az iménti evidenciaszerű állítás: *a politika és a politológia tényei nem esnek egybe*, hiszen más dolog az élet ténye és más a tudomány ténye. Az előbbi a spontánul zajló

közélet jellemzője, az utóbbi egy erről szóló külön értelmezői praxisé; ennek következtében státusuk is különböző.

A politikai élet tényei, bármit értünk is tényeken, önmagukban és eleve, *átfogóan és kimerítően sohasem* tárgyai a politikatudománynak. Már mennyiségük okán sem, hiszen mindig több a politikai, mint a politológiai tény. A politikai praxis számolatlanul termeli a tényeket, azaz egy működő politika mindig események, helyzetek, összefüggések sokaságát jelenti, s ezek áradnak, mint a folyók vizei, feltartóztathatatlanul és függetlenül attól, hogy ezt bárki bármikor tudományos vizsgálódás tárgyává teszi-e vagy sem. Ez a tényburjánzás éppenséggel a politika „csinálása”, maga a politizálás.

A történettudomány jól ismeri az elveszett tények gazdag birodalmát, a históriává nem vált történelem üres helyét a múltban. Ezt a történetészek gyakran forráshiánnyal szokták magyarázni, azzal, hogy a hajdanvolt eseményeknek nem maradt nyoma, amely rekonstruálhatóvá tenné őket. Tudható pedig, hogy mondjuk az i. e. 5. századi Athén története nem egyenlő az akkor élt szabad férfiak életével, mint ahogyan a középkori európai közösségek közléte sem egyenlő a kastélyok lakóinak hatalmi mesterkedéseivel, „kül- és belpolitikájával”. De vajon vannak-e elveszett tények a jelenben? Vannak-e a politikai életnek olyan eseményei és helyzetei, amelyek behullnak a semmibe, amelynek adatai és tényei nyomtalanul tűnnek el a múlt időben. Talán nem nehéz belátni, hogy vannak ilyen tények, még hozzá számolatlanul, a mindenkori kortársak életében, tehát a mi életünkben is.

Egyrészt a demokratikus politikai közösségek sokszínű világa nagy számban termeli azokat a tényeket, amelyek a résztvevők és az érintettek körén *kívül* élők számára nem létező tények. Mindaz, ami ezen a határon belül van, természetesen tény, de csak azoknak, akik ott élnek, a határok pedig sokféle módon jönnek létre. A politikai praxis ugyanis lokális jelenség, nem kell ahhoz ismerni minden más létező közösség életét, hogy a saját politikai közösség megfelelően működjön, s erről tudományosan igaz megállapításokat tegyünk. A lokalitáson persze túl lehet lépni, megismerve és hasznosítva más közösségek gyakorlatát, de ez külön feladat és erőfeszítés.

Másrészt a közösségen belüli tények tekintélyes része a *pillanat* ténye, amely nyomtalanul elenyészik, hacsak nem hagy valami tárgyi nyomot, vagy valaki nem reagál rá, nem jegyzi fel. Tételezzük fel például, hogy látunk egy tüntetést, tanúi vagyunk egy heves politikai vitának. A tények hatalmas kavalkádja vonul el előttünk, amelyeknek csak egy minimális része válik ténnyé mind a konkrét cselekedetekben, mind a nyom, mind az emlékezés tekintetében. Harmadrészt a nyomot hagyó és tartósnak mutakozó tények is „hajlamosak” a mennyiségi *csökkenésre*. Ahogyan haladunk előre az időben, egyre szűkül a múlt tényeinek jelenléte és befolyásoló ereje; a politikai közösség tagjai a mindenkori jelen befolyása alatt élnek az életüket, amely új tényekkel és új összefüggésekkel szembesíti őket. És ebben a folyamatban a múlt tényei, a távolodás mértékében, egyre kevésbé vannak jelen.

Magában a politikában is van tehát egy tényszűkülés. A politikatudomány ehhez képest nem tesz mást, mint *tovább szűkíti* a politikai praxis tényeinek gazdag valóságát. Ilyen értelemben a politológus nem valami ismeretlen és életidegen tevékenységet végez ekkor; azt teszi, amit egyébként a politizáló ember is tesz: a valóság tényeinek csak egy szűk szeletére reagál, a többit elereszti maga mellett. A különbség nem ebben van politikus és politológus között, hanem abban, hogy *külön* tényeik vannak, s ez már nem mennyiségi, hanem minőségi különbség.

A gyakorlati ember számára a tények *alapok* vagy fundamentumok, amelyekre gondolkodása és cselekvése épül. Mindenki, aki csak szétnéz a politikában, és megpróbál tájékozódni egy közösség ügyeinek állapotáról, esetleg alakítani szeretné, megkerülhetetlenül tényekkel találja magát szembe. Mondhatjuk ezt fordítva is: a politikai tények a politikai közösség objektíve létező adottságai, nem is csak az egyes egyén, hanem a közösség egésze vagy az ott élő emberek döntő többsége számára. A politikai tények *létezését* általános egyetértés kíséri. S ezt a ténykészletet akár számba is lehetne venni. Ezzel szemben a politológiai tények nem kiindulópontok, hanem *eredmények*. Úgy értem ezt, hogy a tudományos kutatás számára a politikai valóság fundamentális tényei a vizsgálatok *magyarázatra szoruló* empirikus adottságai. A tudomány nem negligálja őket, hanem megfosztja centrális szerepüktől a maguk konkrét mivoltát illetően. Természetesen fel lehet tárni és össze lehet gyűjteni azokat a tényeket, amelyeket egy adott közösség adott ügyben politikai tényeknek tekintett, de ez a regisztrációs tevékenység a gyakorlati tevékenység lehetőségeinek a kiterjesztése, még ha esetleg szisztematikusabb is. A tudomány azonban értelmezésre törekszik, ezért a tények épp-így-létét illetően *e tényeken túli tények* létét szokta prezentálni, olyan tényeket tehát, amelyeket a gyakorlati emberek nem szoktak figyelembe venni, vagy ritkán teszik ezt meg. Mondjuk, például törvényeket, struktúrákat, szimbolikus rendeket.

A politika tényeit a politikai gyakorlat hozza létre, a politikatudomány tényeit pedig a tudományos praxis „termeli”, természetesen a tudományos tevékenység végzésének szabályai szerint. Már a politikai tények egyszerű elrendezése is új tényekhez vezet, elegendő, ha a napilapokban rendszeresen közzétett politikusi népszerűségi indexekre gondolunk, hiszen ez nem egyszerűen csak „megmutatja, mi van”, hanem előállít egy olyan tényhalmazt, amit a politikai cselekvő maga soha nem végez el; kedveltségi sorrendbe állítja a vezető politikusokat. Még inkább így van ez a komolyabb magyarázó igénnyel fellépő tudományos praxisban. A politizáló ember nem azért cselekszik, hogy tényeket „termeljen és szállítson” a tudományos kutatás számára. A politizálásban a tények vannak, a tudományban pedig létrejönnek egy külön erre irányuló praxis révén. Ez nem azt jelenti, hogy tudományos tények nincsenek a tudományos tevékenységen kívül, hanem azt, hogy nem adódnak maguktól, vagyis meg kell értük küzdeni, mert nehezen hozzáférhetők, mert nem evidensek.

Mindebből következik, hogy a politikai gyakorlat számára nincs természetesebb dolog a tényeknél, a politikatudomány szempontjából viszont a politikai tény az egyik legnehezebben megragadható és értelmezhető dolog. A politikai praxisban természetesen nem a tény mint olyan jelenti az evidenciát – hiszen az emberek nemigen szoktak eltöprengeni a tények általános természetén –, hanem az egyik vagy másik konkrét tény, amely az útjukba kerül. Ha megfigyeljük a politikusok, az amatőr politizálók és az értelmiségiek politikai ténykedését, akkor azt láthatjuk, hogy számukra magától értetődik bizonyos politikai dolgok objektív létszerűsége. Azt nem mondhatjuk, hogy mindenki ismer minden politikai tény, de azt igen, hogy az emberek értelmezéseiket, állításaikat, döntéseiket és magatartásukat igyekeznek tényekre építeni. A tudomány számára viszont a tény egyáltalán nem magától értetődik.

Ennek ellenére a politikatudományban gyakran lehet olyan érveléssel találkozni, amely a tudományos tények tényyszerűségét a politizálás modorában prezentálja: evidens, vitathatatlan, objektív. A politológus azonban a praxis tényeit ritkán hagyja változatlanul; átrendezi, újrakonstruálja, kiegészíti, kontextusba helyezi, hierarchi-

zálja és így tovább. Ennek következtében a politikatudomány tényei tiszta artefaktumoknak tűnnek a praxis felől szemlélve. Miközben tehát a politikus számára a tények adottak, a politológus egy módszer felől tekinti csak megragadhatónak és létezőnek őket egyáltalán. Közismert, hogy a tudományban is erős tényviták dűlnak időnként, aminek kifejezetten jól tesz, amikor a vitázók elismerik: ezek és ezek a tények nem „egyetemes és objektív tények”, hanem az adott felfogás tényei, csak ebből és ebből a nézőpontból mutatkoznak tényeknek. A gyakorlati politizálásban egy-egy tény erejét az biztosítja, ha hívei hisznek objektív tényszerűségében, a tudományban pedig az, ha nagy a magyarázó ereje, ha a politikai valóság összetett természete mutatkozik meg benne és általa.

4. A politológus tényvizsgálata

A tudomány tényei a cselekvő ember tényállításaihoz képest sokkal szofisztikáltabb formájúak. A kutató többnyire nem egyszerűen csak rámutat valamire, hogy „íme a tény”, hanem egy kutatói gyakorlat révén, egy elkülönült praxis során „termeli” azt, amit ténynek nevez. Egy meghatározott tradíció alapján, szigorú és módszeres eljárásokhoz igazodva hozza létre a tényeket és a tények közötti összefüggéseket, amelyek természetesen nem „kitalációk”, ám akkor is egy speciális gyakorlat termékei és egy speciális megismerési teljesítmény eredményei. Ugyanis bármilyen sok tény termelődik is a politikában, sohasem a maguk esetleges és atomisztikus formáiban lesznek a tudomány tényei, hanem olyan elrendezésekben és formákban, ahogy az adott vizsgálat megkívánja. Ennek egyik végpontján az elemző személy áll, aki saját *átélt tapasztalatai* alapján szervezve igyekszik tudományosan igaz megállapítást tenni. Ilyenkor a politikai tény az elemző személyiségén átszűrve válik tudományos ténnyé, melynek valódiságát mások hasonló tapasztalata szokta igazolni vagy cáfolni. A másik végpontján pedig egy nagy apparátussal *összeíjlt* *adathalmaz* áll, amelynek érvényességét már nem az elemző személy képessége és invenciója szavatolja, hanem a tudományos kutatás szabályrendszere.

A szelekció és az elrendezés természetesen belenyúlás a termelődő tények világába, mégsem fikciógyártás. Alapszabály, hogy a politikatudománynak is olyan dolgokról kell szólnia, ami megtörtént, ami létezik, de legalábbis ezek tényszerűségét egyetértés kíséri. Ezzel nem azt állítom, hogy a tények tényszerűségét nem lehetne és nem szokták vitatni. Ugyanakkor a viták – leszámítva a tévedéseket és a ferdítéseket – mindig a tények *konstrukcióira* vonatkoznak, azaz arról szólnak, hogy az történt-e *pontosan*, amit a másik állít, *bizonyíthatóan* úgy van-e az adott dolog, ahogyan a másik lefesti. A norma és a viszonyítási pont ezekben a vitákban a tények minél pontosabb ábrázolása.

A tények számbavétele azonban nem magától értetődő. Ebből a szempontból különbséget kell tenni a politikatudományi kutatómunka végzése és a politológiai beszámoló között, mint ahogyan ezt például a történettudományban is megteszik. Van tehát ténye a kutatásnak, és van ténye az írásnak.

A kutatói gyakorlat kiindulópontja a tények *feltárása*. Ez azt jelenti, hogy ha valaki valamilyen politikai problémáról valamit tudományosan mondani szeretne, akkor

megkísérli összegyűjteni és rendszerezni a politikai élet vonatkozó dokumentumait: programokat, választási adatokat, bizottsági jegyzőkönyveket, vitákat, beszédeket, önéletrajzokat, olvasói leveleket, statisztikai adatokat stb. A feltárt dokumentumok jellege és köre alapvetően nem különbözik a múltat és a jelent vizsgáló társadalomtudományok tekintetében. A „hozzáállásban” sem szokott különbség lenni. A történész igyekszik minél több forrásból tájékozódni, és a politológus sem elégedhet meg egy-két dokumentummal. Ha például arra kíváncsi, hogy egy párt vezetői hogyan értékelték választási vereségüket, nem elegendő csak a pártelnök szavaival megismerkedni. Minden azon múlik, hogy *mire* kíváncsi. Amire kíváncsi és amiről írni kíván, azt dokumentálnia kell. Forrásai a politikatudománynak is vannak, még ha nem is szokás még – szemben a történettudománnyal – világosan különválasztani a szakirodalmat a forrásoktól, vagyis megkülönböztetni egymástól a politizálás dokumentumait és a tudományos irodalmat.

A történeti és a jelentudományi kutatások tekintetében a különbség az adatok és tények *elérhetőségében* van, ami viszont komoly eltérésekhez vezet. Ebben az *idő* játsza a döntő szerepet. Ahogy múlik az idő, úgy pusztulnak és fogynak a források, úgy lesznek egyre kevésbé elérhetőek a hajdani tények, beleértve ebbe a cselekvő embert is, mint erre fentebb utaltam. De nemcsak az elemezhető adatok távolodnak, és nemcsak a vizsgálható tények száma fogyatkozik, hanem a rájuk vonatkozó értelmezés és tudás is. A történész tipikus pozíciója az, hogy a „*múlt kódébe*” veszett, szinte teljesen elfeledett társadalmakat ír le, olyanokat, amelyekről sem neki, sem kortársainak nincs *közvetlen* tapasztalata. Ez a világ már csak közvetett formában létezik: a levélárak polcain, a történészek tudományos munkáiban, a művészi ábrázolásokban és a kortársak töredékes ismereteiben. A történész státusa ezért is hasonlít a természettudós és az utazó szerepéhez. Mindhárman *felfedezők*, akik ismeretlen empirikusan létező valóságokat tárnak kortársaik szeme elé; a történész az időben távoli valóságot, az utazó a térben távoli területeket, a természettudós pedig a struktúrája és működése szerinti ismeretlen természeti világot. Olyan valóságokról beszélnek, amelyek köztudottan és biztosan vannak, de tapasztalatilag *kevés bizonyosat* tudunk természetükről és működésükről, sőt a mindennapi életünkhöz nem is kell használni a rájuk vonatkozó tudományos tudást.

Merőben más a helyzet a jelent vizsgáló társadalomtudományok esetében. A politológia forrásai például töménytelenek, a problémát nem az elérés és a feltárás jelenti, hanem a kiválasztás, miközben a politológus sem fér hozzá szabadon mindenhez. Ennél is fontosabb azonban, hogy az *így feltárt* tények *inkább ismertek*, mint nem. A kutató azért gyűjti őket össze, mert *átfogóan és pontosan* akarja tudni, hogy mi történt, vagy mi a helyzet, azaz igyekszik alaposan tájékozódni, új összefüggésekre rámutatni. Számíthat azonban arra, hogy mind a források által jelölt eseményekről és szituációkról, mind azok értelmezéséről sok kortársának „*megvan a maga véleménye*”, tudása és hite. És nemcsak a kollégáinak, hanem a laikusoknak és a politikusoknak is.

A politikatudomány művelője nincs abban a kényelmes helyzetben, hogy felfedezőnek tekintsék, hiszen egy olyan valóságról beszél, amiben egyrészt kortársai érdekelték és érintettek, másrészt – és nyilván ennek következtében – súlyos és közvetlen tapasztalatokkal rendelkeznek erről a valóságról. A felfedezőknak nincs külső riválisuk a vizsgált területek értelmezésében, legfeljebb egymással vetélkednek az igazság megtalálásáért, a *feltáró* tudósoknak viszont a laikus személy is rivális értelmező társa,

hiszen a kutató arról a valóságról beszél, amiről az állampolgárok is szoktak beszélni, ráadásul fontos is nekik, hogy tudásuk legyen róla. Ez a tudás bármilyen jellegű és minőségű is, hozzátartozik az életükhöz. Ebben a viszonyban a laikus nem egy csodálkozó gyerek, aki éppen egy felfedezőt hallgat, aki ismeretlen világról beszél neki, hanem a tudós *partner*e, akivel meg lehet beszélni és érdemes is megbeszélni a közösség közös gondjait. A politológus egy ilyen fórumon nem ismeretet ad át, hanem *javaslatot* terjeszt elő, „*hogyan jobban értsük dolgainkat, és javítsunk a helyzetünkön*”. Valahogy olyan a szerepe, mint egy családban a különösen tájékozott családtagnak.

Ennek ellenére van episztemológiai rokonság a felfedező és a feltáró tudós között. A történész például „beszélgethet” a múlt idők embereivel, mármint metaforikusan vagy közvetetten, hiszen a forrásokat életre kelti, megszólaltatja. S erre azért képes, mert ezek a hajdani élet részei voltak, az akkor élt emberek valamit tettek, gondoltak és beszéltek ezekkel kapcsolatban. Mondhatjuk, a történész mintegy bekapcsolódik a forrásokkal kapcsolatos egykori diskurzusba, és azért beszél már csak ő, mert a hajdani szereplők közül mindenki más már rég meghalt. A történész a halottakkal beszélget, hogy az élők értsék a régiek életét, a politológus pedig az élőkkel, hogy értsék saját életüket.

Vagyis a politológus ismert eseményekről beszél olyan személyeknek, akik maguk is átélték ezeket az eseményeket, olyan helyzetekről készít elemzést, amelynek azok is részesei, akiknek beszél róluk. A történész mondhatja, hogy ő feleleveníti az elfeledett múltat, az utazó pedig azt, hogy felfedezi az ismeretlen vidékeket és kultúrákat azok számára, akik nem élnek ezeken a tájakon, s nem is jártak arra felé. A politológusnak nincs ilyen feladata és kényszere: számíthat a működő emlékezetre és a tapasztalatok közösségére. Sőt, éppen ezekkel megküzdve kell saját autenticitását kimunkálni, és prezentálnia a tárgyal kapcsolatos tudományos tudás lehetőségét és érvényességét.

A politológustól általában azt várják el, hogy tegyen rendet a zűrzavarban, mondja meg végre, mi az igazság, persze úgy, hogy mindenki el is higgye neki. Nehéz feladat ez, és a politológia jelenkutató tudományként nem is képes maradéktalanul megfelelni ennek az igénynek: az *egyik hang marad* a politikáról folyó kortársi beszédek nagy kórusában. Persze van tekintélye és súlya, még ha művelője nem is áll olyan magas piedesztálon, mint az ismeretlen világokról hírt hozó „tudományos felfedező”. Ráadásul a felfedező csak arra figyelmezteti saját kortársait, hogy valamiről nincs tudomásuk, ideje hát pótolni az ismereteket, a politológus viszont arra, hogy valamit rosszul tudnak, ezért ideje lenne *másként gondolkodni*. Kellemetlen dolog ilyet hallani, különösen egy felnőtt embernek, egyetértés esetén viszont könnyen tarthatják szimpla okoskodónak a tudóst, aki agyonbonyolítja az egyszerű dolgokat, vagy nyilvánvaló tényekről beszél érthetetlen modorban. És akkor még nem esett szó a politológiai tudás hatalomhoz kötődésének különféle szintjeiről és módozatairól. Ilyen és ehhez hasonló kínoktól azonban a politikatudomány nem tud megszabadulni; mondhatni, megvannak a maga immanens nehézségei.

5. A tudományos ténytermelés dilemmái

Tételezzük azonban fel, hogy a kutató olyasmire kíváncsi, aminek nincs közvetlenül fellelhető nyoma vagy forrása: például érdekli a közgondolkodás vagy a közvélemény bizonyos aspektusa. A történéssel szemben neki megadatik, hogy ennek utánajárjon, hiszen ha a jelenről akar beszélni, akkor a jelen emberei *vizsgálati tárgyként* elvileg a rendelkezésére állnak. Ilyen esetben a kutató maga állíthatja elő vizsgálati tárgyának dokumentumát: kérdőívet állít össze, és ezt „lekérdezi”, résztvevői megfigyelést szervez, fókuszcsoporthoz vizsgálatokat végez és így tovább. Ez azonban már nem a politikacsínálás normál menetében létrejött dokumentumok összegyűjtése és feltárása, hanem *mesterséges ténytermelés*. Vagyis nem egyszerűen arról van szó, hogy a kutató a politikacsínálás spontán tényeit és dokumentumait forrásként kezelve tudományos ténynévé értelmezi át a rendelkezésére álló politikai tényeket, mint ezt a történész teszi, hanem arról, hogy maga teremti meg azt a szituációt, amelyben a tények létrejönnek.

Ezeket a tényeket azonban nem a szereplők maguk produkálták életük részeként, hanem a kutatók hozzák létre őket szisztematikus megfigyelés révén, amiket hajlamosak vagyunk minden más dokumentum fölé helyezni, mert abszolút hitelesnek véljük, mi több, általában azonosítjuk magával a társadalmi-politikai „tényvalósággal”. A „valóságtermelő” tudományüzem munkásai is mélyen hisznek ebben az ideában, aminek egyik megnyilvánulása, hogy néha saját dokumentumaikból még „adatbankot” is létrehozhatnak külső felhasználásra. Ez a szelíd imperializmus csak arról feledkezik meg, hogy *egy társadalmi adat vagy tény csak annak adat és tény, aki az adott tárgyról pontosan úgy, abban a paradigmában gondolkodik, mint a létrehozó*. A társadalom és a politika működése ugyanis nem fizikai, biológiai vagy kémiai folyamatok mintája szerint zajlik.

A mesterséges jelző nem hamisítást vagy kitalációt jelent. Pusztán arra utal, hogy a jelen kutatójának módja van olyan tudományos tény- vagy adatkonstrukciót létrehozni, amely az ő közreműködése nélkül nem jött volna létre. Egy ilyen ténytermelés természetesen igyekszik *valódi* politikai állapotokat és folyamatokat feltárni, továbbá a kutató igen szigorú kutatás-módszertani *szabályok* szerint dolgozik. Előfeltevése az, hogy pontosabban és alaposabban ismerhetjük meg a politikát, például egy adott csoport rasszista gondolkodását, ha nem pusztán a fajgyűlölő megnyilvánulások tényeit és helyzetét vizsgáljuk meg, hanem például *kikérdezzük* az érintetteket saját rasszizmusuk természetéről. A mesterségeség ténye itt maga a szituáció és ami általa létrejön, hiszen amit a kutatás alanya ilyenkor elmond, szigorú értelemben csak azt bizonyítja, hogy, mondjuk, egy kérdőívezés során tényleg ezt és ezt válaszolta egy ismeretlen személynek. Erre mondta Bourdieu szarkasztikusan, hogy „közvélemény nem létezik”, legalábbis úgy, ahogyan prezentálják, hiszen ezt a kutatók hozzák létre (Bourdieu 2000).

A mi szempontunkból az a figyelemre méltó itt, hogy egy ilyen kutatási folyamatban *többszörös reprezentáció* keletkezik.

Először is a vizsgálat alanya a maga mindennapi élete során tesz és mond ezt vagy azt, amit aztán megbeszél másokkal, vagy tovább mondja azt, amit már egyszer elmondott; ez egészen közönséges esemény. Ez a reprezentáció első szintje: a politikai ember folyamatosan értelmezi azt, ami vele történik s amiben van, jelentést tulajdonít annak, amit ő tesz vagy mások tesznek körülötte. A reprezentáció második

szintje az, amikor eljön hozzá egy idegen ember vagy meginvitálja valahová, és vele beszélgetve arra kéri, értelmezze politizáló önmagát. A homo politicus szokott ilyet tenni a mindennapi életben is, de nem egy idegen társaságában, hanem a családtagjai, a barátai, a munkatársai vagy ellenfelei között. Az idegennel az ember nyilván más-ként beszél, és a szituáció sem mindennapi, ezért amit ilyenkor mond, nem annak a közvetlen megjelenése, ahogyan az ember az életben gondolkodik és beszél, hanem *annak a prezentációja, amit a mindennapi önmagára gondolva válaszol a kérdezőbiztos kérdéseire*. És ez nem őszinteség vagy titkolódzás kérdése, hanem a szituáció következménye. A következő reprezentációs szint a kutató adattermelési szintje. Már a kutatási szituáció megtervezése és a kérdések összeállítása is arról szól, hogy a kutató egyrészt gondol valamit arról, amire kíváncsi, másrészt igyekszik úgy összeállítani a kérdéseit s megszervezni a vizsgálati szituációt, hogy a lehető legtöbbet és a leg-lényegesebb dolgokat tudja meg alanyairól. Nincs ezzel az igénnyel semmi gond, ám a jegyzőkönyvek, a kitöltött kérdőívek és a kutatási beszámolók feltétlenül szólnak arról is, ahogyan a kutató elképzelte s megvalósította a tények feltárását. Ez nem a dokumentált tényektől és adatoktól elkülönítve jelenik meg, hanem *magukban* az adatokban. Ezért mondhatjuk, hogy a kutató által termelt adatok és tények azt is reprezentálják, hogy ő mit tart tényeknek. A reprezentáció negyedik szintje pedig az így elképzelt és feltárt tények explicit módon is nyilvánossá tett tudományos reprezentációja, vagyis az adatok elemzése és értelmezése különböző tudományos írásokban, dolgozatokban.

Úgy vélem, a reprezentációs szinteknek ez a halmozása nem kellően értékelt torzítások forrása. Én mindig elámulok azon, hogy különböző kvázi-laboratóriumi kutatások által vagy hatalmas apparátusokkal és sok-sok pénzzel kitermelt adatok létrehozói milyen aggálymentesen nyilvánítják cáfolhatatlan tényeknek dokumentumaik tartalmát, miközben ezek már *elvileg* is az élet vagy a valóság többszörös reprezentációi. A probléma nem is a kutató felkészületlensége vagy módszertani iskolázatlansága, hanem a szemlélet, amelynek elkötelezett híve csak a saját „mérőeszközei” által feltárt és összegyűjtött adatokban és tényekben hisz, mint egy természettudós. Miközben okkal gondolhatjuk azt, hogy már a reprezentáció első szintje is megfelelő tény- és adathalmazt jelentene a tudományos kutatás és általánosítás számára.

A problémát nem is önmagában a többszörös reprezentáció okozza, hanem ennek mesterséges, kvázi-laboratóriumi előállítása. A politizálás gyakorlata is ismeri a reprezentációs szintek halmozását. Képzeljük el a következő közönséges szituációt! Két politikus beszélget, akár nagy nyilvánosság előtt, egy harmadik politikus fontos kijelentéséről. Az egyik azt mondja, hogy politikustársuk ezt és ezt állította, és megkérdezi beszélgetőtársát, hogy ő mit gondol erről. Az illető azt válaszolja, hogy ő ugyan nem hallotta a politikus szóban forgó mondatát, de ha ezt mondta, akkor szorint a kijelentés ezt és ezt jelenti. Mire a másik azt javasolja, hogy a közös cselekvés érdekében meg kellene állapodniuk, hogy akkor hogyan is kell érteni az inkriminált kijelentést, ami, mondjuk, a beszélgetés végére meg is történik, és ez alapján megszületik valamilyen közös döntés. Nem nehéz észrevenni, hogy az „objektív értelem” már a reprezentáció negyedik szintje; talán nem véletlen, hogy gyakran igen távol van az első szintű reprezentációtól, vagy ahogyan mondani szoktuk, az eredeti jelentéstől. A tudományos kutatás abban különbözik ettől a magatartástól, hogy egyrészt megkísérli kiküszöbölni a reprezentáció reprezentációjának, a reprezentációs szintek

halmozásának torzításait, másrészt tevékenységét kiveszi az érintettek diskurzusából. A megidézett politikus mondhatja, hogy a többiek súlyosan félreértik őt, mert amit állítanak, az nem őrá jellemző, hanem azokra, akik ezt róla állítják, és ezen hosszasan elvitatkozhatnak. A kikérdezett állampolgár azonban nincs ilyen kedvező helyzetben, nemcsak azért, mert többnyire egy átlagszámítás elemévé vagy részévé válik, hanem azért sem, mert el sem jut hozzá, amit róla írtak, ha pedig mégis, egyszerűen nem érti a tudományos szöveget. Természetesen a kutatás komolyan veszi őt, hiszen kikérdezték, a kutatási eredmény pedig esetleg fontos döntések alapja lesz, vagy *per se* részévé válik a közéleti gondolkodásnak. Én itt csupán azt hangsúlyozom, hogy mindehhez nem eleve szükségeltetik a „mesterséges ténytermelő tudományos üzemek” működése.

A történészek például pontosan tudják, hogy mi, emberek életünk során folyamatosan *nyomokat* hagyunk magunk után: tájképi elváltozásokat, épületeket, műalkotásokat, eszközöket, írásokat, képeket, újabban mozgóképeket, hangzó anyagokat és egyebeket. Maradva a politikánál: a történész letűnt korok politikai életét a korabeli nyomok, nagyrészt a levéltárakban őrzött sokféle írásos dokumentum alapján vizsgálja és írja meg. Vajon miért gondoljuk, hogy ezt radikálisan másként kellene csinálni a jelenben? És hogy csak az lenne az empirikus kutatás, amely egy mesterséges szituáció megteremtésével „nyeri ki” a politikai tényeket? Hiszen politikai tények és nyomok érdeje vesz körül bennünket; igazán az lehet csak a gondunk, hogy közöttük valahogy eligazodjunk, s a politikai élet értelmezéssel telített *primer* tényeit feltárjuk a kutatások számára. Véltetően az eltérő törekvések és értelemadások kavalkádja eleve gyanússá teszi számunkra a politika primer tényeit, ezért abban bízunk, hogy tudományos eszközökkel rendet lehet itt tenni, *már a tények szintjén is*.

Van azonban itt egy olyan probléma, amely minden fenntartás ellenére komolyan felveti a „mesterséges politikai ténytermelés” szükségességét. Ha jól megfigyeljük ezen felfogás híveinek pozícióját, akkor azt látjuk, hogy alapállásuk szerint ők azért végzik vizsgálataikat, mert az adott területen *bizonytalan a tények státusa*, sőt egyáltalán nincsenek is tények. Kérdésem, van-e ilyen területe a politikának? Úgy vélem, igen, mégpedig az állampolgár politizálása, a mindennapjait élő ember politikai tevékenysége. A választások ezt csak igen korlátozottan képesek kifejezni, ezért okkal merül fel a kérdés: vajon mit gondol és mit tesz az állampolgár a politizálás *mindennapjaiban*? Jól tudjuk, hogy ez koránt sincs olyan gazdagon dokumentálva, mint az értelmiségi személyek közéleti aktivitása és a politikusok ténykedése. Természetesen létrejönnek ennek is a nyomai: magánlevelek, naplók, újságoknak írt olvasói levelek és hozzászólások, újabban a különböző interaktív fórumok (chatelések, blogok, betelefonálás rádióműsorok és egyebek). Ám ezek nem olyan értelemben részei a közemberi politizálásnak, mint a politikusok beszédei, írásai, döntései. Ezek a források az állampolgárok *alkalmi* megnyilvánulásai, mi több, leginkább egy hiperaktív szűk réteg tettei, szövegei. Úgy vélem, a megoldás a közvetlen megfigyelés és anyaggyűjtés. Ennek van egy, a kikérdezésnél sokkal fáradságosabb módja, a résztvevői megfigyelés, amelynek során a kutató tartósan együtt él alanyaival, és dokumentálja-feljegyzi életük eseményeit, viselkedésüket és szavaikat. Ez tipikusan antropológiai módszer, de jól használható a politikatudományban is. A másik egy viszonylag új lehetőség. A hang- és képrögzítő eszközök demokratizálódása folytán ma már alig van akadálya annak, hogy valaki, akit ez érdekel, „képben és hangban” rögzítse egy-egy közösség politikai életét, meghatározott eseményét, akár szisztematikusan is, és akár a saját kö-

zössége közéletét. Ez sem mesterséges ténytermelés, csupán a nehezen hozzáférhető tények módszeres rögzítése, akár egy kutatás számára is. Ilyesmiket láthatunk például a narratív közpolitikai elemzésekben.

Ugyanakkor nem állíthatjuk azt, hogy a politizálás dokumentumainak összegyűjtése, bármilyen módon történik is, független lenne a kutatótól. Először is, a kutató koncipiál és szelektál. Azaz van valamilyen tudományos problémája, amelyre választ szeretne kapni. Ehhez igyekszik kiválasztani azt a politizálási területet és eseményt, ahol ez jelen van, ahol tehát egyáltalán vizsgálható a probléma, majd, ha jól végzi a munkáját, megpróbálja az összes fellelhető forrást feltárni és összegyűjteni az elemzés számára. Nem gyárt azonban külön tényeket, megelégszik a meglévő dolgok szelektált prezentálásával, ezért a módszer ténytisztelő és valóságbarát, ami vélhetően az elemzés megállapításaiban és a következtetéseiben is érezteti hatását.

6. A tények típusai

Eddig kétféle tényt különböztettünk meg egymástól: a politika és a politológia tényeit, illetve a politológiának a spontánul termelődő és mesterségesen létrehozott tényekhez fűződő viszonyát. A politikatudomány azonban másféle ténytípusokkal is szembesül, amelyek a politikai realitás más-más vonatkozásait emelik ki és hangsúlyozzák.

A *primer* és a *szekunder* tény a politikai élet „bonyolódási” mértéke szerinti megkülönböztetés, természetesen mindig egy adott relációban. Azokat a tényeket nevezhetjük primer tényeknek, amelyek a politikai gyakorlatban spontán termelődnek, és hozzátartoznak egy politikai eseményhez és szituációhoz. Közös sajátosságuk, hogy „nem akarnak” tények lenni, azaz nem azért születnek meg, hogy bárki tényként értelmezze őket, miközben ez mégis megtörténik velük. Ugyanis folyamatosan kíséri őket egy értelmező praxis, amelyben tényeknek tekintik őket. Ebben az értelmezési folyamatban születnek meg a szekunder tények, amelyek mindig a primer tényekhez kapcsolódnak, miközben nyilvánvalóan nem azonosak velük, hiszen az *értelmezések értelmezései*. Primer tény például az, hogy a választópolgárok elmennek szavazni egy parlamenti választás alkalmával, szekunder tény pedig az, ahogyan ebből a politikusok és az elemzők választást meghatározó politikai és/vagy politológiai tényeket állítanak elő.

A politikában mindig tesz valaki valamit, lezajlik egy esemény, létrejön egy állapot. Ezek közönséges dolgok; mondhatni, maga a politikai élet folyik ekképpen. Az emberek közben értelmezik és megbeszélik másokkal mindazt, ami velük megy és körülöttük zajlik. Ezeket a primer tényeket azonban elnyeli a múlt idő, önmagukban és eleve elrendelten nem lesznek részei sem a kollektív emlékezetnek, sem a tudományos vizsgálatoknak. Mindkettő *külön erőfeszítés* eredménye, ami viszont már egy szekunder tényegyütttest eredményez, legalábbis a tudomány szempontjából. A primer tények adják az inspirációt a szekunder tényábrázoláshoz, a szekunder tények pedig olyan konstrukciók, amelyekben a primer tények esetleg új értelmet kapnak, mert megmutatkozik például eleddig rejtett sajátosságuk. A másodfokú, szekunder tény nem tagadja az első fokú, primer tényt, inkább belőle építkezik, s közben át is alakítja. De hogy az állampolgári emlékezet és a tudomány tényei mik lesznek, az egyrészt

nincs eleve eldöntve (nem vezethető le a primer tényekből), másrészt ezek nem lehetnek akármik, hanem csak azok, amiket a primer tények létrehozói és átélői maguk is tényeknek tartanak vagy tarthatnak, de legalábbis lehetőségként benne van a primer tényekben. A korreláció nem teljes, csak hozzávetőleges. Ezért is beszélhetünk külön primer és szekunder tényekről.

Az *alapvető* és a *specifikus* tény megkülönböztethetősége arra a tapasztalatra épül, hogy a tények *elfogadottságának* különböző szintjei és színterei vannak, azaz vannak olyan politikai tények, amelyek tényként való elfogadottsága általános, másoké pedig nem, miközben egyes egyének és csoportok ténynek tekintik őket.

Alapvető közösségi vagy általános ténynek tekinthetjük például azt a megállapítást, hogy a 2006. évi magyarországi parlamenti választást az MSZP nyerte meg, vagy azt, hogy a választások idején a Fidesz elnökét Orbán Viktornak hívták. Ezek olyan állítások, amelyek tényszerűségét nehéz vitatni, ezért is az adott politikai közösségekben alapvető ténynek tekintik őket. Csakhogy az ilyen jellegű tények, bármennyire is fontosak, nem érdeklik sem a politológust, sem a politikusot, sem az állampolgárt. Evidensnek tekintik tény voltukat, ezért nem foglalkoznak velük. Őket azok a tények izgatják, amelyek ezeken túl vagy ezek mellett vannak, esetleg éppen ezen tények kapcsán jelennek meg. Ezek azonban már specifikus tények.

Az alapvető tények ezért is az *általános tájékozottság* részei, egész egyszerűen olyan információk, amelyeket illik tudnia annak, aki a politikáról beszél. Ismeretéhez nem szükséges semmiféle tudományos tudás vagy képesség, hozzátartoznak a politikai közösség tagjainak átlagos-általános politikai ismeretéhez. Státusukon nem változtat, hogy megjegyzésük és tudásuk problémát okoz sok embernek; gondoljunk az évszámokkal és a történelmi eseményekkel való iskolai kínládásokra vagy a közéleti informálódás nehézségeire. Ezért is a tényeknek ez a *tájékozottsági kritérium* szerint való létezése sokkal inkább a megismerő embert jellemzi, mint önmagában a tényeket.

A specifikusság azon alapszik, hogy az állampolgárok, a politikusok és a politológusok számára nem egészen ugyanazok a dolgok számítanak alapvető tényeknek, miközben van átfedés is ezen halmazok között. A mindig is kommunikáló közösségekben vannak közismert, evidensnek számító tények, amelyek ott hevernek az érintettek előtt, és a kommunikációban való részvétel minimumfeltételei közé tartoznak. Ehhez képest viszont vannak azok a tények, amelyeket nem mindenki ismer, esetleg nem is könnyű őket felfogni és elfogadni. A tudomány tényei gyakran ilyenek; talán nem véletlen, hogy ezeket sokan tekintik obskúrus tényeknek, hiszen a tudomány tényeit csak külön erőfeszítés révén lehet birtokba venni. Az alapvető tényekhez viszonyítva tehát a specifikus tények megképződhetnek eltérő egyéni szituációk és tevékenységi módok szerint is.

Az alapvető tények azonban igencsak fontosak egy politikai közösség életében két vonatkozásban is. Egyrészt az a személy, aki ezeket nem ismeri, nem tud színvonalasan részt venni közössége életében és a közéleti disputákban. Ezért is tanulja meg minden felnövekvő generáció a közösségi önismeret alapvető tényeit, fogalmait és gondolkodásmódját, vagy ahogyan Michael Oakeshott mondotta, a közösség politikai beszédét. A politikai médiumok és a politikai nyilvánosság egyik funkciója is éppen ezek ápolása, karbantartása. Másrészt azon törekvésekkel szemben fontos az alapvető tények ismerete, amelyek önös érdekből és gyakran hatalmi szándéktól

vezetettve tudatosan megmásítják ezeket: elhallgatják és tiltják, meghamisítják és terjesztőit marginalizálják, sőt üldözik. Közép- és Kelet-Európa 20. századi története jól ismeri ezeket a törekvéseket, amelyekkel szemben kiemelkedően fontos az alapvető tények ismerete és használata, vagy – ahogy szokták mondani – az igazság ismerete. De mindennek kevés köze van a tudomány lehetőségeihez, még ha a tudomány emberei is elszegődnek néha a tényhamisítók szolgálatába. Ez egyszerűen *morális és hatalmi* kérdés. Az alapvető tények tisztelete a közösség erején és hatalmán, tagjainak és vezetőinek emberi kvalitásain múlik.

A fentiekből levonható a következtetés, hogy a tényeknek nem létezik olyan kritériuma és meghatározott köre, amely általánosan és végérvényesen megszabná a politikáról szóló igaz kijelentéseket. A történészek, ahogy a fejezet elején idéztem, sokáig hittek abban az ideában, hogy a tényeknek van egy „csontkemény magva” (Carr 1995), hogy egyszer majd képesek lesznek megkülönböztetni a tények „kemény magját” a rárakódott „lágy” értelmezésektől. Vagyis felszínre hozzák és összerakják a történelem elemi tényeit. Én azt tapasztalom, hogy a politikatudományban is jelen van ez a naivan agresszív felfogás, nevezetesen hogy állítólag vannak cáfolhatatlan és elemi politológiai tények, amelyek készletére egy általános és egyetemesen érvényes politikatudomány épülhet. Ilyen elemi vagy egyszerű tényhalmaz azonban nincs. Ahhoz például legalább 1989 oldalas könyvre lenne szükség, hogy minimális alapossággal bemutassuk azt az egyszerű politikaiényt, hogy az MSZMP Központi Bizottsága május 8-i keltezéssel levelet írt Kádár Jánosnak, amelyben a testület felmentette őt a pártelnöki tisztsége alól. Merthogy „ami egyszerű – az ezer és ezer tény általánosítása” (Becker 2006: 165.), s ez természetesen a politikára is érvényes.

II. fejezet

A POLITIKA NYELVI TÉNYEI

1. Viták a nyelvi tények státusáról

A beszéd és az írás, a szó és a szöveg a politika jól ismert empirikus ténye vagy realitása, hiszen „a politika mindig is háromnegyed részt beszélgetésből áll” (Oakeshott 2001: 277.). De Pierre Bourdieu véleménye is figyelemre méltó a tárgyban: „A politikai mező felkínálta termékek valójában a társadalmi világ kifejezésének és észlelésének eszközei” (Bourdieu 1987: 110.), azaz a politikában elsőrendűen értelmezési formák (nyelv, diskurzus, szöveg stb.) termelődnek, az ember ezeket érzékeli realitásként, nem pedig, mondjuk, az államot, a pártot vagy a hatalmat önmagában. A nyelvi tények politikában való jelenlétét ezért azok sem cáfolják, akik igyekeznek eljelentékteleníteni, hiszen ahogy leírják, megfoghatatlan ködképként, hamis tudatként, megvetett ideológiaként vagy manipulációs eszközként, kétségtelenül politikai ténynek tekintik, csak éppen nem lényeges realitásnak, mert szerintük az igazi, a „*ke-mény tények*” a beszédekén túl és a szavak mögött, alatt vagy felett találhatók.

Ez a vita régóta tart. A politikai helyzetek és események értelmezésében, tényeinek meghatározásában a különböző direkt értelmezésformák, vagyis a szavak és a mondatok, a beszédek és az írások mindig komoly problémát jelentenek mind a cselekvő, mind a megfigyelő számára. Vajon milyen értelemben nevezhető ténynek egy politikai fogalom, egy vita vagy egy politikai kiáltvány? Egyik diákom mondta egyszer a következőt: „De hát miért nem lehet azt megérteni, hogy egy komoly döntés, mondjuk, a nyugdíjkorhatár felemelése, politikai tény, ezzel szemben ennek a kommunikációja valami egészen más? Létezik ugyan, de a döntéshez képest jelentéktelen és mellékes, még ha tény is.” A vitában, kevés sikerrel, azt próbáltam az illetőnek elmondani, hogy egy ilyen érvelésnek az előfeltevése a problémás, nem pedig a következtetése. Ugyanis abból indul ki, hogy csak a tömegmédiában zajló kommunikáció tekinthető politikai beszédnek, de egy politikai döntés bonyolult folyamata már nem.

A politika nyelvi jelenségei és diskurzusai ugyanis összetett jelenségek, és nem tanácsos leszűkíteni egyik vagy másik formájára, mondjuk, a választási kampányokra vagy a szóvivők megszólalásaira, mert így megfosztjuk a politika jelenségeit az értelemadás és értelemfejtés különféle módozataitól. Nyilvánvaló például, hogy a nyugdíjkorhatár felemelésének *eldöntését*, azaz a szavazógombok megnyomását vagy a kezek felemelését a parlamentben hosszadalmas értelmezési csaták, kiterjedt viták előzik meg. A döntés mindezek folyamányaként születik meg, nem pedig természeti törvényként áll elő vagy öntudatlan aktus nyomán szakad a képviselők nyakába. Szoktak persze úgy érvelni, hogy a politikában kényszerek vannak, amelyhez képest az értelmezés jelentősége eltörpül. Például emelkedik az átlagéletkor, a nyugdíjak a fennálló rendszerben finanszírozhatatlanok és így tovább, majd azt mondják, hogy ez

a fontos, nem a beszéd, ami – szemben a politikai kényszerekkel – könnyen alakítható jelentéktelen tény. Hiszen állítólag mondani bármit lehet.

Paul Chiltonnak és Christina Schäffnernek van egy figyelemre méltó gondolatmenete erről az erősen kérdéses és vitatható pozícióról. A következőket írják egy általuk szerkesztett kötet bevezető tanulmányában: „A nyelvi és diszkurzív alapú politikai értelmezéseket az teszi sajátossá, hogy egy specifikus jellegű *empirikus evidenciára* épülnek, s ez az evidencia olyannyira nyilvánvaló, hogy nincsenek is rá tekintettel sem a politikatudományban, sem a politikai filozófiában.” (Chilton–Schäffner 2002: 4.) Vajon mi okozhatja ezt az általános vakságot, kérdezik a szerzők. Elsősorban az – írják –, hogy a politológusok egy olyan tudományos tradícióban iskoláztak, amely éppen ezen empirikus evidencia mellőzésével prezentálja a tárgyát. Vagyis „a politológusoknak megvannak a maguk »kemény« tényei, amelyekkel dolgoznak: választási táblázatok, alkotmányos rendelkezések, pártrendszerek, gazdaságstatisztikai adatok, anyagi erőforrások, háborús konfliktusok, és mások” (uo.). S ezek a tények – híveik szerint legalábbis – függetlenek attól, hogy ki mit gondol és mond róluk.

Gadamer azt mondja ugyanerről a problémáról, hogy a nyelvnek olyan a létezési módja, hogy *eltűnik önmagában*, vagyis többnyire tárgyi és nem nyelvi problémák megoldásán törjük a fejünket. Arról beszélünk, hogy mi van körülöttünk, mit s mi módon szeretnénk és lehetne jobbra tenni, a közéletben is, nem pedig arról, hogy *hogyan beszélünk* a megoldandó problémákról. Így az előbbi ténynek tekintjük, az utóbbit nem. Ez rendjén való a homo politicus *cselekvő beszéde* esetén. A politikus számára tényleg az a legfontosabb tény, hogy mennyi van a büdzsében az ország nyugdíjára, nem pedig az, hogy miként *értelmezhető* a nyugdíj vagy a nyugdíjasok helyzete. A politikatudomány művelője azonban tudhatja, hogy a fontos tények, mint a büdzsé állapota vagy a nyugdíjasok helyzete, nem természeti adottságok, hanem sokféleképpen értelmezhető kérdések, amelyek nyelvi-diszkurzív tényként jelentkeznek be a számunkra. Különösképpen konfliktus, akadály és kudarc esetén, amikor ráadásul a nyelvre történő nyelvi reflexió, figyelemre méltó módon, már a politizálás normálállapotához tartozik.

Chilton és Schäffner szerint „a diskurzus áradása [...] empirikus bizonyosság”, amit a 20. század közepéig talán lehetett negligálni, de a társadalomtudományok nyelvi fordulata után kétséges minden olyan vállalkozás, amely a „tisza tények” felderítésére vállalkozik (Chilton–Schäffner 2002: 4.). Ma már az is látszik, hogy a nyelvfeledettséget erősen befolyásolják tudományon kívüli szempontok: *a megszokott tények hívei nem annyira a politika nyelvi valóságának az elemzésétől idegenkednek, hanem ennek innovatív lehetőségétől, egy alternatív tudományos szemlélet megjelenésétől.* A szerzőpáros ezt a következőképpen fogalmazza meg: „a politikai szöveg és beszéd [...] vizsgálata alternatív nézőpontok bevezetésével jár, amelyek nemcsak új hangsúlyokat eredményeznek, hanem a politika megértésének új útjait, a régi problémák megértésének új módozatait is jelentik” (uo.).

A *European Political Science* című folyóirat 2002-ben közölt egy tematikus blokkot a diszkurzív vagy interpretatív politikatudomány európai állásáról. Ennek szerkesztőségi zárzában a következőt olvashatjuk: „A diskurzuselemzőket gyakran vádolják két dologgal, nevezetesen, hogy a diskurzuselemzés egyrészt ördögi relativizmushoz vezet, másrészt visszasüllyed a filozófiai idealizmusba.” (Diskurzuselemzés 2004: 169.) Az írás szerint ez pusztá félreértés vagy ráfogás.

A *relativizmus* vádja – írják –, nem más, mint az érvényesség kritériumának a félreértése. „A diskurzuselemző sohasem jut el olyan állapot feltételezéséhez, ahol minden dolog értéke egyforma. A diskurzuselemző ugyanis mindig belül van egy partikuláris diskurzuson, és a konkrét történeti diskurzus szükségképpen olyan részleges kritériumokkal rendelkezik, amelyek éppen azt mondják meg, hogy ott mi az igaz, a hasznos és a jó. Csak Isten képes minden diszkurzivitáson kívülre kerülni. Mi halandó lények vagyunk, ezért mindig valamilyen diszkurzív kereten belül léteünk, ami egyben meghatározza saját érvényességünk kritériumait. Ezeket a kereteket azonban rendszeresen újratárgyaljuk.” (Diskurzuselemzés 2004: 169.) Vagyis a diskurzuselemzés szerint minden érvényes kijelentésünknek *határa* van, amely egy másik diskurzusban tárul fel, és csak egy transzcendens lényt nem lehet egy új diskurzussal meghaladni: az ő kijelentései abszolútak lehetnek, az ember kijelentései azonban relatív érvényességgel bírnak.

Az *idealizmus* vádjáról pedig a következőket olvashatjuk ugyanitt: „Ez ellen a vád ellen felhozható az érv, hogy a diskurzuselemzés éppenséggel a realista és materialista konstruktivizmus *radikális* módja. A diskurzuselemzés filozófiailag ugyanis *realista*, mert feltételezi, hogy az anyagi valóság létezése független a nyelvtől, a gondolkodástól és az öntudattól. Ugyanakkor a diskurzivista szerint nincs közvetlen hozzáférésünk ehhez az anyagi valósághoz. Az anyag ugyanis csak akkor válik érthetővé a számunkra, ha összekapcsolódik valamilyen diszkurzíve konstruált formával. [...] A diskurzuselemzés azonban nemcsak realista, hanem *materialista* is, mármint abban az értelemben, hogy feltételezése szerint a világot érthetővé tevő diszkurzív formák nem redukálhatók sem tapasztalati objektumra, sem a tapasztaló szubjektum valamilyen belső lényegére. Sokkal inkább arról van szó, hogy a diszkurzív formák egy adott relációban konstruálódnak, és egy adott diszkurzív szisztémán belül manifesztálódnak.” (Diskurzuselemzés 2004: 170.)

2. Michael Oakeshott a politikai tényekről és a nyelvről

A felmerülő problémák értelmezése kapcsán először egy olyan politikai gondolkodó elemzéseire fordulunk, aki nem nevezte magát diszkurzív gondolkodónak, de elkötelezett híve volt a 20. századi hermeneutikai eszmének, mely szerint a politikai valóság (is) elsősorban értelmezett valóság, ezért *empirikusan* szöveggént és nyelvi formában áll a rendelkezésünkre.

Michael Oakeshottól van szó, akinek monista és konstruktivista episztemológiája szerint egyetlen tény, tehát a politikai tény sem embertől független adottság, amit aztán valahogy megtapasztalunk, hanem éppen fordítva van; az ember mindig *megalkotja* tapasztalatait, vagyis a tények nem a tapasztalat előfeltételei, hanem következményei, vagyis eredményei (Oakeshott 1966: 9–85.). Oakeshott állítása tehát radikálisabb annál, mint amit az előző fejezetben kifejtettem. Az ember ugyanis, állítja, nem tényeket tapasztal, hanem jelentéseket, mert a *tapasztalás a gondolkodás egyik módja*. A mindig jelentéssel teli valóság mögött ezért nincs egy „igazi” vagy egy „objektív” valóság, sőt „e mögött semmi nincs” (uo. 58.), csak egy másik jelentés, hiszen természeti, társadalmi és emberi valóságunk különböző tapasztalati módokból áll össze. Éppen ezért a politika világát nem az objektív okok vagy a természettörvények mód-

jára ható összefüggések, hanem a jelentések és a jelentésekhez kapcsolódó értelmezések alkotják és alakítják, az, ahogyan az ember valamilyen értelmet tulajdonít az őt körülvevő világnak és cselekedeteknek, és ebből magára nézve következtetéseket von le, s így lesz *motivált* valaminek a megtételére. A politikában is vannak természetesen helyzetek és feltételek, ismétlődések és szabályok, de ezek léte nem tapasztalat előtti objektivitás, hanem tapasztalatban adódó valamilyen jelentés.

A politika jelentés-központúsága Oakeshottnál azonban nemcsak ismeretelméleti belátás következménye, hanem empirikus realitás is, mert szerinte a politikai valóság jelentést hordozó szimbólumok és nyelvi formák révén létezik. Ezek nem leplei és díszei, kiegészítő és árnyaló tényezői valami „igaz” és „mély” realitásnak, hanem az igazi és mély valóság hordozói. A politikához forduló vagy a politikában élő ember elsődlegesen mindig ezekkel szembesül, így csak ezek révén tud cselekedni és gondolkodni. Lehet persze azt mondani, hogy a „lényeg” ezek alatt vagy mögött van, de ez sem más, mint az egyik jelentésadás a másik mellett. A politika *jelenségformája* nem a hatalom, az állam, az érdekküzdelen vagy valamilyen szervezeti realitás, ahogyan Bourdieu is állítja, hanem a nyelvi fenomén, amelyben mindezek egzisztálnak, és amelyek révén ezek a cselekedetek részévé lesznek. Oakeshott a következőket írta A „politika” egyetemi tanítása című esszéjében: „A politika mindig is háromnegyed részt beszélgetésből áll, s az adott szókészletben való tájékozatlanság mindenkit, legyen az akár amatőr, akár hivatásos, súlyosan gátol abban, hogy szándékainak megfelelően vehessen részt a tevékenységben.” (Oakeshott 2001: 277.) A politikát a politikai szavak fedik le vagy fejezik ki, véli Oakeshott, márpedig a mennyiséget és a témákat tekintve a politikai szavak zavarba ejtően sokfélék: „Terjedelmes politikai szótár áll [...] rendelkezésünkre: megannyi főnév és melléknév” (uo. 455.). Ő maga nem végez ugyan szisztematikus politikai fogalomkutatást, de az imént idézett esszéjében éppen három tucat politikai alapkategóriát sorol fel. Jelentésükre vonatkozóan írja, hogy „egy politikai diskurzusból már-már annyiféle hangszer szól, hogy képtelenek vagyunk megkülönböztetni [...] a mindennél fontosabb dallamokat” (uo. 457.). A jelentések sokféleségét megvizsgálva azonban kiderül, hogy a centrumban a társulásként felfogott *állam* problémái állnak, vagyis a fő dallam az „állam dallama”, állítja Oakeshott. Az államhoz kapcsolódnak a politika nagy témakörei is – amelyek persze néha elvesznek a viták hangzavarában –, nevezetesen *a tekintély, a hatalom és a társult egyének egymás közötti viszonya*. Másképpen mondva, a politikai tematika „a tekintély hivatala, a hatalmi apparátus és egy [...] társulási mód” köré szerveződik, amely egyben a politika három legfontosabb területe is (uo. 470.).

A politikai szavak azonban nem a semmiből lépnek elő, s nem örök életűek; keletkezés-, elmúlás- és hatástörténetük van, mint maguknak a politikai jelenségeknek. „A szótárban szereplő kifejezések a távoli múltból származnak, olyan szavak, amelyeket az emberek a bizonyos értelemben vett modern államok előfutárainak vélt, régóta letűnt társulások [...] megnevezésére használtak.” (Oakeshott 2001: 455.) Más szavak az élet különböző területeiről kerülnek át a politikába, vagyis „a mindennapi élet diskurzusaiból erednek”. Az eredet pedig rajta hagyja a nyomát a politikai szavakon, bár itt már „kifejezetten politikai tartalmuk van” (uo.). A politikai szókészletnek mindenestre „sorsa van” – véli Oakeshott –, amelyben egyrészt feltárul a történelemmé vált politika, a szavak a hagyomány sugalmazóiként közvetítenek a jelen tennivalói felé, másrészt a közösség általános tapasztalatait hordozzák. „Ez a szótár természete-

sen európai szótár” – írja. Ugyanis a modern politikai élet és szótára, középpontjában az állammal, „európai találmányok” (uo.).

Az viszont, hogy a terjedelmes szótár egyik-másik szava vagy kifejezése éppen mit jelent pontosan, nem magától értetődő. „A jó ég tudja – írja kissé indignáltan a Talking politics című írásában –, hogy napjainkban mit jelent a »liberális« szó.” (Oakeshott 2001: 457.) Vagy éppen a haladó, a reakciós, a demokrácia, a kisebbségi jogok vagy a szólásszabadság szavak, „mindazonáltal senki se higgye, hogy tudományos kifejezésekről van szó” (uo. 456.). Tudomásul kell vennünk, véli, hogy egyrészt „ezek a kifejezések bizonyos fokig nyersek”, másrészt készletük „nemcsak a kínoosan pontos emberek (mondjuk, egy Tocqueville, Madison vagy egy Burke), de bárki rendelkezésére” állnak (uo.). Vagyis a politikai beszéd *mindenki* beszéde, még ha a szereplők eltérő jelentésben használják is a szavakat: a különböző politikai beszédek létezése pedig a demokratikus politikai valóság megnyilvánulása, az intézményi realitás másik oldala.

A politika jelentés-központúsága és szövegszerű állapota, a politikai szavak meghatározó jelenléte Oakeshott felfogása szerint két fontos következménnyel jár.

Egyrészt téves a politika olyan tudományos magyarázata, amely eltekint a nyelvi formák szerepétől, és a politika természetét feltáró törekvést arra a tartalomra szűkíti le, amit a nyelvhasználat révén, mint egy ablakon átnézve, megpillantunk. Ez az értelmezési mód maga a szintiszta politikai küzdelem, hiszen a szövegek tartalmának feltárása csak a „mi a probléma?”, a „mi a jó?” és a „mi a teendő?” kérdésekre ad korlátozott választ, szemben esetleg más feltevésekkel, de nem ad választ arra a reflexív tudományos kérdésre, hogy valaki vagy valakik *hogyan* képzelik el a valóság létezését és a helyes cselekvést. Ha pedig ez a kérdésünk, akkor egészen nyilvánvaló a nyelvi formák és a jelentésadások meghatározó szerepe.

Oakeshott ilyen értelemben különbözteti meg egymástól a politikai nyelvet és a politikai szöveget. Nyelven – írja – „gondolkodásmódot értek”, szövegen pedig „azt értem, ami időről időre megfogalmazódik egy »nyelven«” (Oakeshott 2001: 267.). A „szöveg” ismerete a köznapi politizálás és a „politikacsinálás” mint szakma alapja: „A »szakmai« képzés során nem egy nyelvet tanulunk, hanem egy »irodalmat« vagy »szöveget«. Egy ellentmondást nem tűrő módon megfogalmazott tudást sajátítunk el, s nem egy jártasságot abban a gondolkodásmódban, amely a megfogalmazottak forrása.” (Uo.) Ez az információk hasznosításának a jártasságához vezet el egy adott életmódon és közösségen belül. A „nyelvismeret” viszont a tudományos gondolkodásmód ismerete, annak tudása, hogy mi módon „termelődik” a politikai tudás, amely természetesen a szövegek által létezik, és ismeretelméleti-filozófiai, valamint történettudományi tájékozottságot kíván. A nyelv tudása arra ad választ, hogy miért pont így beszélünk és gondolkodunk a politikáról, és nem másképpen. Vagyis a nyelv megmutatja, hogy a beszéd miért nem evidens, hogy elvileg lehetne másként is gondolkodni a politikáról és más politikát megvalósítani.

Másrészt pedig a jelentések Oakeshott általi középpontba állításával egyértelművé válik, hogy a politikai valóság folyamatosan változó, képlékeny és bizonytalan realitás. Nem azért, mert tájékozatlanok vagyunk, rosszul fogalmazunk vagy szándékosan csalunk. A *tekintély* például, mint láttuk is, a politikai élet egyik kulcskategóriája, ennek ellenére az itt használt kifejezések „képlékenyek és nehezen értelmezhetőek.

Krónikus határozatlanságunkat tükrözik azzal kapcsolatban, hogy milyen feltétellel vagyunk hajlandók tekintélyt tulajdonítani egy uralmi szabályozó hivatalnak”, ami aztán „bizonytalan jelleget kölcsönöz a legtöbb modern államnak” (Oakeshott 2001: 459.). Ez azonban nem hibája, hanem sajátossága az államnak. Az emberek nem azért „ragaszkodnak a kissé homályos általános kifejezések használatához ezen a téren” (uo.), mert tévedésben élnek, hanem azért, mert nehezen adományozzák vagy fogadják el a tekintélyt, bár szükségük van rá, mint egy falat kenyérre. A tekintély mindig kényes világnézeti kérdés, és minden konkrét megvalósulása, mint általában a politika realizálódása, olyan bizonytalan, mint „*a fűszálon csüngő harmatcsepp*” sorsa (uo.).

3. A beszéd rögzítésének jelentősége

A rögzített és a rögzítetlen nyelv viszonyának kérdése a tudomány ismerettségének egyik kulcsproblémáját jelenti, mert kijelöli az empirikus vizsgálat határait. Ugyanis a nyelvi-
vileg létező empirikus politikai valóság *döntő mértékben élőbeszédként* létezik, amely viszont kimondásával együtt elillan, mint a szél kergette felhő, s egy „megfoghatatlan” realitás nem tehető empirikus kutatás tárgyává. A kérdés vizsgálata azért is fontos a számunkra, mert a jelenkutató társadalomtudomány, így a politikatudomány, elsődleges kutatási tárgya nem a leírt szöveg, ahogyan például az irodalomtudományé a műalkotás, a történettudományé pedig a levéltári forrás, hanem *a helyzet és az esemény*, amelyeket a benne résztvevők értelmeznek ugyan, de az értelmezések többnyire nincsenek rögzítve és leírva, ezek az értelmezések ugyanis nem elsősorban leírt szöveggént, hanem *beszédként* léteznek, amely viszont elszáll, mint a lélegzet. A beszéd természetesen leírható vagy más módon rögzíthető, és alkalmanként rögzíteni is szokták. Sőt olyan politikai események is vannak, amelyeket a leírt szövegek szerveznek, például az újságokban folyó disputát vagy politikai programok rivalizálását. Ennek ellenére a diszkrepancia fennáll: a politikai értelmezések nagyobbik része egyszerűen elszáll; volt, nincs. A beszéd, az esemény múltával, amelynek része volt, megszűnik létezni, legfeljebb az emlékezet őrzi, jól-rosszul. Ezért is kell feltennünk a kérdést, hogy vajon a politikai praxis elementáris diszkurzív ténye, vagyis az elillanó beszéd miként lehet empirikus ténye a kutatásnak.

Paul Ricoeur éppen ezt a kérdést vizsgálta meg egy 1978-ban megjelent terjedelmes tanulmányában (Ricoeur 2002a), és azt állította, hogy a beszéd rögzíthető, s ilyen módon már lehet alapja és tárgya a társadalomtudományi kutatásnak.⁴ Mindez persze nem elsősorban technikai kérdés, hiszen a beszéd-rögzítésnek megvannak a specifikus eszközei, s ezért elvileg szándék és kapacitás kérdése, hogy milyen beszédek dokumentálunk. Itt igazán az elvi kérdések fontosak, állítja Ricoeur. Kiindulópontja az volt, hogy amikor a beszédek rögzítésre kerülnek, akkor semmi esetre sem valamiféle absztrakt nyelvi rendszert vagy elvont szabályegyüttest írunk le, hanem diskurzust, amely viszont társadalmi tény. A nyelvészet ugyanis jól ismeri a *diskurzus nyelvészetét*, amely *egy helyzet és esemény* részeként írja le a beszédet. Ricoeur – Emile Benvéniste felfogásához kapcsolódva – a diskurzusként felfogott nyelv négy sajátossá-

⁴ Ebben a fejezettrészben felhasználom egy korábbi tanulmányom (Szabó 2003: 30–43.) megállapításait.

gára mutat rá: 1. a diskurzus és disputa nem elvont rendszer, hanem mindig *esemény*, mert időben zajlik és egy meghatározott jelenhez s helyhez kötődik; 2. ez a diskurzus különböző nyelvi kifejezőeszközök révén vonatkozik a saját beszélőjére is, azaz arról is szól, aki beszél; 3. mindig egyszerre reprezentál valami meghatározott nyelven kívüli valóságot, s azt, ahogyan a nyelv ezt létrehozza; 4. végül jelen van benne egy másik személy is, akihez beszélnek, tehát a diskurzusban kommunikáció zajlik. Röviden: a szövegnek, szemben a rendszerként felfogott nyelvvel, *időbelisége, szubjektivitása, ábrázolt világa és kommunikáló személyei* vannak.

A rendelkezésünkre álló technikai eszközökkel ezért az élőbeszéd ezen vonásait rögzítjük, nem pedig a nyelvet mint olyat. Vagy ahogy Ricoeur mondja, nem a nyelvet általában, hanem „a diskurzust kell megragadni, hiszen az tűnik el” (Ricoeur 2002a: 61.). De hát mit ragadunk meg ilyenkor? Természetesen nem egy nyelvi megnyilatkozást írunk le *in abstracto*, hanem egy nyelvileg is létező *esemény jelentését* (1.), ami nem egyszerűen csak valamilyen mondat, amely jelent valamit egy nyelvi rendszeren belül, hanem intencionált, azaz szándékolt beszélés bizonyos szituációban. A *beszéddaktus-elmélet* mutat rá arra, hogy a mondatok kiválasztása és kimondása (lokúció), a benne kifejezett szándék (illokúció) és az általa kiváltott hatás (perlokúció) egyaránt része a beszélés nyelvének és nyelvtanának. Hogy *mit* mondunk, a kimondással *mit szándékunk* tenni, és mire *vezet(het)* mindez, nos, mindez „az intencionális külsővé tételnek ebben a csökkenő sorrendjében lesz hozzáférhető, és ennek megfelelően lesz lehetséges a leírt szóval történő rögzítése is” (Ricoeur 2002a: 62.). Ám mindegyik eleme rögzíthető valamilyen módon, ezért a társadalomtudomány vizsgálati tárgyává válhat. Beleértve a szöveg vagy diskurzus jelentésébe azt is, amit a beszélő el akart érni, és az a hatást is, amire a beszéde vezetett.

A diskurzus *személyessége* (2.) kapcsán különbséget kell tennünk szóbeli és írásbeli diskurzus között. Az élőbeszéd során a beszélő szándéka és megnyilatkozásának jelentése olyan közel van egymáshoz, hogy „szinte ugyanazt értjük azon, amit a beszélő gondol és amit a diskurzus jelent” (Ricoeur 2002a: 63.). Amikor a beszélgetés során a német *meinen* vagy az angol *to mean* kifejezéseket használjuk, akkor ez egyaránt utalhat arra, hogy mire gondol a másik, és arra is, hogy mit jelent az, amit mond, s ez, tegyük hozzá, a magyar nyelvben is így van. Írott diskurzus esetén azonban megszűnik a differenciálatlan egybeesés. A leírt diskurzus elválik a szerző személyétől, ezáltal a szöveg jelentése is elválik a szerző szándékától. A szöveg persze nem válik szerző nélkülivé, bármennyire távol kerülnek egymástól, vagy bármennyire összetett is lesz a viszonyuk. Csupán arról van szó, hogy *a szöveg megkezdí önálló életét*: kiteljesíti lehetőségeit, és beteljesíti sorsát. Kibontják lehetséges jelentéseit (vagy éppen indokolatlanul tulajdonítanak neki valamilyen jelentést), különféle értelmezések kapcsolódnak hozzá (vagy éppen egyetlenegy jelentése mellett érvelnek), s mindegyik a szerzőnek már alig van befolyása. Vagyis az írásban való rögzítés egyrészt nem elszegényíti, hanem kiteljesíti a diskurzust, másrészt nem eltorzítja, hanem értelmezi: „a »külső jelek« révén történő írásba foglalás, amelyről elsőre azt gondolhatjuk, hogy eltorzítja a diskurzust, éppen a diskurzus valódi szellemét fejezi ki” – mondja Ricoeur (uo.). Vajon miért, kérdezhetjük, hiszen az élőbeszédet számtalan olyan mozzanat kíséri (gesztus, mimika, intonáció, prozódia, szituáció stb.), ami leírva alig adható vissza. Azért, mondja Ricoeur, mert a diskurzusnak mindig összetett jelentése van, és hogy mi *lehet* ez, csak rögzítve mutatkozik meg.

A beszélt diskurzusok ábrázolt *világa* vagy valósága (3.) Ricœur szerint „a beszéd résztvevőinek *együttes* helyzetére vonatkozik. Ezt a helyzetet a dialógus meghatározott módjai veszik körbe, és határait különféle gesztusok folyamatosan kijelölik; kézmozdulatok vagy a dialógus maga: az indikátorok közvetlen utalásai, például a mutató névmások, a hely- és időhatározók, az igeidők. Lehet mondani, hogy a szóbeli diskurzusnak ez a vonatkozása közvetlen és már-már *hivalkodó*.” (Ricœur 2002a: 63.) Írott diskurzus esetén azonban megszűnik a közvetlenség varázslata, és feltárulnak a közvetettség lehetőségei; kategoriálisan kifejezve: környezet helyett létrejön a világ mint olyan. Ricœur szerint az élőbeszéd egy konkrét szituációt szervez és alakít, a leírt szövegben viszont „a diskurzus szellemi mozzanata jelenik meg, az, amely kiszabadít bennünket a szituáció határai közül és felszabadít nézőpontjainak uralma alól; éppen ez számunkra a világ megmutatkozása” (Ricœur 2002a: 64.). Ez az általánosítás lehetőségének a megjelenése.

Mind az élő, mind a leírt szöveg esetében nyilvánvaló, hogy egy értelemmel teli megnyilatkozásnak van *címzettje* (4), a beszéd egy másik személyére is vonatkozik. A nyelvre mint rendszerre vagy struktúrára ez egyáltalán nem jellemző. Ricœur szerint „a diskurzus, nem pedig a nyelv szólít meg bárkit is. Ez a kommunikáció alaphelyzete” (Ricœur 2002a: 64.). Ennek kapcsán pedig az a döntő, hogy az ember vajon egy jelen lévő beszélgetőtárhoz szól-e, vagy pedig sok mindenki máshoz. Ha a beszédet leírják (vagy, tegyük hozzá, közvetítik), akkor „a dialogikus viszony szűk keretei kitágulnak. Ahelyett, hogy csak a Tè, a második személy lenne megszólítva, az írás közönséghez szól, amely saját magát hozza létre. Az írás szellemisége éppen ellentéte materializálódásának és elidegenedettségének, annak, ami rátapad a diskurzusra. Aki a leírt dolgokkal *vis-a-vis* [szemközt] van, az tulajdonképpen mindenki, aki olvasni tud” (uo.).

Az élőbeszéd sajátosságai mentén haladva, és megvizsgálva rögzítésének lehetőségeit, kettős következtetésre juthatunk. Egy: *lehetséges* a beszéd szöveggé változtatása lényegi torzítás nélkül, sőt, ez nélkülözhetetlen is az értelmező (hermeneutikai) társadalomtudomány számára, így a diszkurzív politológia számára is. Kettő: a szöveg önmaga előképét, a rögzítésre váró élőbeszédet eleve kiemeli a saját kontextus korlátai közül, vagyis a szándékmegvalósulás eseményszerűségéből és esetlegességéből, az aktualizált környezetből és a megszólítottak szűk köréből. A rögzített szövegben egyértelműen megmutatkozik, hogy az élő dialógus is lehet általános, amely túlterjed az egyedi megszólalás körülményein.

4. A politikai szövegek mint források

A nyelvi tények, akár eleve leírva, akár a beszédet rögzítve, *több formában* is tárgyai lehetnek a tudományos vizsgálatoknak. Ez a probléma akkor merül fel, ha a kutatás nem a kutató által konstruált szövegek tényeire épül, amelyeket például kérdőíves kikérdezés során gyűjtött össze, hanem a politizálási praxisban eleve fellelhető szövegekre. A kutató-elemző ilyenkor nem létrehozza a tényeket, hanem *felleli* a forrásokat. Ugyanakkor nem fogad el mindent, amit talál, hanem igyekszik a forrásokból dokumentumot faragni, vagyis az elemzés számára felhasználható ténnyé tenni a múltban vagy a közelmúltban lezajlott események szöveges nyomait.

A történészek el szokták dönteni, hogy „a történelem tanúinak” szavait mennyire fogadják el *hitelesnek*, milyen mértékben és módon építik ezekre az elemzéseiket. Vajon a politikatudományi beszédforrások esetében is felmerül-e a szavahihetőség kérdése, azaz annak eldöntése, hogy az illető igazat mond-e, vagy nem? Egyáltalán, mikor kerülhetünk ilyen helyzetbe, mikor kell általában is eldöntenünk, hogy valaki igazat beszél-e, vagy sem? Természetesen nem minden esetben, csak akkor, ha a beszédet *leírásnak*, nem pedig *konstruálásnak* tekintjük. Ez esetben *tudósításnak* fogom tekinteni a megnyilatkozást, amely olyan eseményről vagy állapotról szól, amiről mi magunk semmit sem vagy nagyon keveset tudunk, s a szándékom az, hogy minél többet tudjunk róla, minél alaposabban megismerjük, függetlenül attól, hogy ki mit mondott vagy mond róla. Arra vagyok tehát kíváncsi, hogy a beszédétől függetlenül, bár általa is közvetítetten, mi is zajlott le, vagy milyen állapotok voltak ott, amiről a beszélő mondott vagy leírt valamit. Másképpen szólva, a megnyilatkozót igaz vagy hamis *tanúnak* tekintem egy kiderítendő ügy kapcsán.

Ennek két tipikus területe van, az *eltűnt múlt és az eltitkolt esemény vizsgálata*. Az előbbi a történettudomány illetékességi területe, az utóbbi a nyomozás és a bírósági eljárásé. Mindkét esetben a beszélő részese volt valaminek, amiről mondott vagy mond valamit, de akinek mondja, az nem tudja, hogy hihet-e neki, legalábbis feltételezi, hogy az illető téved vagy hazudik, hiszen nem vett részt az eseményben, és nem is volt módja arra, hogy közvetlenül megtapasztalja. Ami azonban ennél is fontosabb, az értelmezőnek – mert *tisztázási* feladata van – mindenképpen tudnia kell, hogy szavahihető beszédet hall-e. A történészt ez esetben nem a források szövege érdekli, hanem a szövegek révén feltáruló, eddig ismeretlen esemény, a nyomozót pedig a takargatott és általa homályosan vagy rosszul tudott megtörtént tett. Forráskritika révén a történeti forrásból bizonyító erejű dokumentum lesz, nyomozás és kihallgatás révén pedig rekonstruálható a megtörtént esemény. Vagyis a dolgoktól távol lévő történész és detektív is *felfedezővé* válik, mert megismeri azt, amit eddig nem ismert. Sok, gyakran töredékes és egymásnak ellentmondó nyomot és tanút megvizsgálva felfedezi maga és olvasói számára azt, ami a beszédeken túl volt, lezajlott, megtörtént, és amit az ellentmondó beszédek és homályos nyomok eltakartak előle és előlünk.

Kérdés, hogy a kortársi politikai megnyilatkozások estében van-e ilyen átható „valóságfelfedezési” kényszer, és ha nincs, akkor az értelmező minek tekintheti mások beszédeit.

Itt nincs ilyen kényszer. A politikai megnyilatkozásoknak éppen az a sajátossága, hogy beszélő és hallgató, megnyilatkozó és értelmező egy *közös* valóság részese, a beszéd tárgyát alkotó állapotok és események a lábuk előtt hevernek s a szemük előtt játszódnak le. Nem kérdéses tehát, hogy mindketten tudomással bírnak a „valóságról”; a hallgató-értelmező személy a beszélőnél nem kevésbé ismerheti azt az eseménysort, amiről éppen szó van, és amiről beszél. Nincs tehát abban a kényszerhelyzetben, hogy a beszélőtől szerezzen tudomást a dolgok állásáról, pontosabban: nem feltétlenül kell másokat meghallgatnia ahhoz, hogy tudja, mi történt. Természetesen tekintheti mások megnyilatkozását igaznak vagy hamisnak, fáradozhat a meghallgatott beszélő állításának bizonyításán, de ettől a helyzet nem változik meg: nem tudósítást hall egy általa nem ismert világról és valóságról, hanem véleményt vagy beszámolót arról – többnyire más rivális véleményekkel együtt –, amiről neki is van tudása és esetleg véleménye is.

A kortársi politikai beszédek értelmezése ezért nem felfedezés, hanem *feltárás*. Itt nem ismeretlen területek ismertté tétele zajlik, hanem általánosan ismert területek különböző arcainak megmutatása, a különböző konstrukciók átvilágítása. Ennek a szituációnak a esete az, amikor a kortársi értelmezők – tudatosan vagy sem – elhallgatják vagy elferdítik riválisuk szövegét. A politikai beszédben tehát mindenkinek igazsága van, avagy senkinek nincs igazsága. Minden beszéd érvényes, mert elhangzott, ami persze nem azt jelenti, hogy minden megnyilatkozával egyet is kell értenünk, vagy hogy nincs tudatos torzítás, azaz hazugság. Ha mégis újra és újra el akarom dönteni, hogy *kinek van igaza*, avagy igaz beszédet hallottam-e, akkor állást foglalom egy vitában, esetleg szándékaimtól függetlenül, vagyis politikai cselekedetet hajtok végre.

A politika diszkurzív tényeinek olvasása tehát nem azzal foglalkozik, hogy szavahihető beszédet hallottunk-e, hanem azzal, hogy a beszélő milyen valóságot *konstituíd*. A hitelességet nem a beszéd igazságtartalma hordozza, hanem a megnyilatkozó személye és a beszéd tárgya. Tudnom kell például, hogy ki a beszélő, hol és miről beszél, mert egyébként a forrásom értéktelen. Nem mondhatom, hogy a Fidesz beszél, amikor a pártelnök szólal fel a parlamentben (legfeljebb egy szinekdochés gesztussal, vagy ha *megbízása* van erre), és a beszéd primer tárgyát sem szabad elvéteni. *Ki, mit, mikor, hol, kiknek*: ennek tudása a történeti forrás vizsgálatának is minimumfeltétele. Pontosság a neve.

Az iménti terminológiát használva: a politikai beszéd rögzített módja, mint forrás, elvileg mindig dokumentum is, mert dokumentálja, hogy a megnyilatkozó hogyan *gondolkodik* egy adott kérdésről. Minden további dolog az elemző szemléletén és invencióján múlik. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy ha a megnyilatkozás igazságtartalmát kívánjuk eldönteni (azaz a leírás „valódiságát”), akkor a politikai valóságot olyan világnak fogjuk fel, amely tőlünk távol van és számunkra ismeretlen; a politikai beszéd számtalan funkciója közül csak a leíró vagyunk hajlandók tekintetbe venni. Vagy egyszerűen csak a politikai hazudozók leleplezésével foglalkozunk, ami kétségtelenül hasznos munka, különösen, ha erre jó okunk van, de ez nyilvánvalóan gyakorlati-politikai ténykedés: nyomozás és ítélezés.

A politikatudomány forrása elvileg lehet szóbeli vagy írásbeli. A történettudomány forrásai és dokumentumai például nem szóbeli, hanem írásbeli anyagok, azaz „tanúbizonyosságok, amelyeket a történész vallatóra fog, írott dokumentumok, és így megfelelő intézményekben, archívumokban vannak összegyűjtve” (Ricoeur 1999: 57.). A történelemről szóló beszéd, mint erre az első fejezetben utaltam, egyebek mellett úgy lett szaktudomány, hogy egyre intenzívebben azokkal az eseményekkel kezdett el foglalkozni, amelyek megtörténte különböző, döntően írásbeli forrásokban dokumentálva lett.

A politikatudományban ennél egyszerűbb és bonyolultabb is a helyzet. Egyrészt a tudományos vizsgálatok itt sem nélkülözhetik a dokumentáltságot. Mi is elsősorban a politika írott forrásait elemezzük (beszédek, jegyzőkönyvek, programok, határozatok, könyvek stb.). A politizálók beszéde *rögzített szöveggé változva* válik a politikatudomány tárgyává, ami persze évtizedek múltán majd a történettudomány forrása is lesz. Ám itt nem az a kérdés, mint a történettudományban, hogy van-e egyáltalán forrás az adott tárgyról, hanem az, hogy a sok írott forrásból melyik *fontos* a tárgy

szempontjából, és *megbízható*-e az adott dokumentum, vagyis itt is felmerül a szelekció feladata és a hitelesség kérdése. A jelenre nézve az utóbbi kevésbé problematikus, hiszen a kortársi emlékezet tudni véli, hogy ez vagy az a „szöveg-hordozó” létezett-e, és mik tartoznak hozzá.

A politológus azonban, szemben a törtéénsszel, tud *krónikás* is lenni. Ilyenkor a tudományos ismeretekkel felvértezett ember saját közvetlen tapasztalatait, benyomásait és élményeit írja meg, amennyiben képes személyes tudását tudományos tudássá konvertálni. A fontos ilyenkor az, hogy tudományosan *hiteles* személyiség szólaljon meg, akinek kortársai különösebb apparátus nélkül elhiszik állításait. Az efféle krónikás-politológus igen közel van az íróhoz, nemcsak eszközeit tekintve, hanem pozíciója szempontjából is: mindkettőjük mondanivalóját nem külön források és dokumentumok hitelesítik, még ha használ is ilyeneket, hanem saját személyük. Ezért aztán a kemény vagy merev tudomány hívei nem is tekintik tudománynak az ilyen „ügyködést”. A törtéénész évtizedekkel később bizonyára forrásnak fogja tekinteni ezeket a munkákat, hiszen a krónikás maga is azt ambicionálja, hogy hiteles s egyben értelmezett beszámolót közöljön kora változó és múltó eseményeiről.⁵

5. A politikai nyelv tudományos értelmezése

Az eddigiek összegezhetők így: nem kérdéses, hogy a politikában megjelenő nyelv is tény, amely pragmatikus formájában, azaz a társadalmi praxisban használt nyelvként, rögzült vagy rögzített *beszédként és szöveggként* tehető tudományos vizsgálat tárgyává. A fejezet eddigi részei azt próbálták megmutatni, hogy *lehetséges* a politika vizsgálata a nyelvi tényekből is kiindulva, ugyanis igen erős az a tradíció, amely a politikatudomány releváns tényeit a nyelviség mellőzésével igyekszik prezentálni. A fejezet további részeiben azt vizsgáljuk meg, hogy ha a nyelvi tény mellőzhetetlen és fontos ténye a politikának, akkor a politikai nyelvhasználat vizsgálatának milyen tudományos törekvései és irányzatai formálódtak ki döntően a hazai politikatudományban, összhangban az európai tudományos törekvésekkel, de el is térve attól. Ugyanis a politika nyelvi tényeinek vizsgálatában karakteres eltérések alakultak ki, aminek alapja az, hogy a kutatók eltérő *státust* tulajdonítanak a politikai nyelvnek, ami azt is eldönti, hogy pontosan mit vizsgálnak, és miként értelmezik a kapott eredményeket. Eleddig hat paradigmatis elköpzelés formálódott ki a politika nyelvi tényeinek tudományos értelmezéséről (lásd erről részletesen: Szabó–Szűcs 2010).

1. Az első a *szimbolikus* megközelítés. Ha valaki a „szimbolikus politikát” vizsgálja, akkor ezt – elválasztva a materiálisnak és a lényegesnek is gondolt politikai kérdésektől – sajátos politizálási területnek tekinti. A tárgyi, a cselekvési és a fogalmi szimbólumok ugyanis „megfogható” materiális létezők, amelyek a politikai cselekvés *közvetlen* tárgyaivá tehető, tehát lehet velük s általuk politizálni. Ez a politika egyrészt lehet *helyettesítő* jellegű. Vagyis a szimbolikus politizálás ebben a felfogásban eltakarja vagy helyettesíti az állampolgárok tényleges helyzetéről, a „materiális” érdekekről vagy a hatalmi struktúráról szóló igazi politikát, ezért komoly politikus és

⁵ Ilyen tudományos krónikákat írt például Kéri László. Lásd: Kéri–Petschnig 1995 és 2001.

okos állampolgár nemigen folytat szimbolikus politizálást. Az ilyen elemzés ezért vagy szimplán csak leíró, de elsősorban kritikai jellegű és leleplező irányultságú (Gerő 2004). A szimbolikus politika másrészt lehet *expresszív* (kifejező) jellegű. Azaz a szimbólumok megmutathatják a reális politika szférájában gyökerező vagy az erre irányuló szándékokat és érzelmeket, ezért arra szolgálnak, hogy a politizáló emberek segítségükkel megmutassák másoknak önnön belső politikai lényegüket, politikai üzeneteket fejtszenek ki és közvetítsenek. Ebben a felfogásban azonban a szimbólumok a politikai lét nem mellőzhető integráns részét alkotják. Az ilyen törekvések máig talán legnagyobb hatású alakja Murray Edelman, aki szerint a politika nemcsak az „objektív” helyzetek és érdekek felől vizsgálható (Edelman 1964), hanem „a világ rejtett és szubjektív kategóriái felől is, amelyek az előbbit támogatják, erősítik” (Offe 1976: vii.). Edelman a tárgyban számtalan empirikus elemzést tett közzé (Szabó 1998: 110–132.), de Magyarországon is készülnek ilyen vizsgálatok (Hofer 1992; Kapitány–Kaplányi 1998). Az expresszív szerep teszi lehetővé a politikai *manipulációt* is, ugyanis a szimbólumok olyan különleges eszközök, amelyek segítségével egyesek – az erre kiképzett egyének különösképpen értenek ehhez – nemes vagy nemtelen politikai célok érdekében képesek *befolyásolni* más emberek politikai gondolkodását, érzéseit s ezáltal tetteit.⁶

2. Alapállását tekintve nem különbözik radikálisan a szimbolikus politikát expresszív funkciója alapján vizsgáló törekvéstől a *nyelvpolitikai* felfogás, amely az úgynevezett „nyelvi küzdelmekre” összpontosítja a figyelmét. A felfogás elsősorban német szakirodalomra támaszkodhat (Klein 1989; Schelsky 1995; Kopperschmidt 2000), de a felfogásnak angol (Marcuse 1990) és francia (Barthes 1977) nyelvterületen is vannak jelentős képviselői. A kutatók ebben a tradícióban elsősorban azt vizsgálják, hogy milyen küzdelmek folynak a nyilvános kommunikációban bizonyos *kulcsfogalmak* és *szövegek* jelentéseinek a kisajátításáért és megváltoztatásáért, s ebből milyen politikai előnyök és hátrányok adódnak. A nyelvpolitikai nézőpont képviselői általában három fontos előfeltevéssel élnek. Egy: a politikai harcok a 20. század közepe óta nagyrészt a tömegmédia eszközeinek a felhasználásával és az által meghatározott nyilvános térben zajlanak, ezért a politika elsősorban is nyelvi küzdőtér, aminek az elemzése a politika vizsgálatának eminens területe. Kettő: a nyilvános nyelvi küzdőtérben megszerezhető előnyök – például a pozitív jelentésű fogalmak összekapcsolása a saját politikai táborral, a negatívaké pedig az ellenfelekkel – közvetlenül átválthatók politikai előnyökre. Három: minden további, már nem nyelvi eszközökkel folytatott politikai küzdelem terepe ez a már politikailag preformált tér lesz, amelyben mindenképpen előnybe kerülnek a nyelvpolitikai küzdelmek nyertesei. Az 1990-es évek elejétől Pokol Béla volt a felfogás legismertebb hazai képviselője (Pokol 1993), de a rendszerváltozás időszakában a „nyelvpolitikai elvek” lényegesen elterjedtebbek voltak, és sok politológus készített ilyen szemléletű elemzést (lásd erről részletesen: Szabó 1996).

3. A harmadik felfogás a politikai beszédet mint *retorikát* vizsgálja. A „politikai retorika” felé való fordulás természetesen klasszikus gyökerű elképzelés, amely a politikai beszédek felépítésének, szóképeinek és alakzatainak vizsgálatára buzdítja a kuta-

⁶ A politikai szimbolizmus átfogó bemutatását kísérli meg magyarul is olvasható írásában Rozann Rothman (Rothman 2000).

tókat, mondván, hogy ezekben mindig kifejeződnek a politika céljairól és eszközeiről alkotott elképzelések – ha másként nem, manipulatív szándékkal –, s persze a politikai beszéd célja végső soron retorikai: a befolyásolás. Ezt a felfogást elsősorban az külföldözteti meg az előzőektől, hogy tőlük részben eltérő módon határozza meg saját vizsgálati tárgyát. A szimbolikus politikai koncepció az expresszív erejű szimbólumok tágabb halmazán belül keresi a politikai nyelv helyét és szerepét, a nyelvpolitikai felfogás pedig elsősorban bizonyos kulcsfogalmak és kontextusaik politikai előnyszerző szerepére összpontosít. A retorikai elemzések viszont olyan politikai *szövegeket* vizsgálnak a retorikai tradícióban kiformalódott alakzatok feltárása révén, amelyek elsősorban rábeszélési és agitatív szándékokat hordoznak. Ez a törekvés igen erős irányzattá vált az euroatlanti tudományos kultúrában. Vannak azonban olyan kutatók is, akik a retorikai gondolkodás egyetemessé válását hirdetik, a retorika persze így már nem is csak rábeszélés lesz, hanem „inkább létünk általános feltételévé válik” (Bender–Wellbery 2000: 289.). Azaz már kevésbé a politikai rábeszélés nyelvi szerszáma, bár az is; sokkal inkább konstrukciós eszköz, amely segítségével a politika szereplői értelmezéseik és cselekvéseik valóságát hozzák létre (Gal 2000), vagy toposzait, ahogy Kari Palonen írja (Palonen, K. 2009). Figyelemre méltó, hogy a retorikai elemzés a magyar politikatudományban kevésbé tudott elterjedni, néhány kitűnő elemzés (Kiss 1994; Nyysönen 2008) ellenére sem.

4. A következő felfogás a *kommunikációt* állítja a vizsgálata fókuszába, s nézőpontja a politika professzionalizálódásával különösen nagy jelentőségre tett szert. A felfogás jellegzetessége, hogy a politikai nyelvhasználatot elsősorban nyelviileg is orientált *viselkedésként* írja le, amely egyenrangú a többi politikai cselekvési formával, sőt – a modern tömegkommunikációs technológiák fejlődésének eredményeként – talán a legfontosabb politikai cselekvési formává vált, fogalmazzák meg óvatosan az irányzat kutatói. A nyelvhasználat itt, szemben például a retorikai törekvésekkel, merőben *instrumentális* jellegű: a politikai cselekvés egy preformált kommunikációs térben zajlik, amelyben a cél a *sikeres manőverezés*, a nyelv pedig ennek a cselekvéssorozatnak az eszköze és tárgya. Az alapkérdés a kommunikációkutatások kezdetén úgy vetődik fel, hogy vajon hogyan lehet a kommunikáció *hatékonyását* növelve az egyéb politikai cselekvések sikerességét erősíteni. Később azonban mindinkább olyan elképzelés vált uralkodóvá, hogy a politikai cselekvések általában csak annyiban érdekesek, amennyiben szerepet játszanak a kommunikációban. Tudható, hogy a „kommunikációk évadját” éljük, nem is csak az eszközök, vagyis a tömegmédia és a világháló hódítása okán, hanem azért is, mert egyre átfogóbb és összetettebb információs érintkezések bontakoznak ki az egyének között a politika világában is. Jóllehet az egyik kommunikációtudományi kézikönyv szerkesztői arra hívják fel a figyelmet, hogy a kommunikációnak mintegy tucat lehetséges értelmezése és iskolája formálódott már ki (Béres–Horányi 1999: 7–17.), a magyarországi politikai kommunikációs elemzések nem nyelvi eszközökkel foglalkoznak, nem is tartalmi kérdésekkel, nem is a sokféle további lehetőség egyikével vagy másikkal, legalábbis eddig, hanem a sikeres politikát szolgáló választási kampányok és más kommunikációs *hatalmi stratégiák* vizsgálatával (Török–Tóth 2002; Mihályffy 2009; Kiss–Mihályffy–Szabó 2007). De ez az uralkodó felfogás a magyar médiumokban megjelenő politikai elemzésekben is.

5. A nyelvi elemzés ötödik felfogása a politikai közösség közösségenként eltérő nyelvhasználatát, illetve az ezeket alakító *szakpolitikai törekvéseket* állítja a vizsgálat

fókuszába. Érdekes, hogy a felfogás önmagát szintén nyelvpolitikai vizsgálatnak nevezi. A kutatás tárgya ez esetben nem a politikaértelmezés nyelvi dimenziója és ennek politikatudományi konzekvenciája, hanem a politikai közösségek nyelvhasználatának állapota, feltételrendszere és az, hogy miként lehetne ezt közpolitikai eszközökkel pozitív módon befolyásolni. A kutató ezért úgy tekint a nyelvhasználatra, mint például az oktatáskutató az iskolarendszerre vagy a szociológus a szociálpolitikára. Olyan problémák kerülnek ennek során vizsgálatra, mint például hogyan alakultak ki az államnyelvek és mi ezek státusa; milyen a kisebbségi nyelvek helyzete; mit jelent az anyanyelvhasználat mint emberi jog; milyen a szaknyelvek helyzete; milyen hatásfokú az idegen nyelvek tanítása; milyen speciális problémát vet fel a fordítás; hogyan alakítja át az információs technika a nyelvet; vagy éppen miként alakul az európai népek nyelvhasználatát az Európai Unióban. A téma kapcsán elsősorban Szépe György szerteágazó munkásságát kell megemlíteni (Szépe–Derényi 1999; Szépe 2001), de természetesen sokan mások is folytatnak kutatásokat a policy és az alkalmazott nyelvészet találkozási területén (Dobos 2010).

6. Végül mindezekről a felfogásokról hatodikként jól megkülönböztethető a politikai nyelv *diszkurzív értelmezése*, amely a 21. század elejére sokféle törekvés foglalta lett. A diszkurzív irányzatokat az köti össze, hogy a politikai nyelvhasználat vizsgálata révén szeretnék megérteni, hogy miként látják s alakítják a politika szereplői az őket körülvevő világot. Vagyis erősen konstruktivista elkötelezettségűek. Kutatóit nem is a nyelv, hanem a politika érdekli, de úgy vélik, hogy a politika empirikusan – mint Bourdieu mondta – döntően értelmezésekben, azaz nyelvi tények formájában létezik, ezért a politikai valóság diskurzuselemzése révén tárulhat fel előttünk. Ha vizsgálnak is kulcsfogalmakat, üzeneteket, szövegeket, stratégiákat, retorikai alakzatokat vagy kommunikációt, ezeket a politikai diskurzus részeinek tekintik, ami nem eleve egy preformált hatalmi harc, hanem olyan realitás, amelyet a politika szereplőinek cselekvő diskurzusa alakít.⁷

6. Diszkurzív politikatudományi iskolák

A politika diszkurzív értelmezésének két irányzata alakult ki a 21. század elejére. Az egyik a *kritikai diskurzuselemzés* (Critical Discourse Analysis), a másik a *diskurzuselmélet* (Discourse Theory), amelyek viszont – mint látni fogjuk rövid áttekintésünkben – két ponton is erősen hasonlítanak egymásra. Az egyik a politikai elkötelezettség tudományos szemléletet alakító jellege, a másik a politikai szöveg státusának és összetettségének kissé leegyszerűsített értelmezése.

A *kritikai diskurzuselemzést* végző kutatóknak van egy igen határozott politikai törekvése: növelni kívánják a társadalomtudomány *kritikai* potenciálját. Úgy vélik, hogy a társadalom lényege szerint objektív és elnyomó hatalmi struktúra. Ezt a tényt a 20. század második felétől már nem a nyílt ideológiai rendszerek, hanem strukturált diskurzusok fejezik ki, kondicionálják és takarják el, ezért a diskurzuselemzésnek ezt

⁷ Jelen sorok írójának munkái mellett sok ilyen elemzés született az 1990-es évek eleje óta. Például: Boda 1997; Heller–Rényi 1995; Csígyó 1998; Csizmadia 2001; Pál 2005; Szabó 2006b; Gyulai 2007; Glózer 2008; Szűcs 2010.

a nyelvi elnyomó viszonyt kell bemutatnia és lelepleznie. Az elnyomás – prezentálják az elemzések – elsősorban a *szegényekre*, a *kisebbségben* élőkre és a *nőkre* irányul, ezért – javaslatuk szerint – a diskurzusvizsgálatoknak azt kell bemutatniuk, hogy miként zajlik ezeknek a rétegeknek az elnyomása és kifosztása a nyelv segítségével is.

A magát kritikai diskurzuselemzésnek nevező tudományos iskola szorosan kötődik a holland származású nyelvész, Teun van Dijk munkásságához, valamint az általa alapított *Discourse and Society* című folyóirat köréhez, és olyan ismert képviselői vannak, mint az osztrák Ruth Wodak, a brit Norman Fairclough vagy az amerikai Judith Butler. A belsőleg is tagolt irányzat tagjai úgy vélik, hogy a hatalom politikai képviselői megnyilatkozásaik során mindig a status quo fenntartásának megfelelő módon beszélnek, ezért az ő feladatuk az, hogy leplezzék a hatalom képviselőinek látszólag semleges, valójában azonban elnyomó és *kirekesztő* beszédét. Mindez van Dijk megfogalmazásában a következőképpen hangzik: „Eltérően más diskurzuselemzőktől, a kritikai diskurzuselemzők egyértelmű társadalompolitikai állásponttal rendelkeznek [...] Munkájuk kétségkívül és végső soron politikai, még akkor is, ha ez az elméletalkotás és az elemzés minden fázisára azért nem igaz. [...] Kritikájuk célpontját a hatalmi elitek jelentik, akik működtetik, fenntartják, legitimálják, elnézik a társadalmi egyenlőtlenséget és igazságtalanságot, vagy tudomást sem vesznek azokról. Azaz munkájuk ismérve a szolidaritás azokkal, akiknek leginkább szükségük van rá. Problémáik »valóságos« problémák, vagyis azok a súlyos gondok, amelyek sokak életét vagy jólétét veszélyeztetik, és nem azok a jelentéktelen tudományos problémák, melyek a diskurzusstruktúrák leírásából adódnak. [...] Diskurzuskritikájuk politikai kritika azokkal szemben, akik felelősek a diskurzus szerepéért az uralom és az egyenlőtlenség újratermelésében.” (van Dijk 2000: 445–446.)

Három bíráló észrevételem van a kritikai diskurzuselemzésről. Az első: képviselőik *társadalomfelfogása*. Az a tény, hogy vannak szegények, kisemmizettek és üldözöttek, nem jelenti azt, hogy a társadalom egész léte és működése az ő elnyomásuk masinériája lenne. A második észrevétel: az irányzat *teoretikus szűkössége*. Például van Dijk az egyik elméleti igényű munkájában a kirekesztő beszéd tizenhét eljárását mutatja be egy parlamenti rasszista megnyilvánulás elemzése kapcsán (Dijk 2000: 459–473.). Ezek egy része azonban átfedi egymást, a jelzett eljárások többségét már az antik retorikusok is felsorolták, mindezeken túl pedig az eljárások mindegyike a diszkurzív gyakorlat *általános* vonása, tehát védekezésre vagy különösebb hatalmi szándék nélkül is használatos. A harmadik észrevételem pedig az, hogy a kritikai diskurzuselemzés nézőpontja *prekoncepcionált*, még ha ez a prekonceptió tiszteletre méltó is. Nem az a probléma, hogy elutasítják a teljes előfeltevés-mentesség magánillúzióját és közbeccsapását, hanem az, hogy ezt a *totális politikai elkötelezettséggel* helyettesítik, mi több, ezt tekintik a tudományos tevékenység legitim céljának és értelmének. Ezzel azonban leszűkítik a diszkurzív elemzés lehetőségeit, és megkönnyítik a saját helyzetüket. Ha ugyanis már valakiről eleve tudjuk, hogy rasszista vagy szexista, akkor meg fogjuk találni azokat a diszkurzív eljárásokat és nyelvi reprezentációkat, amelyeket az illető kirekesztésre használ. Közben az elemzők prezentálják az ilyen eszközök sokaságát, egymásra hatásuk és társadalmi beágyazottságuk bonyolult rendszerét (lásd pl. Fairclough 1992; Weiss–Wodak 2003), nem tudják ezeket a kirekesztő hatalmi beszéd instrumentumaiként *specifikálni*.

Ennek megfelelő lesz a szövegtények feltárása is. A kritikai diskurzuselemző azokat a nyelvi tényeket keresi és találja meg, amelyekben elnyomás és kirekesztés talál-

ható. Pontosabban, a hatalmi helyzetben lévő egyének és csoportok nyelvhasználatának azokat a vonásait tekinti társadalmi tényeknek, amelyek révén a hatalom rejtett működése megvalósul. Így egyrészt politikailag motiváltan választják ki a vizsgált diskurzusokat, másrészt ezeknek sajátos státust tulajdonítanak: azt mutatják meg, hogy miként determinálják őket a nyelven kívüli társadalmi viszonyok, és hogy maguk is hozzájárulnak ezen viszonyok fenntartásához. Ez a „rendszerű” objektív–szubjektív kettősség nyilvánvalóan a mintegy százötven éves ideológiakritika örököse, csak a hangsúly nem a jelentéstartalom, hanem a nyelvi formán van. Így lesznek itt a nyelvi megnyilvánulások és szövegek kizárólag az elnyomás tényei.

A *politikai diskurzuselmélet* elsősorban a University of Essexen tanító, argentin származású Ernesto Laclau, valamint társa, Chantal Mouffe nevéhez és munkásságához kötődik. A felfogáshoz egyaránt kapcsolható egy posztmodern *filozófiai* pozíció, a diskurzusnak egy sajátos *elmélete*, valamint a diskurzusok vagy diszkurzív formációk *elemzése*. A három terület összhangja azonban korántsem magától értetődik, és nem problémamentes.

Nos, ez „a marxizmus, a posztstrukturálisizmus, a posztanalitikus és pszichoanalitikus elméletek legújabb fejlődésének újszerű fúziójából” (Howarth–Stavrakakis 2000: 1.) létrejött teória igen határozott elméleti pozíciót képvisel. Alapgondolata az 1970-es évek baloldali mozgalmában népszerű gramscianus divat kritikájából nőtt ki, pontosabban a posztstrukturálisizmus eszközeivel újraírta a determinisztikus jellegű marxi gazdaságelmélet Gramsci-féle kritikáját. Az irányzat klasszikus műve, az 1985-ben megjelent *Hegemony and Socialist Strategy* azokat az összefüggéseket mutatja be, amelyek a politikában, szemben a gazdasági meghatározottságokkal, lehetővé teszik az innovációt, az alternatívákat és a kreativitást; talán éppen ez lehet az irányzat népszerűségének egyik tényezője. Gramsci szerint a politikai hegemoniát nem a felismert (gazdasági) osztályérdek érvényre juttatása révén lehet elérni, mint azt Marx megfogalmazta, hanem azzal, hogyha a munkásság saját érdekeivel együtt a nemzet egészének az érdekeit is meg tudja foglalmazni és meg tudja valósítani. Laclau és Mouffe egyetért ezzel a gramscianus tétellel, de ezt nem tartalmi kérdésnek tekintik, mert tartalom sokféle lehet, hanem szemléletnek, konkrétabban értelmezési kérdésnek. Így kerül a középpontba náluk a diskurzus, amelyet azonban elsődlegesen nem empirikus realitásnak tekintenek, hanem *társadalomelméleti* kategóriának. A posztstrukturálisista nyelvészetre építve bonyolult diskurzuselméleti kategóriarendszert dolgoznak ki abból a célból, hogy az antagonizmusokkal szabdaltságot és képlekeny társadalmi-politikai valóságot megragadhatóvá tegyék: hegemonia (hegemony), mítosz (myth), képzeletbeliség (imaginary), artikuláció (articulation), elemek (elements), momentumok (moments), csomópontok (nodal points), üres jelölő (empty signifier) és így tovább (lásd erről részletesen: Howarth–Stavrakakis 2000).

Ezeket a kategóriákat azonban nem elemzési eszközöknek tekintik, hanem filozófiai-társadalomelméleti kulcsfogalmaknak, amelyek együttesen és „rendszerűen” leírják napjaink komplex társadalmi jelenségeit. Kérdés ezek után, hogy miként kell érteni ebben a tradícióban az empirikus adatot és tény, köztük a nyelvi tényeket. Nos, „az empirikus adatok itt egy olyan jelölési gyakorlat tényei, amelyek létrehozák a »diskurzust« és a diskurzusnak megfelelő »valóságot«, vagyis egy ilyen jellegű jelölési gyakorlat teremti meg azokat a feltételeket, amelyek lehetővé teszik a szub-

jektumok számára, hogy megtapasztalják azt a világot, ahol a dolgok, a szavak és a gyakorlatok léteznek” (Howarth–Stavrakakis 2000: 4.). Vagyis annyit tudunk meg az essexi politikai diskurzuselmélet bázisán állva, hogy az empiria az a valami, amit a társadalmat és a politikai valóságot alakító ember maga hoz létre, és hogy egyúttal ebben a konstrukcióban tapasztalja meg a valóságot. Ez azonban nem csak nyelvi adat lehet: „a diskurzuselemző a nyelvi és a nem nyelvi adatok széles körét vizsgálja; beszédeket, riportokat, manifesztációkat, történelmi eseményeket, interjúkat, politizálási módokat, eszméket, sőt szervezeteket és intézményeket is” (uo.). Ugyanis „a diskurzuselmélet mellett elkötelezett kutató minden társadalmi gyakorlatot és objektumot diszkurzív karakterűnek tekint” (uo.). A nyelvi adat ebben a felfogásban tehát az egyik adat – más nem nyelvi, bár diszkurzív tényekhez képest.

Talán nem véletlen azonban, hogy az essexi diskurzuselmélet az empirikus tények konkrét vizsgálatának tekintetében meglehetősen dogmatikusan viselkedik: hívei a tényeket az elmélet *igazolására* próbálják használni. Nyitott valóságot proponálnak ugyan, de maga az *elmélet nem nyitott* az empiria felé. Deklarálja, hogy nem illusztrálni akarják az elméletet az empirikus vizsgálatok során, hanem alkotóan alkalmazni, ám a kutatóktól elvárják, hogy mutassák ki az elmélet által kidolgozott kategóriákat a vizsgálataik során. Ezért a politikai diskurzus talán legismertebb, legnagyobb hatású irányzata kevés munícióval szolgál az empirikus politikatudományi kutatások számára. Leginkább annak bizonyosságát nyújtja, hogy lehetséges a politikai valóságról posztstrukturalista pozícióból is értelmesen beszélni, vagyis az efféle tudományos beszéd nem „ördögtől való”, de hogy milyen is legyen ez a beszéd, s hogyan érhető utol a realitásban, nos, ehhez keveset tud hozzátenni.

A marxizmus Antonio Gramsci-féle változatának posztstrukturalista kritikája és továbbfejlesztése elméletileg elég meggyőzően bizonyítja, hogy a hatalomvédő harmoniatanok tévedések, hogy ma is van társadalmi kirekesztés, még ha mindezt el is rejtik a hegemon ideológiák. Azzal a nézettel azonban nehéz egyetérteni, hogy a társadalomban ne is lássunk mást, mint ennek a generális és totális hatalmi hierarchiának a megnyilvánulásait. Talán nem véletlen, hogy az irányzaton belüli empirikus elemzések rendre eltávolodnak az elméletet megalkotó Ernesto Laclau és Chantal Mouffe nézeteitől, még ha használnak is bizonyos „eredeti” kategóriákat (lásd erről Howarth–Norval–Stavrakakis 2000; Torfing 2004). Nehéz is lenne nem ezt tenni, ha az elemző a demokratikus politikai praxis különböző eseményeit vizsgálja; kénytelen például politikai *ellenfelekről* is beszélni, miközben ennek a „szubjektumpozíciónak”, hogy az elmélet egyik kulcskategóriáját használjuk, nincs helye Laclau koncepciójában. Aletta Norval, az új generáció egyik képviselője próbál számot vetni ezzel a problémával (Norval 2000), de ez a törekvés az eredeti koncepció olyan fellazítása már, amely távol áll az alapítók „radikális demokrácia”-felfogásától. A politikai diskurzuselmélet alapító apja és anyja eleve eldöntötték, hogy milyen a politika és a társadalom mint diszkurzíve létező jelenség, s így azt is kijelölték, hogy milyen empirikus tényeket kell benne tanulmányozni. Ez a pozíció azonban idegen attól a posztmodern szemlélettől, aminek a nevében felléptek az 1980-as évek közepén.

7. A diszkurzív politikatudomány és a nyelvi tények

A könyvben képviselt *diszkurzív politikatudomány* (Political Discourse Studies) különbözik az előző két diszkurzív irányzattól. Először is akceptálja a politikai hermeneutika pozícióját (Pál 2004), így Oakeshott felfogását is, mely szerint a politika elsőrendűen jelentésszerű valóság, de ezt a jelentésszerűséget nem szűkíti le egyrészt a nyelvi szövegekre, bár elismeri ennek kitüntetett pozícióját; másrészt a nyelvet sem szűkíti le a szavakra és a szótárra – mint Oakeshott is tette, vagy mint a nyelvpolitikai elemzők –, hanem a szövegszerveződés összetett formáit és szabályait is kutatja. Hasonlóan ahhoz, ahogyan például Pocock a politikai nyelvet vagy diskurzustörténetét kutatta (ennek politikatudományi relevanciájához lásd Szűcs 2010), vagy ahogyan Koselleck a kirekesztő diskurzus, „az aszimmetrikus ellenfogalmak” képződésének a szabályait tárta fel (Koselleck 2003b). A diszkurzív politikatudomány akceptálja továbbá az essexi politikai diskurzuselmélet bizonyos posztstrukturalista filozófiai pozícióját és ennek elméleti konzekvenciáit, például azt, hogy a politika képlékeny realitás, vagy azt, hogy diskurzus nem egyenlő a nyelvi szövegekkel.

Nem tudja viszont elfogadni sem a kritikai diskurzuselemzés, sem a politikai diskurzuselmélet azon vonását, amely az elméletet alárendeli egy ideológiai-politikai szemléletnek, értve ezen azt, hogy a tudománynak mind elméletileg, mind empirikusan *közvetlenül* is bizonyos társadalmi igazságtalanságok megszüntetése érdekében kellene munkálkodni. Nem azért teszi ezt, mert esetleg nem ért egyet ezekkel a politikai törekvésekkel, hanem azért, mert nem kívánja mellőzni vagy kiaknáztatlanul hagyni a diszkurzív szemléletben rejlő tudományos innovációt.

Ebből szempontból csak egyet lehet érteni azzal, ahogyan Heller Ágnes értelmezte Carl Schmitt „das Politische” fogalmát. S ez itt azért fontos, mert a diszkurzív politikatudomány szemléletének egyik forrását éppen a „politikai” fogalmának felmerülésében pillanthatjuk meg. „A »politikai«-nak – írta Heller – semmilyen meghatározott struktúrájú cselekvés, nagy jelentőségű választás, konkrét orientatív érték nem kizárólagos kritériuma vagy mércéje.” (Heller 1993: 14.) Tehát a politikai fogalmának értelmezéséből nem következik konkrét politikai álláspont: „Ez a fogalom egyszerre normatív és empirikus. Egyaránt értelmezhető megváltó, progresszívista, szkeptikus és nihilista forгатókönyv szerint.” (Uo.)

A diszkurzív politológia azonban, mivel elsősorban szemléleti újítás, nem politikailag, hanem *tudományosan* elkötelezett. Nehéz ugyanis azt a közkeletű vélekedést kétkedés nélkül osztani, hogy csak azok a politikai különbségek akceptálhatóak, amelyek *éppen most* megosztják a szűkebb tágabb közösségek tagjait, és világunkban nem keletkeznek eddig nem tapasztalt igazságtalanságok és súlyos feszültségek. A diszkurzív politikatudomány művelője ezért szeretné fenntartani magának a jogot arra, hogy a politikai vitákban és megosztottságokban a „saját feje után menjen”. Azaz saját érveit és municióját használja, ha ennek szükségességét látja, mert nem tartja sem teoretikusan, sem praktikusán szükségesnek, hogy gyorsan „lecsatlakozzon” valahová. Látjuk ennek a politikai lehorgonyzásnak a súlyos következményeit még azoknál a komoly gondolkodóknál is – például Schmittnél vagy Laclauánál –, akik pedig elindultak a politika jelentésszerű és értelmezett világának megragadása felé.

A diszkurzív szemléletű politikatudomány a tények vonatkozásában ezért azzal szembesül, hogy empirikusan különbség (és persze, mint majd látni fogjuk, összefüg-

gés) van a politika beszédbeli-írásbeli, valamint cselekvésbeli és tárgyi tényei között. A tett és a dolog is diskurzus, azaz összetett értelemmel bíró entitás, de a *kimondott* és rögzített jelentés, vagyis a beszéd és a szöveg eminens módon jelentést hordozó empirikus anyag, hiszen ennek a céljával hozzuk létre ezeket, szemben a tettekkel és a tárgyi dolgokkal. Még is próbálják beszorítani a diszkurzív szemlélet képviselőit abba a pozícióba, hogy kizárólag a nyelvi valóság elemzésében tekintsék őket illetékesnek. „Ti mint politikai nyelvészek!” – hallhatjuk néha a finom oldalvágást a tudományos belharcokban, vagy durva otrombasággal: „Szépirodalom, semmi más!” Ez ellen a vád ellen azonban az essexi politikai diskurzuselmélet hívei is erősen tiltakoznak, mondván, hogy „csak pragmatikus és analitikus alapon lehet különbséget tenni a politikai, a gazdasági és az ideológiai praxis között, diszkurzív alapon ezek szigorúan összetartoznak. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert ez különbözteti meg a mi megközelítésünket azoktól a politikai elemzésektől, amelyek használják ugyan az elnevezést, de a diskurzust alig tekintik másnak, mint hitek és eszmék olyan konkrét nyelvi készletének, amelyet a különböző politikai közösségek, politikusok vagy, mondjuk, a társadalmi mozgalmak képviselnek.” (Howarth–Stavrakakis 2000: 4.)

Ha a fejezet elejét úgy summáztuk, hogy a nyelvi tény a politika mellőzhetetlen és releváns ténye, akkor a második rész summázata az lehet, hogy a politika nyelvi tényeit a nyelvet vizsgáló különböző tudományos paradigmák képviselői egymástól eltérően konstruálják meg. A „szimbolista” a nyelviényt politikai *szimbólumnak* tekinti, a nyelvpolitikát vizsgáló kutató a hatalmi harc *kulcsfogalmának*, a retorikus politikai *alakzatnak*, a kommunikáció kutatója sikeres vagy sikertelen *üzenetnek*, a nyelvi szakpolitikák kutatója pedig a politikai közösségek *nyelvi állapotának*. A diszkurzív szemlélet három irányzata osztozik abban, hogy a nyelviényt *politikát alakító* tényezőnek tekinti. A kritikai diskurzuselmző azonban ezt *elnyomó eszközként*, a diskurzuselmélet híve társadalmi *antagonizmust létrehozó nyitott jelentésformaként* azonosítja. A diszkurzív politikatudomány kutatója viszont a nyelviényt és a velük való cselekvést *politikaalakító általános tényezőnek* tekinti. S hogy miként annak, éppen erről szól az olvasó kezében lévő *Diszkurzív politikatudomány*.

III. fejezet

POLITIKAI CSELEKEDETEK ÉS ÉRTELMEZÉSEK

1. A cselekedetek szövegszerűsége és olvashatósága

A politikai cselekedetek feltárása és értelmezése a tudomány kardinális területe; a politológia eminens módon cselekvésvizsgálat. A kutatók és az értelmezők azonban gyakran eltekintenek a szituációban sokoldalúan jelen lévő értelmezésproblémától, miközben a politikai cselekedeteket minden ízében áthatják a jelentések. A tetteket értelmezi az a cselekvő személy, aki a tettet végrehatja, értelmezi az a személy is, aki valamilyen viszonyban van a cselekvővel, és értelmezi a megfigyelő is, aki, ha tudományt művel, megpróbálja tudományos nézőpontból és tudományos módszereket használva leírni a politikai cselekedeteket. Ráadásul maga a tett is az értelmezés egy módja.

A probléma vizsgálatában az egyik kiindulópontot Max Weber kutatásai jelentik. Közismert, hogy Weber a cselekvés értelmét egyrészt az empirikus tettekhez kötötte, másrészt ezt a cselekedet *intencionalitásaként* konkretizálta. Azt mutatta meg, hogy az empirikusan megragadható cselekvésnek mindig van valamilyen belső értelme, amit maga a cselekvő ember ad neki, s hogy ez az értelem tagolt. Egyrészt a tettek értelmét nem valamiféle objektíve helyes vagy metafizikailag kifürkészett igaz értelem alkotja – írta –, amelyet a tethez képest külső instanciák, a dogmatikus tudományok (jog, logika, etika, esztétika) tanulmányoznak, hanem az *intenció*, amelyet *maguk a cselekvők* adnak saját tetteiknek, s amelyeket az olyan empirikus tudományok tárnak fel, mint a szociológia és a historiográfia. A cselekvőnek ugyanis mindig vannak motívumai és céljai, a célokhoz eszközöket választ, továbbá rendszeresen számba veszi cselekvése következményeit, sőt a mellékhatásokat is. Mindez értelmezési aktus, és ilyen értelemben tekintette Weber a tetteket ésszerű cselekedeteknek, s nevezte az ezt vizsgáló tudományt megértő tudmánynak, miközben egyáltalán nem gondolta, hogy az ember szimplán észlény lenne, s azt sem írta sehol, hogy a megértés az elfogadást jelenti (Weber 1987).

Ezen a ponton kapcsolódott bele a cselekvésértelmezésbe Paul Ricoeur. Azt írta, hogy Max Weber a humán tudományok tárgyát „*ésszerűen vezérelt magatartásként* definiálta” (Ricoeur 2002: 64.), ám ő úgy vélte, hogy ki kell bővíteni a cselekvés weberi értelmezését. Ugyanis a tettekben nem csak „ésszerű vezérlés” van, értelem-tartalmuk ennél összetettebb. Azt mondta egy metaforával élve, hogy *a tett valójában szöveg*, mert szövegstruktúrája van. Ezért azt javasolta, hogy a cselekedetek megértése érdekében az „ésszerűen vezérelt magatartás” helyett a cselekedet „olvashatóság-jellegét” (uo.) kell tételeznünk és vizsgálnunk. Ennek megvalósításához két mozzanattal járult hozzá, mint ezt az előző fejezetben láttuk. Egyrészt megmutatta, hogy a beszéd csak leírva/rögzítve lehet a társadalomtudományok vizsgálati tárgya, másrészt meg-

erősítette, hogy a rögzítés nem elszegényíti az elillanó élőbeszédet, hanem megőrzi és kiteljesíti annak *noémáját*, vagyis értelemtartalmát.

De vajon mindez érvényes-e a politikai tettekre és a tettek társadalmi tárgyiasulására, s ha igen, akkor milyen módon? Vajon okkal állítható-e, hogy a politikai cselekedet változó szövegstruktúrával bír, ezért amikor a tettek tényszerű megragadására teszünk kísérletet, specifikus szöveget tanulmányozunk? Válaszunk ezekre a kérdésekre igen lesz, ezért a jelzett két törekvésnek megfelelően, de ezeket bizonyos pontokon továbbgondolva, a következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogy mit jelent a politikai cselekedetek szövegszerű struktúrája és olvasható jellege.

Ezen a ponton szeretném világossá tenni, hogy elemzésem nem politikai cselekvéselmélet, legalábbis abban az értelemben nem, ahogy a szociológiában használják a kifejezést. Vagyis nem kívánok a politikai cselekvés jelzett specifikus vonására általános politikaértelmezést építeni. Másképpen mondva, nem az a célom, hogy az értelmező és értelmezett politikai cselekedetből levezessek vagy erre felépítsek egy politikai rendszertant. Az értelmezéstudományok különben is vitatják az efféle koherens és átfogó társadalommagyarázatok megvalósításának lehetőségét. Célom ennél szerényebb. Pusztán azt kívánom megmutatni, hogy a (politikai) tettek tényszerűen is értelmező és értelmezett tettek, vagyis a politika írása és olvasása a politika közön-séges eseménye.

Ricœur felvetése nyomán azt állítom, hogy nemcsak a szövegek, hanem a cselekedetek is olvashatóak, mert a cselekedetek szövegszerű struktúrával bírnak; továbbá maguk a cselekvők – és nem csak a külső megfigyelők – összetett értelmet tulajdonítanak mind maguk, mind mások cselekvésének, azaz a cselekvők kölcsönösen értelmezik egymás tetteit; illetve az értelmezés nemcsak kimondott-leírt szövegekkel, hanem tárgyi-fizikai tettekkel is zajlik, ezért nemcsak a beszélt és az írott empirikus anyag, hanem a tárgyi-fizikai tett is tekinthető szövegnek.

A cselekedet szövegszerűsége nem azt jelenti, hogy a tett „egy az egyben” szöveg. Hordozóanyagát tekintve az elmondott beszéd és a leírt szöveg, a megtett és tárgyiasult cselekedet két különböző realitás. Nem pontosan ugyanaz történik, ha valaki a kedvesét szavakkal vagy ha a kezével simogatja meg. Ám kedveskedni szöveggel, kézzel, illetve szöveggel meg kézzel együtt is lehet. Ricœur kifejezését használva, a döntő tényező itt a kedveskedés *noémája*, amely több formában is kifejeződhet. S ha még azt is számba vesszük, hogy a kedveskedés, vagy bármely társadalmi cselekedet, nem magányos tett, hanem egy viszony része, amely maga is viszonyt alakít, akkor talán az is látszik, hogy cselekvések révén két ember között folyamatos és kölcsönös értelemadás és értelemfejtés zajlik. Jól tudjuk, milyen könnyű a kinyújtott kezét félreérteni, hogy a kéz és arc érintkezésének ennél bonyolultabb viszonyait ne is említsük. Tehát amikor a tett szövegszerűségét állítjuk, akkor ezen a társadalmi cselekedetek értelem-tartalmának összetettségét és szerveződésének azt a módját értjük, amelyet paradigmászerűen a szövegek hordoznak, nem pedig a szó vagy a mondat.

Ebből adódóan nem arra leszünk kíváncsiak, hogy nyelvileg miként szerveződik egy szöveg, ahogyan ezzel a szövegnyelvészet foglalkozik, de arra sem, hogy mi módon feleltethető meg az intenciónak a cselekedet, ahogyan pedig a szociológia vizsgálódik. Azt viszont határozottan állítjuk, hogy a cselekedet és a cselekedetre orientált szöveg között feltűnő a hasonlóság, ezért a tényszerű tettek egyben *stilizált szövegek* is.

Ezért akkor értjük jól a cselekedeteket, ha nem egyszerűen tárgyi-fizikai létezőknek tekintjük őket, amelyekhez külsődlegesen társul értelem, hanem eleve értelemtartalommal bíró szövegszerű realitásoknak is tartjuk őket. S ez a tettek három tényszerű sajátosságát körvonalazza: *intenciójukat, kontingenciájukat és kontextusukat*.

2. A politikai cselekedetek intencionalitása

A cselekedetekben *intenció*, vagyis szándék van, legyen a tett eszmei vagy tárgyi, nyelvi vagy fizikai. Amikor ezt a problémacsomót Weber megkísérelte kibogozni a 20. század elején, egy köznapis evidenciából indult ki: az emberek legtöbbször valamilyen megvalósítandó elképzeléssel tesznek valamit. Nyilvánvaló tehát, hogy a cselekedetek függetlenül attól, hogy tárgyi vagy eszmei, testi vagy nyelvi formát öltenek-e, értelmileg orientált cselekvések. A beszéd és az írás különösképpen ilyen, bár erről Weber nem tett említést. Az értelmi orientáltság akkor is igaz, ha az emberi cselekedetek jelentős része inger-válasz-szerűen működik, nem pedig előre eltervezett szándékkal és világos célkitűzés alapján jön létre. Ugyanis a tettekhez még ilyenkor is hozzátartozik a cselekedet közbeni értelemadás ténye vagy lehetősége, nem beszélve az utólagos értelemadás, a megmagyarázás sűrű praxisáról. Empirikusan tekintve – írta Weber – a cselekvési értelem „szubjektív, *szándékolt* értelem” (Weber 1987: 38.). Azaz a cselekvésben mindig a cselekvők által intencionált szándékok vannak jelen. Híres – ahogy ő mondja –, „fogalmilag tiszta” tipológiája szerint a cselekedet lehet célracionális, értékracionális, emocionális és tradicionális, illetve ezek keveréke (Weber 1987: 53–54.). Bármelyik is, mindig intencionált értelemadás van jelen a cselekedetben, még az érzelmi tettekben is, még inkább, amikor a cselekvő ember a megvalósítandó célra vagy feladatra koncentrálni kezd. „Célracionálisan cselekszik az – írta –, aki a cselekvését valamilyen célra irányítja, igazodik az eszközökhöz és a mellékes körülményekhez, és emellett racionálisan *egybeveti* az eszközöket a célokkal, a célokat a mellékes következményekkel, s végül a különböző lehetséges célokat egymással” (uo. 54.).

A rövid összegzést az intencionált cselekedet „képletének” is tekinthetjük: cél – eszköz – következmény. A három elem természetesen differenciálódhat, maga Weber is megkülönböztet végcélt és közbülső célt, amint erre Kari Palonen felhívta a figyelmet (Palonen, K. 1998: 132–133.). Figyelemre méltó az is, hogy Weber még a tisztán célracionális cselekvés esetén sem csak a három elem meglétéről beszél, hanem arról, hogy az ember ilyenkor céljait az eszközökhöz és a mellékkörülményekhez *igazítja*, ezeket *egybeveti* a kívánatos célokkal, sőt már a célokat is egy *mérlegelő eljárás* során tűzi ki.

De egy megvalósult, lezárult cselekedetnek sem más a struktúrája, mint annak a cselekedetnek, amely még csak végrehajtás alatt van. A cselekvés ugyanis nemcsak azért tekinthető szövegszerűnek, mert amikor cselekszünk, akkor effektív intenciók, tehát értelmezések irányítanak bennünket, hanem azért is, mert a megvalósított tettben összekapcsolódik egymással cél, eszköz és következmény, vagyis a struktúrája miatt eleve teleologikusan értelmezhető. A befejezett cselekedetnek van egy immanens, a cselekvés felépítettsége által hordozott szövegszerű értelme, sőt, narratív jellege: valahonnan, valamilyen úton-módon megvalósulva, valahová tartott. A le-

zárult tettek értelmezése, amely egyébként folyamatosan zajlik, csak azért lehetséges, mert *megalvadt* értelmek vannak benne, hogy utólag „elolvasható” a cselekvők „cselekedetírása”.

Kérdés azonban, hogy a tettekben megjelenő összetett értelmi tevékenység milyen karakterű. Ricœur azt mondja, hogy itt nemcsak intencionált, vagyis szándékolt, hanem egy *propozicionális*, vagyis leíró vonás is jelen van. Azaz a cselekedet végzője számba szokta venni tette feltételeit, s ez alapján igyekszik cselekedni, ezért a tett *lefolyása* egyszerre fejezi ki a cselekvő tárgyi ismereteit tette körülményeiről és lefolyásáról, valamint alakító szándékát. Ergo, mind a végzője, mind a megfigyelője részéről egy cselekedetről több vonatkozásban is *igaz vagy hamis állítások* tehetők. Például mit mondott, milyennek látta a környezetét, mit akart megvalósítani, milyen eredménnyel cselekedett és így tovább. Másrészt viszont az intenció nem egyszerűen valamiféle „mit akart ez az ember tenni?” kérdés megválaszolása. Ricœur szerint „egy cselekedet (éppúgy, mint egy beszédaktus) nemcsak propozicionális tartalma, hanem illokúciós mozzanata szerint is azonosítható. A kettő együtt alkotja »értelemtartalmát«” (Ricœur 2002: 65–66.).

De az illokúció, azaz a megvalósítandó dolgokra vonatkozó *jelenbeli* értelmezés és szöveg különös képződmény: utal olyan valamire, ami még nincs. Pontosabban az illokúció van is meg nincs is, hiszen van olyan formája, ami létezik, ezért ez propozicionális tartalommal bír, más formája viszont még nem létezik, hiszen egy még nem létező időben majd létrejövő dolgot céloz meg. Ennek a kettősségnek a játéka két tényezőt állít az értelmezés fókuszába. Egyrészt a *jövő* intencionálását, másrészt a szándékokat megfogalmazó *cselekvő* embert.

A cselekedetek időben játszódnak le, s a cselekedetben idő realizálódik. Az empirikusan orientált történettudomány és társadalomtudomány, köztük a politikatudomány, azonban a cselekedet idődimenziójának tanulmányozásából szisztematikusan kiiktatja az *aktuális* jövőt, azt állítván, hogy érvényes tudományos kijelentések csak a már megtörtént eseményekről, a fennállt állapotokról és a létező struktúrákról tehetők. Emelkedett közhelyként elégszer halljuk, hogy a „mi lett volna, ha?” történelmietlen kérdés, és hogy a „társadalomtudomány nem foglalkozik jóslással!”. Mindkét állításnak és igénynek van akceptálható eleme: a tudománytól érdemes távol tartani a történelmi mítoszcsinálást és a politikai szédelgést, különösképpen, ha mindez nemtelennek vélelmezett törekvésekkel párosul.

Csak hogy a jövő, amely felé minden egyes emberi cselekvés irányul, nem egyszerűen az önkényes tettek és a szabad fantáziálás birodalma, amelyet mindenki kedve szerint építhet. Reinhart Koselleck találó elnevezése szerint a történelemi múltnak integráns része a *Vergangene Zukunft*, vagyis az elmúlt jövő, amely a hajdanvolt emberek által egykor reális célként elképzelt, de nem megvalósult dolgok birodalma (Koselleck 2003). Ráadásul a mindenkori jelenben cselekvő ember nincs is tekintettel a társadalomtudomány öncsonkító gesztusára: tetteiben újból és újból értelmezi és akarja a kívánatos jövőt, vagy éppen a nemkívánatos történéseket próbálja elkerülni.

Kérdés azonban, hogy mi módon realitás az a még-nem-létező jövő, amelyről propozicionális, azaz igaz vagy hamis kijelentések tehetők. A cselekvések jövője *nyelvi formában egzisztáló eszmei realitás*, amely, mert létezik, integráns része a cselekedeteknek, és empirikusan is vizsgálható. Ahogyan vannak a múltra és az aktuálisan fenn-

állóra vonatkozó szövegek, ugyanúgy vannak jövőre irányuló szövegek is, s ezeket az a tény teszi a jövő részévé, hogy megvalósító akarattal párosulnak. Az intenciók ezért eredendően szövegek, melyek tanulmányozását csak akkor vehetjük ki a tudomány illetékességéből, ha az emberi tetteket pusztán fizikai-tárgyi mozgásoknak vagy biológiai változásoknak tekintjük. Természetesen lehet így szemlélni az emberi cselekedetet, de ezzel kiiktatjuk belőle vagy másodlagos jelentőségűvé fokozzuk le egyik meghatározó részét, az illokúciót, ahogy a beszédaktus-teória írja, vagy az intenciót, ahogy a hermeneutika mondja. Ha azonban, mint Clifford Geertz fogalmaz, megszabadulunk ezektől a „társadalomfizikai ábrándoktól”, és hajlandóak vagyunk a társadalmat „viselkedéstani szövegnek” tekinteni (Geertz 1994b: 272.), akkor nem kétséges, hogy a cselekedetek jövőre irányuló szövegintenciója társadalmi realitást képez.

Ezért a cselekedetek jövője az intenció szövegeiben jelenbeli empirikus realitásként mindenkor adott a cselekvő és a megfigyelő számára. Csak éppen újra meg újra abba a hibába esünk, hogy a társadalmi intenciókat mérnöki tervrajzoknak képzeljük el, mint a nagy utópiák megszállottjai, vagy semmibe vesszük, mint Hitler *Mein Kampf*-ját a kortársak, amint az ilyen ignorálás veszélyére Kenneth Burke figyelmeztette olvasóit még az újabb nagy háború kitörése előtt 1939-ben (Burke 1998). Az intenció szövege empirikusan megelőlegezi a reálisan még nem létező jövőt, de ilyen formájában része a jövőnek, maga a jelenbeli jövő, amely azáltal lesz valamivé, hogy a jelen intencionált tettei irányulnak rá és valósulnak meg benne. A jövő felé irányuló mozgás viszont *transzformációk* sorozata, ezért tévedés itt pontos megfeleléseket keresni, és ennek hiányában az intenció szövegszerű kinyilvánításait kizárni a tényleges cselekvésből és a „komoly” tények birodalmából. A realizált jövő mindig más, mint az intencionált jövő, ez azonban nem azt jelenti, hogy a jövő szövegszerű intencionálása nem része a cselekedetnek és az eljövő jövőnek.

Az intenciókat megfogalmazó és ezek alapján cselekvő *személy* pedig azért tekinthető „szövegszerű” létezőnek, mert cselekvői létezése nem jelentés nélküli, üres tett, amibe utólag „költözik bele”, mint valami lakatlan házba, az értelmezés. A cselekvési folyamatot mindig áthatja a cselekvő személy értelemadása és értelemfejtése, cselekvő pedig éppen azáltal lesz valaki, hogy véghezviszi ezeket az értelmezett tetteket. S ezt aényt a többi cselekvő személy értelmező reagálása is megerősíti. Vagyis a politikai cselekvő minden esetben szövegszerűen értelmező és szöveggként értett egyén.

A politikai cselekvő egyén minden esetben *nyilvánosan* cselekvő személy, s cselekvése is nyilvános tett. Ez a nyilvános létezés vagy közemberi állapot azt jelenti, hogy a homo politicus a dolgokat értelmező cselekvőként *hozzáférhető* mások számára. Max Weber azt mondta erről, hogy egy cselekvés és cselekvő azáltal válik társadalmivá, hogy *beszámítja* saját intenciójába a másik embert. Ez a beszámító intenció nyilvánvalóan egy szinguláris egyén cselekedete, aki a másik szinguláris egyénhez *külsődlegesen* kapcsolódik. Ha azonban eleve nyilvános és közös léttel és tettel számolunk, akkor nem kell utólagosan megkonstruálni a társadalmiságot; a kérdés csak ennek a közege és módja. Ez pedig a közös értelmezések közege és közössége, amelyben az érintettek nemcsak közös nyelvet használva közös problémákon töprengenek, hanem *hozzáférhetőek* egymás számára. A hozzáférhetőség evidens közege pedig a beszélés és a szöveg, amelyben a cselekvő személy elgondolja önmagát, ezzel együtt megjeleníti tetteit mások számára is és vele ugyanezt teszik mások.

Ennek a ténynek az akceptálása nem egyszerű, mert a másik egyén esetében első sorban biológiai testet, kinetikus mozgást és szavak kimondását szoktunk tapasztalni, nem pedig valamiféle szövetszerű állapotot. Ennek megfelelően a cselekvő személy szövetszerűségét két érveléssel szokták elutasítani.

Egyrészt azzal, hogy szándékozott tetteinek megfogalmazása még nem tett, csak szándék, elképzelés és akarat, amely megelőzi a tényleges cselekedetet. Ez az állítás akkor igaz, ha csak a kinetikai-fizikai tetteket tekintjük „valóságos” cselekedetnek, vagyis leválasztottuk róla az értelmi mozzanatokat. A felfogáshoz vélhetően az a közismert tény szolgáltatja az érvelést, mely szerint az intenciók néha minden realitást nélkülöző fantazmagóriák, máskor megmaradnak a szándékok szintjén, néha pedig alaposan átalakulnak a tárgyi realizálás során. De ha a szövegeknek nem csupán ezt a *szűkülő* sorát nézzük, hanem a viszonyt a realizált szándékok oldaláról vizsgáljuk, világos lehet előttünk, hogy, leszámítva a biológiai működésű reflexeket, nincs szándéktalan és szövegtelen társadalmi-emberi cselekedet. S hogy ki kicsoda a cselekedetben, az éppen az intenciók sorozatában manifesztálódik.

Másrészt azzal az érveléssel, hogy ki nem nyilvánított szándékkal is lehet cselekedni. Az intenció tehát megfoghatatlan belső valóság, amely csak akkor tárul fel valamilyen mértékben, ha a cselekvő *utólag* beszámol róla. Vagyis nincs közvetlen köze a cselekedethez. Ez az állítás csak akkor lenne igaz, ha a nyilvánosságra hozatal szándékát vagy képességének a fokozatait összecseréljük az intenciók létének vagy nemlétének a problémájával. Ezzel szemben tény, hogy a cselekvő embernek akkor is van nyelvi formált szándéka, ha ezt csak önmagával beszéli meg, még inkább, ha másokkal is, s akkor is intencionált egy tett, ha valaki meggondolatlanul cselekszik.

A politikailag cselekvő egyén tehát elsőrendűen szövetszerűen értelmező és értelmezett lény, nem pedig érdekevért biológiai lény. Ugyanis cselekvőként az a valaki, aki ilyen-olyan módon akar valamit tenni, s akarata akkor lesz, ha ezt minimum önmagának nyelvi, szövegi formában megformálja, s ez mások számára hozzáférhetővé válik. Ha mégis azt gondoljuk, hogy ez nincs így, akkor a cselekvőt úgynevezett objektív adatokkal jellemezzük; születési adat, lakhely, szexuális orientáció, iskolázottság, foglalkozás és mások. Ez az adatsor is lehet fontos, ha eredetileg leválasztottam a cselekvést a cselekvőről, és utólag megpróbálok a kettő között mégis *valami* kapcsolatot létrehozni. De ez a szokásos kettéválasztás egyáltalán nem feltétele a cselekedetek és a cselekvők értelmező megértésének, de még a magyarázatának sem: a tett és a cselekvő ember szemlélhető egységesen is, ez esetben azonban a kettőt *értelmezési* formák kapcsolják egybe, nem pedig a kutatók konstrukciói.

Mindennek következtében a cselekvés és a cselekvő személye az intenciók által összekötött egyetlen tagolt szöveget alkot, a homo politicus értelmező szövegei révén átranzponálja magát cselekedeteibe. Egy jól ismert helyzetet idézek fel. Mondjuk, egy politikai csoportosulás tüntetésre hívja szimpatizánsait, mire valaki azt mondja ismerősének, hogy ő is részt vesz a demonstráción, majd el is megy, és egy transzparenst magasra tartva fejezi ki véleményét. Az esemény klasszikus szándék–megvalósulás-akció, hiszen az illető tetteivel egy általa korábban kinyilvánított intenció szerint járt el, amiről a pusztán krónika igen keveset mond, bár ez minden további vélelmezés és értelmezés alapja. Ugyanis, hogy valójában mit tett az illető, és ki is a cselekvő személy, az szüntelenül átfolyik egymásba, egymáson értelmeződik. De mindig értelme-

zódik, mert a krónikák száraz tényei önmagukban (ki, mit, mikor, hol) csak hiányuk miatt lehetnek jelentősek. A cselekvőt, a tettet és a megvalósulást empirikusan három közös elem fűzi össze: az őket átható értelmi orientáció (Weber), olvashatóságjelleg (Ricœur), viselkedéstani szöveg (Geertz). Ergo a szöveggel való analógia teszi érthetővé létüket és összetartozásukat, ezáltal lesznek politikaivá és társadalmivá, azaz mások számára tagolt módon hozzáférhetőkké.

3. Kontingencia a politikai cselekedetekben

A cselekedetek kontingenciája hasonlatossá teszi egymáshoz a szövegeket és a tetteket. Közös tapasztalatunk, hogy valamit *másként is* lehetne mondani vagy írni, mint ahogyan valaki ezt éppen teszi. Az azonban kétségesnek tűnik, hogy az állítás nemcsak a könnyen adódó szavakra, hanem a súlyos konzekvenciákkal járó tárgyi tettekre is érvényes-e. Ennek ellenére ez a helyzet. Ezért is mondhatjuk, hogy a politika a lehetőségek művészete, vagy pontosabban: a *kedvező lehetőségek kihasználásának* a művészete. Bárhogy is van, a cselekedetek velejárója, hogy nemcsak azt lehet tenni, amit éppen valaki tesz, hanem az adott szituációban általában lehetne mást is tenni, másként cselekedni. Mindez azonban a pillanattal együtt elmúlik, ezért a végrehajtott tetteken már nem látszik önnön korábbi lehetőségtermészete; ezek éppen azt sugalmazzák, hogy az a ténybeli tett, amit valaki valahol valamilyen módon megtett, ezért ezek vizsgálatán túl minden más kívül esik egy empirikus tudomány illetékességén. A dolog azonban korántsem ilyen egyszerű.

A (politikai) cselekedeteknek vannak közvetlenül érzékelhető és empirikusan kevésbé érzékelhető oldalai. Az elsőhöz maga a cselekvő és tettének kivitelezése tartozik: valaki valamit valahogyan megtesz. A politikai cselekedeteket ezek alapján szoktuk viszonylag egyszerűen azonosítani. Amikor azonban a krónikaszerű regisztráción és ennek hitelességén túl valami mást is akarunk mondani a tettekről, már sokkal bizonytalanabb talajon találjuk magunkat, miközben ezek a „többet mondások” az így azonosított tettekhez kapcsolódnak, ezeket próbáljuk valahogy elolvasni vagy „megfejtetni”. Legyen ehhez példánk egy elnökválasztó tanácskozás! Közvetlen tapasztalatunk egy ilyen tanácskozásról mondjuk az, hogy a vita során XY feláll, és rövid hozzászólásban Z jelöltet javasolja megválasztani W jelölt ellenében. Cselekedete természetesen nem marad visszhangtalan, különösen akkor nem, ha a felszólaló személy a szervezet egyik korifeusa. Tettének értelmezése pedig többé-kevésbé úgy zajlik, hogy mások igyekeznek felszólalása különböző vonatkozásaira rámutatni. Ennek során olyan kérdéseket próbálnak tisztázni, hogy vajon XY miért állt ki olyan határozottan Z mellett, mi volt a célja és mit ért el vele. Továbbá nem lett volna-e jobb, ha kevésbé kötelezi el magát Z mellett, vajon kinek használ, amit tett és így tovább. Az értelmezések vagy olvasatok a legkülönbözőbb beszélt és írott szövegekben öltenek formát, és többféle státusú szereplő próbálkozik vele.

Példánkból is kitetszik az általános cselekvésértelmezési gyakorlat azon vonása, hogy gyakran egy metaforát használunk a tettek értelmezésre: arra vagyunk kíváncsiak, hogy mi van a tett *mögött* vagy rajta *túl*, azaz egy összetett időbeli és téri struktúra megjelenésének vélelmezzük az érzékelhető cselekedetet, amelynek számtalan alkotóeleme nem érzékelhető magában a megnyilvánulásban. De hozzá tartozónak

véljük ezeket, még ha nem is látjuk és halljuk őket, hiszen arról beszélünk, hogy a tettek látható valóságának van egy *láthatatlan* dimenziója is, amelyet a látható vonás egyszerre meg is jelenít és el is takar. Ám amit látunk és érzékelünk, az nem feltétlenül a „fecsegő felszín”, amely csak eltakarja a lényegét, mint ezt gyakran mondják – tehát itt nem elsősorban leleplezésről van szó –, hanem inkább egy megoldásra váró *rejtély* megmutatkozása vagy egy összefonódott *eseménycsomó* látványa, amelynek a szálait el lehet különíteni. Miért is tekintenénk lényegtelennek magát az érzékelhető tettet, hiszen ez maga az élő és működő politika? Az értelmezés inkább *kontextualizálja*, mint leleplezi a politikai cselekedeteket, megkísérli a mindig egyedi cselekvést „*tágabb összefüggésekbe*” helyezni mind térben, mind időben. A „mit tett?” kérdés tehát nem arra vonatkozik, hogy az illető megtett-e valamit (ha igen, akkor ez inkább egy nyomozás vagy egy krónikaszerű rögzítés kérdése), hanem arra, hogy *mi az, amit tett*, hogyan lehet ezt értelmezni, azaz alaposabban, jobban megérteni, túl az ilyenféle pusztá regisztráción: „XY felállt a szervezet elnökválasztó közgyűlésén, és hozzászólásában a Z jelöltet javasolta megválasztani, amit a küldöttek tapsal fogadtak.”

Figyelemre méltónak gondolom, hogy Max Weber, amikor a finalitás természetét igyekezett leírni, azt hangsúlyozta, hogy a cselekvő ember ésszerű magatartása a *lehetőségek felbecsülését* is jelenti. Ezt írta a finalitásról mint értelmezésről: „tudásunk mindenkori határai között érvényesen meg tudjuk állapítani azt, hogy *mely* eszközök alkalmasak vagy alkalmatlanok valamely elképzelt cél elérésére, tehát mérlegelni tudjuk, milyen esélyeink vannak arra, hogy bizonyos rendelkezésre álló eszközökkel egyáltalán elérhessünk bizonyos célt, s közvetve módunk van arra, hogy a mindenkori történeti szituáció talaján magát a célkitűzést minősíthessük gyakorlatilag értelmesnek vagy az adott viszonyok között értelmetlennek.” (Weber 1970a: 10.) Ennek következtében a megvalósult cselekedetben nemcsak az manifesztálódik, hogy általa milyen célokat akartak megvalósítani, és ehhez milyen eszközöket használtak, hanem az is, hogy a cselekvő mit gondolt a cselekvési szituációban rejlő lehetőségekről, a célok és az eszközök viszonyáról, a megvalósíthatóság módozatairól.

Ricœur is hangsúlyozza, hogy a cselekedeteknek mindig vannak ki nem nyilvánított vonatkozásai. Ezt az bizonyítja – írta –, hogy a tettek mindig *folytathatók és kiegészíthetők*. Másképpen mondvá, *a mindenkori tett az is, amit végrehajtója nem tett meg, bár megtehetett volna*. Hiszen másvalaki nem ezt tette volna, sőt az illető később korrigálhatja, „újraírhatja” a cselekedeteit, bár nem teheti meg nem történté. A tárgyasult tetteknek természetesen van egy lokúciós jellege, amely azt mutatja meg, hogy mit akart és mit tett a cselekvő. Ez a „mi történt vagy történik?” kérdés megválaszolása. A társadalmi cselekedetekben ezért van egy propozicionális, azaz igazságértékkel bíró, leíró jelleg, ahogyan erről korábban már szó volt: valami megtörténik, *van* valami, *teszünk* valamit, amikor cselekszünk. Ezek azonosíthatóak és felismerhetőek; tudjuk például, hogy éppen gyilkosságot láttunk. Ricœur arra hívja fel a figyelmet, hogy amikor egy tettet egy vele adekvát állítmánnyal írunk le, például cselekvő ígét használva azt mondjuk, hogy „Brutus megölte Caesart”, akkor nemcsak azt vetjük fel és mondjuk el, hogy mi történt ténylegesen, hanem azt is, hogy a cselekedet mennyire *összetett* még az ilyen egyszerű kijelentésekben is, azaz mivel lenne *kiegészíthető* a mondat állítmánya. Jelen esetben: Brutus miért, mivel, mikor, hogyan hajtotta végre a tettet. Konklúziója: „A cselekvést kifejező mondatok ezen állítmányi

struktúrájában meglévő kijelentéslehetőségek variábilis sokfélesége tipikus jelenség a cselekedet propozicionális struktúrája szempontjából.” (Ricœur 2002: 65.) Ez azért fontos tétel, mert a tettet, szemben a beszéd szabadságával, általában *kötöttnek* és determinálnak gondoljuk. De egyrészt tudható, hogy beszélni is nehéz, másrészt a tettek is nyitottak, ezért kiegészíthetők, tovább vihetők, amint nyelvtanilag jól kifejez a cselekvő mondatok állítmányának kiegészíthetősége. Ráadásul minden tett effektíve folytatódik is más tettekben vagy mások tetteiben. Ricœur a hasonlóságot emeli ki a tett és a beszéd vonatkozásában a szokásos felfogásokkal szemben, amelyek viszont a különbséget szokták hangsúlyozni.

Egy miniszterelnök például nyilvánvalóan értelmezői cselekedetet végez, amikor értékeli a kormány előző évi munkáját, ám miért értelmezés az, kérdezhetjük, kétkedvén az iménti állításban, amikor az ellenzék tagjai beszéde alatt kivonulnak a parlamentből, vagy amikor a kormánypártok tagjai megnyomnak egy gombot, mondjuk, megszavazzák az éves büdzsét. Nem egyszerűbb és világosabb minden, ha nem keverjük össze a szezont a fazonnal, a beszédet a tettekkel, a könnyen jövő és elszálló szavakat a súlyos következményekkel járó tárgyi döntésekkel? Természetesen senkit sem lehet megakadályozni abban, hogy tapasztalatait ilyen séma szerint rendezze el, de súlyos hibát követünk el, ha a politikai cselekedeteket „értelemmentesnek” tekintjük, amibe csak egy külső és külön tevékenység visz értelmet. A probléma kibogozásában vélhetően az jelenti a nehézséget, hogy van tapasztalatunk a kettő radikális elválásáról: ismerünk értelemmentes biológiai-fizikai tetteket és látható kinetikus változás nélküli szellemi aktivitásokat. Csakhogy ezek a társadalmiság határesetei, sőt, inkább túl vannak rajta: a biológiai reflexek vagy a meditációk nem társadalmi-közösségi események. A társadalmi cselekedetekben a kettő áthatja egymást, így a fizikai-biológiai jellegű kinetikus mozgások is értelmező „mozgások”.

A tettekkel való értelmezést az is involválja, hogy a homo politicus sohasem „*vakon és süketen*” cselekszik, mindig értelmezi önmaga és mások cselekedeteit, legfeljebb az a kérdés, hogy az értelmezői attitűd miben s miként *manifesztálódik*. Ez alapvetően kétféle módon történik: *szóval és kézzel*, nyelvileg és testileg. Nyilvánvaló, hogy cselekedetértelmezésnek nevezhető a saját és az idegen cselekedetek nyelvi értelmezése, legyen ez a cselekvésekhez közvetlenül kötődő írás és beszéd, vagy az ettől elváló utólagos értelmező szöveg. Sokan csak ezt a módot tekintik értelmezésnek, ami érthetőnek tűnik, hiszen ilyenkor a homo politicus nyelvi-beszédbeli, vagyis eminens értelmezési formákat hoz létre. Pedig szövegszerű értelmezés a fizikai cselekedet is. A nehézséget itt annak megértése okozza, hogy nem a cselekedet előzetes latolgatásában vagy utólagos értelmezésében, hanem *magában a cselekvésben* mutatkozik meg a kontingencia és a választás, ezáltal a szövegszerűség. Pedig a dolog nem túl bonyolult. Például amikor valaki egy szavazáson az egyik jelölt vagy javaslat mellett érvel – és ömellelte húzza be a strigulát – vagy emeli fel a kezét, akkor „kézmozgása” javaslatjellegű, hiszen lehetne másként is cselekedni; emberünk sem mindig szokta az adott jelöltet támogatni, nem is beszélve másokról. Alaptételünk tehát az, hogy a *tett maga is értelmezés, amelynek az alapja a cselekvési kontingencia*. Másként mondván, nemcsak a tárgyi-fizikai tetteket szoktuk értelmezni előzetesen vagy utólagosan, ám mindig kívülről, hanem a tettekkel magukkal is zajlik az értelmezés. Egy adott értelemre nemcsak szavakkal, hanem tárgyi tettekkel is tudunk válaszolni: így cse-

lekszünk és nem amúgy, megpróbáljuk korrigálni vagy javítani korábbi tetteinket, egy adott szituációban másként cselekszünk, mint ezt a szokás diktálja vagy ahogyan mások cselekszenek, vagy esetleg pontosan úgy, mint ők.

Mindez nem volna lehetséges, ha az értelem mindig csak kívülről és tudatos megfontolások nyomán „költözne bele” a tettekbe: a politikai tettek önmagukban is jelentéssel bírnak, amiket nem lehet minden további nélkül mindenre használni, mert felhasználásuknak határai vannak. A saját politikai közösségébe belenövő homo politicus sem csak a politikai szavak jelentéseit tanulja meg, hanem a tetteket is, amelyet aztán anyanyelvi szinten fog „beszélni”. Ezt a tényt elég pontosan és részletesen leírják azok a munkák, amelyek a politikai cselekvések szimbolikáját tanulmányozzák (lásd erről: Rothman 2000). Vagy gondoljunk arra, hogy a képző-, a film-, a fotó- és a táncművészet eminens anyagát az egyéni-közösségi tettek jelentésekkel gazdagon telített valósága alkotja, ezért semmi se indokolja, legfeljebb egy rossz tradíció, hogy a társadalomtudományok – közöttük a politikatudomány – erről a tényről ne vegyenek tudomást, s a politikai cselekedeteket egy radikális kettősség alapján – emitt a tárgyi-fizikai tettek, amott az értelmező szöveg – magyarázzák.

A tettek értelmező természetének két nyilvánvaló jele van. Az egyik az a tény, hogy a cselekedetek használatának határai vannak. A másik, hogy elvileg lehet másként is cselekedni, mint ahogyan a cselekvő éppen cselekszik. Az előbbit a cselekedetek önmagukban is felmutatják, az utóbbi egy másik cselekedetben való viszonyban tárul fel. A határprobléma, vagyis a tény, hogy nem lehet bármire használni egy adott tettet, világosan jelzi a tettek *noémáját*, vagyis értelemtartalmát. Például a fegyvergyártás és a fegyverhasználat fizikai valósága egy lehetséges vagy valóságos háborút involvál, és semmi esetre sem az örök békét. Vagyis a fegyver a maga fizikai létében is beszél, amint ez a XV. fejezetben olvasható részletesebben. Egy többpárti parlamenti választási rendszer szavazási aktusa – vagyis az egyszerű tény, hogy a választópolgárok egy listán titkosan és szabadon megjelölhetnek politikai alternatívát képviselő pártokat – önmagában is gazdag értelmet hordoz; gondoljunk például arra, hogy ezt a tényt s az eredményét milyen sokféleképpen szokták értelmezni. A tettek szövetszerűségét nem cáfolja a jól ismert tény, hogy az adott kereteken belül különböző módon lehet ezt az értelemtartalmat konkretizálni, például a fegyverkezési versenyt vagy a választási rendszer működését értelmezni.

A másként való cselekvés lehetősége pedig még egyértelműbbé teszi a tett értelmező és szövetszerű természetét. Néhány kényszerítő határesetről eltekintve – ezeket nevezte Arisztotelész *bios*nak – mindig lehet másként is cselekedni, mint ahogyan valaki cselekszik, ezért a szimplán csak kinetikusnak tűnő cselekedet egyben *kiválasztott* cselekedet; elköteleződés amellet, amit éppen tesz az ember, más lehetséges cselekedetekkel szemben. A politizáló ember ilyenkor a tetteivel beszél. Például amikor valaki zászlót bontva s lobogtatva elmegy tüntetni, akkor tetteinek sorozata válasz arra a problémára, amely miatt a tüntetők utcára vonultak. Egyrészt nem kötelező a részvétel, másrészt magán az akción is sokféle módon lehet viselkedni. Emberünk nyilvánvalóan folyamatosan „beszédess tetteket” hajt végre az akció kapcsán, amit az is bizonyít, hogy mások vagy ő maga, gyakran nyelvileg artikulálva, szövetszerűen is értelmezni szokta ezeket a cselekedeteket. Mindez azért lehetséges, mert a szöveg és a tett radikális elkülönülése az élet kivételes, nem pedig általános eseménye. A politi-

záló ember számára mindez evidens: a tetteket szövegeknek tekinti, amelyeknek van valami értelme, és tettekkel válaszol mások cselekedeteire.

Kari Palonen a politika fogalmának történelmi használatát elemezve mutatott rá, hogy a politikai tettek *retorikai és dramaturgiai* vonásokkal bírnak, amik nem külsődleges vagy utólagos vonásai a politikai cselekedeteknek, hanem inherens jellegzetességei.⁸ Ezeket toposzoknak nevezte, és kilenc fajtájukat különböztette meg: szabálytalanság, ítélőképesség, policy, deliberáció, elköteleződés, vitatás, lehetőség, szituáció, játék és játszma (Palonen, K. 2009). A politikai cselekedetek szövetszerű vonásai különösképpen nyilvánvalóak az ítélőképesség, a deliberáció, a játszma, az elköteleződés és a vitatás toposzai esetében. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy *a politikai cselekvőnek módja van tetteivel különbözőképpen beszélni*. Vagyis nincs absztrakt politikai cselekedet, hiszen a helyzetek függvényében és a lehetőségek kibontásával a politikai cselekvő mindig különböző helyzetek részese, amelyekben a tettek eltérő vonásokkal bírnak, például elköteleződők vagy tagadóak, építők vagy rombolók, irányítóak vagy egyezkedők és így tovább. Ezért lehet egyáltalán a politikai tetteket – akár a cselekvő önértelmezését kiiktatva – értelmezni, magyarázni, valamilyen jelentéssel felruházni.

4. A cselekedetek kontextualitása

A cselekedet szövetszerűségének harmadik vonása a politikai tett kontextuális természetű. Ennek vizsgálatához túl kell lépünk az ésszerűen vezérelt cselekedet weberi eszméjén, amelynek empirikus bázisa egyetlen aktus, amelyben a célmegvalósítás magához vonzza a cselekvés összes elemét. Analitikusan természetesen lehetséges ilyen absztrakt tett létrehozása, de ez azonnal felveti a cselekedet *határának* a kérdését. Vagyis azt, hogy vajon hol kezdődik egy tett, és mikor fejeződik be, kikre tartozik, és kikre nem. A cselekvésfelfogások hajlamosak a tettet az egyedi cselekvő *egyszeri tárgyi* aktusára leszűkíteni, ám ha a tettet értelemmel telített, értelmező és értelmezett ténynek tekintjük, vagyis szövegnek is, akkor a határok korántsem ilyen evidensek, még egy analitikusan szűkítő szándék esetében sem. Viszont a textuális értelmezés a tettet eleve társadalmi ténynek tekinti, amely egy adott kontextus, adott viszonyrendszer része.

Max Weber a cselekedet társadalmiságát a *beszámító alkalmazkodás* tételezése révén oldotta meg. Hogyan lesz az eleve egyedi tettekből társadalmi cselekvés – tette fel a kérdést. Válasza: „»Társadalmi« cselekvésnek [...] az olyan cselekvést nevezzük, amely a cselekvő vagy cselekvők szándékolt értelme szerint mások viselkedésére van vonatkoztatva, és menetében mások viselkedéséhez illeszkedik.” (Weber 1987: 38.) Ennek megfelelően – írta – nem minden emberi cselekvés társadalmi. Nem társadalmi például az a tett, amikor az ember „élettelen tárgyak várható viselkedéséhez igazodik” (uo. 51.). Weber ezt *külső* cselekvésnek nevezi. És belső magatartás esetén is csak akkor társadalmi a cselekvés, „ha mások viselkedéséhez igazodik” (uo.). Példája szerint két kerékpáros ütközése csak akkor társadalmi cselekvés, ha megpróbálják

⁸ Figyelemre méltó tény, hogy a poétika Arisztotelésznél részben cselekvésemélet, mert a dráma, definíciója szerint, a cselekvések mimézise, azaz utánzása.

kikerülni egymást, vagy ha ütközés után veszekednek és egyezkednek. Egyébként olyan, mint egy természeti történet (uo. 52.).

Ha azonban nem mellőzzük a tényt, hogy a tettek nem individuálisak, hanem eleve társadalmiak, akkor megismerésünk csak abból indulhat ki, hogy a tetteknek minimum *két szubjektuma* van, akik elvileg azonos státussal bírnak, egyik sem jelentősebb vagy hasznosabb, aktívabb vagy passzívabb a másiknál, és nem különböznek egymástól a tett végzése és elszenvédeése szempontjából sem. A másik egyén lehet az éppen cselekvő személy korábbi önmaga, vagy egy másik ember, aki mindig is értelmezőként s értelemadóként vesz részt a folyamatban. Ebből adódik a tény, hogy az ember társadalmilag és politikailag nem képes egyedül cselekedni, s a közös cselekvés nem értékes vagy értéktelen, tehát nem normatív értelmű, hanem létszerű, mert azt jelzi, hogy *politikai cselekedet ott van, ahol másokkal együtt cselekszünk*.

Ha a tettet individuális fizikai ténynek tekintjük, amelyhez az értelmezés külsőlegesen kapcsolódik, akkor ezzel társadalmi-politikai természetétől fosztjuk meg a cselekedeteket. Ha viszont társadalmi ténynek fogjuk fel, akkor nem tudjuk másnak, mint értelmező textusnak tekinteni. Egyrészt mert fizikailag valóban ritkán érintkezik egymással a cselekedetek, másrészt az általános érintkezés értelmező érintkezés, vagy – ahogy Geertz mondja – a társadalom viselkedéstani szöveg. A cselekedetek társadalmisága ezért a szövegszerű értelmezői általánosságban konkretizálódik.

Természetesen nem olyan könnyű eldönteni, hogy hol s mikor kezdődik vagy végződik egy politikai cselekedet. Vajon akkor-e, amikor valaki felemeli a kezét, hogy valaki mellett voksoljon, valakit megsimogasson, vagy kézbe vegyen egy szerszámot? Ahogy Murray Edelman mondja, a régóta uralkodó behaviorista felfogás szerint a tett éppen egy ilyen aktussal indul, s az értelmezőnek azt kell megkérdeznie, hogy vajon mi vitte rá az illetőt a keze „elindítására”, azaz mi az oka vagy motívuma az efféle dolgok megtételének. De ha a tettet társadalmilag egzisztáló értelmező és értelmezett szövegnek is tekintjük, akkor világos, hogy a kézfelemelésnek hosszú *előtörténete* van. Egy tanácskozás küldöttjének elköteleződése egyik vagy másik jelölt mellett egy hosszú (értelmezési) cselekvési sorból áll, amelyben egyik tett a másikat értelmezi, egyik a másikkal felel, vagy éppen egyetért vele. Egy döntő cselekvési pont („Kérem a küldötteket kézfelemeléssel szavazni!”) jelzi, hogy strukturált cselekvési sorról van szó, mint ahogyan egy szövegben is vannak csomópontok, kiemelések vagy éppen kulcsfogalmak. Nem akkor értjük jól ezeket a csomópontokat és az egyedi tetteket, ha külsőlegesen rendelünk hozzájuk kvázi okokat, vagy interjúkkal tudakoljuk az egyébként teljesen soha fel nem tárható rejtett motívumokat, hanem akkor, amikor a tettet magát kiterjesztjük addig a határig, amíg maga a cselekvő is előzményként értelmezi a cselekedetével, és ezt a „cselekvési szövegfolyamot” tesszük meg vizsgálatunk tárgyává. Vagyis az individuális tettet nem úgy társadalmasítjuk, hogy az egyedi cselekedetek *sokaságát* igyekszünk egyszerre figyelembe venni, hanem úgy, hogy kitágítjuk a tettek empirikus valóságát, kontextualizálva a cselekvést időben és térben egyaránt.

Paul Ricoeur csak a kezdeti lépéseket teszi meg ebbe az irányba. Ugyan a cselekedetet textuális jellegűnek tartja, de sajátosságának megértéséhez az irodalmi alkotás szolgáltatja számára a modellt. S ebben a modellben az író és az olvasó nem azonos státusú, azaz van ugyan minimum még egy alany a cselekvésben, de ennek hordozója pusztán

címzett, aki szabadon értelmezheti az eredeti szöveget. Ugyanis „egy emberi cselekedet értelemtartalma olyasvalami, ami a lehetséges »olvasók« meghatározatlan számára mint *címeztettek*re vonatkozik” (Ricœur 2002: 67.). A szituáció maga demokratikus, mert „az emberi cselekvésekhez mindenki hozzáférhet, aki *olvasni tud*” (68.), miközben senki, még a kortárs értelmező vagy a szemtanú sem sajátíthatja ki magának a cselekedet értelmezésének jogát. Vagyis a tett be van zárva a maga egyszerűségébe, amihez egy külső értelmező szabadon hozzáférhet.

Két ponton azonban Ricœur elindul a textuális cselekedet *kitágítása* felé. Egyrészt *kiegészíthetőnek* tartja a tettet, ami a kanonikus jellegű alkotásoknál kevésbé lehetséges. Az emberi tettek – írja – „igénylik az új értelmezéseket, amelyek meghatározzák értelemtartalmukat” (Ricœur 2002: 68.); például a korábban már jelzett *ki nem nyilvánított viszonyok* is csak egy új értelmezésben tárulnak fel. Ezért aztán „az emberi cselekedet – egy szöveghez hasonlóan – egyszerre befejezett és nyitott mű, melynek az értelme mindig függőben marad” (Ricœur 2002: 67–68.). A mindig függőben maradó és kiegészíthető cselekedet mellett másrészt a *relevancia* (jelentőség) mutat a kitágítás irányába. Ricœur szerint a cselekedeteknek nemcsak rekonstruálható jelentése, hanem jelentősége is van, amely azt mutatja meg, hogy a tett mire való és mire jó, akár írva-beszélve, akár tárgyilag végrehajtva. A relevancia viszont feltételezi a másik ember jelenlétét magában a cselekvés noémájában (értelemtartalmában), empirikusan is. Azt fejezi ki, hogy a cselekvő személy nem egyszerűen cél-eszköz-eredmény szempontjából gondolja el saját tettet, hanem egyben fontosnak és jelentősnek vélelmezi mások számára is, vagyis az egyedileg végrehajtott tett túlterjed önmagán. A relevancia ezért egy *másik szubjektum bevonása* a cselekedetbe, még abban a redukált formában is, ha ez a másik éppenséggel a cselekvő *önmaga* mint az illető múltbeli vagy lehetséges jövőbeli állapota. A relevancia azonban leginkább egy új cselekvő alany megjelenése az adott szituációban, az a személy, aki számára egy cselekedet hasznossága vagy jósága egyáltalán értelmet nyer. Feltűnő azonban, hogy Ricœurnél ez a másik ismételten nem cselekvő személy, hanem passzív lény, aki számára a beszélő-cselekvő személy tette relevanciáját *prezentálja*.

A beszédaktus-elmélet is csak félig lép túl az individuális cselekedeteken. A *mondatokkal* cselekvő ember és a kezével cselekvő ember között ugyanis nincs elvi különbség, ezt a beszédaktus-elmélet igen meggyőzően mutatta be. Az elmélet hívei éppen ezt akarták bizonyítani az analitikus filozófia megoldatlan problémáiból kinövő nyelvi pragmatika révén, azaz hogy a mondatok képesek ugyanolyan önállóan cselekedni, mint az ember keze vagy a lába. Mondjuk, az „esküszöm” vagy a „feleségül veszek” mondatok nem egy testi tett céljai vagy eszközei, hanem mással nem helyettesíthető és magukban megálló önálló tettek, amelyek az adott mondatok kimondásával valószínűsülnek meg. Ezért a beszédaktus-elmélet fontos lépést tett a testi és a szellemi valóság konvergenciája felé az emberi cselekedetek vonatkozásában.

Csakhogy *a tettek nem mondatok* – sem testi, sem szellemi cselekedetként –, *hanem szövegek*, ahogyan erről leginkább az Emile Benveniste beszédnyelvészetét továbbgondoló Paul Ricœur munkássága tudósít bennünket. Márpedig ha a tett szöveg, és nem mondatszerű egyszeri fizikai vagy szellemi aktus, akkor eleve társadalmi jellegű, mert a szövegnek több létrehozója lehet. Tehát empirikus természete és lényege szerint társadalmi természetű, ami nem igényli a társadalmiság utólagos dekórumait, mert textuális természete folytán eleve társadalmi kontextusban van. Ennek a textuális

társadalmiságnak két alapvető dimenziója van, az időbeliség és a térbeliség. A tettek időbeliségét a *narráció*, térbeliségét pedig a *vita* mutatja fel. Az első a tettek időbeli lefolyásának textualizálása, a második a többszereplős (politikai) tér cselekvő alakítása.

5. A tettek ideje mint narráció

A cselekedet intencionalitása, láthattuk, áthatja az individuális tettek egész mozgó struktúráját, és a politikai tettet szorosan hozzákapcsolja a cselekvő ember múltra és jövőre irányultságához, hiszen a szándék időben mindig megelőzi ennek megvalósulását. Ezért is a tett időbelisége elemi tapasztalatunk. A narráció azonban más: egymást követő tettek olyan *értelmező* elmondása, amelyek között a beszélő személy valamilyen kapcsolatot mutat ki. Mit miért tettünk, milyenek voltak a körülmények, mi segített és mi gátolt bennünket céljaink elérésében, honnan hová jutottunk, ezt akartuk-e valójában és így tovább. Az így létrejövő eseménysor alapvetően beszédbeli és szövegszerű tény, hiszen bármilyen cselekvés és esemény csak elmondva válik történetté, cselekedetek összefüggő sorozatává.

A történettudományban sokáig uralkodott a felfogás, hogy a történész, ha követi szakmája előírásait, pontosan azt meséli el, ami ténylegesen lejátszódott. A tudomány 20. századi önreflexiójának egyik alapgondolata viszont az, hogy a múlt tettei és a történész leírásai nem feltétlenül esnek egybe, hogy a történelem historiográfiaként a történész konstrukciója. Leghatásosabban e felfogást Hayden White és Frank Ankersmit képviseli. Ankersmit például úgy érvel, hogy a narratíva mindig interpretáció és sohasem állító leírás. „A narratív interpretációk »kiemelnek a történeti valóságból« és nem »juttatnak vissza hozzá« (ahogy az állítások teszik).” (Ankersmit 2000b: 3.3.4.) Ám ha ez így van, akkor a történeti narratíva legfeljebb javaslat a múlt lehetséges elgondolására, leginkább azonban szépirodalom, amely természetesen a valóságból építkezik, de elvileg bármit mondhat, amire saját valóságként képesek vagyunk ráismerni. Ebben a vitában White-nak és Ankersmitnek komoly ellenfelei vannak, például Paul Ricœur és David Carr (Carr 1999), akik szerint a történész nem kitalál, hanem leír és ábrázol.

Ricœur érvelésében éppen az idő és a narráció játssza a kulcsszerepet. Úgy érvel, hogy a történeti narratíva azért a múlt tényleges eseményeit meséli el, mert az ábrázolt múlt, azaz a történelem időbeli struktúrája a történeti cselekvő egyén időbeli tapasztalatára épül. Ugyanis a történeti cselekvő is úgy gondolkodik az időről, mint a történész, ezért a tudós nem kitalálja a múlt szerveződését, hanem ábrázolja, mégpedig úgy, ahogyan az egykori cselekvők is töredékesen megtapasztalták, esetleg elmesélték. A történész tehát nem megkonstruálja az időbeli lefolyást, hanem *kiteljesíti* az „empirikus” cselekvő személy időtapasztalatát, azaz kontinuitást lát a mindennapi és a tudományos értelmezés között.

Mindez természetesen vonatkozik a jelenre is. A politikai tettben mindig van valamilyen szándék és hatás, valamilyen célkitűzés és eredmény, még ha ez nem is mindig elkötelezetten tudatos. Ez a tény eleve időbeliséget kölcsönöz a cselekedeteknek, de ettől a tett még nem lesz narratíva. Egyetlen tett önmagában ugyanis soha nem alkothat narratívát. Narratív struktúra akkor áll elő, ha több tett egymáshoz való viszonyát ábrázolják. Alapviszonya minimum két egymást követő esemény, amelyek

között valamilyen ember által befolyásolt kapcsolat van. Ricoeur példája szerint, ha azt mondjuk, hogy „meghalt a király, majd meghalt a királynő is”, ez csak krónika és nem narratíva. Ez a mondat narratívaként úgy szól, hogy „meghalt a király, majd végtelen bánatában meghalt a királynő is”. Ez az egyszerűnek tűnő bővítés a *miért* kérdés megjelenése az egymást követő viszonyban, elsőrendűen a motívum bekapcsolása révén. A motívum lehet pusztán kitaláció is, de az is valóságos tettekre épül: van, amikor tényszerűen azért hal meg valaki, mert szeretetteinek halálát nem viseli el, s ennek az intencionális cselekvéssornak tényszerű cselekedetek felelnek meg. Talán nem akar az illető meghalni, mert ez esetben önkezével vetne véget életének, hanem egyszerűen nem látja értelmét az életnek, ezért redukálja közösségi tetteit és az élete fenntartásához szükséges cselekedeteit. A királynő cselekvésekkel válaszol a király halálára. Nem kell „interjút” készíteni a királynővel, hogy tudjuk, bánat emészti, tettei s egész viselkedése beszél arról, hogy miként „intencionálja” a király halálát.

Figyelemre méltó tény, hogy nem feltétlenül szükséges a másik ember empirikus jelenléte a narratívához, az vonatkozhat csak a beszélőre magára. Természetesen egy másik cselekvő személy beavatkozhat a tett lefolyásába. Például eltérítheti a célt, kiegészítheti az eszközt, vagyis akadályozhatja vagy elősegítheti az intenció megvalósulását a körülmények módosítása révén, de a cselekvő a narrációt *önmagára vonatkoztatva* is prezentálhatja. Ilyen esetben az empirikus másik szubjektum, amely strukturálisan is jelen van a tettek időbeli lefolyásában, nem egy másik cselekvő, hanem a cselekvő *ön maga*. Pontosabban az ő időbeli mása, ezért a narratíva az ő megváltozását meséli el.

Egy cselekvés ugyanis nemcsak a tárgyi valóság alakítása, hanem a cselekvő személyek alakulása is. Tetteink irányulhatnak önmagunkra is; akarhatjuk például, hogy szűnjön meg az éhségünk és a tudatlanságunk, de nemcsak ilyenkor beszélhetünk a cselekvő két különböző állapotáról, hanem akkor is, amikor nem önmagunkat, hanem a körülöttünk lévő világot akarjuk formálni. Vajon a biográfiai azonosságok ellenére nem két különböző ember áll-e előttünk, ha például egy tevékeny embert a reggeli felkeléskor és az esti lefekvéskor, egy diákot vizsgája előtt és után veszünk szemügyre? Nyilván az időbeli távolságnak komoly szerepe van a dolog átalakulásában, de ha nem fogadjuk el a „cselekvésben megváltozó cselekvő” tényét, akkor elméletileg kizárjuk, illetve a saját tettektől függetlenítjük az emberi változás és fejlődés sokféle formáját, így például a politikai identitások és elköteleződések átalakulását.

A narrációban azonban az is feltárul, hogy a politikai és a történelmi idő nem egyformán, egyenletesen folyik: a társadalmi idő képes gyorsabban vagy lassabban folyni. A fizikai idő természetesen egyenletes ritmusú, de az azonos időintervallumot kitöltő cselekedetek száma és jelentősége változó. Ez az alapja annak az élménynek, amit úgy szoktak az emberek emlegetni, hogy „*egy hét alatt több történt velem, mint máskor egy év alatt*”. Ez nem félreértés vagy félremagyarázás, hanem annak a ténynek a rögzítése, hogy a tettek egyrészt eltérő gyakorisággal követik egymást, másrészt eltérő mértékben érintik az embereket.

A politikai narratívák ezért nemcsak arról szólnak, hogy ki, mit, miért, hol, mikor, milyen eredménnyel cselekedett. A tettek értelmezett egymásutániséga azt is megmutatja, hogy milyen *sűrűek vagy ritkák* az események, s azt is, hogy milyen szerepet és *jelentőséget* tulajdonítanak az emberek ezeknek az eseményeknek. A narratívákban csomópontok, sorsfordító események fordulnak elő, amelyek éles kontrasztban állnak a

köznapok „eseménytelenségével”. A négyévenkénti parlamenti választás például tipikusan ilyen esemény, ezért nem túlzás, ha a többpárti versengő demokráciák narratíváiban kiemelt helyen szerepelnek, s mind közeledtét, mind hatásait élénk érdeklődés kíséri.

A politika tudományos megismerése kontinuum ezzel az állampolgári narratívával. Ahogyan a homo politicus összefüggést lát a különböző politikai cselekedetek között, ugyanúgy a politológus is motivált vagy okozati relációt ír le a politikai szereplők különböző cselekedetei között. Ahogyan az állampolgár sorsfordító eseményként meséli el például a magyar 1956 vagy a rendszerváltozás napjait, ugyanúgy a politika tudományos vizsgálója is a politikai rendkívüliség narratívájában írja le ezeket a napokat. Ricoeur a tudós és a köznapos ember időtapasztalatának hasonlóságáról írt csak, amely a narratívákban tárul fel, de ez a közös tapasztalat ennél átfogóbb. A jelenbeli, azaz a politikai és politológiai narratívákban a szelekciók és a jelentőségek is kontinuumok, azaz a tudományos elemző nemigen tekinthet mást fontosnak, mint azt az esemény-sort, amely jelentősen befolyásolta az állampolgárok életét, s erről az emberek is tudomással bírnak. A különbség az értelmezésben, nem pedig a kiválasztásban van. A tudomány olyan összefüggésekre is rámutathat, amire az állampolgárok nem gondnak.

6. A politikai tett mint vita

A vita a politikai szempontból elvileg azonos státusú vagy erejű szereplők egyidejű cselekedeteinek bonyolult szövvénye. A vitáknak is van időbeli lefolyása, de itt ez az alárendelt mozzanat: a vita egy társadalmi-politikai tér különböző szereplőinek egymáshoz viszonyított cselekedete. Ezért a vita nem egyenlő a szóbeli vagy írásbeli csatározásokkal, az egyet nem értés különböző módozataival, továbbá a demokratikus politikai rendszer nyilvánosságával. Ugyanis a tárgyi tettek és az objektumok is vitában állhatnak egymással, továbbá a megegyezés is része a vitaszituációnak, és a diktatúrákban is van vita. A vita a politikai élet alakításának modellszerű érintkezési módja, amelyet textuális tárgyi és tárgyasulós nyelvi tettek közvetítenek, és azt fejezi ki, hogy a politikai valóság adott állapota különböző rivalizáló cselekedetek és törekvések ideiglenes egyensúlya.

A vita általánosságá révén a tettek kontextusa egyértelműen arra utal, hogy a politikai cselekvő *soha nincs egyedül* a cselekvés adott terében. Testileg-fizikailag természetesen lehet egyedül még cselekvőként is, de ha politikailag cselekszik, akkor már egy viszony részese, amely tény cselekvésében még akkor is testet ölt, ha egyébként magányosan tesz valamit. A „dialogikus viszonyok – írta Mihail Bahtyin – jóval átfogóbbak, mint a szűk értelemben vett dialogikus beszéd” (Bahtyin 1986: 510.). A dialogikus vagy vitázó viszony a politika egészét áthatja tehát, így a cselekedeteket is. Az összetett jelenség két vonása tűnik különösen fontosnak: a textuális *tettek* egymáshoz viszonyított léte és mozgása, valamint a rivalizáló-cselekvő *személy* specifikus vonásai.

A politizáló ember aktuális cselekedete reflektálás saját korábbi, valamint mások aktuális és korábbi cselekedetére, sőt feltételezett jövőbeli cselekedeteire. A tett mindig válasz arra, amit a politizáló ember mások cselekedeteiről gondol és mond. Reagálni lehet nyelvi és tárgyi tettekkel egyaránt, s mert a tárgyi tett is textuális, a politikában „szövegek” vitája, párbeszéde zajlik. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy a tettek *átnyúlnak* egymásba, és egymáshoz *viszonyítva* vannak végrehajtva. Gondoljuk el a következő egyszerű esetet! A példaként már idézett elnökválasztó tanácskozá-

son, miután elhangzott a korifeus támogató felszólalása az egyik kandidáló mellett, valaki azonnal szót kér, és megerősíti vagy elveti az imént szóló érveit, de az is lehetséges, hogy valaki közben dühösen felugrik és kiszalad a teremből, esetleg felállva megtapsolja a felszólalót, de természetesen az is lehetséges, hogy valaki pár nappal később hosszú írásban elemzi a felszólaló érveit. Itt nemcsak arról van szó, hogy empirikusan sohasem válik el egymástól a testi és az eszmei, a nyelvi és a tárgyi cselekedet, hanem arról is, hogy mind a nyelvi, mind a testi tett kezdete egy másik tett vége, és ez a láncszerű vagy hálózatszerű kapcsolódás *együtt* mozog valamilyen irányba.

Ha csak a tettek tárgyi-testi vonását nézem önmagában, mindez nem érthető, mint abban a jól ismert esetben, amikor a fizikai erőszakot radikálisan leválasztják az erőszak diskurzusbeli környezetéről, és nem értik, hogy miért rémülködnek az emberek már pusztán az erőszakos szavaktól is. A tetteket, bármi is legyen az, mindig egyedi és konkrét emberek hajtják végre. Társadalmi entitás (nép, nemzet, állam stb.) nem tud cselekedni, ezért amikor valaki metaforikusan kollektív cselekvőről beszél, akkor is az egyedi cselekvők valamilyen csoportosítása és identifikálása, esetleg interakciója alapján tesz megállapításokat. Az egyedi tettek létszerű súlya és empirikus evidenciája pedig azzal jár, hogy a cselekedeteket egyedi és egyszeri tényeknek tekintjük, amelyeknek a határai adottak és körbekeríthetőek. Egy fizikai hasonlattal élve, olyanok, mint a járművek: egy erő elindítja s mozgatja őket, tartanak valahová, és aztán egy másik erő hatására megállnak; a makroszkopikus testek már csak ilyenek. Ezért is kényszerülnek arra a különböző cselekvésértelmezések, hogy külsődlegesen rendeljék hozzájuk a másik cselekvőt és az értelemtartalmakat.

A szövegek s a szövegszerű cselekedetek azonban nincsenek ilyen kényszerhelyzetben. Az egyik szöveg *direkt módon* folytatója egy másik szövegnek, hiszen idézetek, kommentárok, kiegészítések, korrekciók és más formájú kapcsolódások találhatók bennük s így közöttük. Ha azonban csak a tettek tárgyi-testi vonását nézem, nem kapcsolódásokat, hanem elválasztódásokat tapasztalok: az én tettem nem a te tetted, helyetted nem tudok sehová sem elmenni. Viszont gondolataidat, érzelmeidet és akaratodat már tudom *képviselni*, ezért tudok helyetted cselekedni és eljárni. De hát pontosan erről van szó; a szöveggént egzisztáló és értelmezett cselekedetek, még ha ezek tárgyi-testi tettek is, kibővülnek, átnyúlnak egymásba. Egy fizikai-testi tettnek lehetek én az egyedüli végrehajtója, ám „egyetlen ember sincs, aki elsőként beszélne” (Bahtyin 1986: 372.). Ezért is mondhatjuk, hogy a vitázó-dialogizáló tettek átnyúlnak egymásba, és értelemtartalmuk ebben a belső viszonyulásban születik meg, alakul és változik.

A rivalizálva cselekvő személy azonban, akinek a szövegszerű cselekedetei mindig túlterjednek az egyedi tett határain, másmilyen valaki, mint az, aki be van zárva az egyedi tettek börtönébe. Elsősorban értelmező és értelmezett elasztikus „lény”. Nemcsak célmegvalósítást mérlegel, mint Webernél, nemcsak szövegszerű tettek végzője, mint Ricœurnél, hanem *hálózatok* embere, akinek a tettei különböző irányokba nyitottak, pontosabban nyílnak és záródnak. A testének és szavainak „mozgatásával” cselekvő egyén ugyanis nehezen lokalizálható, biológiailag talán kevésbé nehezen (nem ehett, ihat, szeretkezhett és alhat helyettem senki, miközben az egyén és környezete határa mindig bizonytalan), de társadalmilag egészen biztosan nem könnyű a cselekvő egyén határait meghúzni. Hiszen egy ilyen törekvés eleve *egy lehetséges* határ meghúzása, s maga a cselekvő személy is hol így, hol úgy értelmez és tesz dolgokat a szí-

tuáció függvényében mind magára, mind másokra vagy a tárgyakra nézve. Ráadásul mindezt vele is folyamatosan megteszik mások, így a rivalizáló-cselekvő *személy* körbekerítése legfeljebb provizórikusan vezet egyértelmű eredményre. Nemcsak a tettek vitahatóak ezért, hanem a cselekvő személyek is, ezen persze nem az ignorálást értjük, hanem a politikai élet alakításának résztvevőiről folyó diskurzusokat. A konkrétan *ki cselekszik?* kérdés nehezen megválaszolható, túl a biográfiai adatokon, leginkább a cselekvők nyitott identitása miatt, miközben a politikai szereplőknek leírható egy tipikus készlete, mint látni fogjuk ezt a *Negyedik könyvben*.

Egy egyszerű probléma megoldása azonban talán közelebb visz bennünket a válaszhoz, nevezetesen a vitákban résztvevők státuszainak a megkülönböztetéséhez. Ha egyszer a tettekhez fűződő értelmező viszony és a tettekkel való értelmezés a politikai valóság általános vonása, nem mondhatjuk, hogy ez csak néhány kiváltságos, erre hivatott személy tette vagy privilégiuma: a vitaviszony a politika létezésének *demokratikus* módja. A „nagy játékban” részt vesz a külső megfigyelő és a belső cselekvő, a politikus és a választópolgár, a kisember és nagy személyiség egyaránt, méghozzá különböző eszközzel. Ne tévesszen meg bennünket a köznapi nyelvhasználat! Ha valaki értelmetlennek mondja a másik cselekedetét, és ennek megfelelően igyekszik reagálni rá, akkor ez nagyon is gazdag jelentésmezőben és eszközkészlettel történhet; mondjuk, semmibe veszi, kitér előle, nevet rajta vagy éppen elmondja, hogy miért értelmetlen a dolog, esetleg az illetőt kiebrudalja a közösségből, vagy börtönbe csukja, ha erre módja van, hogy ne tudjon többé megszólalni.

A politikai cselekedetek olvasásának és olvasói magatartásának azonban jól elkülönül két alapvető területe: egyrészt a *cselekvési* értelmezés, másrészt a *megfigyelői* értelmezés. Az első a politikában involvált, vagyis a politikában közvetlen formálási szándékkal résztvevők értelmezése, a második azok cselekedetértelmezése, akik a leírás szándékával igyekeznek megérteni a tetteket, ezért az értelmezési aktust nem követi javaslat a helyes és kívánatos politikai cselekedetéről, még kevésbé követi közvetlen politikai cselekedet. A két terület azonban nincs egymástól mereven elválasztva. Egyrészt a megfigyelői tett-olvasás a cselekvő személy tett-értelmezésének a folytatása; a megfigyelő azokat a lehetőségeket viszi tovább vagy teljesíti ki, amelyekkel valamilyen módon és mértékben a cselekvő is él. A cselekvők tett-értelmezése pedig használja a pártatlanságra törekvő megfigyelői értelmezéseket, aminek a lehetőségét viszont a tudományos megfigyelés teljesíti ki. Ezért is tartom fontosnak a történések klasszikus kérdését: vajon ki érti jobban a tetteket: a tett elkövetője vagy a történész, aki a tettet az események és összefüggések kontextusában értelmezi? Gondoljunk például történelmi jelentőség és jelentéktelenség többnyire éles divergenciájára.

Ezzel együtt a politikai cselekvők szerepkészlete egyáltalán nem egynemű. Vannak például olyan cselekvői szerepek, amelyek aktívabb, s vannak, amelyek passzívabb pozíciót jelölnek ki a politika résztvevői számára az értelmezői viták szempontjából. A gyakori döntési helyzetben lévő politikus sokkal aktívabb értelmező szereplője a politikai életnek, mint a négyévente választó állampolgár. Tény, hogy minden politikai cselekvő egyben megfigyelő-értelmező is, aki hol tettekkel, hol szavakkal, de leginkább a kettő keverékével értelmezi a politikát. Az elfogulatlan megfigyelésre törekvő tudós ezért is egészen *atipikus* szereplője a politikát megfigyelők összetett világának, miközben az ő ismeretei-megállapításai is beépülnek a politikai életbe, természetesen többszörös áttételeken keresztül.

IV. fejezet

A POLITIKAI TÁRGYAK JELENTÉSTANA

1. A politikai tárgyiságok előállása

A politikai valóság materializálódott objektumainak vizsgálata a jelenkori politikatudomány érdeklődésének perifériáján található. Bizonyos tárgyi jelképek (címerek, zászlók, jelvények stb.) felkeltik ugyan a szakma művelőinek érdeklődését, különösen, ha ennek ürügyén politikai polémiák bontakoznak ki, de más „tárgyiasult politika” (épületek, létesítmények, műalkotások, természeti objektumok stb.) alig-alig. Az érdektelenségnek vélhetően az a motívuma, hogy ezek a tárgyak inkább tűnnek természeti, műszaki és művészi, mint politikai objektumnak, s talán az is, hogy a tudomány művelőit elbűvöli a cselekvő ember hatalmi küzdelme s az ennek nyomán formálódó politikai rendszer, ezért nem fordít kellő figyelmet a közösség tárgyi produktumaira, annak ellenére sem, hogy gyakran éppen ezek a hatalmi küzdelem tétjei és materializálódott eredményei. Ebből adódóan ebben a fejezetben egyrészt azzal foglalkozunk, hogy mik is ezek a politikai tárgyiságok, mi a politikai státusuk, másrészt azzal, hogy értelmezésük-megismerésük milyen speciális problémákat vet fel.

Kiindulópontunk a jelzett tény, nevezetesen hogy a politikai tevékenység egy része *közvetlenül* bizonyos tárgyakra és dolgokra irányul, vagyis nem egy másik személy tetteire és magatartására, hanem tárgyiságok teremtésére és alakítására, minek eredményeképpen a politikai élet folyamatosan hozza létre és hagyja hátra a maga specifikus tárgyi tényeit. Ezek a specifikus tárgyak azonban nem egyszerűen csak „tárgyias tárgyak”, amelyek megteremtéséhez vagy átformálásához kétségtelenül speciális szakértelem szükségeltetik, hanem politikai tartalmakkal telített tárgyak. Vagyis a *politikai valóság tárgyi-dologi valóság is*, ezért a politika tényeinek egy részét megragadható-megfogható materiális objektumok alkotják. Ezek egyáltalán nem jelentéktelen és mellékes dolgok; gondoljunk például arra a mintegy százötven éves történetre, ahogyan Magyarországon a Nemzeti Színház végleges épülete megépült, s arra a „kövekbe zárt” politikára, amit a 2001 decemberében megnyitott épület hordoz és kifejez.

Nem minden tárgynak van politikai jellege és jelentősége természetesen. A dolgok és tárgyak azonban *általában* is hordoznak olyan jelentéseket, amelyek túl vannak az anyag és a funkció közvetlen és praktikus értelmén. A hívő emberek számára bizonyos helyek és épületek szakrális jelentésűek és jelentőségűek, azaz vallási szimbólumoknak tekintik őket. Egy foglalkozási csoport tagjai is szoktak ekképpen tekinteni bizonyos tárgyakra és eszközökre, például arra az épületre, amelyben a szakképzés elsőként indult, vagy arra a szerszámmra, amely „forradalmasította” a szakmát. Ugyanez a helyzet a politikában is. Itt is vannak olyan tárgyak és objektumok, amelyek nem egyszerűen materiális funkciót teljesítenek, hanem, ahogy például gyakran mondják egy átadott létesítmény kapcsán, az adott politikai párt törekvéseit *szimbolizálják*;

vagy azt mondjuk, hogy az ország címere a nemzeti egység szimbóluma. Ezekben a kifejezésekben a tárgyakhoz kapcsolt szimbólum szó, akár jelzőként, akár főnévként használjuk, azt fejezi ki, hogy *a tárgyak is társadalmi tények*, sőt a közvetlenül érzékelt természeti-materiális tárgyiségükkel együtt ezek elsősorban társadalmi-politikai tárgyiságok. Azaz jóllehet bizonyos tárgyaknak igen erős az objektív természeti determináltságuk, ennek ellenére képesek politikai karaktert ölteni, politikai tényekké is válni.

A példaként említett két jól ismert tárgy, a nemzet színháza és az ország címere, a szimbolikus funkcióban használt tárgyak két alapvető és meghatározó típusát képviseli. Politikai szimbólumról ugyanis nemcsak a reprezentációra készített tárgyak esetében szoktunk beszélni, például emlékmű, szobor, zászló, jelvény, pecsét, plakát és más olyan dolgok kapcsán, amelyeket kifejezetten a szimbolizálás szándékával hoztak létre, és másra nem is használhatóak, hanem olyan objektumok, tárgyak és eszközök esetében is, amelyek önmagukban nem szolgálnak direkt szimbolizációra, mert az adott dolgoknak van egy praktikus használata, ráadásul ez tűnik fontosnak. Az előbbieket *redukált* vagy egyszerű, az utóbbiakat *komplex* vagy összetett tárgyi politikai ténynek nevezhetjük. Nyilvánvalóan a közvetlen és másra nem is használható szimbolizációs tárgyak kapcsán gondolhatjuk azt, hogy egy ilyen redukált tárgy nem lényeges eleme a politikának, hiszen anyagát tekintve ez tényleg csak egy textília és papírdarab, s ami pedig mégsem, az maga a jelentés. De mit kezdünk akkor azokkal a fontos létesítményekkel, például utakkal, hidakkal, középületekkel, közlekedési eszközökkel, városképi átalakításokkal, amelyek erőteljes politikai implikációt is hordoznak?

Amikor például egy kormányzat autópályát épít, akkor nem fontos jeleket és jelentéktelen anyagra, azaz nem elsőrendűen szimbólumot, hanem jól használható közösségi infrastrukturális eszközt hoz létre, amelynek megvalósításához számtalan mérnöki megfontolás és funkcionális döntés szükséges, és természetesen sok-sok pénz. Ám egy autópálya építése több is, más is, mint jól használható utak megépítése két földrajzi pont között. Már a nyomvonalak kijelölése körül súlyos konfliktusok bontakozhatnak ki, mondjuk, a különböző helyi erők vagy a környezetvédők és a tervezőmérnökök között. A megépült autópálya sem pusztán arra jó, hogy összeköttetést teremtsen távoli városok között, hanem arra is, hogy a kormány az új sztráda átadásával megvalósítsa választási ígérteit, és további támogatást kérjen a polgároktól.⁹

Elhibázott tudományos pozíció az a gyakran hallott vélemény, hogy a komplex tárgyak politikai szimbólumként való értelmezése hiba, hiszen az út az út, az épület az épület, vagyis nem szabad a dolgokat „átpolitizálni”, sem az életben, sem a tudo-

⁹ Ez a kettősség a bázisa azoknak a specifikus tárgyaknak, amelyeket a redukált és a komplex politikai tárgyak közötti térben hoznak létre kifejezetten politikai szükségletek kielégítésének céljából. Az egyik ilyen terület a *múzeum*, amely egyfelől a kollektív emlékezet létrehozását és fenntartását szolgálja, de nem úgy, mint például egy köztéri emlékmű, hiszen kibogozhatatlanul összekeveredik benne a tudományos tudás, az ismeretterjesztés és az ideológiai funkció. A másik ilyen terület a *hamisítványok „gyártása”*. Közismert például, hogy a 18. és a 19. században már-már divat volt kitalált személyek nevében irodalmi műveket létrehozni kifejezetten ideológiai szándékkal. Vagy gondoljunk azokra a második világháborús fényképekre és dokumentumfilmekre, amelyek nem a harcstér, hanem hazai műtermekben készültek, miközben hiteles tárgyi emlékként prezentálták őket a közvélemény számára.

mányban. A hiba mind a tárgyak, mind az értelmezés felől megmutatkozik. Számtalan olyan épületet és építményt hoztak már létre hazánkban is, amelyek ideológiai és politikai szerepe egészen nyilvánvaló, gondoljunk például a historizáló budavári építkezésekre, a „birodalmi” parlamentünkre vagy az úgynevezett szocialista városokra. De ismerünk mesterségesen alapított fővárosokat, kifejezetten katonai-biztonsági célú városátalakításokat, etnikai igényeket szolgáló településrendezéseket, sőt falurombolásokat. Mint ahogyan az is nyilvánvaló, hogy az ürprogramok politikai presztízscélokat is szolgálnak, vagy az energiatermelés nagy műszaki apparátusai (vízierőművek, atomerőművek stb.) egyben politikai akaratok kifejeződése is.

Másrészt azért tévedés a politikatudomány szempontjából így gondolkodni s beszélni, mert az efféle felfogásban a politika valami roppant gyanús, sőt aljas ügyködésnek van feltüntetve, amely beszennezei a szakértelmet, a tiszta praktikumot és a józan megfontolást, mondjuk, az utépítési matematikát és a gazdaságtani kalkulációt. Továbbá azért is, mert a politológus átvesszi az ideológiai küzdelmek egyik paneljét, amelynek résztvevői úgy próbálnak előnyt kiharcolni saját törekvéseik számára, hogy elhárítják maguktól azokat a jeleket, amelyek éppen erre a küzdelemre utalnak. Ha egy politikus-tól azt halljuk, hogy *„ez nem politikai, hanem szigorúan szakmai ügy”* – s milyen gyakran halljuk ezt –, biztosak lehetünk abban, hogy az illető politikai küzdelmet folytat, amit természetesen szeretne megnyerni, s amihez retorikai eszközként működteti ezt az *elterelő* érvelést. A tudományosan vizsgálódó személynek azonban nem kell feltétlen követnie ezt a logikát, és az sem tűnik túl szerencsésnek, a tudomány szempontjából semmiképpen sem, ha a politológus beszáll a „politika” össznépi lesajnálásába.

Ráadásul azáltal, hogy a politikatudomány a politika tárgyait irreleváns vagy marginális tényeknek véli, eltekint a gyakorlati vagy közpolitika egyik legfontosabb céljától és eredményétől: a közéleti-társadalmi valóság tárgyi feltételeinek megteremtésétől és átalakításától, vagyis attól, amire egy politikai közösség a *költségvetés* tekintélyes részét költi, erőforrásait mozgósítja és használja. A politikatudomány ezzel a gesztussal indokolatlan önkorlátozást hajt végre és megismerési hibát vét. Tudható persze, hogy vannak tudományterületek, amelyek vizsgálják ezeket a tárgyi produktumokat, például a művészettörténet és a történettudomány az épületek „politikai jelentés-tanát”, a szociológia és az antropológia pedig a politikai jelentéssel is bíró tárgyak sajátosságait, például a nyilvános terek formálást. Úgy vélem azonban, hogy magából a politikatudományból sem rekeszthetők ki ezek a vizsgálatok.

2. A redukált politikai tárgyak jelentése

Fentebb megkülönböztettük egymástól a reduktív és a komplex politikai tárgyakat. Az elválasztás elve a tárgyi formát öltött *létrehozói szándékban és használatban* megmutatkozó különbség: egy zászlót vagy címet egyszerűen csak szimbólumként, politikai használati céllal hoznak létre, egy színházi épületet viszont „színháztársadalmi céllal” is. Ebben a különbségben az a legfigyelemreméltóbb, hogy politikai tárgy nemcsak akkor keletkezik, ha az emberek szimbólumot akarnak létrehozni, hanem akkor is, amikor a közösség számára jelentőséggel bíró fontos objektumot, létesítményt és tárgyat. A következőkben az egyszerű vagy redukált politikai tárgyakat fogjuk megvizsgálni részletesebben.

A használati módok szempontjából a redukált politikai tárgyiságoknak három nagy csoportját tudjuk megkülönböztetni: az identifikáció (1.), az emlékezés (2.) és a küzdelem (3.) tárgyait. Ezek persze nem szigorú határokat jelölnek, inkább a jelenségek és a használatok csomópontjait.

1. A *közösségi identifikálásra* használt tárgyi szimbólumok elterjedése egészen általános. Egy iskolának, egy sportegyesületnek jelvénye szokott lenni, egy szervezetnek és intézménynek logója, egy településnek címere, esetleg zászlaja. A politikai mozgalmak és pártok is szinte minden esetben jelvényeket és színeket, esetleg tárgyakat választanak maguknak önazonosságuk megjelölésére. Ilyen Magyarország rendszerváltozás utáni történetében a sárga és a narancs, a vörös és a szegfű, a zöld és a kereszt, a kék és a repülő madár. De a történelemben a horogkereszt és az ötágú vörös csillag is hasonlóan jelentős identifikációs szerepet töltött be. A nemzet s az állam ugyancsak megjelöli magát tárgyi jelekkel. Ezek között a zászló, a címer és a himnusz játssza a legfontosabb szerepet; megkonstruálásuk, kialakulásuk és jelentésük mindig is fontos része a nemzeti és állami identitásnak. Ezek színei, rajzolatai és szövegei sohasem esetlegesek; egyrészt a tradíció, másrészt az aktuális küzdelmek rögzítik látható-hallható alakjukat.

2. A politikai közösség *múltjának megőrzésére*, pontosabban a múlt bizonyos eseményeinek és szereplőinek ébrentartása érdekében a közösség műalkotásokat, monumentumokat és emlékhelyeket létesít, s ezeket gondolja mind tárgyilag, mind lélekben, azaz karbantartja és a megemlékezési összejövetelek konkrét helyszíneivé teszi őket. A köztereken elhelyezett szobrok például nem múzeumi természetű tárgyak, hanem elsősorban politikai szobrok. A jelző nem a műalkotás kvalitását jelöli, hanem közösségi használatát és jelentését; a giccs és az avantgárd mű is betöltheti ezt a szerepet. Azt azonban nem mondhatjuk, hogy ezeket a tárgyakat érdektelenség veszi körül, hiszen létesítésük, esetleges átalakításuk vagy lerombolásuk is eminens politikai cselekedet. A monumentumok és emlékhelyek is hasonlóképpen funkcionálnak, talán azzal a különbséggel, hogy létesítésük egyszerűbb, használatuk populárisabb. Például egy emléktábla elhelyezése vagy egy síremlék felállítása, de még egy emlékszoba berendezése is financiálisan nem olyan megterhelő közösségi feladat, mint, mondjuk, köztéri műalkotások elhelyezése, s kevesebb előírás is szabályozza. Ez nem jelenti azt, hogy ezek körül kevesebb politikai szenvedély kavarg, mint az „országos jelentőségű” köztéri alkotások körül.¹⁰

¹⁰ A Hargita megyei Lövétén (Románia), egy döntően magyarok lakta településen 1941-ben építettek egy úgynevezett országzászlós és magyar címeres emlékművet az első világháború halottainak nevével, a falu központi helyén. Az emlékmű a helyi magyarság egyik megemlékezési helye lett, de 1945 után romániai főhatósági nyomásra az ünnepségek elmaradtak, csak csendes gyertyagyújtások voltak halottak napján az emlékműnél. Később azonban az állami szervek üzletházat építettek eléje, vagyis eltakarták, sőt meggyalázták az emlékművet, mivel befoglalták az üzlet nyitott raktárterébe, s így „körbekerítették, üres ládával, csomagolóanyagokkal” (Bíró–Oláh 1993: 91.). A falu közössége erre úgy döntött, hogy nem elfelejti az emlékművet, mint legtöbb helyen az országban tették ilyen esetben, hanem elkötözteti. Az átkötöztetés egy húsz éven át tartó hosszú procedura volt, amely integrálta, tagolta és újrarendezte a falu közösségét. A sors ironiája, hogy amikor a hosszú akció 1989-ben sikeresen befejeződött, a falu lakói szemében az emlékmű el is vesztette jelentőségét. Az ilyen és ehhez hasonló szimbolikus eszközökkel vívott politikai küzdelem egy közösség múltjáért azonban nem kelet-európai specialitás. Koselleck hívja fel a figyelmet a következőkre:

3. Redukált politikai tárgyiságok azonban nemcsak a közösség természetének és múltjának megjelölésére használatosak, hanem az aktuális *politikai küzdelmek megvívására* is. Ilyenkor a résztvevők legalább olyan erővel jelölik és „szimbolizálják” valamivel a másikat, mint önmagukat, vagyis mivel ezek a közvetlen, aktuális küzdelem megvívására használatosak, erőteljes bennük a másiktól való megkülönböztetés és az evaluatív tartalom. A 20. századra ennek eklatáns területévé a pártküzdelmek világa vált, pontosabban a választási küzdelem, amikor is a pártok nemcsak szavakkal, hanem álló- és mozgóképekkel is küzdenek egymás ellen. A választási küzdelem például plakátküzdelem is. Egy szobor vagy síremlék kapcsán talán még lehet azt mondani, hogy ennek általános jelentése van, amely túlmutat az aktuálpolitikán, s kétségtelenül van ilyen tartalma; egy választási plakát vagy klip esetében azonban ezt nehéz komolyan állítani, hiszen ez mindenestül a politizálás alkalmi tárgya és eszköze.¹¹

A redukált vagy egyszerű politikai tárgyak három csoportja bizonyos közös vonásokkal rendelkezik. Először is – s erre már utaltam – matériájuk jelentéktelensége folytán a politikai használat teszi őket jelentőssé, vagyis az a jelentés, amely a megformált anyagban testet ölt. Egy ilyen tárgy maga a „*tiszta jelentés*”, azaz egy címer, egy köztéri szobor vagy síremlék és egy plakát semmi más, mint az, amit jelent. Ezért is kíséri őket állandó értelmezési praxis, amely lehet a konvencionális jelentés újból és újból való felidézése, de lehet mindennek a vitatása is. Ha ez az értelmező praxis elmarad, a tárgy megszűnik élő politikai tényként létezni.

Másodszor, ezeknek a politikai tárgyaknak nagy a *felszólító ereje*, ami megkönnyíti az imént jelzett *életben tartó* értelmezést. A tárgyi és képi megformálás folytán ezek a tárgyak mindig *sűrítik és helyettesítik* azt a gazdag jelentéstartományt, amelyre vonatkoznak, ezért használatukhoz nem szükséges mindannak a pontos ismerete és felidézése, amit elvileg lefednek. Az emberek legtöbbször gondolatföredékek és benyomások, gesztusok és érzelmek révén veszik birtokba és használják őket. Ez azonban nem mond ellent a szimbólumfunkciónak.

Harmadszor, ezek a reduktív és direkt politikai tárgyak *ikonszerűen működnek*. Ezen azt értjük, hogy jelentésük ugyan utalás valami fontosra, de használatukban az utalás „materializálódik”, a tárgyi szimbólumban megidézett személy és idea mintegy „beleköltözik” az adott szimbólummá vált tárgyba, eggyé válik vele. Természetesen senki sem gondolja azt a butaságot, hogy egy politikus plakátarca maga a politikus, a szobor maga a halott személy lenne vagy egy zászló egyenlő az adott országgal. Ennek ellenére ezekhez a tárgyakhoz úgy viszonyulunk, *mintha* az általuk szimbolizált

„Az első világháború után ledöntötték a belga katonák flamand nyelvű síremlékét, minthogy azon nem francia nyelvű szövegek voltak; Dél-Tirolban a németeket csak olasz feliratokkal lehetett eltemetni; Göbbels 1935 karácsonyán úgy rendelkezett, hogy a zsidó elesettek nevét minden háborús emlékműről törölni kell.” (Koselleck 1998: 21.)

¹¹ Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor azonos szempontok szerint visszatérően elemezték magyar parlamenti választások plakátjait és kampányfilmjeit. A vizsgálataik szerint ezek az alkalmi és direkt politikai szimbólumok egyrészt a pártok sajátosságait, másrészt a befogadókra alkotott pártelképzeléseket fejezték ki, miközben természetesen a pártok igyekeztek önmagukat hitelesnek és vonzóknak prezentálni a kampányokban. A kutatók úgy látták, hogy a sikeres szimbolizáció egyrészt a jól megválasztott eszközökön, másrészt a pártokat képviselő személyek kvalitásain múlik, illetve azon, hogy pontosan méri-e fel a befogadók gondolkodását és elvárását (Kapitány–Kapitány 1998: 12–17.).

személyek, eszmék és közösségek kézzelfoghatóan jelenvalóak lennének. Mondjuk, leborulunk ezen tárgyak előtt, vagy éppen ellenkezőleg, meggyalázzuk őket.

A redukált politikai tárgyak tehát nem jelentéktelen „valamik”. Jelentőségüket mind a jelentésük, mind a használatuk szavatolja. A jelentésük azért, mert a politikai közösség számára fontos dolgokat fejeznek ki és hordoznak, használatuk szempontjából pedig azért, mert olyan eszközökként működnek, amelyek összetett és bonyolult dolgot tesznek viszonylag könnyen érthetővé és jól kezelhetővé. Gondoljunk például a nemzeti zászlók „életére”. Ennek ellenére egy ilyen tárgy igen összetett jelentést hordoz, amit elemzés révén tudunk feltárni.

Illusztráljuk mindezt egy közismert tárgy bemutatásával, s ez a *pénz*, amely legalább annyira politikai, mint gazdasági tárgy is. A pénzről mint politikai szimbólumról az első átfogó elemzést, természetesen nem minden előzmény nélkül, a fiatal Karl Marx végezte el az 1844-ben megjelent *Gazdasági-filozófiai kéziratok* című munkájában. Alappozíciója az volt, hogy a pénz nem egyszerűen csak számolási eszköz, hanem társadalmi viszonyok hordozója is, és nem csak olyan módon, hogy akinek sok van belőle, az jól élő, gazdag ember. Marxot az érdekelte, hogy a pénz mi módon fejez ki és közvetít emberi minőségeket, társadalmi viszonyokat és hatalmat.

Kiindulópontja az volt, hogy az ember kölcsönviszonyai sajátosan emberi szükségleten és képességen alapulnak: „szeretetet csak szeretetért cserélhetsz ki, bizalmat csak bizalomért stb. Ha élvezni akarsz a művészetet, akkor művészileg képzett embernek kell lenned; ha befolyást akarsz gyakorolni más emberekre, akkor olyan embernek kell lenned, aki más emberekre valóban indítatólag és buzdítólag hat.” (Marx 1970: 98.) A pénz azonban átalakítja ezeket a viszonyokat, véli, mert a pénz minden képességet közvetíthetővé s ezáltal *megszerezhetővé* tesz, olyat is, amellyel egyébként nem rendelkezem. Mint írja: „amit a pénz megvásárolhat, az *én vagyok*, maga a pénz birtokosa. Amekkora a pénz ereje, akkora az én erőm. [...] Az tehát, ami *vagyok*, és amire *képes*, semmiképpen sem egyéniségem határozza meg.” (Uo. 96.) Ugyanakkor a pénz nemcsak növeli a képességeimet, hanem visszájára is fordítja ezeket. A pénz ugyanis „az egész emberi és természetes tárgyi világra cserélődik, ennél fogva hát – birtokosának álláspontjáról tekintve – minden tulajdonságot minden tulajdonságra – neki ellentmondó tulajdonságra és tárgyra is – kicserél” (uo. 98.). Vagyis „rossz, becsstelen, lelkiismeretlen, szellemtelen ember vagyok, de a pénzt tisztelik, tehát birtokosát is” (uo. 96.).

Miként s hogyan képes erre a pénz, kérdezi Marx. Olyan módon, válaszolja, hogy az emberek csereeszközként olyan (fontos) tárgynak tekintik, bármi is az anyaga, amellyel majdnem mindent megszerezhetőnek gondolnak. Vagyis az emberek egyrészt elfogadják ilyen eszközként a pénzt, továbbá mert ennek megfelelően használják, megerősítik a tulajdonságát, hogy „minden tárgyat megvásárolhat” (Marx 1970: 94.). A pénzt tehát az általa közvetített szükséglet avatja szimbolikus erejű „általános tárggyá”, amelyhez fogható alig van a társadalom életében. Marx egyenesen úgy fogalmaz, hogy a pénz az életünkben „mindenható lénynek számít” (uo.).

Kenneth Burke ezen a ponton gondolja tovább a pénz szimbolikáját, amikor „God term”-nek, azaz isteni kategóriának tekinti, amelynek a léte és ereje minden vitán felül áll. Pontosabban Burke azt írja, hogy „ha az ember elfogadta mintegy második természetként a piac törvényeit és a piaci árrendszert, akkor ezen világ sajátos-

ságai a cselekvés szempontjából belsővé váltak” (Burke 1969: 355.). Márpedig ebben a világban a (minél több) pénzhez jutás nem indoklásra szoruló, megmagyarázni való cselekedet, hanem evidencia, mint Isten léte a vallásos ember számára. Ezért nevezi Burke a pénzt isteni vagy végső terminusnak: „Isteni kategória az, amely egy uralkodó rendszerben a végső érv vagy szubsztancia.” (Uo.)

Természetesen nem csak a pénz rendelkezik ilyen szimbolizációs erővel. Mary Douglas például a következőt írta erről az *Environment and Risk* (1972) című írásában: „Az idő, a pénz, az Isten és a természet, nagyjából ugyanilyen sorrendben, a mi legáltalánosabb adukártyáink, amelyeket végső érvként szoktunk kivágni.” Alain Touraine pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a vallási hiteket, a piac törvényeit és a tudományos törvényeket mind az ipari, mind a posztindusztriális társadalmakban úgy tekintik az emberek, mint életük kikezdetetlen, végső elveit és parancsait (lásd erről Jaspers 1992: 317–318.). Amikor Burke bevezeti a pénzzel kapcsolatban a „God term” kategóriát, akkor arra hívja fel a figyelmet, hogy a fizetés tárgyiasult és megszámlálható eszköze válik alapmintává a végső értékek és motívumok használatának megértésében. Talán még az is elképzelhető, hogy a kvantitatív társadalomkutatásban való erős hit egyik forrása éppen a pénz társadalmi viszonyokat alakító képessége: a mindenre kiterjeszthető és mindent meghatározó egységnyi mennyiség adat igencsak olyan, mint a pénz determináló és értékmérő működése.

Mindez szorosan összefügg azzal, hogy a pénz nemcsak univerzális jelentéshordozó tárgy és általános csereeszköz, hanem egy olyan tárgyiság, amelyet a belé vetett *bizalom* tart életben. Ennek eredete a pénz tárgyi mivoltához kapcsolódik. Ugyanis a „jelpénzek” előtti hagyományos pénz iránti bizalom alapja az volt, hogy a csereeszköznek önmagában is értéke van, például ritka fémből készült (arany), vagy a cseretárgy fontos használati funkcióval bírt (háziállat). De vajon mi tart életben egy olyan tárgyat ilyen fontos funkcióban, amelynek anyaga szinte semmi, talán csak arra alkalmas, hogy az önmaga jelét rávéssék vagy ráírják? Nem lehet véletlen, hogy amikor a 18. században ez a gyakorlat kibontakozik, a politikai gondolkodókat elkezdti foglalkoztatni a *közhitel* problémája. Alapproblémájuk az volt, hogy vajon fenntartható-e a társadalom működése úgy, hogy az általános gazdasági forgalomból kivonják a tárgyi értékkel bíró pénzt, s ezt fikcióval, ígéretekkal, egymásba vetett bizalommal helyettesítik. A különös és veszélyes történelmi jelentőségű próbálkozás azonban, mint ezt akár manapság is tapasztalhatjuk, eredményre vezetett. A gazdaság kredit révén is működik és fejlődik, mert képesek vagyunk hitelezni egymásnak és megbízni egymásban.¹² Mindez azt is mutatja, hogy milyen elmosódott a tárgyak társadalmi tény voltának a határvonala, hogy a fizikai tárgyiság és a társadalmi tárgyiság között folyamatosak a határátlépések, oda-vissza.

¹² A 2008-ban kezdődött világgazdasági válság az első olyan krízis, amely ennek a hitelezői bizalomnak a megrendülése miatt tört ki, pontosabban amiatt, hogy jelentős gazdasági erővel bíró csoportok tömegesen éltek vissza a kreditben rejlő lehetőségekkel. Magát a kredittel létrehozott csereviszonyt azonban a válság nem semmisítette meg, az erőfeszítések éppen a pénzpiaci és a gazdasági bizalom helyreállítására irányultak.

3. A komplex tárgyak politikai szimbolikája

A politikai valóság tárgyi tényeinek másik nagy csoportját a komplex tárgyak alkotják. Ezeket alapvetően az különbözteti meg a reduktív tárgyaktól, hogy nem elhanyagolható matéria felhasználásával született tiszta szimbólumok, amelyek a szimbolizáción kívül más funkciót nem töltenek be, hanem önmagában is jelentős, értékes anyagok felhasználásával készült tárgyak s dolgok, amelyek ezért egyszerre töltenek be direkt használati és indirekt szimbolizációs funkciót. Fentebb a színházi épület és az autópálya volt a példánk erre a típusú politikai tárgyra. A közvetlen használati és a szimbolikus jelentés persze egy-egy konkrét dolog esetén nem válik el mereven egymástól, sokkal inkább egymásra épül, de egyrészt eltérő jelentésekről és használati módokról van szó, másrészt a redukált tárgyhoz képest jól látható a komplex politikai tárgy funkcionális összetettsége.

Az összetett politikai tárgyak két nagy csoportját tudjuk egymástól megkülönböztetni, amelyek mindegyike külön-külön is komoly politikai jelentőséggel és használattal bír. Az egyik az *átalakított*, a másik a *teremtett* tárgyak csoportja. A megkülönböztetés alapja a létrehozás alapjául szolgáló matéria természete és a beavatkozó cselekvési lehetőség viszonya. Az első csoportba elsőrendűen a *természet* tartozik, mind az ember teste, mind természeti környezete, a másodikba a *teremtett tárgyi környezetünk*, amelynek elemei közösségi produktumként közösségi használatra készülnek. Ez a megkülönböztetés arra kíván utalni, hogy vannak „dolgok”, amelyekre maximum átalakító-átformáló akarat és cselekvés irányul vagy irányulhat, és vannak olyanok is, amelyeket a természet spontán módon sohasem produkálna, ezért mi, emberek magunk hozzuk létre ezt a közhasznú másodfokú természeti tárgyi világot. Mindkét terület közösségi-politikai jelentősége kétségtelen, ám ez egyszerre jelent közvetlen használati és szimbolikus értelmet. Fontos azonban tudni, hogy az önmagában vett természet is társadalmi konstrukció. Természetesen nem a maga anyagságában, hanem mint politikai dolog. Például a természetvédelem nem természeti produktum, a „biotermékek” létrehozása lemondás bizonyos kezelési eljárásokról. De azt sem a természet jelöli ki, hogy mikor kezdődik az emberi élet. Zajlanak biológiai folyamatok az anya testében, de a határvonás már politikai tett; gondoljunk az abortusz körül zajló éles politikai csatákra.

A természethez való átformáló viszonyunk mindig is rendelkezett politikai sajátossággal, a bennünket körülvevő akár eredeti, akár átalakított természeti környezet mindig is az értelmezések tárháza volt, s ennek egyik formája éppen a természet szimbolizációja. Mielőtt a modern kor „varázstalanította” volna az élő s élettelen természetet, a közösségek számára a természeti tárgyak és jelenségek isteni erők és túlvilági akaratok *közvetlen* megjelenésformái voltak, ezért megfajtott üzeneteket hordoztak. Ennek megfelelően a természeti szimbolika a közösség és az egyén lehetőségeiről, tennivalóiról és a sorsáról szólt. A modernizáció nyomán varázstalanított természet viszont egyrészt esztétikai élvezetté változott, amit elsősorban a romantika hangsúlyozott, másrészt *pusztá megismerési és átalakítandó dologi világgá*, amit a természetismereti és a technikai tudományok képviseltek nagy erővel és elképesztő sikerrel. A 20. század második felében azonban a természet „visszavágott”, kettős értelemben is. Egyrészt a tudományos fejlődés következtében elvesztette köznapi átláthatóságát, másrészt kijelölte önmaga átalakításának határait.

A varázstalanított természet a 20. századra elvesztette a szekularizált transzparen-ciáját. A newtoni világkép például még egyszerű képletekbe tudta rendezni a fizikai világot, a fokozatosan kibontakozó kémia és biológia hasonló módon empirikusan átlátható, manuálisan kezelhető világot eredményezett, amelyek anyagát egy érettségi-zett fiatal elvileg ma ismeri is. A 20. században viszont jött a kvantumfizika, a mikro-biológia, a fizikai kémia és más specifikus tudományok, amelyek a természetet ismét hétköznapi ésszel felfoghatatlan realitásként írják le, tele bonyolult összefüggésekkel. A természettudomány ismételten ezoterikus tudás lett, azzal a nem elhanyagolható kü-lönbséggel persze, hogy a természettudós nem teológiai tudás alapján tesz rendet a vi-lágban, hanem elsősorban matematikai összefüggések révén kezeli magas szinten a na-gyon komplex problémákat. De a fekete lyuk, a bizonytalansági reláció, a tér görbülése, a táguló világegyetem, a Higgs-bozon, a genom és más hasonló természeti realitások, hétköznapi intuícióval teljesen kezelhetetlen dolgokat jelentenek, s megfigyelésük is olyan eszközökkel történhet, ami kielégíthet, mondjuk, egy fizikust, de egy választó-polgár számára teljesen felfoghatatlan. Nem lehet véletlen, hogy a Nobel-díjak adomá-nyozásakor elmondott indoklást többnyire csak a szakemberek értik meg.

A 20. század második felére a természet azt is megmutatta, hogy átalakításának komoly korlátai vannak, hogy a természetet nem lehet legyőzni, továbbá sem a víz, sem a levegő, sem a növényzet, sem a talaj, sem az állatvilág nem korlátlanul rendelkezésünkre álló erőforrás-együttes. Megszületett a természet új politikai szimboliká-ja, amely már nem transzcendens erők megjelenését látja a természetben, hanem az emberi beavatkozás jó és rossz következményeit. Az átalakított természet funkcionális tárgyai egyre inkább politikai jelentéssel és jelentőséggel telítődtek. A folyószabályo-zás, az erdőirtás, a nagyüzemi növénytermesztés és állattenyésztés, a génmanipuláció, különböző kemikáliák előállítás, a légkör összetételének átalakítása nem egyszerűen technikai-funkcionális kérdés, hanem politikailag értelmezett dolog és folyamat, amelynek szimbolikája megragadja a politikai közösségek tagjait, és komoly politikai küzdelmek tétjévé válik, elsősorban az öko- vagy zöldmozgalmak aktivitása révén.

Van ennek előzménye természetesen. Az úgynevezett *geopolitikában* a természet sohasem valamiféle tiszta esztétikai tárgy volt, hanem kemény politikai realitással bírt. Az a terület, amelyet a közösség vagy a nevében eljáró hatalom birtokolt, az élet-lehetőségek megváltoztathatatlan alapjának és közvetítő közegének számított, vagyis az *élet terének*, amely önmagában sohasem szabta meg a közösség jellegét és politikai minőségét, de mindig is jelentősen befolyásolta, ahogyan ezt a politikai földrajz ta-nítja. A birtokolt földterületek és vizek határai és nagysága, különösképpen a szom-szédokkal vagy más igénybejelentőkkel folyó békés vitákban és véres háborúkban, világosan mutatják a természet mint lakhely eminens politikai jelentőségét. Az úgy-nevezett „természetes határ” és „természetes igény” bizonyos területekre, mint tud-juk, szinte mindig találkozni és ütközni szokott mások „természetes” követelései-vel. Az új helyzet nyilvánvalóan az, hogy új politikai entitás formálódik, az emberiség a maga konkrétságában, amely a globalitás valóságát specifikálja.

Az emberi test szimbolikája nem kevésbé bír politikai jelentőséggel, mint a termé-szeté. A test is természet, csak éppen különleges természeti objektum, amely egyrés-zről az életfenntartó *egészség*, másrészről a *diszciplínálás* révén lesz tárgya a politikának. Az előbbi azért, mert a véges emberi élet fenntartása a test egészségének a megőrzését jelenti, elsősorban a betegségek elleni küzdelem révén, s mindez súlyosan érinti a

közösség erőforrásait, amelyeknek a meghatározásáért és elosztásáért mindig is küzdelem folyik. Elegendő csak arra gondolnunk, hogy az európai országok a 21. század elején miként küzdenek az egészségügyi ellátórendszereik átalakításával. S ha ehhez még hozzávesszük az időskorúak anyagi ellátását és gondozását, akkor az a kijelentés sem tűnik merésznek, hogy a két összetartozó probléma a magasan fejlett társadalmak talán legsúlyosabb, legtöbb anyagi forrást felemésztő politikai problémája. A diszciplinálás pedig azért, mert a politikai cselekvés tárgyi-testi cselekvés is, amelyet a mindenkori hatalom megpróbál befolyásolni: a testeket gondozzák és fegyelmezik, csoportosítják és elosztják, mozgásukat terelik és korlátozzák. Ezt nevezte Michel Foucault biopolitikának, amely elsőrendűen az ember testi mivoltának értelmezését és alakítását, ennek különböző módozatait és változatait jelenti (Foucault 1992). Ebben a „biopolitikában” az emberi test egyrészt a tapasztalatok forrása, másrészt politikai tárgy. A beteg és az egészséges, a csoportosuló és az individuális, a bebörtönzött és a szabadon mozgó testek tömege eminens politikai jelentéssel bír mind a hatalom, mind az állampolgárok szempontjából. A modern kor a test fokozatos emancipációjának az időszaka is, az öltözködés demokratizálásától kezdve a szexuális szokások átalakulásáig. A *gender studies* megjelenése és viharos térhódítása pedig arra utal, hogy sokak szerint a társadalmat átható alapvető politikai konfliktus háttérében testi-biológiai tényezők húzódnak meg.

A komplex politikai tárgyak másik nagy csoportját a közösségi használatra létrehozott dolgok alkotják. Az ilyen természetű tárgyak skálája rendkívül kiterjedt. Az egyik csoportba azok az *eszközök* tartoznak, amelyeket a közösség tagjai közvetlenül használnak vagy az arra kiképzett személyek a köz javára működtetnek: gyógyító eszközök és anyagok, tömegközlekedési eszközök, oktatási anyagok, hadászati eszközök, tudományos műszerek és így tovább. A másik csoportját azok az *építmények* alkotják, amelyeket a politikai közösség tagjai általában közösen birtokolnak és használnak: utak, hidak, iskolák, színházak, múzeumok, kórházak, laktanyák, igazgatási épületek, (meghatározott módon rendezett) városok és így tovább. Ezeknek az eszközöknek és létesítményeknek a politikai jelentőségét nehéz lenne elvitatni, hiszen külön-külön és együttesen a közösség *tárgyasult létfeltételét* alkotják, természetesen ott és akkor, ahol és amikor éppen megteremtik és működtetik őket. A közösség mindig erőforrásokat áldoz ezek megteremtésére és eredményes használatukra: a mindenkori kormányzati politika centrumában lévő éves költségvetés felhasználása is döntően erről szól.

Fentebb azt állítottuk, hogy egy autópálya építése nem csak két vagy több település összekötése jól járható úttal, hiszen az építés különféle törekvések konfliktusa és kompromisszuma, illetve a sikeres építkezés nemcsak az út sikere, hanem azoké a politikai csoportosulásoké is, amelyek az építkezést megvalósították. Ez általában is így van a komplex politikai tárgyak esetében. Megvalósításuk egyrészt komoly szaktudást igényel, másrészt mivel közösségi erőforrásból és közösségi használatra készülnek, illetve fenntartásuk és működtetésük közhasznót szolgál, ezek az eszközök és létesítmények igen erős politikai implikációval és szimbolikával rendelkeznek.¹³ A szak-

¹³ Erről szól például a közpénzek elosztásának bonyolult rendszere, a korrupció elkerülésének igyekezete.

tudás és használata önmagában nem rendelkezik közvetlen erős politikai jelentéssel, de általános megteremtése és színvonala már komoly politikai jelentőséggel bír, mint ezt jól mutatják a közoktatásról folyó viták és a fejlesztésére fordított erőfeszítések. A közhasznú eszközök és építmények létesítése és működtetése azonban, bármennyire szaktudásigényes is ez a feladat, „nem menekülhet” el a politikai értelmezések és viták elől, és nehéz azt mondani, hogy mindez eleve helytelen dolog lenne.

Egy út, egy kórház vagy egy oktatási intézmény megépítése a közösség egyes tagjai számára előnyökkel jár, míg mások elesnek ettől, vagy csak igen áttételesen érinti őket. Ha egy város vezetése arra az elhatározásra jut, hogy új villamosokra és buszokra cseréli a régi tömegközlekedési eszközöket, akkor ez nemcsak a közlekedési mérnökök és közlekedésszervező szakemberek ügye, hanem szakpolitikai kérdés is: mennyit költenek egyáltalán a cserére, milyen eszközöket vásárolnak, ezeket hazai szállítóktól veszik-e meg, a vásárlást összekötik-e a polgármester újraválasztásával, vagy sem, milyen a közbeszerzés nyilvánossága, keletkeznek-e korrupciós ügyek a vásárlás körül és így tovább. Ha egy hatalomra került új kormány leállít egy megkezdett építkezést, majd ugyanazt az intézményt máshol felépíti, akkor az akció nem egyszerűen építészeti vagy közgazdasági probléma, hanem eminens politikai cselekedet, kiváltképp ha ezt maga az építtető kormány is annak tartja.¹⁴

Nincs eleve eldöntve, hogy az út, a villamos, a kórház vagy a színházi épület „mennyi politikát” tartalmaz, s az sem, hogy mi lehet ennek a jelentése. Egyrészt valamilyen mértékű politika mindig van bennük, hiszen közösségi erőfeszítés nyomán megszülető közösségi használatú dolgokról van szó, vagyis a dolog eltérő akaratok tárgyasulása. Másrészt a teremtett politikai tárgyak használati funkciója megszabja, hogy milyen lehet az értelmezés kerete. Mondjuk, a kórházi építmények kapcsán az egészségügyi ellátásról, nem pedig a hazai színjátszás helyzetéről szoktunk értekezni. Ám az adott kereten belül a jelentések szabadon burjánzanak. Leginkább a közösség tagjainak önértelmező ambíciói és sérelmei, a politikai táborok képessége és akarata határozza meg, előre alig látható módon, hogy egy-egy közösségi eszköz vagy létesítmény milyen módon és mértékben lesz egyben politikai tárgy is. Az időnek is nagy szerepe van a történetben. A kezdeti esetleges heves viták általában csendesedni szoktak, az ellenzők beletörődnek a helyzetbe, hiszen, mint mondják, a dolgot megvettük és megépítettük, vagyis idővel, bármi is történt korábban, dominánssá válik a dolog használati funkciója.

Mindebből adódóan a komplex politikai tárgyaknak három közös sajátosságát tarthatjuk említésre méltónak. Először is, ezek a tárgyak, a reduktív politikai tárgyakkal összehasonlítva, anyaguk és funkciójuk szerint is *értékes és fontos* dolgok. Az átalakított eredeti vagy a teremtett tárgyi világ életlehetőségeink feltételeit jelenti és közvetíti, ezért önmagában is fontossággal bír. Ez a tény szokott itt megtévesztő lenni, s ez az alapja annak a közkeletű tévedésnek, hogy az egészséges élet, az utak és színházak állapota szigorúan csak pénzügyi és szakmai kérdés. Az eddigiek alapján azt tudjuk mondani, hogy az is, de nem csak az.

¹⁴ Ez történt a Nemzeti Színház építésével Magyarországon. Az 1998-ban hatalomra került kormány leállította az alapoknál tartó építkezést építészeti és pénzügyi problémákra hivatkozva, majd önmaga „politikai szobraként” felépítette az új színházat, más helyszínen, más művészi és politikai koncepció jegyében (Palonen, E. 2006: 30–33.).

Másodszor, ezeket a dolgokat közösségi erőfeszítéssel és áldozattal közösségi célra hozzák létre és működtetik. Minden esetben van tehát egy olyan *közhasználati funkciójuk*, amely mind létrehozataluk, mind fenntartásuk és működtetésük elsődleges oka és érve. Ez a funkció végigkíséri az adott dolog létét. Ehhez képest a politikai jelentésük nem olyan nyilvánvaló, bár rajta hagyja a nyomát az adott dologon. A használati funkció ugyanis szorosan összekapcsolódik a valóságról s az adott dologról elterjedt általános felfogással. Legyen ehhez példának Budapest belvárosának alkalmassá tétele az autóközlekedésre, amit a hetvenes években végeztek el, s amit akkor tettek (utak kiszélesítése, egyirányú utak és kanyarodósávok kijelölése, közlekedési lámpák felszerelése stb.) nemcsak arról szólt, hogy mit gondoltunk akkor az autóról és az autóforgalomról, hanem arról is, hogy miként vélekedtünk a technikai haladásról. S a 21. század elején kibontakozó autókiszorítási igyekezet és a bicikliutak építése sem pusztán arról szól, hogy sok a dugó a belvárosban és az autók szmogot okoznak, hanem arról is, hogy megrendült a technikai optimizmusunk. Vagyis megváltozott az ideológia, amelyben a dolgok közhasználati funkciója értelmet nyer.

Harmadszor, a komplex tárgyak megteremtése szakértelmet, *szaktudást* és szakmai együttműködést igényel. Ez a szaktudás, bár közvetlenül egy szakmai, nem pedig politikai ethoszból táplálkozik, mégis része lesz a tárgy politikai szimbolikájának. Ugyanis a szaktudás nemcsak szakmai kényszereket jelent, hanem *választásokat* is, s ebben már megjelenhet a politikai elkötelezettség és értékorientáció. Egy út nyomvonalának a kijelölése vagy egy középület esztétikuma politikai állásfoglalás is, természetesen nem egyszerűen pártpolitikai értelemben.

4. A politikai tárgyiságok megismerésének dilemmái

A politika tárgyi tényeinek adekvát megismerése először is egy specifikus feltételhez kötődik. Mindenekelőtt ahhoz az attitűdhöz, hogy a politikáról beszélő ember felismeri-e a tárgyi világ politikai *jelentőségét*, ez ugyanis nem magától értetődő, legalábbis abban a tudományos tradícióban, amelyben a politika empirikus valóságát mintegy száz éve már tudományosan is megkíséreljük leírni. Az nem kétséges, hogy a hatalmi intézmények működése vagy a közvélemény alakulása megérdemli a tudományos figyelmet, de ez egyáltalán nem állítható a rövid életű politikai plakátokról vagy a hosszú életű középületekről. Ha mégis, akkor a leírás és értelmezés a standard tudomány perifériáján jelenik meg, és az is kérdés, hogy egyáltalán része-e ez a téma a politikatudománynak.

A szimbolizálási céllal készült tárgyakkal és eszközökkel, vagy ahogyan mi neveztük, a redukált politikai tárgyakkal kapcsolatban az obligát kifogás az, hogy ezek a politika efemer jelenségei, amelyek nem a politika lényegi folyamatairól szólnak. Ám amiről mégis szólnak vagy amilyen funkcióval bírnak, az egyáltalán nem felesleges vagy elhanyagolható mozzanata a politikának. Elsődleges funkciójuk ugyanis az összetett politikai közösségek azonosítása, a bonyolult politikai cselekvések érzékelhetővé tétele, és jelentéseik is ehhez a funkcióhoz kapcsolódnak. Egyetlen ilyen tárgy sem maga a közösség és a cselekedet természetesen, de a jelvények, zászlók, plakátok, címerek, választási klipek és más szimbólumok s használatuknak inven-

ciózus értelmezése megmutathatja a politikai szereplők jellegzetességét, törekvéseik természetét.¹⁵

A közösségi átalakítások, eszközök és építmények komplex politikai tárgyi tényként való értelmezésének első számú nehézsége viszont az, hogy politikai tárgyak-e ezek egyáltalán. Talán sikerült megmutatni, hogy ezek a tárgyak, túl a használati funkción, fontos politikai jelentéssel bírnak, amihez most azt tehetjük hozzá, hogy a politikai jelentések eliminálása éppenséggel annak a politikai küzdelemnek a része, amely az adott dolog „értelmének” a kisajátításáért folyik. Ennek bevett módja ugyanis *a szimbolikusság tárgyiságra való redukciója, az összetett jelentésstruktúra leegyszerűsítése*. A külső megfigyelőt viszont nem terheli ez a politikai kényszer, így módja van a tárgy jelentésének minél teljesebb megragadására és bemutatására. A politikus egy autósztroda tulajdonságait általában funkcionálisan szokta értelmezni, a nyomvonalának kijelölése körüli huzavonát leíró elemzés viszont elvileg képes megmutatni az út politikai szimbolikáját is, valamint az involvált szereplők értékeit, gondolkodásmódját, törekvéseit és egyebeket.

A politikai tárgyak tudományos megismerése elsősorban a különböző szimbólumértelmezésekben jelenik meg. Edward Sapir (1971) klasszikus esszéjében a szimbólumok jelentésének *helyettesítő és sűrítő* vonását emelte ki. Minden dolog – írta –, amely szimbólum, valami más helyett áll, ezért olyan „valamit” közvetít, amely maga nincs közvetlenül jelen sem tárgyilag, sem élményszerűen. Mondhatjuk tehát, hogy egy zászló nem a nemzet maga, a Nemzeti Színház épülete sem a nemzet színjátszása, miközben mindkettő utal ezekre a bonyolult és távoli dolgokra, ezért lehetővé teszi, hogy az emberek ezekhez a tárgyakhoz kapcsolódva beszéljenek ezekről a nehezen „megfogható” dolgokról, és cselekedjenek ennek megfelelően. A szimbólumok ugyanis fontos dolgok, vagy mint Sapir írja: „tényleges jelentésük mindig több, mint a formájukban adott triviális jelentés” (Sapir 1971: 141.). Elsősorban azért, mert képesek összesűríteni különböző, sőt politikailag eltérő törekvéseket; érzelmet és akaratot, értelmet és kalkulációt, múltat és jövőt, értéket és érdeket. Minden szimbólum ezért egy megalvadt diskurzus, amelynek elemei feltárhatók, bemutathatóak a bennük rejlő értelemadások és a hozzájuk kapcsolódó politikai cselekedetek.

Harold Lasswell a politikai tárgyak öt kategóriapárban tízféle funkcióját írta le a használatot meghatározó körülményekkel összefüggésben: globális és helyi, általános és speciális, univerzális és partikuláris, rejtett és nyílt, hatókörében szűkülő és táguló (Lasswell–Kaplan 1950: 104–105.). Ez természetesen egy lehetséges tipológia, de más heurisztikus erejű tipológiák is elképzelhetők. Rozan Rothman viszont arra

¹⁵ Két példát mondanék ehhez. Becskeházi Attila 1997-ban köznyelvi, ikonikus és pszichoanalitikus szempontból elemezte a magyarországi rendszerváltozás egyik leghíresebb plakátját, amelyen egy vastag nyakú katonatiszt felsőteste hátulnézetben látható, s a plakát felírása orosz nyelven cirill betűkkel: „Továricsi konyec!”, illetve „Magyar Demokrata Fórum”. A szerző a plakátot szimbólumnak, fabulának, enigmának és parabolának tekintve a rendszerváltozás minden közgondolkodásbeli és közérzületi tendenciáját képes volt bemutatni a plakát elemzése kapcsán (Becskeházi 1997). Szűcs Zoltán Gábor ugyancsak a magyarországi rendszerváltozás időszakának azt a parlamenti vitáját elemezte, amelynek tárgya az új országcímer elfogadása volt. A képviselők az úgynevezett Kossuth-címer és a koronás címer között választhattak. A szerző ezen fontos szimbólumról folyó vitát elemezve bemutatja, hogy a képviselők Magyarország identitásának és múltjának alapkérdéseit vitatták meg, miközben látszólag „csak egy szimbólumról” volt szó (Szűcs 2010: 129–146.).

figyelmeztet bennünket összefoglaló munkájában, hogy a szimbolikus erejű politikai tárgyak funkciója nem választható el a jelentésüktől, mert egyetlen tárgynak sincs belsőleg lehatárolható általános jelentése, ennek következtében általános funkciója sincs, legfeljebb valamilyen absztrakt funkcióformákról beszélhetünk. Ugyanis egy szimbólum jelentése „azon dinamikus kölcsönhatás következménye, amely egy szimbólum kontextusa és azok között az összefüggések között van, amelyek ezen a kontextuson belül létrejöttek” (Rothman 2000: 156.). Vagyis egy politikai szimbólum lehetséges funkciója éppenséggel a jelentésből következik, nem pedig fordítva, ezért ha a mellőzzük a szimbólum jelentésének a feltárását, akkor a funkcióját sem értjük jól.

Clifford Geertz éppen ezt a dinamikus kölcsönhatást tárta fel a jelentések és funkciók viszonylatában, akinél a „sűrű leírás” *alternatív* elméleti fogalom a tisztán funkcionális értelmezés precizírozásaival szemben, az absztrakt jelentések hiábavaló keresése ellenében. Ennek megragadása érdekében kiválasztotta a szignifikáns társadalmi struktúrákat (vallás, ideológia, tudomány, mindennapi tudat), majd értelmezte ezek jelentőségét és sajátosságát egy adott kultúrán belül, végül feltárta azt, hogy a tettek, a dolgok, a működések *kinek mit* jelentenek mindezen struktúrák egy-egy konkrét szituációjában (Geertz 1994a). A szimbólumok megismerése szempontjából pedig Geertz elemzése elsőrendűen azt mutatta meg, hogy teoretikusan itt „nem a tudományos pontosítás, hanem az intuíció a lényeges” (Rothman 2000: 156.).

Második könyv

► MEGISMERÉSEK

A politikáról folyó tudományos és politikai diskurzusban, mint láttuk is, sokszor már a tények *léte* is problematikus; gyakran nem arról folyik a szó, hogy *milyen* egy létező dolog, például a levegő összetétele vagy a tüdők működése, hanem arról, hogy egyáltalán létezik-e az a valami, amit valaki politikai tényként azonosít. Nem olyan egyszerű megmondani, hogy „tényszerűen” mi történt például a legutóbbi parlamenti választáson, vagy azt, hogy az aktuális kormány éppen milyen intézkedéseket tesz. Ugyanis a politikára vonatkozó diskurzusokban a tényeket nem tudjuk evidens módon azonosítani, mert *a politikai tények különféle ténykonstruáló cselekvési viszonyokban és értelem-összefüggésekben lesznek tényekké*. Ezek az értelmezések pedig többnyire egymástól független, különböző nézőpontokból születő leírások. Ebből adódóan *ad absurdum* még az is előfordul, hogy ami az egyik értelem-összefüggésben ténynek számít, az egy másik nézőpontból nemcsak másféle ténynek mutatkozik, hanem akár semmi is lehet. Mondhatni, színtiszta fikció.

Vagyis a politikai tények nem a maguk „meztelenségében”, hanem *értelmezve* léteznek, még a tárgyak is, nem beszélve a tettekről, s arról, hogy a nyelvi tények is a politikai valóság alkotórészei, nem pedig semmibe hulló szavak csupán. Ebben azonban nincs semmi rendkívüli: a felfogás elég pontosan megfelel a politikai tapasztalatoknak. Martin Heidegger a *Lét és időben* ezt úgy fejezte ki, hogy az emberi létezés egyben megismerés, és a megismerés pedig egyben létezés. Empirikusan felfogva ezek mindig együtt vannak, jóllehet az elemzés számára analitikusan különválaszthatók, de ha ezt az elválasztást egyben létállapotnak tekintjük, akkor számtalan hamis következtetésre jutunk. Például a szellemi létezést a fizikai lét fölé helyezzük, az ember életszervező mindennapi tudását lényegtelen tényezőnek véljük, vagy a megismerést pusztá tükrözésnek tekintjük.

Ezért aztán amikor a Második könyvben a politikai megismerés problémáit vizsgáljuk, nem egyszerűen csak a „jó tükrözés” témája érdekel bennünket. A *cselekvő megismerés és tárgyasuló értelmezés* esetén ugyanis a kérdés értelmét veszti, mert nincs egymástól elválasztott tiszta tárgy és jó tükröz, bárhog is hívjuk ezeket, ezért az így felfogott megismerési intenció, nevezetesen a minél pontosabb megfelelés, egyszerűen értelmezhetetlen. Nem tudjuk, hogy mi tükröz mit, mi feleljen meg minek, miközben az ilyen keresésben kifejeződő szándékkal abszolúte lehet azonosulni; tudásunk legyen érvényes és pontos.

Könyvünk következő nagyobb egységében ennek megfelelően a politikai megismerés specifikus problémáit fogjuk megvizsgálni, amelyek tehát abban az egységben állnak elő, ami a megismerést és a cselekvést, a tudást és a tettet, az egyedi és közössé-

gi cselekedetet egyetlen konkrét valóság részeivé teszi. A *Megismerés* összefoglaló cím alatt elvileg tárgyalhatnánk olyan szellemi instrumentumokat, amelyek használata adott feltételek között elvezet bennünket az igaz ismeretekhez és a jó tudáshoz. Ez teszi például James Anderson (2005), egy hermeneutikai szemlélet alapján, amikor számba veszi egyrészt az objektivista-pozitívista megismerési eszközök hibáit, másrészt azokat a konstruktívista kategóriákat és eljárásokat, amelyek segítségével megbízható ismereteket szerezhetünk.

A *Diszkurzív politikatudomány* Második könyvében azonban nem ezeket az elvont megismerési eljárásokat és eszközöket találja az olvasó, bár alkalmanként ezek is felbukkannak. A következő öt fejezetet az gondolat fűzi össze, hogy egyrészt a politikai tények megismerésében a megismerés tárgya és alanya szüntelenül átjátszik egymásba, másrészt ez a helyzet speciális szemléleti kérdéseket vet fel a politika értelmezése szempontjából.

Azokat a kérdéseket fogjuk tehát vizsgálni, amelyek ebből a szituációból következnek. A különböző legitim megismerési *perspektívák* létezését, amely azzal az illúzióval igyekszik leszámolni, amely szerint az érvényes politikai tudáshoz úgy juthatunk el, ha tudományosan egységesítjük az eltérő nézőpontokat, ha már ez politikailag nem lehetséges. Itt azt az álláspontot találja az olvasó, hogy a különböző nézőpontok nem „szétzilálják” az érvényes politikai tudást, hanem gazdagítják és egyben tágítják a politikai cselekvések terét, miközben nem minden nézőpont egyben érvényes nézőpont is. Tárgyaljuk a politikai *esemény és szituáció* kérdéseit, közelebből azt, hogy a politika megismerésének két alapvető szervező elve van; az egyidejűség és az egymásutánosság. A két elvet gyakran ki szokták játszani egymás ellen, miközben az esemény és a struktúra egymást feltételezik és gyakran összemosódnak. Vizsgáljuk a politikai *lehetőség* természetét, amelyre a politikai megismerés mindig is „kifut”. A praxishoz kötött politikai megismerés alapkérdése ugyanis a „mi a teendő?”. Márpedig ott, ahol csak egyféleképpen lehet cselekedni és gondolkodni, ott nincs politika – mondotta már Arisztotelész is. A lehetőségek és választások pedig az értelmező megismerések során tárulnak fel előttünk, ezért is a cselekvési lehetőségek feltárása és megmutatása minden politikai ismeretszerzés alfája és ómegája. Foglalkozunk a politikai *fikció* erejének problémájával, amely rendre kétségbe ejti a politika és a tudomány képviselőit, és kitartóan keresik, miközben nem találják, ennek a „botrányos” dolognak az okait, legfeljebb valamilyen „magyarázatfélét” vannak rá. Könyvünk elfogadja a fikcionalitás súlyos politikai jelenlétét, s nem proponálja azt, hogy ezek felszámolása hozza majd el hozzánk az „igazi politikai valóság paradicsomát”. Végül vizsgáljuk a politikai *általánosítás* problémáját, ami a tudomány egyik legnehezebben megválaszolható kérdése, különös tekintettel arra, hogy a társadalom nem strukturáltan homogén közeg, amelyben az általános az, ami minden részterületen előfordul, valamiféle legkisebb közös többszörös-ként, hanem az, ami a cselekvésekhez kapcsolódóan elfogadásra és elterjedésre kerül. Könyvünk ezt *cselekvő általánosodásnak* nevezi, és vizsgálja ezek formáit.

V. fejezet

A MEGISMERŐ EMBER: NÉZŐPONTOK
A POLITIKA MEGISMERÉSÉBEN

1. Kimeríthetetlen valóság, változó perspektívák

A társadalomtudományok, közöttük a szárnyait bontogató empirikus politikakutatás művelői, a 20. század első évtizedeiben szembesültek azzal a problémával, hogy a társadalom tényei egyrészt nem állnak önidentikus módon a rendelkezésükre, másrészt ezek megismerésében és értelmezésében egymástól elváló s egyben indokolt felfogások lehetségesek. Ezért a társadalmi-politika tények fokozatos megismerése nem vezet egy mindenki számára evidens és egységes társadalom- és politikafelfogáshoz. Vagyis itt különböző s jogos *nézőpontok* vannak, amelyek legfeljebb erőszakkal szubsumálhatók egy egységes rendszerbe.

„Az első világháború után a tények már nem mosolyogtak ránk olyan jóindulatúan, mint az 1914 előtti években” – írta Edward Carr történész a *Mi a történelem* című könyvében. Ennek következtében a tudósok elkezdtek akceptálni az eltérő tényértelmezéseket, és egyre több kétkedéssel fogadták az egységes historiográfia megteremtésére irányuló igyekezetet (Carr 1995: 20.). Vagyis azt a felfogást, hogy a tudomány fejlődése és eredményeinek kumulációja révén egyszer majd feltárható lesz a mindenki által akceptálható múlt, sőt még az egységes világtörténelem is. Ekkortájt születik meg a politikatudomány empirikus diszciplínaként, amely azonban már születésekor adottságnak tekinti azt, amit a történettudomány veszteségként él át a század elején: politikai valóság különböző értelmezését, az eltérő tudományos nézőpontok egyidejű jelenlétét s ezek rivalizálását. Ha egy történész leírhatja azt a sarkos mondatot, hogy „történelem nem más, mint értelmezés” (Carr 1995: 22.), akkor a politika kutatója még inkább ilyen helyzetben van: számunkra evidencia, hogy mind a homo politicus, mind a homo politologicus *értelmezi* a politikát, s azt tekinti a politikának, ami ebben az értelmezésben előáll.¹⁶

Max Weber a 20. század elején (1904) írta meg egyik híres tanulmányát, amelyben sok mindenkit megelőzve, ezt a problémát vizsgálja. Olvasva A társadalomtudományi és társadalompolitikai megismerés „objektivitása” című írását, feltűnhet az embernek, hogy már akkor mennyire „ellene beszél” sok, esetleg később virulenssé lett felfogásnak, hogy szemléleti és módszertani individualizmusa ellenére milyen pontosan látott sok mai problémát.

¹⁶ Carl Schmitt „das Politische” fogalma éppen ezt fejezi ki (Schmitt 2002), és Schmitt teóriája kidolgozásához ezekben az években fogott hozzá. (Lásd erről: Szabó 2003: 71–85.)

Kiindulópontja egy evidencia. Nevezetesen, az összetett és végtelen valóságnak mindig *csak egy része* képezi tudományos megismerés tárgyát, hiszen egyrészt a szüntelenül változó valóság tekintélyes része *ab ovo* elérhetetlen az ember számára, másrészt az emberek érdeklődése is szakadatlanul változik, ami a változó valóság új és új tényeire irányul. Azt írja: „A megmérhetetlen történés folyamata végtelen áradatban hömpölyög az örökkévalóságban. Szüntelen új és új színű problémák keletkeznek, cselekvésre és gondolkodásra készítve az embereket, s ennek következtében szakadatlanul változik annak köre, aminek ezen az individualitásokból álló, mindig ugyanolyan végtelen áradaton belül értelme és jelentősége van a számunkra.” (Weber 1970: 44.)

Az ember számára azonban súlyos problémát jelent a változó valóság egy részének semmibe hullása és elérhetetlensége, valamint a jelentőség és az érdeklődés bizonytalan természete is. Ezért aztán – véli Weber – nagy energiával igyekszünk megtalálni azokat az összefüggéseket, amelyek törvényszerű rendet visznek a kaotikusnak tűnő társadalmi mozgásokba, továbbá megpróbáljuk kijelölni a „vitathatatlanul” fontos témákat. Az összefüggések lerögzítése és a fontos témák behatárolása azonban ellenkezik a társadalom változó természetével, ezért forszírozása dogmatizmushoz vezet. Mint írja, ha „definitive, objektív érvennyel, rendszerező jelleggel rögzítenénk azokat a *kérdéseket és területeket*, amelyeket [a kultúra különböző területeivel foglalkozó tudomány] feldolgozni hivatott”, akkor bekövetkezne a „szellemi élet kínai típusú megmerevedése” (Weber 1970: 44.). Nem kevésbé problémás azonban az a hiedelem sem, hogy a társadalom léte és működése nem más, mint bizonyos oksági kapcsolatok törvényszerű létezése. Érdemes hosszan idézni őt, hiszen száz év után is sokan vallják ezt a dogmatikus ideát: „E felfogás értelmében a jelenségekben tudományos szempontból egyedül az »lényeges«, amit a jelenségek áttekinthetetlenül tarka folyamatán belül a számunkra megismerhető »törvények« tartalmaznak: mihelyt sikerül »törvényszerűnek« nyilvánítani valamilyen oksági kapcsolatot, akár úgy, hogy az átfogó történeti indukció kivétel nélkül érvényesnek mutatja, akár úgy, hogy belső tapasztalatban közvetlenül szemlélhetjük evidenciáját, az egyforma eseteknek mégoly nagy száma is azonnal besorolódik az így kapott formula alá. S ha valamit a »törvényszerűnek« e kiemelése után még mindig nem sikerült megragadni, azt vagy tudományosan még fel nem dolgozott maradéknak tekintik, amelyet a »törvény«-rendszernek szakadatlan tökéletesítése útján kell majd feldolgozni, vagy pedig mellőzik, mint »véletlent« és éppen *ezért* tudományosan lényegtelen.”¹⁷ (Uo. 31.)

Weber szerint azonban nem is a kötelező tematika és a törvényfetisizmus az igazi gond itt, bár kétségtelenül az is, hanem mindennek a *következménye*. Ebből a felfogásból ugyanis egyrészt az következik, hogy „az eszmény, amelyre minden megismerés, tehát a kultúra megismerése is törekszik, mégpedig joggal (ha csak a távoli

¹⁷ A Weber által bírált elv közel negyven évvel későbbi kifejtése olvasható Hempel híres tanulmányában (Hempel 2006). A tanulmányban lefektetett elvet a későbbi értelmezők *covering law* modellnek nevezték el, s lényegét Hempel minden „empirikus tudomány módszertani egységének” (463.) elve alapján magyarázta. Úgy látta, hogy a történelemben is, mint a fizikai világban, vannak általános törvények, a tudomány feladata ezek feltárása, s a tudományos magyarázat ezért nem is más, mint egyrészt annak az általános törvénynek a deriválása vagy tételezése, amely az egyes összefüggések mögött meghúzódik (univerzális hipotézis), az egyes jelenségek pedig akkor vannak megmagyarázva, ha a törvény hatálya alá tartozónak találjuk őket, azaz okozati szükségszerűséggel következnek a törvény működéséből vagy hatályából.

jövő reményében is), nem más, mint a tantételeknek olyan rendszere, amelyből majd »levezethető« lesz a valóság» (Weber 1970: 31–32.). Ez az iskolás dogmatizmus azonban – írja – a tudomány halála, amit – tenném hozzá – jól mutatnak a tankönyveink és az egyetemi jegyzeteink.

Másrészt a szemlélet folyamányaként állandóak azok a kísérletek, amelyek rögzíteni akarják a megismerésre használt fogalmainkat, megadva az úgynevezett *igazi* jelentésüket. Az így értelmezett fogalmak természetesen arra megfelelnek, hogy megvilágítsák a valóság egy-egy vonatkozását, de arra nem jók, amire szánják őket; nem eszközei a valóság *maradéktalan* elrendezésének. Ennek az egész grandiózus tévedésnek az alapja az a tévhit – írja Weber –, hogy fogalmaink „képzetszerű tükörképei az »objektív« valóságnak”. Ám – hangsúlyozza – „a fogalmak egészen mások, ti. az empirikusan adottnak szellemi legyűrészére szolgáló gondolati eszközök, és csakis azok” (Weber 1970: 67.).

A kitérés ebből a dogmatikus pozícióból és a terméketlen gondolkodásból az, ha egyrészt a maga következményeivel együtt elismerjük, hogy a társadalmi-politikai valóság gondolatilag *kimeríthetetlen*, másrészt az, ha a megismerési eredményt az egyik lehetséges és legitim *nézőpont* következményének tekintjük. Vagyis hogy „az empirikus valóságnak mindenkor jelentőséget adó konkrét szempontok szakadatlanul változnak” (Weber 1970: 72.). Ennek következtében „minden [...] rendszer csupán kísérlet arra, hogy tudásunk mindenkori állapotának megfelelően és a mindenkor rendelkezésre álló fogalmi képződmények alapján rendet vigyünk azoknak a tényeknek a káoszába, amelyeket egy-egy adott esetben *érdeklődésünk* körébe vontunk” (Uo. 64–65.). Ez a felfogás nyilvánvalóan és egyértelműen hitet tesz – már jóval a „posztmodern pusztítás” előtt – a társadalmi-politikai valóság polifonikus megismerése mellett.

A történeosztól és a társadalomtudóstól – írja Weber – megkövetelik, hogy „meg tudja különböztetni a fontosat a nem fontostól, s hogy ehhez a megkülönböztetéshez meglegyenek a szükséges »szempontjai«” (Weber 1970: 41.). Majd így folytatja: „Az a minduntalan felbukkanó nézet, hogy e szempont »magából az anyagból« méríthető, annak a szaktudósnak a naiv öncsalásából ered, aki nem veszi észre, hogy már az anyag első megközelítésekor [...] eleve kiemelt az abszolút végtelenségből egy parányi alkotórészt, mint *azt* a valamit, ami vizsgálódásában egyedül *számít*.” (Uo. 41.) Ergo, a társadalom megismerése „a valóság gondolati rendezésének” valamilyen módja (uo. 21.), másként mondva: konstrukció, amelyhez a választott szempontot a kultúra, a tradíció, a feladat, a helyzet kényszere és sok más társadalmi körülmény szolgáltatja. Ezek se nem általánosak, se nem örökkévalók, se nem vitathatatlanok, bármennyire is szeretjük saját tudásunkat *sub specie aeternitatis* szemlélni.

A nézőpontok elvéhez tehát úgy jutunk el, ha kilépünk a politikai valóság *egyértelműségének* ideájából és abból a rögeszméből, hogy a tény értelme és jelentése adva van már *magában a dologban*. Vagyis akceptáljuk a felismerést, hogy a politikának (is) mi, emberek adunk értelmet, ennek következtében ugyanakkor az empirikus realitásnak többféle értelmet szoktunk tulajdonítani s ezért eltérő jelentései lehetnek. S hogy mi ez a jelentés, az nézőpontfüggő.

E felismerés a 20. század második felére vált általánossá. Ezt megelőzően is volt természetesen értelmezési vita a politikában és a politikáról, de az érintettek ezt egy

tekintélyelvű érvelés alapján hibának tartották, amely kijavítható. A 20. században viszont utat tört magának az elképzelés, hogy a rivalizáló értelmezések jelenléte nem hiba, hanem normálállapot, ami nem gátja, hanem *hajtóereje* a politikának és a tudománynak is. Vajon ez relativizmus lenne, mint sokan gondolják, a politika szétszilárdása vagy szétszilárdási igyekezete? Ez nincs így, sokkal inkább a politikai cselekvési *lehetőségek* tágulása, amelyet a tudomány is követ. Erről szól egyébként részletesen a IX. fejezet.

Az a személy persze, aki a rendelkezésre álló szervezeti keretek és intézményi feltételek között valamely számára fontos feladat megoldásán fáradozik, nemigen szokott ilyen problémákon gondolkodni. Használja a nyelvet, amelyet mások is használnak a közéletben, s a dolgokat igyekszik minél egyértelműbben a saját maga és hívei számára hasznos és fontos módon értelmezni és kezelni. Értelmező magatartását két alapvető vonás jellemzi. Egyrészt tisztában van azzal, hogy a dolgok jelentéssel bírnak, s a megfelelő jelentés fontos a számára, ezért is bocsátkozik értelmezési vitákba. Másrészt folyamatosan abból a pozícióból érvel, mely szerint a jelentés magától értetődik és „benne van a dologban”, más jelentés idegen a dolog természetétől, de leginkább tévedés. Nehezen fogadja el a tényt, hogy más valaki ugyanarról a tárgyról mást állít, mint ő. Jegyezzük itt meg, hogy a demokratikus politikai rendszer veleje ebben a vonatkozásban éppen az, hogy nem engedi ignorálni az eltérő értelmezéseket: egyszerre ad terepet a különböző politikai felfogásoknak s értelmezéseknek, és egyszerre kényszeríti együttműködésre az ezeket képviselő politikai ágenseket.

A politológusnak azonban nincs politikaalakítási cselekvési kényszere, leírásaiból nem eleve következik közvetlen gyakorlati tennivaló, s erre a társadalomtudomány eszméje sem kényszeríti, ezért *ab ovo* akceptálhatja a politikaértelmezés sajátjától eltérő nézőpontjait. Az értelmezési tolerancia, a különböző nézőpontok egyidejű jelenléte a tudományban, s így a politikatudományban is, teljesen más dolog azonban, mint a tudós ügyszeretete, gondolkodásának konok következetessége. Azzal, hogy egy bizonyos nézőpont szerint és szempont alapján értelmezi a politikát, egyáltalán nem következik, hogy más szempont alapján nem lehet értelmezni. Továbbá azért is fontos a nézőpontok akceptálása, mert azáltal, hogy a politológusok különböző nézőpontokat érvényesítenek a politika értelmezésében, folyamatosan *tágítják* a politika világát is. A cselekvő ember inkább szűkíteni szeretné, és sok baja van az okoskodókkal, a tudomány viszont folyamatosan kibontatlan lehetőségekre mutat rá, értelmezési és cselekvési utakat tár fel. S teszi ezt úgy, hogy nyilvánvalóan különböző nézőpontokból tekint a politikára. Éppen ez a politikatudomány egyik legfontosabb közösségi-társadalmi haszna is; ha úgy tetszik, ezért érdemes rá állami-költségvetési pénzeket áldozni, nem pedig elsősorban azért, mert az éppen fungáló kormány vagy az ellenzék számára „jól használható anyagokat” állít elő.

2. A politika különböző rétegeinek megismerése

Ha azt mondjuk, hogy a politika különböző nézőpontokból írható le, s az adott nézőpont sohasem fogja át a tárgy teljességét, akkor ebből könnyen le lehet vonni az elhamarkodott következtetést: a politikatudomány menthetetlenül töredékes és szubjektív, ahány politológus, politikatudományi irányzat vagy iskola, annyiféle po-

litikai valóság van, s a politika mint olyan mindig kisiklik a tudomány értelmezése alól. Bizonyos értelemben kétségtelenül így van; a politikai valóság teljes fogalmi birtokbavételéről csak a dogmatikus lelkek ábrándoznak, mint ezt Max Weber is észrevételezte. Mindez azonban nem mond ellent annak, hogy a politikáról tárgyyszerű, alapos és igaz ismereteink legyenek.

Az eltérő nézőpontokból prezentált ismeretek ugyanis nem pontosan ugyanarra az általános tárgyra vonatkoznak, és nem is eleve egymást kizáró ismeretekről van szó, hanem *különböző* eseményekről és szituációkról, amelyek sokkal inkább kiegészítik egymást, mint érvénytelenítik. Ez elsősorban a konstrukció következménye. A történész Paul Veyne-nek van egy szellemes példája a fenti jelenség szemléltetésére, ráadásul példája nem történeti, hanem politikai. Tétélezzük fel – írja –, hogy egy ablakból kitekintve egy tömeget látunk, amely a Champs-Élysées-n vagy a Place de la République-on tüntet. Vajon mit tudunk elmondani erről az „empirikus látványról”? Először is, a „végtelenségig osztható” és több szempontból megfigyelhető embereket látunk, nem pedig egy kizárólagos viselkedést. Másodszor, semmiféle elemi tény nincs előttünk, minden tény annak az eseménynek a ténye, amit el akarok mondani az előttem gomolygó látványról. Beszélhetek például a vonulás és a tüntetés módjáról, egy-egy tüntető életéről, a politikai esemény jellegéről és így tovább. Harmadszor, nem állítható, hogy belőle csak az méltó a megörökítésre, amit esetleg én politikainak tekintek. Negyedszer, „semmilyen geometriai létező nem egyesíti magában az összes cselekményt” (Veyne 2006: 227–228.). Tehát kétségtelenül megtörtént eseményt írok le, abszolút empirikus módon, sőt még pártatlan is lehetek, mégis sokféle a leírás.

A nézőpont elvének elutasításában a leginkább szembetűnő tévedés, hogy feltételezik, hogy a politikai „dolog” valamilyen szilárd tárgy vagy lényegiség, valamiféle geometriai objektum – mint Veyne is írja –, amely mindenki számára ugyanaz, csak éppen máshonnan nézünk rá. Mondhatom persze, hogy a politikának, mint egy kockának, van lényege, amely mindent magában foglal és mindent determinál, és amely mindenki számára ugyanaz, de ilyenkor mindig valamilyen lehetséges nézőpont igazságát terjesztem ki az egészre. És azt is mondhatom, hogy *van* a politikában autentikus esemény vagy állandó állapot, amely minden körülmények között és minden nézőpontból önmagával azonos, bárki bármit is mond róla. Ilyen politikai jellegű geometriai objektummal vagy természeti tárggyal azonban még senki nem találkozott, bár egyesek elég megszállottan keresik, azt állítva például, hogy a politika lényege a hatalom.

A politika összetett empirikus realitásait természetesen nem a kutatók találják ki, maga a politikai élet összetett, amit a kutatók által használt aspektusok is csak megközelítően képesek megmutatni. Hogy mit látnak meg és mit emelnek ki, az elsősorban attól függ, hogy milyen tudományos tradíció alapján szólalnak meg, és mire kíváncsiak. Problémák abból adódnak, ha valaki nincs megbékélve a nézőpontok sokféleségével, és azt mondja, mint az egyszeri magyar szociológus, aki írt egyszer egy számokkal telezsúfolt könyvet, és a riporter érdeklődésre azt válaszolta, hogy aki ezt a könyvet felemeli az asztalról, az „a magyar valóságot” tartja a kezében. Avagy, ha azt kéri a tudóstól, hogy mondja meg végre „*az igazságot*” a magyar politikáról, s ő aztán ezt aggálytalanul meg is teszi.

A politikának ugyanis nem maga vagy lényege van, hanem – képszerűen kifejezve – *rétegei* vannak, amelyek, a kép természetének megfelelően, függőlegesen kapcsol-

lódnak egymáshoz, így elvileg minden cselekvő elérheti őket. Hangsúlyozom, hogy a rétegek nem vízszintesek, mert ez a kép azt implikálná, hogy képesek vagyunk egyre mélyebb és mélyebb rétegekig hatolni, s minél mélyebb szintre jutottam el, annál jobban értem a politikát. A tájékozottság, az alaposság, az okosság és a komolyság persze *helyettesíthető* a „mélység” téri metaforájával, de akkor illendő tudnom, hogy „képileg” beszélek, nem pedig objektív leírást adok. Tekinthesem azonban a politikát, illetve annak egy-egy területét *széles és sík mezőnek* is, amelyen számtalan út vezet át, s ez a kép talán még pontosabban fejezi ki a politikai megismerés természetét. Minden alkalmi és hivatásos politikus vagy politológus jár valamelyik úton, és elvileg elindulhat mindegyiken, de valamelyiken mindenképpen járnia kell, ha alakítani és/vagy megfigyelni szeretné, ami körülöttünk van. Kitüntetett út azonban nincs, és a teljes mező egyetlen útról sem látható át. Nem mondhatjuk komolyan, hogy az út, amelyen járunk, maga a Történelem, avagy innen a Politika egésze befogható.

A politikáról való tudásunk ezért mindig részleges, ezért *kiegészíthető*, ahogyan a természetismeretünk mindig ideiglenes, ezért *javítható*. A javíthatóság egyazon nézőponton belüli elv, a kiegészítés viszont különböző nézőpontok viszonylatában merül fel. A javíthatóság többnyire úgy áll elő, hogy valaki elővezeti egy eseménysor tényeit, valaki más meg felhívja a figyelmét arra, hogy ha bizonyos tényekre ügyelve, talán más következtetésre jutna, vagy arra, hogy megállapításai nem következnek az elővezetett tényekből. Ilyenkor a vitázók *azonos nézőponton* belül vannak, tehát immánens bírálatot mondanak egymásról. Gyakoribb azonban, hogy eltérő nézőpontból közelítik meg a politikai tárgyat. Ez esetben már nem vitáznak egymással, hanem *kiegészítik* egymás megállapításait, a vita tárgya legfeljebb az, hogy melyik nézőpont érdekesebb és fontosabb. Mondhatjuk, új réteget visznek fel a vászonra vagy új történetet vezetnek elő.

A kirekesztő értelmezések persze nagyon is emberi dolgok. A kutatók is szeretik azt hinni, hogy nemcsak fontos, hanem *a legfontosabb* dologról beszélnek, hogy a zavaros felszín alá hatoltak, hogy a hosszú évek óta folyó munkálkodásuk az igazság szolgálata volt, írásaik az ország javára és az emberiség üdvére vannak. Talán ezekben a motívumokban rejlik a sok túláltalánosító és önfelnagyító gesztus. A társadalmi struktúrák kutatásával foglalkozó kollégám mondta egyszer egy értekezleten, hogy a politika, mondhat bárki bármit, különböző státusú személyek kíméletlen küzdelme a társadalmi javakért. Szelíd ellenvetésekre, hogy akkor mi van például az intézményekkel és az eszmékkel, sőt azzal, hogy a politikában nemcsak kíméletlen harcot láthatunk, hanem szövetkezést, sőt önfeláldozást is, azt válaszolta, a lényeg mindig az előnyökért és a javakért folyó küzdelem, minden más csak felszín vagy a lényegyet elleplező látszat.

Kollégám egyébként az aktivista politikatudomány elkötelezettje, aki – mint a „definíciója” mutatja – arra a problémára keresi a választ, hogy milyen társadalmi egyenlőtlenségek vannak, ezek hogyan keletkeztek, s hogyan lehet felszámolni őket. Ez közvetlenül a politikusok kérdése is, ezért tud nekik „anyagot” írni, és tud muníciót szolgáltatni vitáikhoz, sőt könnyedén pozíciót váltani, s maga is „átmenni politikusba”. De mivel az aktivista tudomány kérdései a cselekvésre vannak kihegyezve, saját taktikájukon és stratégiájukon kívül nem érdeklik más szempontok, hiszen minden más aspektus a *kétkedés* melegágya vagy „elterelő hadművelet”, és az sem lehet véletlen, hogy az aktivizmus hívei általában sem kedvelik az önreflexióra biz-

tató „okoskodókat”, hiszen gyengítik a cselekvések mindig fontos erejét és egységét. Egyszer például azt találtam mondani az imént idézett kollégámnak, hogy messzebbre jutna, ha több lenne a munkáiban a tudományos önreflexió, mire azt válaszolta, hogy egyszerűen nem is érti, miről beszélek. Ha szabad mondani, ez a vakság és intolerancia a sokak által művelt aktivista politológia immanens korlátja és súlyos belső problémája.

A nézőpontokat favorizáló politikatudomány tehát egyáltalán nem „kellemes” tudomány, ráadásul még csak közvetlen politikai haszna se nagyon mutatkozik. Elvileg ugyan objektív dologról szól, mégsem vezet el megnyugtató, végérvényes megoldásokhoz. Egy rendszerváltozás, egy politikai párt élete, egy parlamenti választás számtalan nézőpontból megírható, s ezek mindegyike valódi események hiteles és koherens leírása lehet. Nem mondhatjuk azonban, hogy ezek együttesen, esetleg a hiányzók pótlásával, elvezetnek például az 1990. évi magyarországi rendszerváltozás, az MSZP vagy a 2006. évi parlamenti választások *teljes* leírásához, *cáfolhatatlan* lényegéhez vagy éppen a róla szóló *abszolút* igazsághoz, ami előtt mindenkinek retirálnia kellene, ahogy egy recenzensem követelte tőlem egyszer egyik könyvem kapcsán. Ezek a kategóriák itt egyszerűen értelmezhetetlenek, mert a politika mint társadalmi tárgy empirikusan *kimeríthetetlen*. Nyilvánvalóan van jó oka és akceptálható motívuma annak, ha valaki megírja például „az igazi szociáldemokrácia” történetét, vagy ha ezzel ellentétben tartózkodik a politikai geometriai testek és a végérvényes hatalmi képletek felfedezésétől.

A politikai cselekvés, mivel nem kontempláció, nem viseli el az érvényesség kérdőjeleit, ezért önnön természetének adekvát leírása csak saját határai mentén jöhet létre. Ez a tudomány és a politika tartós ellentéte, amely azonban termékenyítően hathat magára a praxisra is, már amennyiben az aktuális hatalom nem számolja fel a politikáról való önreflexív tudományos gondolkodást – mint tették ezt a 20. századi diktatúrák –, nagy erővel támogatva azt a tudományt, amely az ő stratégiáját és taktikai lépéseit igazolja. Ez azonban nem politikai elkötelezettség és apolitikusság ellentéte: az önreflexió lehet politikai és tudományos is; az előbbi olyan politikai alternatíva megfogalmazása, amely *hiányzik* a politikai erők által képviselt lehetőségek közül, az utóbbi pedig az aktivista tudomány vakfoltjaira irányítja a figyelmet.

3. A jelenlét és a nézőpontok viszonya

A történészek között közmegegyezés van arról, hogy minden levéltári forrásra épülő történeti munka *kettős értelmezés* eredménye: valaki egykor valahogyan tudott s látott bizonyos dolgokat és eseményeket, amelyekről aztán dokumentum született, s ezeket a történeti forrásokat a későbbi korok kutatója újraértelmezi. Ezért mondhatja Georges Duby francia történész, hogy a történész már a források *feltáráának* fázisában is saját szempontját érvényesíti, hiszen „az ember mindig azt találja meg először, amit eleve keresett” (Duby 2000: 55.). Még inkább igaz ez a források értelmezésére nézve, hiszen a források sohasem beszélnek maguktól, ezeket beszélteni, azaz értelmezni kell. A történészi újraértelmezés viszont eleve különböző szempontok szerint történhet és történik is; ha nem így lenne, nem lennének különböző történészi munkák. Ha a múlt kutatója ezzel a ténnyel nincs tisztában, könnyen rabja lesz

a tévhitnek, hogy a feltárt forrásokat betűzve az Igazságot birtokolja, a képeken és a sorok között a nagybetűs múltat látja megelevenedni a maga torzítatlan állapotában. Duby szerint ez egyáltalán nincs így, a forrás egyszerre összeköt és el is választ a múlttól. Hasonlata szerint „köztem és az igazság között függöny van, mégpedig maguk a mégoly őszinte hittel és gondosan kiválogatott források, amelyekből ismereteimet szerzem” (uo. 34.).

A történészek, mint ez tudható, igen erős pozitívista tudományethosz jegyében szocializálódtak és szocializálódnak. Azaz nemcsak igyekeznek megállapításaikat forrásokra építeni, hanem a fellelt forrásokat kritikailag kezelik. Alapvetően két dologra figyelnek. Egyrészt arra, hogy van-e valamilyen öntudatlan *előítélete* a forrásközlőnek, másrészt arra, hogy van-e *szándékos* torzítás a forrásban. Az előbbit szimpla tájékoztat-lansággal és tudatlansággal, az utóbbit általában politikai elfogultsággal és önös szándékkal magyarázzák (Gyáni 2007b). Viszont a kritikailag felülvizsgált forrásra úgy tekintenek, mint olyan adathalmazra, amely hiteles tükrö az egykorvolt valóságnak, ezért bátran lehet rá történelemértelmezést építeni. Ennek ellenére a történészek újra meg újra hangsúlyozzák azt, amit Duby nyomán *függönyeffektusnak* nevezhetünk. A forrás nemcsak összeköti a történezt a múlttal, de el is választja tőle: a függöny esetleg átengedi a múlt fényeit, ettől azonban még ott van az ablakon. A történész nincs közvetlen és bensőséges viszonyban a múlttal; a letűnt korokat számára a múlt emlékei és nyomai közvetítik.

A forrásokkal folytatott szakadatlan küzdelem lehet az oka annak a jelenségnek, amit *történelmi melankóliának* nevezhetünk. Még Duby igen önkritikus felfogását is átlengi a vágy: bezzeg, ha ott és akkor jelen lehetett volna! Vagy ahogyan Marc Bloch írta: „Ugyan melyik történész ne álmodozott volna arról, hogy – mint Odüsszeusz – megeteti vérről az árnyakat, hogy kikérdezhesse őket.” (Bloch 1996: 46.) Ezt persze a saját nevükben nemigen jelentik ki, ám a megismerési problémák prezentálása során gyakran írják, hogy a gondok azért jöttek létre, mert a történész nem képes az eseményeket és a szereplőket *közvetlenül* megfigyelni, ezért megbízhatatlan szemtanúkra kénytelen hagyatkozni.

Vajon a jelenkutató társadalomtudományok képviselői, mivel lehetnek szemtanúk, képesek kiküszöbölni a letűnt múlt miatt keletkező történelmi megismerési korlátokat, és feltárni a politikai valóságot „színről színre”? Aligha! Marc Bloch megállapítása egyetemesen érvényes megismerési maximát foglal magában: „abszolút értelemben nincs jó tanúbizonyosság” (Bloch 1996: 75.). Vajon miért?

Specifikusan a múlt megismerésének nehézsége, hogy a kutató-megismerő ember eleve nem lehet jelen az általa leírt eseménynél, mert a múlt idő miatt erre már nincs módja. A jelenlét hiánya azonban térbeli távolság okán is létrejöhet, hiszen az ember kortársként sem lehet egyszerre mindenütt jelen. Márpedig a társadalmi valóság nem reprodukálható, sem a történelem, sem a politika nem játszható újra, ezért ha valaki valahol nem volt jelen, amikor éppen a dolgok történtek, ott már nem is lehet szemtanú. Emiatt a jelen állapotairól és folyamatairól beszélő ember sem saját közvetlen tapasztalatait általánosítja, hanem döntő mértékben *mások* közvetített értelmezéseit. A politológusnak is vannak tehát forrásai, de ezek nem a levéltárakban porosodnak vagy a földben nyugszanak, hanem élnek és mozognak, mert a társadalom élő szövetének alkotórészei: újságok, folyóiratok, könyvek, álló- és mozgóképek, rádióban és

telefonon terjedő szövegek és így tovább, s mindezt élő, valóságos emberek hozzák létre és közvetítik feléje, esetleg személyes beszámolók által. Természetesen ezek tartalmának igazságát is lehet ellenőrizni, de abszolúte hiteles forrás, vagyis olyan, amely státusánál fogva az igazságot tartalmazná, valóban nem létezik.

A probléma szemléltetésére Marc Blochnak van egy érzékletes példája. Napóleon sem volt jobb helyzetben az austerlitzi csatában – írja –, mint mi lettünk volna, ha történetesen ott vagyunk. Egyrészt, mert „aki valaha részt vett – akár a legszerényebb szerepben is – egy nagy eseményben, tudja ezt jól; előfordulhat, hogy egy döntő jelentőségű epizódot alig néhány óra múltán már lehetetlen pontosan rekonstruálni” (Bloch 1996: 46.). Másrészt azért, mert a közvetlen megfigyelés a jelenben sem általános, inkább kivételes esemény. „Tegyük fel – írja –, hogy egy hadvezér győzelmet aratott. Még a harcmezőn nekilát, hogy saját kezével megírja beszámolóját. Ő dolgozta ki az ütközet tervét. Ő irányította a menetét. A tér mérsékelt kiterjedésének köszönhetően [...] szinte az egész összecsapás a szeme előtt játszódott le. Ennek ellenére biztosak lehetünk abban, hogy több lényeges epizóddal kapcsolatban kénytelen lesz alvezéreinek beszámolójára hagyatkozni. S ezzel voltaképpen nem tesz mást, mint hogy elbeszélőként is úgy viselkedik, mint néhány órával korábban cselekvőként. Amikor a csata fordulatai nyomán percről percre ki kell adnia rendelkezéseit csapatainak mozgását illetően, vajon mit tart megbízhatóbb információnak: azokat a többé-kevésbé homályos képeket-e, melyek lornyonján át a szeme elé kerülnek, vagy azokat a beszámolókat, amelyeket lóhalálában hozzávágatva futárok vagy szárnysegédei hoznak neki? Ritkán fordul elő, hogy egy vezető egyedül a saját megfigyeléseire támaszkodhat. Mi marad akkor – még egy ilyen előnyös feltételek mellett megfogalmazott hipotézisben is – a híres közvetlen megfigyelésből, a jelen tanulmányozásának állítólagos kiváltságából?” (Uo. 41–42.) Természetesen semmi – írja –, hiszen mindez nemcsak egy csata, hanem például a gazdasági adatok és bizonyos népességmozgások kapcsán is elmondható. Vagyis „nem szabad a jelen tanulmányozásának kiváltságait [...] eltúloznunk” (Uo. 46.).

A közvetlen hozzáférés nehézsége azonban azt jelenti, hogy a megismerendő esemény és összefüggés eleve *több nézőpontból* került rögzítésére, dokumentálásra és közvetítésre. Egész egyszerűen szinte mindig van valaki a politikatudóson kívül, aki beszámol arról, amit lát és hall, s amit aztán a tudományos igénnyel értelmező beépít saját értelmezésébe. Ha ez egy lineáris sor mentén történik, akkor három nézőpont és értelmezés épül egymásra: a cselekvő emberé, a dokumentáló-közvetítő egyéné és a tudósé. Ha a kapcsolódás nem lineáris, hanem – és ez a gyakori – több cselekvő, tudósító és tudós vesz részt a „játékban”, mintegy bokorszerűen vagy hálózatosan, akkor még inkább nézőpontok sokasága keletkezik, amelyhez az aktuálisan értelmező tudós, kapcsolódva mások nézőpontjához, hozzáteszi a maga új szempontját és megállapítását. A politika tudósa sem képzelheti tehát magáról, hogy minden szempontot összegezhet, hogy minden nézőpont esetleges hibáit kiküszöbölheti, s megalkothatja a mindent átfogó szuperszempontot, létrehozhatja az egyszer s mindörökké érvényes ismeretet. Nézőpontok vannak, aminek az immanens problémáit nem képes megszüntetni még a közvetlen jelenlét sem.

Az eltérő és különböző nézőpontok létezése alapján termelődnek már maguk a politikai tények is. Mégpedig alapvetően kétféleképpen. A tények egyik csoportja

spontán módon termelődik a politikai élet szereplői révén, a másik kifejezetten tanúságtételi igénnyel születik. Az elsőt dokumentumnak, a másodikat beszámolónak nevezhetjük.

Dokumentum minden olyan tárgyi és eszmei termék, amely a napi politikai tevékenység nyomán marad hátra: beszédek, megörökített tettek, tárgyi szimbólumok. Az utóbbiak közé tartoznak a képi, hang- és írásos dokumentumok, amelyek készítői megfigyelőként és elemzőként, hivatalnokként vagy tudósként, riporterként vagy íróként arról készítene „feljegyzést”, hogy mi zajlik körülöttük. A politikai életben termelődő dokumentumok szép számmal állnak a rendelkezésünkre. Ezeknek megvan az előnye, hogy nem mások mondják el, mit kellene ott látnunk vagy róluk gondolnunk, hanem maga a kutató értelmezheti ezeket a szövegeket, persze egy adott szempont alapján és esetleg másokkal rivalizálva.

A *beszámoló* azonban nem rendelkezik ezzel a spontaneitással, és a jelenkutató tudományok, közöttük a politológia, ekként is kezelik őket: értelmezéseknek. Egy újságírói beszámoló vagy egy tudományos felmérés elemzése nem több és nem más egy másik, mondjuk, tudományos értelmezés számára, mint egy korábbi értelmezés, amelyhez az újraértelmezés valamilyen reflexív viszonyt alakít ki. Így jön létre az értelmezések halmozódása, amelyben minden új értelmező igyekszik saját szempontját érvényesíteni.

A politikatudomány sem ismeri azt a helyzetet, amelyben egy originális és érintetlen állapotot bárki teljesen előfeltevés-mentesen ismerne meg. Minden vizsgálódásnak – mondja Bloch – már a kezdetben „van valamiféle iránya. Kezdetben van a szellem. Soha, egyetlen tudományban sem volt termékeny a passzív megfigyelés. Ha egyáltalán lehetséges.” Ezt néha nem valljuk be, talán még magunknak sem – véli Bloch –, de azt tudnunk kell magunkról, hogy „sohasem vagyunk olyan nyitottak, mint hinni szeretnénk” (Bloch 1996: 51.). Aztán, ahogyan halad előre a vizsgálat, úgy adódnak újabb és újabb szempontok, amelyek korrigálják és kiegészítik a korábbi szempontot, míg elkészül a tanulmány vagy a könyv, amely mindig is különféle szempontok összetett struktúrája nyomán áll elő. Végül is minden valamire való tudományos munka szerzője azt ambicionálja, hogy tárgyát minél pontosabban ábrázolja, ami más és korábbi nézőpontokkal való küzdelemben formálódik ki, így alakítván ki saját szempontját, amelyhez aztán egy másik szerző ismét értelmező módon viszonyul.

4. Nézőpontok és megismerési korlátok

A történészek jól ismerik az elvesző múlt problémáját, a múlt időknek azokat az eseményeit, amelyekből már vélhetően sohasem lesz történelem. Természetesen nem magukat az eseményeket ismerik, hiszen éppen arról van szó, hogy ezekről nincs konkrét ismeretünk, hanem bizonyos események és állapotok *üres helyét* a múltban. Ezt a források tekintetében úgy szokták megfogalmazni, hogy amit egykor nem jegyeztek fel, amiről nem keletkezett dokumentum, abból sohasem lesz történelem. A történészek számára azonban nemcsak az a probléma, hogy valamiről egyáltalán nincs forrás, hanem az is, ha a meglévő forrás olyan személytől származik, aki nyilvánvalóan saját szempontjai szerint számolt be az eseményekről, sőt ez a „saját” szem-

pont is már többnyire mások szempontjainak az átvétele, vagy ahogy Bloch írja: „A látottakról szóló beszámolók legalább az esetek felében mások által látott dolgokról szólnak.” (Bloch 1996: 42.) Éppen erről szólt az imént idézett példája, a csatáról beszámoló tábornok esete.

Edward Carr például felhívja a figyelmet arra a jól ismert, de többnyire mellőzött, mert kényelmetlen dologra, hogy amikor a görög történelemről mint olyanról beszélünk, akkor csak arról esik szó, amit az athéniak egy szűk csoportja csinált hajdanán, és ez is döntően csak az ő elbeszéléseikben maradt ránk. De igen tanulságos egy másik példája is: „A középkori ember jámbor vallásosságáról kialakított kép, függetlenül attól, hogy igaz-e vagy sem, elpusztíthatatlan, mert szinte minden tény olyanok szűrőjén jutott el hozzánk, akik hittek benne, és azt akarták, hogy mások is higgyenek benne; azoknak a tényeknek a tömege viszont, amelyek esetleg az ellenkezőjét igazolhatták volna, végérvényesen elveszett.” (Carr 1995: 13.)

A nézőpontok versengése szempontjából pedig legyen szabad itt Karl Marxra hivatkozni, aki a 19. század közepén úgy találta, hogy az európai politika, társadalom és történelem ábrázolása a mindenkori hatalmon lévők, éppen akkor a burzsoázia, nézőpontjából történik, ezért itt az ideje, hogy a társadalmi némák is szóhoz jussanak. Az új történelmet a vesztesek, az elnyomottak, a kifosztottak, a hatalomból eddig kiszorítottak szempontjai szerint kell megírni, proponálta, és aztán ekképpen is cselekedett; megkísérelte saját jelenkori társadalmi és politikai viszonyait a kizsákmányoltak szempontjai és igényei szerint ábrázolni, sőt szolgálni, nem pedig a győztesek nézetei és igényei szerint. Marx konkrétan a nagyipari proletariátus, a munkásosztály nevében próbált új szemléletet meghonosítani a társadalom értelmezésében. Bármi is lett Marx eszméinek és munkáinak a sorsa a 20. században, ez az invenció a modern kori politikai gondolkodás egyik eredeti és azóta is sokat idézett s elemzett kezdeményezése.

Nézzük meg a két jelzett megismerési nehézséget a politikatudomány vonatkozásában! A jelenkor kutatója – legalábbis elsöre úgy tűnik – nem találkozik az *eltűnő jelen* korlátjával. A politológusnak megvan a lehetősége nemcsak arra, hogy minden lehetséges dokumentumot összegyűjtsön és minden keletkezett forrásnak utánajárjon, hanem arra is, hogy általa végzett kutatásokkal maga állítsa elő azokat a dokumentumokat, amelyekről nem talál spontánul keletkező anyagokat, primer forrásokat. Ez kétségtelenül komoly előny, mint ahogy az is, hogy a jelenkori források hitelességének ellenőrzése nem kíván olyan bonyolult apparátust, mint a közvetlen tapasztalatokon túli események emléknymainak értelmezése. Ha például valaki az éppen fungáló miniszterelnök törekvéseiről, politikai tevékenységéről és mindennek fogadtatásáról kíván tanulmányt írni, nem az lesz a fő problémája, hogy van-e elegendő forrás hozzá, s vajon ezek hitelesek-e, hanem inkább a források szelektálása és értelmezése. S ha olyan adatokra kíváncsi, amiről nincs forrás, ő maga is kezdeményezheti ezek előállítását, például kutathatja a közvéleményt vagy interjút készíthet az elnökkel.

Eltűnő politikai valóság azonban a mindenkori mában is létezik. A jelen politikai eseményeinek egy részét ugyanis elnyeli a múlt idő, nem keletkezik róla sem forrás, sem emlékezés, sem tanulmány, semmi, ami megőrizné a későbbi korok számára. Ez általában a közemberi politizálás valóságát érinti, kevésbé a politikusok és az elit

politizálását. A jelen kutatója, s így a politológus is, természetesen abban a hitben végzi munkáját, hogy a *lényeges* dolgokat, a *legfontosabb* történéseket és folyamatokat ragadja meg és ábrázolja, ezért amivel nem foglalkozik, azzal talán nem is érdemes foglalkozni. S ehhez az a meggyőződés társul, hogy a politikai élet döntő eseményeiről és helyzeteiről megfelelő források állnak rendelkezésünkre, de legalábbis ezek a források létrehozhatók. Ennek ellenére érdemes feltennünk a kétkedő kérdést: tényleg így van ez? A hit persze megingathatatlan, és szükségünk is van rá, hiszen senki sem kíván periferikus és érdektelen dolgokkal foglalkozni. Ennek ellenére érdemes legalább azt emlékezetben tartanunk, hogy a fontos dolgok is *nézőpontfüggők*, ezért kiegészíthetők, korrigálhatóak és akár el is vethetőek. Igen tanulságos ebből a szempontból Michel Foucault munkássága, aki nagy hatású és provokatív erejű életművét az utókor által periferikusnak tekintett és többnyire elfeledett történeti forrásokra építette, ezáltal új nézőpontokkal egészítette ki történeti ismereteinket.

Ami pedig a *specifikus nézőpontok* jogosságát illeti, tudható, hogy nemcsak a tulajdon nélküli fizikai munkások lehetnek olyan alárendelt helyzetben, hogy szavuk kiszorul a legitim politikai értelmezések világából, vagy el sem jut odáig – mint ezt Marx leírta anno –, hanem például a gyarmati sorban, a kisebbségben élők vagy a nők is. A politikatudomány képviselőiben bárki csak akkor mondhatja, hogy ezeknek a rétegeknek nincs joga saját partikuláris szempontjaik érvényesítésére a történelem, a társadalom és a politika értelmezésében, ha helyette tud kínálni olyan nézőpontot, amely átfog vagy helyettesít minden lehetséges politikaértelmezést, azaz felfogása minden létező és lehetséges nézőpont összegzése. Márpedig egyetlen földi halandó birtokában sincs ilyen „isteni és mennyei” nézőpont.

A probléma megvilágítása érdekében térjünk vissza a politikai tények értelmezésének nehézségeihez! Tételezzük fel azt az egyszerű helyzetet, hogy magyar állampolgárként és budapesti lakosként egy parlament előtti térre néző lakásban lakom. Vajon mit látok, ha az ablaknál ülve azt nézem, ami a téren zajlik 2006. szeptember 17-én és az azt követő hetekben? Nyilvánvalóan sok-sok embert, akik mindenféle különös dolgokat csinálnak a nagy tér különböző helyein. Vajon van-e ennek a „világhírű” eseménysornak végérvényes és kimerítő jelentése, túl azon, hogy ott valamilyen tüntetés és demonstráció zajlott? Aligha! Először is, ha akarok, számba tudok venni egy alig áttekinthető tényhalmazt, amely mintha indifferens lenne a demonstráció szempontjából, hiszen senki sem fordít rá figyelmet. Mondjuk, meg tudom számolni, hogy hány transzparens és zászló van a téren, s ezek mennyisége hogyan változik, még a napok és a napszakok szerint is. Vagy fel tudom deríteni, hogy egy bizonyos sokat hangoskodó személy hol és mikor van jelen a téren. Tények ezek? Kétségtelenül, de csak akkor *számítanak*, ha túl ezen valami olyan értelmi összefüggésbe helyezem őket, amelyben az előbbiekhöz képest többletjelentésre tesznek szert. Mondjuk, azt regisztrálom, hogy a zászlók többsége egy hajdani magyar fasiszta párt jelképéhez hasonlít, vagy azt, hogy a sokat ágáló emberem egy parlamenti párt prominense.

Az *értelmezések*, amelyek az iménti tényt politikai összefüggésbe helyezik, tudományos szempontból vizitálják. És ha nemcsak az ablakon figyelek kifelé, hanem a tévé képernyőjét is nézem, sőt újságot is olvasok és rádióadókat is hallgatok, akkor máris értelmezések és minősítések kavalkádjával találkozom, amelyek mind arról szólnak, amit én az emeleti ablakból egyetlen, konkrét tényhalmazként érzékelek. A tüntetők egymással is vitázó csoportjai, rivalizáló politikusok, riporterek és újságírók, politikai

elemzők és tanulmányírók eltérő nézőpontok szerint értelmezik az eseményt. Arra az egyszerű kérdésre tehát, hogy mi történik vagy mi történt egészen pontosan a Kossuth téren 2006 őszén, igencsak nehezen tudunk válaszolni, leszámítva néhány olyan érdektelen, bár mellőzhetetlen tényt, hogy sokan és tartósan a kormány ellen demonstráltak. Ám ha nem egyszerűen csak rakjuk egymás mellé a többség által tudott vagy tudható tényeket, akkor máris új tények és tényértelmezések vannak, amelyek átértelmezik magukat az evidens tényeket is.

Az imént idézet eseménysor egyébként az új magyar demokrácia egyik nagy csatája volt, amelybe így vagy úgy, közvetve vagy közvetlenül minden számottevő politikai erő beszállt, és az eseményeket természetesen saját szempontjai szerint értelmezte. Ez nemigen szokott másként történni, a politikai küzdelem résztvevői minden helyzetből igyekeznek a maximumot kihozni. A politikatudománynak és a politológusnak azonban nincs ilyen kényszere, neki nem kell követnie a rivális politikai értelmezések valamelyikét, járhat a saját útján, és ezt bátran tekintheti az egyik *lehetséges* helyes értelmezésnek, nem pedig a megtalált kimerítő és végérvényes igazságnak. A tények azonban őt is kötik, még ha nem is determinálják a mondandóját.

VI. fejezet

A POLITIKAI TÉNY MINT ESEMÉNY
ÉS SZITUÁCIÓ

1. Tények az értelmezési és cselekvési viszonyokban

Az Első könyv egyik tanulsága az lehet, hogy a politikai tényeknek már megképződése és létezése is bizonytalan. Ezért sem tudunk mondani egy minden szempontból nézve cáfolhatatlanul létező és csak egyféleképpen létező politikai tényt. Nemcsak azért, mert a politikai valóság, szemben a természettel, nincs addig, amíg mi, emberek létre nem hoztuk, hanem azért sem, mert az, amit már létrehoztunk vagy éppen létrejön, csak az általunk teremtet és értelmezett helyzetek s események *részeként* létezik egyáltalán. Nem egy abszolút és egyértelműen létező önidentikus politikai valóság teremtdőött meg a múltban, és most sem ilyen születik: adott helyen és időben, adott emberek cselekszenek és értelmeznek dolgokat különböző módokon, s ebből jön létre a politikai valóság vagy realitás. Mindezt ráadásul a folyamatosan elmúló időben teszik. A történeti és a társadalmi tények „nem úgy léteznek, mint a homokszemek” vagy mint az egymástól elszigetelt atomok (Veyne 2006: 218.).

Ember nélküli politikai tények tehát soha nem voltak, ma sincsenek és a jövőben sem lesznek, ami legáltalánosabban azt jelenti, hogy konkrét tárgyi és értelmezési tet-
tek részeként létező tények vannak csak. Ezért a politikai tény megismerése mindig *jelentésviszonyok* feltárása, a jelentés pedig egy szabályozott, de változó és esetleges jelentésadási folyamat terméke. Azt is mondhatjuk, hogy a politikai tény egyszerre létezési és megismerési tény. Miközben megismerem a tényt, az létre is jön, illetve a politikai tények létezése megismerési folyamatok eredménye, bármit is értünk megismerésen, és bárhogy is értsük a megismerést. Tudható, hogy a természeti tények esetében nem ez a helyzet. Természeti tények léteznek emberek nélkül, vagyis lehetnek pusztán adottságok, a közöttük lévő viszonyok pedig függetlenek az emberi értelmezéstől. Ezért aztán a természettudományos tényeket nem az emberi jelentésadás felől szoktuk értelmezni, hanem a természeti viszonyok objektív összefüggéseiben. A dolog persze nem ilyen képletszerűen egyszerű, már ami az eredményt illeti, de nyilvánvaló a megismerési pozíciók különbsége.

Kérdés azonban, hogy a politikai tények nem éppen azok a „valamik”, amik a megismeréstől függetlenül objektíve léteznek, s amelyeket aztán a tudomány feltár, bemutat, rendszerez és leírja a sajátosságait. Elvileg természetesen lehet azt gondolni, hogy a politika tényeivel *csak* a megismerés során szembesülünk, azaz a társadalom tényeit is lehet természettudományos logika alapján nézni és elemezni, objektív adottságok olyan rendszerét látni bennük, amelyet egy külön megismerési aktus során veszünk birtokba. Ez esetben a *science* elvei szerint tudományosak lesznek a megállapításaink, de más igény szerint vélhetően nem lesznek kielégítőek. Ezen elv szerint a többszörös absztrakció révén előálló tények, statisztikai adatok, átfogó törvények,

oksági determinációk és más objektív összefüggések „magyarázzák” a társadalmat úgy általában, viszont a konkrét társadalmi viszonyokról, az egyéni tettekről és döntésekről, az egyének és közösségek sorsáról nem tudunk meg szinte semmit. Nyilván túlzás, amit mondok, de ilyen módon inkább a hangyák és a méhek életéről érdemes beszélni, nem pedig az emberi világról.

Én egy másik szemléletet proponálok itt, amelynek más a kiindulópontja. Azt állítom, hogy az objektív tények és a szubjektív megismerés kettőssége nem tartható, mert egyrészt nem igazolja a tapasztalat (legfeljebb egy egyszeri és egyedi cselekedet esetében), másrészt megállapításai és következtetési inadekvátak a társadalomra nézve. Ugyanis nincs külön világa az objektív politikai tényeknek és a megismert politikai tényeknek. *A tények a használat tényei, a megismerés pedig egyben a tények használata.* S itt nem szabad összekeverni saját helyzetünket és esetleges tájékoztatlan-ságunkat a tények státusával. Azért, mert én nem tudok valamiről, az még nem jelenti azt, hogy más sem tud róla; attól, hogy én nem használtam egy dolgot semmire, nem jelenti, hogy senki sem használta semmire, és úgy létezett objektíven, mint egy távoli csillag. Egyrésztől ugyanis a politikai tények mindig valakik valamilyen intenciója, teleologikus szándéka, értelmező választása vagy más cselekvése nyomán álltak elő. Ezért is ez nem egy valakik által sohasem érintett objektív természeti tényhalmaz. Másrészt az, amit ezekről a társadalmi-politikai tényekről tudunk, vagyis ahogyan megismerjük őket, az is egy társadalmi praxisban jön létre. Egyszerűen szólva a praxis és a megismerés, a fennállás és a tudás nem választható el egymástól olyan mereven, ahogy a *science* proponálja, sőt megkísérli gyakorolni. A politika tényei ugyanis *lesznek*, nem pedig vannak, s a ténnyé levésnek pedig a használat és a tudás, a praxis és a megismerés együttes fennállása a feltétele. Ez akkor is így van, ha mind a tudományos, mind a mindennapi gyakorlat szereti ezt az „együttállást” mások elől eltakarni, azt a toposzt létrehozva, hogy itt az objektív politikai valóság szubjektív, de tisztán megismerési célú tárgyilagos birtokbavétele zajlik, és semmi más.

A politikai tény kontextus- és jelentésfüggősége rávilágít arra, hogy mennyire nem evidens az, amit sokan mégis magától értetődőnek szoktak tekinteni. A történeti és a társadalmi tudományok ténytárgya ugyanis mindig bizonytalan körvonalú, ezért a politikai tények evidenciaszerű, naiv kezelése számtalan anomália forrása. A naiv tényfelfogásnak nehéz megmondani az okát vagy motívumát, de vélhetően arról van szó, hogy a mindig bizonytalan kimenetelű közös cselekedetek nem tűrik el a kiindulópontok és a feltételek folyamatos újratárgyalását; az élet éléséhez tudatos vagy kevésbé tudatos alapon létrejött „biztos tényekre” van szükségünk. Képzeljük el például annak a demokratikus berendezkedésű politikai közösségnek a zűrzavaros életét, amelyben az állampolgárok egyik fele módszeresen elutasítja a mindenkori parlamenti választások eredményét, merthogy a „tények nem támasztják” alá a győztesek győzelmét. Az élet kényszere a tudományban talán nem ennyire erős, de itt is működik: *„ha már a tényekben sem tudunk megegyezni, akkor igazán nincs miről beszélnünk”.* Mindez könnyen teszi evidenciaszerűvé azokat a tényeket, amelyek körül kialakul a politikai és a tudományos közmegegyezés, de nyomatékosan ki kell emelni, hogy a politikai tények *efemer* módon biztos természetűek, és azok számára tények, akik éppen ezekre építik eszmei és tárgyi cselekedeteiket.

A politikai tény tehát értelmezett relációban lesz tény, vagyis konstruált tényről van szó, s ezekből a konstrukciókból vagy szerveződésekből mindig több van. Kö-

zöttük gyakran előfordul átfedés és strukturálódás, változnak és egymás riválisai is; a politikai diktatúrák éppen a tények sokértelműségét akarják felszámolni, a politikai valóságot megkísérlik minden vonatkozásban egyértelművé tenni. Mivel azonban a társadalmi tények számos különböző értelem-összefüggés részei, *ab ovo* többértelműek, és státusuk is gyakran bizonytalan.

Már a tények létezése is egy adott értelmezéstől függ, és a fontossága is ezeken áll vagy bukik. Ez *hármas szelekciót* jelent. Az első a tény és a nem-tény megkülönböztetése. Ez az értelemszerveződések határai mentén jön létre, és azt jelenti, hogy minden értelemrendszernek megvannak a maguk tényei, amelyek más szerveződések számára nem léteznek, amiket ott nem vesznek figyelembe, s ez az adott tényt szerveződésre is áll, ez is mellőzi a neki nem „tetsző” tényeket. A második szelekció egy belső működés nyomán jön létre, és azt jelenti, hogy a tények differenciáltak. Így jön létre a jelentős és kevésbé jelentős tény, vagy a tények hierarchiája, amiket az első fejezet végén tekintettünk át. Veyne hasonlatával élve, a társadalom életében „egy világháborúnak nagyobb a jelentősége, mint egy autótürlökésnek” (Veyne 2006: 218.). Ez természetesen igaz, de hozzátehetjük: az autótürlökés viszont egy balesetnek lehet fontos ténye, a világháborúnak, mint tudjuk, más tényei szoktak lenni. A harmadik szelekciós mechanizmus esetében pedig a tények többértelműségéből következő különbségtételről van szó. Amikor ugyanis egy tény többek számára is tény, de eltérő értelmezési rendszerekből nézve már más és más tények adódnak, akkor sokan szokták azt mondani, hogy vannak a *valódi* és vannak a *kitalált* tények. Ez a kettősség sok félreértés forrása. Például a politikusok alapos vitákba szoktak bonyolódni az ügyben, hogy pontos-e a költségvetés, van-e a büdzsében hiány vagy nincs. A vita tétje nemcsak az, hogy pontosak-e az adatok, hanem az is, hogy az adatok mennyire fontosak és mire valók. A rendelkezésre álló közpénzek egyesek szerint segíthetik a gazdaság fejlődését, mások szerint oktatásfejlesztésre kell őket használni. Hiányuk egyesek szerint strukturális anomália, mások szerint adófizetési morál kérdése. Így jönnek létre a valódi és a kitalált tények; természetesen mindig a rivális tényértelmezés a kitaláció.

Vegyünk példaként egy politikai eseményt! 2007. március 30–31-én az SZDSZ-ben elnökválasztás zajlott le. A helyzettel adekvát volt, hogy a sajtó nem a több száz küldött valamelyikének az elképzeléseivel foglalkozott, hanem az elnökségre aspiráló két személy politikai terveivel. Nyilvánvalóan a leköszönő elnök munkássága is fontosabb momentuma volt az eseménysorozatnak, mint a tisztújításra időzített óriásplakátok utcai megjelenése, amelyen lopással és árulással vádolták meg az illetőt. A plakát fontos tény lehet a politikai lejárásokat vizsgáló tényhalmazban, de nem vizsgálandó ténye a leköszönő elnök többéves munkásságának, hacsak nem a plakát vagy éppen ennek apodiktikus mondatai miatt mondott le.

De vajon vannak-e olyan politikatudományi tények, amelyek jelentésadás-függetlenek? A fentiek fényében nyilván azt kell mondanunk, hogy ilyenek nincsenek. Mit kezdünk akkor a szociálbiológiai leírásokkal, amelyek számtalan társadalmi kérdésre adnak frappáns választ az ember változatlan testi lényé felől? Az iménti példával élve, meglehet, hogy az óriásplakát elkészítése és hatása nagyon egyszerűen indokolható az agyműködés alapján vagy genetikai alapon. Például úgy, hogy a jelzett események mögött stabil agyi folyamatok játszódnak le, vagy a csoportszolidaritás és a sikeres vezető már az állatoknál is fontos tényező. Csakhogy a testi adottságok nem okok, hanem *keretek*, amelyeket a társadalmi-politikai tényezők töltenek meg válto-

zó tartalommal. S ha mégis okok, a társadalomtudomány akkor sem az ilyen oksági magyarázatokra kíváncsi. A szociálbiológiai tények ugyanis a társadalmiság határain egzisztálnak, ráadásul ezeket is értelmezni szoktuk, s ebben a formában válnak „politikamagyarázó” és cselekvést alakító tényezőkké.

A politikai tények azért is többértelműek, mert mennyiségileg nem lehet őket kimeríteni. A *kimerítő megismerés lehetetlensége* azt jelenti, hogy egy adott konkrét dologhoz potenciálisan korlátlan számú jelentés kapcsolható, miközben természetesen nem lehet bármit állítani egy adott ténnyel kapcsolatban. Talán ez téveszt meg bennünket néha: az értelmetlen és felesleges megpillantása legfeljebb imitálja, de nem involválja a lehetőségek teljes lefedését. Bármit állítunk is egy konkrét dologról, azt nemigen mondhatjuk komolyan, hogy végérvényesen kimerítettük, hogy vele kapcsolatban egyszer s mindenkorra minden elmondhatót elmondtunk.

Vajon mik lennének például „az SZDSZ 2007. évi elnökválasztása” néven nevezhető eseménysor egyszer s mindenkor adott, tovább már nem bővíthető tényei? Talán néhány adat, amit *illik* tudni, hogy ne beszéljünk összevissza? Ezeket neveztük az I. fejezetben alapvető vagy általános közösségi tényeknek. Ezek azonban sohasem merítik ki az eseményt. És egyáltalán, milyen konkrétabb jelentést tudunk adni annak a kifejezésnek, hogy valaki *kimerítően* leírt egy politikai helyzetet vagy eseményt. Hogy mindenkivel beszélt, aki ott volt, vagy minden fellelhető adatot összegyűjtött? Hogy már senki sem mondhat róla semmi lényegeset? Hogy már tudjuk róla azt, amit tudni szerettünk volna? A kérdéseket tovább lehetne sorolni, de talán ezekből is látszik, hogy a „kimerítő megismerés” elvileg csak egy *adott vonatkozásban* tárgyalható reális lehetőségként. Azt gondolom tehát, hogy a közelmúltban lezajlott s az éppen zajló politikai események elmondása és ábrázolása sohasem azonos a megtörtént események elvileg megtapasztalható teljességével. A politikai valóság mindig összetettebb és több annál, mint ami belőle leírás és értelmezés tárgyává válik. S ez még a természetismeretre is igaz. Mondjuk, egy csillag születését leíró modell nem minden eseményt vesz számba, hanem csak a történések bizonyos fontos vonásait írja le pontosan és jól egy adott magyarázati szinten.

2. A múltó idő és a jelenvaló tér megtapasztalása

Nem nehéz belátni, hogy a politika tényeinek értelmezésében az *egymásutániség* játsza az egyik döntő szerepet, amelyet alapvetően a természeti kronológia alakít. Az emberek naponta tapasztalják, hogy a különböző tettek közül az egyik *előbb* volt, mint a másik, de nemcsak azt látják, hogy az egyik tett követi a másikat, hanem azt is, hogy ezek között van valamilyen *összefüggés*: a választási eredmények átalakítják a hatalmi struktúrát, az erőszakos utcai demonstráció rendőrségi repressziót vált ki és így tovább. Vagyis ami előbb történt, az a később történetek oka vagy feltétele, illetve a későbbi tény a korábbi tény következménye vagy eredménye: *post hoc ergo propter hoc*. Úgy hiszem, ez elementáris tapasztalatunk, s mint ilyen, minden történeti jellegű értelmezés fundamentuma. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy Hayden White nem véletlenül a *tanulás*ra hegyezi ki narrativitáselméletét. Azt mondani ugyanis, hogy egy esemény valami miatt vagy okán történt, persze narratíva, de a teleologikus mozzanat kihagyhatatlan a történetből. Erős okot találni ugyanis nem olyan nehéz,

bár nem mindig egyszerű: valaki például azért halt meg, mert fejbe lőtte magát. De azt már nem olyan könnyű megmondani, hogy ez a szörnyű tett politikai tiltakozás volt-e, menekülés a magány vagy az anyagi gondok elől, esetleg idegösszeomlás, vagyis hogy mi volt a célja, értelme, jelentése, intenciója az adott tettnek. Éppen ezért lesz bővíthető az értelmezések száma, mint tudjuk, még akkor is, ha maga a cselekvő nyilatkozik tette motívumáról.

Egy ilyen fundamentális tényben mindig összekapcsolódik egymással az egymásutániség és az értelmezés: valami azért történt meg, *mert* valaki valamit megelőzően megtett. Vagy ahogyan Paul Ricoeur írta egy korábban már említett példában: ég és föld a különbség a kronologikus leírások és az „azért, mert” típusú mondatok között. Az egyik: „a király meghalt, majd meghalt a királyné is”, a másik: „a király meghalt, s végtelen bánatában a királyné is meghalt”. Az előbbi pusztán egymásutániség, az utóbbi az egymást követő események közötti lehetséges *összefüggés* bemutatása. Az egymásutániség tényei egy természeti kronológia kényszerei; a múlt idő megtapasztalása világosan kijelöli, hogy mi volt előbb, s mi volt utóbb, amit egyébként többnyire a különféle krónikák és az időrendi táblázatok szoktak rögzíteni. Ezek sorrendjét természetesen nem lehet megfordítani, és az egymásutániség maga is bír bizonyos magyarázó erővel, ám a tények időbeli sorrendje csak sorrend, semmi más.¹⁸ Ha a kronológia tényei adottak, akkor a közöttük való viszony értelmezése válik fontossá.

Két vagy több egymást követő politikai tény viszonya ugyanis nem rendelkezik olyan kényszerítő erővel, mint maga a kronológia. Gyakran tapasztalhatjuk, hogy az időben egymást követő politikai tények közötti kapcsolat többé-kevésbé szabad értelmezés tárgya. A politikai viták tipikus mondatai arról szólnak, hogy *mi miért történt, minek mi a következménye*, ám a vitázók ugyanazon krónika alapján gyakran teljesen ellentétes következtetésre jutnak. Mondjuk, a kormány tettei az ellenzék szerint tönkretették, a kormánypártok szerint viszont felvirágoztatták az országot. Vagyis ugyanazon krónikára különböző események s eseményértelmezések épülhetnek.¹⁹

Mindebből az is következik, hogy más a *történeti szemlélet* vagy történeti sík, és más a *történettudomány*, jelen esetben a politikatörténet. A történettudomány s ennek különböző területei a kortársi tapasztalaton túli és többnyire a generációs emlékezeten túli idők tudományos ábrázolásai. Történettudomány azonban csak azért lehetséges, mert a mindenkor jelen résztvevői átélik és megtapasztalják a dolgok időbeliségét, a tények egymásutániségét, amely ebből a szempontból két szakaszra oszlik: a *kortársak* által megtapasztalt, illetve az *elődök* vagy „ősök” által megtapasztalt eseményekre és állapotokra. A történettudomány az elődök tapasztalatait rekonstruálja és értelmezi, döntően narratív formában, a társadalomtudományok viszont a kortársak tapasztalatairól szólnak, természetesen a kortársak időbeli tapasztalatairól

¹⁸ Koselleck írja: „Gondoljunk csak az első (1914) és a második világháború (1939) kitörésének történetére. Hogy a cselekedet és a mulasztások összjátéka révén mi is történt valójában, azt mindig csak a következő óra, a következő nap eseményei mutatták meg.” (Koselleck 2003a: 163.) Ehhez csak azt tenném hozzá, hogy egy háború kirobantása gyakran *elterelő és manipulatív* cselekedetek sokasága, s ebben a folyamatban valóban csak később válnak világossá a szándékok.

¹⁹ Ugyanakkor az is elmondható, hogy a kronológiai megállapítások sem mindig pusztán adottságok, hiszen a rögzített időrend egy implicite oksági összefüggés hordozója, ezért is a politikai viták gyakran expressis verbis kronológiai viták: „mi volt előbb?”, „ki volt az első?”, „kik élnek régebben az adott területen?”.

is. Az már egy másik kérdés, hogy a történettudomány sem feltétlenül csak a múltbeli tapasztalatokat rögzíti, hiszen a történész ezt csak a jelen tapasztalatain átszűrve képes megtenni, ami nem feltétlenül a tévedés melegágya.

A politikai ember azonban nemcsak a múlt időt, hanem a fennálló *állapotokat* is megtapasztalja, azaz a politikai struktúráról is rendelkezünk valamilyen köznapi tapasztalattal. Az embernek családtagjai, munkatársai, szomszédjai vannak, él egy államban más állampolgárokkal együtt, bolygónk lakója más „földtársakkal” együtt. Ennek a differenciált kortársi struktúrának a tagjai körülvesznek bennünket, a velük való együtt létezés is elementáris tapasztalatunk, és semmi mást nem jelent számunkra, minthogy társadalmi és társas lények vagyunk. A másik ember a maga konkrét mi-voltában pedig két vonatkozásban érzékelhető a számunkra: a másik ember testileg és szellemileg valamit *cselekszik*, továbbá valamilyen *kapcsolattal* s viszonylattal rendelkezik; az előbbi időben zajló múlt esemény, az utóbbi tartósan fennmaradó állapot. A struktúrákat tehát az idő vonatkozásában is megtapasztalja az ember, hiszen mind az esemény, mind a struktúra valóságos, a különbségük idősíkok kérdése.²⁰ A struktúrák hosszabb időtávban megtapasztalható tények, ilyen szempontból a struktúra nem is más, mint az állandóság megtapasztalása a változó időben.

Az a tény például, hogy valaki magyar állampolgár, nem egy cselekedet megnevezése, az illető nyilvánvalóan tapasztalja, hogy vannak más magyar állampolgárok is, s ők sokan együtt valamennyien valahogyan államot „vagy effélét” alkotnak. Ám ha politikailag cselekszik, akkor állampolgársága cselekvésének egyik feltétele és következménye: amikor parlamenti választáson vesz részt, megerősíti állampolgárságát és alakítja saját államát. Ha a két vonatkozást meghatározó időt s állapotot, a diakrón és szinkrón viszonyokat izoláljuk egymástól, akkor persze az állapotok viszonyai igen absztrakt összefüggéseknek tűnnek, szemben a cselekvésekkel. Csakhogy *a cselekedetek is strukturáltak, és az állapotok is változnak*. A (politikai) cselekvésnek feltételei és következményei vannak, s ezek az állapotokra vonatkoznak, a kapcsolódások és viszonyok pedig halott létezők, ha nem érintik meg őket a cselekedetek. A struktúrák tehát teljes joggal értelmezhetők az események részeként, mint ismétlődő cselekvések, amelyek fenntartanak bizonyos viszonyokat, hiszen az események viszonyok kifejezésre juttatásai is. Az a tény tehát, hogy valaki magyar állampolgár, bizony cselekvést is jelent: az illető, mondjuk, magyar emberek gyerekeként született, ismétlődően és aktívan alávetette magát a magyar törvényeknek, vagy ha nem magyarként született, felvette a magyar állampolgárságot.

3. A narratív értelmezés

A politikai esemény adott ténye csak az adott módon leírt *esemény* részeként válik ténnyé, azaz egy nagyobb egész részeként értelmeződik tényként, miközben egy-egy eseménybeli ténynek *relatív* önállósága van: elkülönül más tényektől, és csak az adott

²⁰ Koselleck írja: „Az események és a struktúrák a történelmi megismerés számára egyformán »elvon-tak« és »konkrétak« – aszerint, hogy milyen idősíkon mozgunk.” (Koselleck 2003: 173.)

eseményen belül nyeri el értelmét.²¹ Az esemény értelmezéséhez nem szükséges az adott tény kimerítő bemutatása, a tény csak olyan értelemben tény, ahogyan az esemény értelmezésében részt vesz. Veyne szellemes példája szerint, ha a részleteknek nem lenne meg a relativitása és relatíve értelmezett jelentősége, akkor ha valaki azt mondja, hogy Napóleon parancsot adott csapatainak, azt is el kellene magyaráznia, hogy a katonák külön-külön miért engedelmeskednek neki. Sőt, egy másik példáját adaptálva, talán még azt is, hogy Napóleon születésekor milyen biológiai folyamatok játszódtak le, vagy hogyan működtek az egyes korabeli fegyverek, holott az illető csak Napóleonnól mint hadvezérről kívánt beszélni (Veyne 2006: 219.).

A történettudomány rég szembenézett azzal a „kellemetlenséggel”, hogy az események leírása tudományosan problematikus mind a ténynek, mind magának az eseménynek a szempontjából. Mindenekelőtt azon elképzelés miatt, hogy az esemény egyrészt egyedi jelenség, másrészt köznapi logika szervezi, amelyet nem lehet közvetlenül átemelni a tudományba. Volt egy vita Franciaországban a 19. század végén a tudományos történetírás lehetőségéről. Ebben a vitában, nagyrészt az akkortájt születő szociológia hatására, többen megfogalmazták, hogy a történettudomány eseményleíró pozíciója, bármennyire reális dolgokat tanulmányoz is, nem tudományos nézőpont. Egyrészt azért, mert az esemény egy tudomány előtti köznapi állapotot jelöl, hiszen az emberek szinte mindig eseményként, narratívákat mondva adnak magyarázatot a velük történő dolgokról, másrészt az esemény egyszeri és megismételhetetlen dolog, amelynek logikája és természete nem szolgálhat alapul a tudományos *általánosítás* számára. Ezt a felvetést folytatták aztán a 20. század elején az Annales történészei, akik az esemény helyére új történettudományi egységet igyekeztek állítani: ez volt a Fernand Braudel által bevezetett *totális társadalmi* tény (Braudel 1972). Ennek talán legfontosabb sajátossága, hogy a totális tényt alkotó rész tények sincsenek készen, szemben az esemény tényeivel, hanem a történész maga konstruálja őket, ráadásul mindez megfelel a szociológia tényfogalmának: *uniformizált, ismétlődő és tömegesen* fordul elő. Ez a tudományos törekvés egyben az eseményfogalom tudományos eljelentéktelenítését is szolgálta, amely állítólag mindig rövid ideig tart és csak a felszínre vonatkozik, szemben a hosszú idő alatt rejtetten kibontakozó folyamatokkal, vagyis a struktúrákkal. Braudel úgy fogalmazott: „a rövid idő, az egyének, a mindennapi élet, illúzióink, gyors tudati »kapcsolódásaink« mértéke szerint – kifejezetten a *krónikás*, a *zsurnalisztika* ideje.”²² A 20. század második felében azonban a történettudományban megtörtént az eseményfogalom rehabilitációja, amely az esemény és a struktúra egyensúlyát igyekszik helyreállítani. Pierre Nora azt mondja például, hogy az esemény egyedi jelenség ugyan, ám nem csak azok észlelik, akikkel megtörténik. A tömegkommunikáció révén sokaknak *tudomására jut*, tehát maga az élet teremt olyan helyzetet,

²¹ Természetesen nem gondolom azt, hogy a tények relatív önállósága csak a politikában fordul elő és csak a politikatudományban mutatkozik meg ekképpen. Egy biológiai elemzésnek például nem kell minden fizikai apróságot megvizsgálni, de még a kémiai faktumok sokaságát is elhanyagolhatja, s a kémia ugyanezt teheti a fizikai tények sokaságával. Ezzel együtt egyik diszciplína sem állíthatja, hogy minden egyes tényt a biológiai, a kémiai vagy a fizikai jelenségek miriádjaira visszavezetve kellene magyaráznia.

²² Braudel időfelfogását részletesen elemzi Szekeres András (2000).

amelyben az esemény „általánosodik”. Ennek eszköze a média és a kommunikáció, amelynek révén a politikai esemény a modern tömegtársadalmak alapkategóriája lesz (Sohajda 2002: 185.).

Paul Ricœur kínál egy megoldást az itt felmerült dilemmákra.²³ Azt mondta, hogy a nehézségek középpontjában az esemény *azonosítása* áll, azaz annak eldöntése, hogy mit lehet egyáltalán eseménynek tekinteni. Ricœur azt javasolta, hogy tegyünk különbséget *dologi* és *személyi* azonosság között. Azt írja, hogy egy dolognak szubsztanciája van, amelyhez különféle tulajdonságok tartoznak. Ezek változhatnak, de a szubsztancia marad, ez biztosítja a dolgok önazonosságát a változó időben és a változó körülmények között. Az emberi dolgok azonosságát azonban nem a biológiai test biztosítja, hanem egy személy saját cselekvéssel teli élettörténete, amelyre emlékszik, és amelyet újra és újra el szokott másoknak *mesélni*. Ezekben a történetekben nem az események változatlansága teremti meg az identitást, hanem maga az elbeszélő, az ő *személye*, aki szerint a történet róla szól, úgy, ahogyan ő ezt értelmezi és másoknak elbeszéli. Ricœur szerint ezen alapul s egyben ehhez hasonló az emberi és a társadalmi esemény identitása is. Az esemény ugyanis nem eleve létezik, mint a dolgok szubsztanciája, hanem megtörténik. Nyelvi megfeleltetője nem egy kijelentő mondat, amely referál valamilyen objektív állapotról, hanem egy leíró elbeszélés. Ennek megfelelően egy esemény egységét a róla szóló *narratíva* egysége teremti meg.

A szintetizáló folyamat középpontja a történetészítés: a narratíva az időbeli lefolyást egységekből álló egésszé szervezi, ami így már megérthetővé és elmondhatóvá válik. A történetmondás egységei az *események*, amelyek *egyedi tetteket* foglalnak magukban. Az *elbeszélés* pedig nem egyszerűen csak leírja az eseményt, hanem konstruálja és értelmezi, mert az elbeszélés egyrészt személyes cselekedet, másrészt jelentésadás, ami viszont sohasem magányos cselekedet. A történetmondás társadalmi *interakcióban* létezik, és identitását a folyamatos *újramondás* teremti meg, s az ennek révén történő befogadói megerősítés. Mindez persze korántsem zajlik értelmezési konfliktusok nélkül. Egy esemény kapcsán saját nézőpontja lehet a résztvevőnek, a megfigyelőnek, az elbeszélőnek és a hallgatónak egyaránt. Esemény az lesz, amiben „ők négyen” többé-kevésbé megegyeznek, hogy megtörtént.

Ebben a felfogásban az a figyelemre méltó, hogy a szerző a mindennapi eseményértelmezést, amellyel telítve van a politizálás világa, igen strukturált képződménynek mutatja be. A történettudományi vitákban is leginkább csak a „*valaki, valamilyen céllal és eszközzel, valamit tett, aminek következményei lettek*” logika szerint gondolkodnak a mindennapi eseményekről és ezek primer értelmezéséről a történészek, s ezért okkal gondolják úgy, hogy ez kevés a „tudományos üdvösséghez”. Ricœur viszont az eseményértelmezés differenciált leírása révén megteremti annak lehetőségét, hogy közel kerüljön egymáshoz a mindennapi és a tudományos észjárás, az állampolgár és a tudós, a struktúra és az esemény. Legalábbis rámutat arra, hogy nincs közöttük mély szakadék.

²³ Ricœur nézetének rövid bemutatásához felhasználtam Sohajda Ferenc tanulmányát, aki elsősorban azt vizsgálta, hogy Ricœur a *Temps et récit* kötetében hogyan elemezte az esemény és az identitás összefüggését (Sohajda 2002: 190–192.).

Ugyanakkor Ricœur javaslatának van egy problematikus eleme. Ugyanis egy személynek és egy közösségnek is van szubsztanciális oldala, azaz ebben a vonatkozásban is léteznek *dologi kontinuitások*. Ilyen, mondjuk, a testi állapot, a vagyoni helyzet, az adott életkor, illetve az ismeretségi hálózatok rendszere, a foglalkozások struktúrája, a politikai státusok hierarchiája, a politikai tárgyiságok sokasága. Sőt, kronológiai rend és oksági keret is létezik a maga nagyon is dologi mivoltában. A kétféle identitás jól azonosítható és elkülöníthető egymástól, de létezésük elsősorban kétféle konceptualizációs stratégia eredménye, sőt néha éppen ezek a dologi kontinuitások hidalják át a narratívaalkotás nehézségeit és diszkrepanciáit. Azt mondhatjuk tehát, hogy események a narratívákon kívül is létezhetnek, legfeljebb azt kell ehhez hozzátennünk, hogy értelmezésen kívül viszont nem, hiszen a dologi és szubsztanciális oldalak is konceptualizálás révén lesznek társadalmi-politikai tényekké.²⁴

Jól tudjuk, hogy szép számmal készülnek politikatudományi eseményleírások is, a történeti szemlélet és a narratív ábrázolás nem a történettudomány privilégiuma. A politikai közelmúlt egy-egy eseményének értelmezése s ebből következtetések levonása, nos, ez a tudomány közönséges eseménye, a politikai elemzők munkái nagyrészt ebbe a kategóriába tartoznak. Talán azért van ez, mert a politikatudomány igen közel van a mindennapi politikai értelmező praxishoz, amelyben viszont az eseménylogikának megfelelő narratív (elbeszélő) értelmezés a legelterjedtebb.

A politikus és a politizáló ember is úgy tudja, hogy ő politikai eseményekben vesz részt, akár döntések, akár véleménynyilvánítás révén. A politika tehát időben lezajló események egymásutánja, amelyet a különféle emberi cselekedetek alakítanak, tesznek ilyenné vagy olyanná, terelnek különféle irányokba.²⁵ Ezzel pedig az lehet a probléma, amit a történészek is szóvá tettek már, hogy az események leírása nem tudományos teljesítmény. Először is azért, mert mindenki, aki a politikáról beszél, részben eseményeket mond el. Persze ezek többnyire nem egyformák; némi túlzással azt is lehet mondani, hogy mindenki elővezeti saját verzióját arról, hogy mi is történt valójában, és ezek strukturáltsága is igen különböző lehet. Ezzel együtt ezek politikai *események* és nem mások, amelyeknek nem változik meg radikálisan a szerkezete, ha valaki tudományos alapossággal és pártatlansággal igyekszik ugyanazt a történetet elmesélni, mint amit az érintettek esetleg felszínesen és elfogultan adtak elő. Másodszor pedig azért nem, mert minden politikai esemény egyedi és egyszeri is, ezért az események mégoly kimerítő leírása is, úgy tűnik, ellenáll a tudományos általánosítás kíváncsnak: vagyis a politológiai eseménytörténet benne marad a köznapi politizálás logikájában.

Ezek az ellenérvek azonban nem képezik elvi akadályát annak, hogy a politikatudomány a tények eseményszerű leírását tudományos módszerekkel elvégezze, mint ahogyan ez a múlt és a historiográfia esetében is így van. Talán ezért is mondhatjuk, hogy a politikatudományban koránt sincs olyan rossz híre az eseménynek, mint az

²⁴ A bekezdésben kifejtettekért Szűcs Zoltán Gábornak tartozom köszönettel.

²⁵ Ez a megállapítás azonban dominánsan csak a 20. századi politikára vonatkozik. Kari Palonen mutatta ki, hogy ezt megelőzően a politikát fogalmilag diszciplínának, illetve a társadalom egyik szférájának tekintették, nem pedig aktivitásnak (Palonen, K. 2009).

elmúlt évtizedek történelemelméleti vitáiban volt, bár már itt is elkezdődött az elméleti rehabilitáció, mint jeleztem, annál is inkább, mert maga a történetírói gyakorlat sohasem mellőzhette. Én ehhez azt fűzném hozzá, hogy nem az intézmény itt a döntő tényező; mint Nora is javasolta: a tömegmédia csak új közvetítő eszköze annak, ami mindig is létezett. Egyre táguló körökben az emberek régóta értelmezik és megbeszélik azt, ami velük történik, amit ők és mások tesznek. Ennek sokféle módja van: narratív és leíró, köznapi és tudományos, és egyebek is, valamint ezeken belül is további lehetőségek vannak.

4. A politikai tér és a stabil állapot értelmezése

A ténykontextusoknak az időbeliség mellett másik nagy átfogó létezési módja a *térbeliség*. A tények szerveződésének téri kontextusa vagy szituációja nem a múlt idő, hanem az egy időben létező ténytípusok viszonyrendszere, olyan tények kapcsolódása és halmaza, amelyek a politikai cselekvők számára egy egységesnek elgondolt időintervallumon *belül* jelentenek adottságot és elérhetőséget. Az értelmező ember ilyenkor nem a tények változó dinamikájára koncentrál, hanem fennálló állapotára, amelyek lehetnek erkölcsi normák, intézményi kényszerek, finansziális feltételek, társadalmi státusok, hatalmi pozíciók és még sok minden más, amelyet a cselekvő ember változatlan vagy megváltoztatandó adottságként gondol és beszél el.²⁶

Mivel nem a dinamikán van a hangsúly, az állapotszerűségben a tények és viszonyrendszereik *differenciálódása* válik dominánssá. Ez annál is inkább lehetséges, mert a dolgokon ritkán látszik saját történetük, s a politikatudomány egyébként is jelenkutató tudományként definiálja önmagát. Például egy párt működésének, a közgondolkodásnak vagy a kormányzásnak specifikus tényei vannak, amelyek nem helyettesíthetők egymással, és nem is cáfolják egymást. A tudomány differenciálódása és belső tematikus elkülönülései éppen ilyen ténytípusok mentén jöttek létre, elég egy felületes pillantást vetni a politológia oktatási programjaira. Ezek az elkülönülések azonban nem egy egységes politikai realitást írnak le különböző nézőpontok szerint, hanem a politika különböző valóságterületeit ragadják meg és értelmezik, s ezeknek a *tényei is különböznek* egymástól. A térbeliség tekintetében sincs tehát a politika egészére érvényes elemi tény és végérvényesen önazonos realitás. A dolog itt is azon fordul meg, hogy a homo politicus mit cselekszik, milyen helyzetben lévőnek gondolja és prezentálja magát, egyáltalán mit minek tekint, s a politológus hogyan szándékozik és miként képes leírni ezeket a szituációkat. A helyzetet strukturáló tények és összefüggések is csak *adott vonatkozásban* bírnak relevanciával, tekinthetők egyáltalán tényeknek, amelyek sohasem összegezhethetők valamiféle szuperrealitássá, a politikai tények kimerítő halmazává. A politikai térvizonyok azonban mindig strukturáltak, ezért a tudomány *strukturális leírásként* számol be róluk.

²⁶ Koselleck példái a struktúrára: hatalmi viszonyok, termelőerők és termelési viszonyok, baráti és ellenséges viszonyok, földrajzi adottságok, tudattalan viselkedésmódok, nemzedéki viszonyok, szokások, jogrendszer (Koselleck 2003: 166–167.).

A struktúrák az eseményekhez képest kevésbé tűnnek személyesnek. Egy frappáns értelmezés szerint: „Míg az eseményeket meghatározott személyek idézik elő és szenvedik el, addig a struktúrák egyének feletti és személyközi. Nem redukálhatók egyes egyénekre, és pontosan meghatározott csoportokra is csak ritkán. Ezért módszertani szempontból funkcionális meghatározást igényelnek. Ettől még a struktúrák nem válnak időn kívüli tényezővé, gyakran inkább folyamatszerű jelleget öltenek, és ez a természetük a mindennapi történések tapasztalataiba is beépülhet.” (Koselleck 2003: 167.) A funkcionalitás pedig azt jelenti, hogy a személytelen dolgoknak és viszonyoknak a *működésük és használatuk* jellege adja meg az „értelmét”. Talán ezért is van az, hogy a homo politicus sokkal inkább személyesen átélethető eseményekben értelmezi a politikát, mint egyének feletti vagy alatti struktúrákban. Ezeket leginkább külső körülménynek tekinti, amelyről természetesen van tudomása, sőt ezek bonyolult összefüggései sem teljesen ismeretlenek előtte.

A politika állapotszerű tényei ugyanis valamilyen módon egymásra épülve hoznak létre egy – a tudomány által vizsgált és konstruált – politikai szerveződést: közjogot, választási rendszert, ideológiát, adórendszert, iskolarendszert és így tovább. Ezek mindig bonyolult felépülésűek; a részek és az egészek, az elemi és az összetett vonatkozások összekapcsolódásai adják ki azt a valamit, amit például pártrendszernek nevezünk. Ezért amikor valaki arra vállalkozik, hogy leírja a magyarországi pártrendszert, akkor a ténylegesen fennálló és működő állapot *tudományos modelljét* alkotja meg. Így tett már Arisztotelész a *Politikában*, Thomas Hobbes a *Leviatánban*, vagy Martin Lipset a *The political man*-ben. A tudományos modellek alkotói mindig meg vannak győződve arról, hogy a politikai realitást *tükröző* eszmei realitás alkották meg, és ritkán teszik fel a kérdést, hogy vajon mi bizonyítja a modell igazságát. Evidenciaként kezelik a politikai közösség politikai tapasztalatait, a modell többnyire ezekből táplálkozik, s az *egész* hihetőségéből következik a részek elfogadhatósága.

Ezekben a modellekben a tények *az adott modell tényei*. Nem kitalációk, de csak az adott vonatkozásban tények. A konkrét realitás összetett struktúrájából mindig *kiemelnek* valamilyen vonatkozást, és ezekből építik fel a modellt, a kapcsolódások rendszerét, ezért a le- és az elválasztást maga a rendszer igazolja, és *vice versa*. Például az ember mint olyan a maga egyedi és konkrét valóságában sok politikai modell alapja és kiindulópontja; ezt gyakran úgy mondják, hogy a tudós és a kutató bizonyos emberfelfogás alapján építette fel a politikára vonatkozó leírását. Kérdés, hogy a *konkrét* ember milyen módon ténye a politikai állapotok és szerveződések tudományos modellálásának. Szembetűnő módon mindig csak egy adott vonatkozásban. Mondjuk, a közjog politikai embere a *jogalany*, a pártrendszeré a *párttag*, a választási rendszeré a *választópolgár*, az ideológiáé az *ideológus*, az adórendszeré az *adóalany* és így tovább, ezek mindegyike külön-külön a politikai ember egy-egy vonatkozása. Nem mondhatom tehát, hogy a politikai ember létének van valamilyen abszolút ténye s állapota, amelyre a politika „rendszereszerű működésének” egésze ráépül. Ismét csak: adott vonatkozások vannak, amelyek viszont a politika értelmezésének kontextusában tesznek szert jelentésre és jelentőségre.

5. Az esemény és struktúra viszonya

Reinhart Koselleck arra hívja fel a figyelmet, hogy az esemény és a struktúra között nincs sem szakadék, sem kizáró ellentét, hiszen kölcsönösen feltételezik egymást.²⁷ A történetek egyrészt strukturáltak: „léteznek olyan diakrón szerkezetek, amelyek eleve benne rejlenek az események folyamatában. Minden olyan történet arról tanúskodik, amelynek megvan a maga felfutása, vannak csúcs- és fordulópontjai vagy válságai, s amelynek a vége a benne résztvevők számára belátható.” (Koselleck 2003: 165.) Másrészt a struktúráknak is van időbelisége: a struktúrák a hosszú távú időszakaszok tényei, azoké, amelyek beláthatók, de nem egyedi események. Koselleck többféle módon is jelzi, hogy esemény és struktúra nem kizárják, hanem feltételezik egymást, beépülnek egymásba. Vagyis „a két sík, az események síkja és a struktúrák síkja egymásra van utalva, és egyik sem oldódik fel a másikban. Sőt, a két sík helyi értéke, egymáshoz való viszonya változik is aszerint, milyen kérdéssel fordulunk feléjük.” (Uo. 169.)

Mindennek következtében, véli Koselleck, „a gyakorlatban nem tartható az elbeszélés és a leírás közt megvont éles határ” (Koselleck 2003: 163.). Például „egy munkajogi pert felfoghatunk drámai történetként, vagyis eseményként, de közben tekinthetjük hosszú távú társadalmi, jogi vagy gazdasági körülmények, előzetes adottságok lenyomatának” (uo. 170.). Mindez előzetes álláspont kérdése, és ennek megfelelően eltérő *perspektivikus relevanciák* mutatkoznak meg a dolgokban, miközben megvannak a maguk specifikumai. Mondjuk, az „esemény egyszerre hoz többet és kevesebbet, mint ami az előzetes körülményekben benne rejlik: ebből fakad az események mindenkori meglepő újdonsága” (uo. 171.). S amikor például egy történész elbeszél egy történetet – így Hayden White –, narratívája bonyolultan felépített, strukturált történet, nem pedig szimplán ok-okozati egymásutánosság. „A történelmi narratíva – írja – nem *reprodukálja* a benne leírt eseményeket; azt mondja el, hogy mi az események értelmezésének helyes iránya.” (White 1997b: 86–87.) Ezért aztán amikor a tényterveződések időbeli és térbeli viszonyairól beszélünk, analitikus kategóriákat használunk, azaz ezek a kategóriák az elemzés és a vizsgálat eszközei, amelyek azonban magában a társadalmi praxisban együtt fordulnak elő. A régmúltról nem mondhatom persze, hogy effektív jelenvalóság, de a *tág jelenben* mindig együtt van a belátható időbeliség és a megtapasztalt állapot.

A politikai állapotot a politikai esemény statikus, lezárult tényei alkotják. Az események ugyanis dinamikusak, de egyben folyamatosan statikussá válnak: a megcselekedett tettek rögzülnek és a későbbi tettek és események szempontjából feltételként funkcionálnak. Ez általánosan így van. A helyzetben korábbi események lesznek ténynyé, mintegy megalvadnak, és ilyen módon befolyásolják a későbbi tetteket. A politikai helyzetnek nincs olyan ténye, amely ne korábbi tettek és események nyomán jött volna létre. Másrészt viszont „minden »tényt« egy implicit eseményjellegű mozgási tér vesz körül, és ez a tér teszi lehetővé, hogy másként konstituáljuk meg, mint ahogyan hagyományosan tették” (Veyne 2006: 231.). Vagyis a politikai tér sem statikus

²⁷ Peter Burke is úgy látta, hogy ezek valójában egy vizsgálati mező szélső pólusait jelentik. A vagylagosság egyébként is egy téves előfeltevésre épül, nevezetesen arra, hogy az események és a struktúrák világosan elkülöníthetők lennének, holott ez nincs így (Burke 2006).

olyan értelemben, hogy ne változna, vagy egyértelműen meghatározná, ami benne és általa történik.

Képzeljük el, mondjuk, a választópolgárt, akinek a számára egyrészt adottak a feltételek, hogy szavazatával egyik vagy másik pártot bejuttassa a parlamentbe. Úgy is, hogy *választhat*, és úgy is, hogy bizonyos *körülmények* között választhat: adott a pártlista, a választás helye és az időpontja, a szavazás módja. Ez számára adottság, amelynek elemei korábbi politikai cselekedetek eredményeként álltak elő, például a parlament törvényt alkotott a választási rendszerről, a pártok teljesítették azokat a feltételeket, amelynek eredményeként rákerültek a választási listára, a megfelelő közjogi méltóság kitűzte a választás napját. A helyzet része azonban nemcsak a korábbi tett, hanem mások aktuális cselekedete is. Például az, ahogyan a választópolgár döntését az érintettek megpróbálják befolyásolni; a választási kampányok éppen erről szólnak. Az utóbbi azt is mutatja, hogy nem mindig könnyű az esemény és a helyzet megkülönböztetése, alapvetően nézőpont kérdése ez is: egy választási kampány a kampány „munkái” szempontjából esemény, a választópolgár aspektusából viszont helyzet, hiszen adottságként élvezi vagy éppen utálja. Tehát egyrészt a választópolgár adott feltételek között szavaz. Másrészt azonban ebben a térben ő, mint Veyne is mondja, mozoghat. Találkozik valamilyen helyzeti ténnyel, például azzal, hogy egyáltalán pártokat delegálhat a törvényhozásba. Ez a tény azonban sokféle reagálást involvál. Van, aki el sem megy szavazni, aki pedig elmegy, az igen sokféle motívum alapján teszi; ugyanezt lehet elmondani arról a fontos gesztusról, hogy éppen ki melyik pártra szavaz.

Mindez vonatkozik a helyzet értelmezésére is. Az imént említett választópolgár igen differenciált értelmezését szokta adni annak, hogy valójában mit is cselekedett, s ebben az „értelmezési versenyben” a politikatudomány is nagy erőkkal vesz részt. Ha például csak a választási eredmények számait nézzük, akkor úgy tűnik, hogy nincs ennél egyértelműbb szituáció, ám az, hogy *mit jelentenek a számok*, és miért születtek meg éppen ezek a számok, nos, ez az egyik legtöbbet értelmezett és legtöbbet vitatott ténye a politikai demokráciának. És nemcsak azért, mert a hatalomra törő politikai erőknél igen fontosak ezek a számok, hiszen a politikai rekrutáció ezek mentén folyik, hanem azért is, mert a számok körül *mozgástér* van, ahol lehetőség mutatkozik az eltérő cselekvésre és a különféle értelmezésre. A politológia ebben a térben szokta előterjeszteni a maga javaslatait arról, hogy mi is történt valójában, vagy mit kellene tenni ahhoz, hogy valaki még sikerebben szerepeljen.

A struktúrák és az események, a fennálló állapotok és az időbeli lefolyások a maguk konkrétságában viszont mindig egy földrajzilag is beazonosítható térhez kötődnek, a Föld felületének egy körülhatárolható darabjához, azaz egy olyan mozgástérhez, amelyen belül egy közösség valamilyen módon megszervezi önmaga életét. Ez a *lokálitás*, amely a politika legkonkrétabb és legösszetettebb szerveződése. Több szintje van, nemcsak a helyi politikát értjük lokalitáson, hanem minden valóságos-reális konkrét feltétel- és cselekvő együttest, amelyen belül egymással érintkező cselekedetek zajlanak. Lokalitás egy falu, egy kerület, egy megye, egy régió, egy ország, egy nemzet, egy államszövetség, egy unió, sőt maga a Föld is, amennyiben keretei között *konkrét és valóságos* érintkezések és cselekedetek zajlanak. A konkrét és valóságos jelző nem az eszmei és a tárgyi megkülönböztetés mentén értelmezendő. Nem attól konkrét

és valóságos valami, mert testileg vagy kézzel fogható módon létezik. A parlamenti választásokban például nemcsak az a konkrét és valóságos, hogy egy állampolgár bemegy egy szavazófülkébe papírral és tollal a kezében, s ott egy jelet rajzol egy papírra. Tényszerűen konkrét és valóságos az egész szituáció, azzal az értelmezéssel együtt, amit a választópolgár a saját szavazásának ad a nyilvánosság szűkebb vagy tágabb fórumain. De konkrét olyan értelemben is, hogy az akció hatálya egy adott területre korlátozódik.

Más vonatkozásban ez a hely szelleme és ereje, amely talán sehol sem olyan erős, mint a politikában. Nézzük például a politikai vitákat, amelyeknek mindig is a jelen ideje és a hely határa ad értelmet, vagyis azok a valóságos és élő szereplők, akik folytatják, nem pedig valami absztrakt filozófiai vagy politikai elv. Természetesen egy elemző adhat elvont értelmet egy vitának, de súlyosan elvételi a tárgyat, ha abszolút mást lát itt, mint maguk a politikai szereplők. A politika még filozófiai absztrakciónak is menthetetlenül egy adott lokalitáshoz van kötve. A vitákat természetesen le lehet írni vagy lehet rögzíteni és meg lehet őrizni a történelem számára, ám empirikusan sohasem az örökkévalóságnak szólnak, mint az író, a költő vagy a festő „írásai”.

A politizáló ember és a politikus tevékenysége inkább az előadóművész, a színész munkájához hasonlít. A jelen varázsa alatt áll, és a kortársakhoz, sőt a nézőkhöz szól. Idézve az ismert szóképet: a politika, vagyis a zajló történelem az élet színpada, ahol az emberek – mint Karl Marx mondta – szerzői és szereplői saját drámájuknak. A távoli utód és a messzi idegen sokszor nem is érti, hogy miről folyt vagy folyik a szó, hiszen egy-egy politikai vita jelentősége és értelme elenyészik az idővel, vagy már-már érthetetlen, ha más térből szemlélik. Pusztá absztrakttá válik. Talán ezért szeretjük hallgatni a *tudósítókat*, akik tőlünk mentek el az idegen területre, és beszámolnak nekünk arról, ami ott történik, vagy a *szakértőket*, akik foglalkozásuk folytán jól ismerik az idegen politikai közösség életét, s közvetítik és lefordítják számunkra ezeket a távoli törekvéseket és megnyilatkozásokat.

VII. fejezet

LEHETŐSÉG ÉS SZÜKSÉGSZERŰSÉG
A POLITIKÁBAN

1. A lehetőség megismerésének nehézségei

Vajon mit ismerünk meg a politikát tudományosan tanulmányozva? A tények közötti *szükségszerű összefüggéseket* – hangzik az obligát válasz, hiszen a politológia tudomány, amelynek az a feladata, hogy tárgyának szükségszerű összefüggéseit (struktúráit és törvényeit) felkutassa. Ebben a fejezetben meg fogjuk vizsgálni, hogy a gyakran evidenciaként kezelt állítás igencsak problémás, mert olyan tulajdonságot ruház rá vizsgálata tárgyára, amellyel az nem rendelkezik.

A politikatudomány kialakulása óta döntően a szükségszerűségek tudománya kívánt és kíván lenni. A század elején kibontakozó politikatudomány a pozitivista szemléletű természettudomány sikereinek bűvöletében a politikai valóság „természetismerete” kívánt lenni. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy a születő társadalomtudományok általában is ilyenek voltak.) Ideája szerint a politikai praxis lehet ugyan művészi jellegű, a politika valósága pedig esetleges és zavaros, de a tudomány attól tudomány, hogy művelője képes felmutatni az esetlegességben a szükségszerűt, az érdekek vezérelte zűrzavaros tetteket irányító átfogó törvényt vagy éppen a cselekedetek cáfolhatatlan determinánsait és okait. Vagyis a politikával foglalkozó 20. századi tanok, néhány kivételtől eltekintve, szisztematikusan mellőzték a lehetőség és a tudomány adekvát viszonyát, a kettő kölcsönös *elméleti* feltételezettségét.

Márpedig *politika ott van, ahol lehetőségek vannak*, s ezt az elementáris adottságot a politikatudomány önmagára nézve nem semmisítheti meg. Ha a közös ügyek alakításában tehetőségünk nem lenne más, mint „a felismert szükség szerint való cselekvés” – ahogyan ezt sok tiszteletre méltó gondolkodó vélte –, akkor olyan társadalomban élnénk, amely uralhatatlan természeti erők befolyása alatt áll. Ennél pontosabb eligazítást nyújt a tárgyban egy másik ismert megállapítás, amely szerint „a politika a lehetőségek művészete”. A mondást Otto von Bismarcktól eredeztetik. Mindenesetre bizonyos, hogy egy interjúban, mintegy 150 éve, kijelentette: „Die Politik ist die Lehre von Möglichkeiten.”²⁸ Érdekes azonban figyelniük az eredeti mondatban szereplő „Lehre” szóra, amely elsősorban tant és tanítást jelent, vagyis nem művészetet („Kunst”), ahogyan többnyire fordítják. Jóllehet a „Kunst”, akárcsak az „ars” és a „techné”, nem egyszerűen képzőművészetet jelent, hanem olyasfajta gyakorlati tudást, képzettséget is, amely itt a politika praktikus oldalát emeli ki, s a „Lehre” szó sem mindig elvont értelemben tan vagy tudomány, hanem ismeretek megszerzése és

²⁸ Otto von Bismarck: Gespräch mit dem Journalisten Friedrich Meyer von Waldeck am 11 August 1867 in Berlin. In *Gesammelte Werke*. 7. Bd. Hrsg. W. Andreas. Berlin, 1924, Stollberg Verlag, 222. p.

átadása, akár gyakorlatban is. Akár művészet, akár tan, azt leszögezhetjük, hogy a politika sem gyakorlatként, sem a róla szóló tudományos tudásként nem nélkülözi a *lehetőség* inkorporálását.

A politikatudomány súlyos kategóriahibát vét, ha a tárgyát dominánsan olyan tudományos *szemlélet és eszközrendszer* alapján igyekszik birtokba venni, amely az embertől független természet és a már nem változó múlt megismerése során alakult ki. Ugyanis ezek középpontjában az a törekvés áll, hogy az értelmező szubjektivitást ki kell iktatni a létből: az érvényes magyarázathoz zárójelbe kell tenni mind a politikai ember bizonytalan cselekedeteit, mind az értelmezői szubjektivitást, mert a politika tudományos törvényei nem függhetnek az esetleges tettektől, a rá vonatkozó tudás pedig attól a személytől, aki mondja. Kritikai élel fogalmazva: „Mind a voluntarizmus, mind a determinizmus osztozik abban az alapvető tévképzetben, hogy a cselekvés külsőleg meghatározott, mégpedig vagy az akarat, vagy determinisztikus kategóriák (pl. osztály, kultúra, nemzet) által. Ebben a kontextusban természetesen minden, ami esetleges, megjósolhatatlan vagy ellenőrizhetetlen, irrelevánssá válik.” (Carver–Hyvärinen 1997: 6.)

Ezzel szemben sem az esetlegesség, sem a lehetőségesség nem hiba, hanem politikai realitás, sőt a magán- és közéletét alakító ember kategóriális jó barátja: a cselekvés tere és a gondolkodás lehetőségének egyik fontos feltétele. Ha pedig politika ott van, ahol lehetőség és esetlegesség van, akkor tudományosan csak olyan szemlélettel ismerhető meg és olyan kategóriákkal írható le, amely *adekvát* ezzel a szituációval, semmi esetre sem az ezt kifejezetten eliminálni igyekvő tudományos szemlélet és fogalomkészlet birtokában.

Előljáróban fontos leszögezni, hogy a lehetőség *nem a véletlen* szinonimája vagy alesete. Ugyanis a szükségszerűség hívei szerint a feltétlen létezés hiánya esetlegessé és kiszámíthatatlanná teszi az életünket, ezért aki lemond a szükségszerű összefüggések elismeréséről és feltárásáról, az a véletlen uralta káosz előtt nyitja meg az utat. Ez természetesen nincs így. Ha kategóriálisan kívánjuk elhelyezni a lehetőséget, akkor azt tudjuk mondani, hogy ez a könyörtelen szükségszerűség és a bármi megtehető közötti közép kategóriája, ami egyszerre tartalmazza a determináltságot és a szabadságot; választhatok és cselekedhetek szabadon, de nem bármit és bárhogy, hanem adott *keretek között*; éppen erről fog szólni a következő nagy rész. Amit viszont már kiválasztottam és megtettem, enyém lesz, megmásíthatatlanul múltam részévé válik, amely egyben újabb lehetőségeket teremt, és új határokat jelöl ki tetteim számára. A véletlen ott bukkan fel, ahol valamit szükségszerűnek (vagy inkább szükségszerűen lehetségesnek) gondolok el, ezért is a cselekvő ember szempontjából a véletlen elsősorban állandó készenlétet jelent, hiszen a véletlen *váratlan*. Konkrétan nem is lehet készülni rá, a véletlen fogadásának készsége inkább készenlétet jelent. El lehet gondolni, hogy adott szituációban mi minden eshetne meg (erről szólnak például a politikai forgatókönyvek), de amikor ott van az, amire nem számítottunk vagy csak többé-kevésbé számítottunk, ami lehet sorscapás vagy nagy szerencse, és sok minden a kettő között, akkor a dolog azon múlik, hogy az ember mit tud kezdeni vele. Egy azonban bizonyos: a váratlanul megjelent véletlen életünk újabb lehetősége, amivel vagy tudunk sáfárkodni, vagy nem.

Minderre természetesen lehet azt válaszolni, hogy az élet esetlegességei és véletlenjei a tudományra nem vonatkoznak. A tudományt éppen azt teszi fontos instan-

ciává, hogy kimutatja a véletlen megjelenését szervező rendet, a lehetőséget uraló szükségszerűséget. Mélyen a felszín alatt vagy jóval felette. Ami talán rendjén való is lenne, ha ez esetben nem az történné, hogy a szükségszerű rend tudományos képviselője nem tartaná az élet esetlegességét *zavaró* tényezőnek, olyan állapotnak, amin illő felülemelkedni. És ez már valóban kategóriahiba, hiszen az illető elvétí tárgyát, sőt személyesen ő akarja a politika értelmét meghatározni. Úgy vélem, a diszkurzív politikatudomány, mivel elméleti pozícióként fogadja be a lehetőséget a politika szférájába, megszünteti ezt a hibát.

2. Arisztotelész a politika esetleges természetéről

Arisztotelész szerint a létező dolgok azért léteznek, mert létrejöttük *lehetséges*. Ugyanakkor a lehetőségesség összetett állapotot jelöl: vannak *szükségszerűen* és vannak *esetlegesen* (véletlenül) létrejövő dolgok. Szükségszerű az, ami bizonyos feltételek esetén mindenképpen bekövetkezik és létrejön, azaz másként nem történhet és nem állhat fenn. Az esetlegeset vagy véletlent pedig kétféleképpen szoktuk érteni, írja. Olyanként, ami valószínűen van vagy ami határozatlanul van: „egyszer azt értjük alatta, ami többnyire van, de mégsem szükségszerű; pl. hogy az ember őszül, vagy hogy nő [...], máskor pedig azt, ami határozatlan, ami lehet így is meg nem így is; pl. hogy az élőlény jár, vagy hogy az élőlény járása közben földrengés van” (Arisztotelész 1979: 176–177.). Az világos, hogy miként jönnek létre a szükségszerűen létező dolgok, de mi a helyzet az esetleges dolgokkal? Azaz, mi a *véletlen*, amit Arisztotelész nem tekint meghatározatlanságnak? Odo Marquard kommentárja szerint: „Véletlenek azáltal szülehetnek – és ezt is Arisztotelész ismerte fel először –, hogy a determináció egymástól független láncolatai váratlanul egymásba gabalyodnak. Valaki elás valami kincset, hogy elrejtse; valaki más pedig gödröt ás, hogy fát ültessen: »ez merő véletlen, mármint hogy az ember gödröt ás, és közben kincse bukkan«. [Arisztotelész: *Metafizika* 30: 1025a].” (Marquard 2001: 321.)

Arisztotelész tehát világos különbséget tesz szükségszerűen és esetlegesen bekövetkező események és ilyen módon létrejött dolgok között. Ugyanakkor a szükségszerű és az esetleges is *lehetséges*, nem pedig lehetetlen valóságot jelöl. Ami lehetetlen, az se nem szükségszerű, se nem esetleges. Azt is mondhatjuk, hogy Arisztotelész szerint kétféle lehetséges létrejövetel és állapot van: a szükségszerű és az esetleges. Ugyanakkor a szükségszerű csak egyféleképpen történhet meg, hiszen azért szükségszerű, az esetleges viszont nem egyértelműen és egyféleképpen való történést s állapotot jelöl. Arisztotelész kétféle esetlegességet nevez meg. Az egyik az, ami nem szükségszerű ugyan, de *többnyire* mégis bekövetkezik; példája szerint ilyen az emberek megöszülése. A másik pedig az, ami nem lehetetlen ugyan, de *ritkán* mégis bekövetkezik; példája szerint ilyen az, amikor járás közben egyszer csak elkezd a föld rengeni az ember talpa alatt. A kettő között nyilván nem minőségi, hanem mennyiségi különbség van: az előbbi létrejöttének nagyobb a *valószínűsége*.

Létezik azonban olyan esetleges – erről a *Metafizikában* ír –, aminek a létrejötte a legkevésbé valószínű, mégis bekövetkezik: ez a véletlen. Ezek szerint a lehetségesnek két végpontja van: a szükségszerű és a véletlen. A lehetséges ellenkategóriája tehát nem a szükségszerűség, hanem a *lehetetlen*. A létrejövő dolgok létrejötte ritkán

szükségszerűen az, ami konkrétan létrejön, ám a lehetetlen soha nem jön létre. De mind a szükségszerű, mind a lehetetlen a lehetségeshez képest nyer értelmet, azaz a lehetséges bizonyos *határokat* jelöl ki, a megvalósulás ezek között a határok között mozog. Ez azt jelzi, hogy a lehetséges tartományán belül *fokozatok* vannak, amelyek közül Arisztotelész hármat jelölt meg, de nyilván lehetséges több is. A három viszont fontos csomópont: vannak nagy, vannak közepes és vannak kis valószínűséggel realizálódó lehetőségek.

A *valószínű* kategóriája azonban már átvezet bennünket az ember világába, konkrétan a retorikán keresztül a politika szférájába. Arisztotelész ugyanis ezeket a lételméleti kategóriákat kapcsolatba hozza az ember politikai valóságával és cselekedeteivel, valamint a politika megismerésével. A politikát ugyanis kontingens (másként is lehetséges) realitásnak tekintette, amely elsősorban a közéleti-közösségi gondolkodásban, azaz a retorikában manifesztálódik.

Arisztotelész számára egyértelmű, hogy a politika *esetleges és valószínű valóság*, amit sem erőszakkal, sem tervezéssel, sem tudománnyal nem lehet másmilyenné tenni. A politika ugyanis praxis, másképpen a közösség ügyeinek közös intézése. Márpedig egy ilyen praxis esetlegességekkel terhes, és az ember ezek felismerése s kedvező alakítása révén tudja a közös ügyeket jól intézni, s mindezt helyesen értelmezni. A politikát ugyanis sohasem a szükségszerűség, hanem a lehetőség uralja, illetve az elkerülhetetlennek tekintett szükségszerűség is csak a lehetőségesség egyik aloscsoportja.

Arisztotelész *Retorikáján* végigvonul az a gondolat, hogy a politizáló ember egyrészt a lehetőségek megismerésével foglalkozik, ennek nyomán a választással, és azzal, hogy miként tudja ezeket másokkal is megértetni. Ennek megfelelően a *Retorikában* a politika mint a lehetőségek világa jelenik meg, amelyben az ember szüntelenül két dologgal szembesül: azzal, ami lehetséges és kívánatos, és azzal, ami lehetséges, de nem kívánatos. A *Retorikát* olvasva egészen feltűnő, hogy Arisztotelész leírása szerint a közélet ügyeibe bonyolódott ember gondolkodásából mennyire hiányzik a szükségszerűség.

„Csak olyan esetekben tanácskozunk, amelyek kétféleképpen foghatók fel: Azokról a dolgokról, amelyek másként nem lehetnek, nincsenek és nem lesznek, senki sem tanácskozik, ha helyesen értelmezi őket, mert nincs választási lehetőség” – írja (Arisztotelész 1999: 1357a). Általánosan szólva: „ha lehetséges, hogy egy ember egészséges legyen, az is lehetséges, hogy megbetegedjen. [...] És ha a nehezebb lehetséges, akkor a könnyebb is lehetséges. És ha valami létrejöhet szépnek és kiválónak, akkor általában is létrejöhet. Mert nehezebb szép házat építeni, mint házat építeni. És aminek lehet kezdete, annak vége is lehet.” (Uo. 1392a.) Mindez, még világosabban, a cselekedetekre vonatkoztatva: „a legtöbb dolog, amit vizsgálunk, és amiről ítéletet mondunk, másképp is lehet; ugyanis arról tanácskozunk és azt vizsgáljuk, amire cselekedeteink irányulnak: a cselekedetek viszont mind ilyen természetűek, és közülük – hogy úgy mondjam – egyik sem szükségszerű” (uo. 1357a).

A politika terepe tehát nem a szükségszerűen egyértelmű dolgok világa, és persze nem is lehetetlen valóság. „Semmiféle lehetetlen nem létezhet és nem kezdődhet” – szögezi le Arisztotelész (uo. 1392a.). Vagyis a politika a lehetőségek terében létezik, márpedig a lehetséges valóság a megismerés és a cselekvés oldaláról a valószínűséget involválja. A cselekvő ember ugyanis arra kíváncsi, hogy az egyes bekövetkezéseknek

mi a valószínűség, vagyis az adott dolog hol helyezkedik el a szükségszerűség és a véletlen közötti mezőben. Arisztotelész szerint: „Valószínű az, ami gyakran megtörténik; azonban nem egyszerűen ez, ahogyan sokan meghatározzák, hanem az, ami másképpen is lehetséges.” (Uo. 1357b.) Úgy is mondhatjuk, hogy az ember a politikában mindig valószínűségekkel dolgozik. Azzal számol, hogy mi az, ami nagy valószínűséggel megtörténhet, ám, mint Arisztotelész figyelmeztet bennünket, a valószínűnek vélt történés lehetne másképpen is. Ennek felfogása és megértése nem igényel különös képességet – véli Arisztotelész –, hiszen a valóságot és a valószínűt ugyanaz a képesség ragadja meg. Mindenesetre a politika a lehetőség és a valószínűség közegeiben él és létezik, még akkor is, ha újra és újra kísérleteket teszünk az ezzel járó politikai esetlegesség felszámolására.

3. Max Weber a politikai kontingenciáról

Kari Palonen 1998-ban publikált egy figyelemre méltó könyvet a Max Weber-i életműről, amelyben azt vizsgálta meg, hogy Weber munkásságában milyen helyet foglal el a politikai valóság lehetséges valóságként való értelmezése (Palonen, K. 1998). Mint az ismert, bár nem általánosan, Weber több írásában is elemezte a politikai cselekedetek lehetőségtermészetét, azaz a politikát lehetséges valóságként írta le. Egy későbbi tanulmányában Palonen azt mondja erről: „A weberi elmélet keretei között a lehetőség (Möglichkeit) sokkal reálisabb létezőnek tűnik, mint a valóság (Wirklichkeit). Ezen felfogás szerint a valóság csak korlátozott elképzelés egy olyan realitásról, amelyet sohasem lehet kimerítően megragadni. A cselekvő egyén tapasztalata szerint viszont a lehetőség valami nagyon is valóságos létező, mégpedig a cselekvésben lévő esélyként, valamint a cselekedet mellékhatásaként, amit az egyénnek mindig figyelembe kell vennie.” (Palonen, K. 1999: 536.) Ehhez hozzátenném azt, amiről korábban már esett szó; Weber a társadalomtudomány feladatát is abban látta, hogy a kutató a valóság kimeríthetetlen gazdagságából *kiemel* egy fontosnak vélt összefüggést, és ennek sajátosságait írja le. Azaz csak dogmatikus pozíció alapján gondolhatjuk, hogy a tudomány *a mindent és a végérvényeset* ragadta meg; valójában a tudományos tevékenység is csak egy lehetőséget mutat fel, más lehetőségek mellett (Weber 1970).

Weber számára nem volt kétséges, hogy a bürokratizálódás korában él. Olyannyira nem, hogy a bürokratikus államszerveződés és társadalomirányítás egyik első leírója volt. Miféle lehetőséget hordoz azonban egy bürokratikusan szerveződő politikai valóság? – kérdezhetjük. A bürokrácia szigorú kötöttségeivel és előírásaival, formalizált szabályrendszerével, hivatalnokaival nem éppen a politikai sokféleség ellen hat? Nos, Weber ebből a szempontból különbséget tett a *szerencse* és a *lehetőség* között. Munkáiban azt hangsúlyozta, hogy a bürokratikus-jogi szisztéma államigazgatási kiépülése nem a politika lehetőségtermészetét szünteti meg, hanem *Fortunát* igyekszik száműzni a közéletből, de legalábbis minimalizálni a szerepét. A bürokrácia ebből a szempontból azt jelenti csak, hogy ha az állampolgár (ügyfél) bizonyos feltételeket teljesít vagy ilyennel rendelkezik, akkor bizonyos dolgok kiszámíthatóan elintézteté tehetők, bizonyos eljárásra és eredményre bizton számíthat. A politika attól még nem lesz a könyörtelen sorszerűség világa, ha az állampolgár már nem egy monarcha ön-

kényétől, hanem a bürokratikus szervezett hivataltól függ: ezek külön-külön és együttesen sem szüntetik meg a politikai kontingenciát.

Weber elméletében a cselekvés, különösképpen a politikai cselekvés, egyrészt nem predeterminált, hanem *nyitott*, másrészt következményei nem láthatók előre, hiszen mindig van kiszámíthatatlan *mellékhatása*. A nyitottság és a mellékhatás a weberi cselekvésemélet azon kategóriái, amelyek a politikai cselekvés viszonylag szabad és felelősséggel járó természetére irányítják a figyelmet. „A weberi elméleti horizont keretei között a szabadság a lehetséges cselekedet, különösképpen a politikai cselekedet, háromféle módjára vonatkozik. Az első az »elégészes alapok« hiánya, mármint olyan értelemben, hogy a cselekvő személynek elégészes alap nélkül kell cselekvési irányt és módot választania. A második a cselekvés »törekenysége«, ha nem éppen hiábavalósága, mármint olyan értelemben, hogy a kiválasztott tervet egyesek vélhetően elutasítják vagy értelmüket megváltoztatják. A kontextusban megvalósuló tett mellékhatásából az is következik, hogy a korábbi választásokat köteleességszerűen felül kell vizsgálni – ennek a lehetősége egyébként is adott. A harmadik a tény, hogy a cselekvésben mindig adott, a különböző akciókban mindig van olyan operatív szereplő, aki, amikor cselekszik, érthetővé teszi a cselekedetek különböző sanszait és mellékhatásait. Összességében ez a felfogás a situációk konstitutív aspektusainak használatát, mások cselekedeteinek stratégiai elemeit és a lehetőségek történeti konstellációját hangsúlyozza.” (Palonen 1998: 537.)

Mondhatjuk tehát, hogy Max Weber cselekvésemlete a lehetőség és a szabadság körül forog, a kettő kölcsönös feltételezettségét vallja. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a politikában mindössze egyetlen kényszer vagy szükségszerűség van: *maga a cselekvés*, amely bizonyos helyzetekben a nem-cselekvés cselekvését is jelentheti. A cselekvés konkrét megvalósulása és formája azonban már nem áll a szükségszerűség hatálya alatt. Az elégészes alapok hiánya, a tettek törekenysége és értelmezése, avagy a politikai helyzet alakításának képessége, a szereplők kölcsönös egymásrautaltsága és a lehetőségek történeti egyedisége arra utal, hogy a politika lényege szerint az ember egyik döntő *lehetőségzférája*. Webertől ezért azt lehet megtanulni, hogy „valamit mindig tehetünk”. A politika talán nem is más, mint ezeknek a lehetőségeknek a feltárása, használata és alakítása, a politikatudomány pedig – legalábbis ebben a vonatkozásban – olyan instancia, amelyben ez a vonás tudományosan is megragadható. Azaz mindig cselekedhetünk másként is. Százszázalékos eredményre azonban nem érdemes számítani, hiszen ez a legritkább esetben következik be. Nem beszélve arról a nyilvánvaló tényről, hogy a politika „többszereplős dráma”, ahol hívek és szövetségesek, ellenségek és ellenfelek, valamint további más státusú politikai szereplők cselekszenek, velünk együtt. A tudomány ezért súlyosan elvétí tárgyát, ha mindezt objektív struktúrák és szükségszerű törvényszerűségek világára redukálja.

Amikor Weber a *politikus* figuráját elemzi, különösen hangsúlyozza a cselekedetek lehetőségtermészetét. A politikust, bármely típusát vizsgálja is, olyan személynek tekinti, aki másképpen is cselekedhetne, mint ahogyan éppen cselekszik. Mindenekelőtt kiemeli a felelősségét, hiszen helyzeténél fogva olyan ember, „aki a történelem menetébe beavatkozhat” (Weber 1989: 65.). Ennek megfelelően három tulajdonságát tartja döntőnek: *ügyszeretet, felelősségérzet és arányérzék*. Az ügyszeretet szenvedélyes elkötelezettséget jelent, de a jó politikus nem hebehurgya – emeli ki Weber –, nem ragadják el szenvedélyei, hanem „ésszel él”, azaz mérlegeli a körülményeket, a fennálló kényszereket és lehetőségeket, amit csak úgy érhet el, ha képes a dolgokat

bizonyos távolságból szemlélni, és képes mérlegelni. A mérlegelés a felelősségérzet legfőbb jele, amihez viszont bizonyos szenvtelen távolságtartás szükségeltetik. „A »távolságtartás hiánya« minden politikus számára az egyik legsúlyosabb bűn.” (Uo. 66.) A mindent egyből tudó, meddő izgalmi állapotban lévő személy, szerinte, legfeljebb politikai dilettáns. Az arányérzék pedig azzal függ össze, hogy a politikus miként képes a cselekedetek és a körülmények különböző feltételeit és hatásait számba venni. A politikusnak azt is tudnia kell – írja Weber –, hogy „a politikai cselekvés végeredménye gyakran, illetve inkább rendszeresen, igencsak fonák, sőt gyakran paradox viszonyban áll eredeti értelmével” (uo. 68.). Ez a tény egyértelművé teszi, hogy a politikusnak olyan jövőbeli lehetőséggel is számolnia kell, amire esetleg mások nem gondolnak. Továbbá tisztába kell lennie azzal, hogy a politikai intézkedések eltérő módon érintik a társadalom különböző rétegeit. Ebből adódóan kellő arányérzék és mérlegelőképesség nélkül a politikus nem tud eredményesen működni, azaz nem tudja a kínálózkodó kedvező lehetőségeket kihasználni.

4. Lehetőség a történelemben

Közismert, hogy a jelen egyszer múlttá válik, ezért az éppen aktuális jelen egy majdani jövő jelene szempontjából múltnak fog számítani, a számunkra adott múlt pedig a korabeli emberek akkori jelenbeli életét jelentette. A mindenkori történelem tehát egyszer politika volt, a politika pedig egyszer történelemmé változik; történelem és politika folyamatosan átmennek egymásba. Természetesen nem mindegy, hogy az ember mikor és hol él, de a történelem és a politika szereplői nem minőségileg, hanem időbeli helyzetük okán különböznek egymástól. Ennek ellenére makacsul tartja magát a felfogás, amely a múlt és a jelen embere között radikális különbséget konstituál. A diszkontinuitást tételező nézetek középpontjában az a felfogás áll, amely a lehetőséget *kiiktatja* a múltbeli társadalom és a politika vizsgálatából. A következőkben két olyan tudós kutató felfogását fogjuk megnézni – az egyik Paul Ricœur, a másik Reinhart Koselleck –, akiket komolyan foglalkoztatott a lehetőség múltbeli jelenléte.

Paul Ricœur írja, hogy „hosszánk hasonlóan a múlt emberei vissza- és előrepillantásra képes szubjektumok voltak” (Ricœur 1999: 62.). Ez akár magától értetődőnek is tekinthető, hiszen ki vonná kétségbe, hogy a közeli és távoli múlt emberei is gondolkodtak saját jövőjükön, hogy jelenük különböző választásokat és cselekvési lehetőségeket kínált számukra, amelyekhez remények és várankozások társultak. Ennek a magától értetődő ténynek azonban, figyelmezteti olvasóit Ricœur, figyelemre méltó történelem- és politikaismereti konzekvenciái vannak. „Tudni, hogy a múlt emberei elvárásokat – kívánságokat, jóslatokat, aggályokat és szándékokat – juttattak kifejezésre, annyit jelent, hogy feltörjük a történelmi determinizmust, és visszapillantva ismét kontingenciát viszünk a történelembé.” (Uo.)

A múlt értelmezéséhez használt kontingencia vagy lehetőség azonban már egyáltalán nem olyan magától értetődő, mint az, hogy a múlt egykor jelennek számított. Erősen tartja magát ugyanis az az idea, hogy a lehetőség csak a jelen és a jövő minősége, a múlt megtörtént és lezárult, ezért ami nem történt meg, az nem része a történelemnek, populárisan szólva, a múltra vonatkozóan a „mi lett volna ha?”

teljességgel értelmetlen kérdés.²⁹ A történettudománynak ezért az a feladata, hogy feltárja, számba vegye és értelmezze a lezajlott eseményeket, az effektíve megtörtént dolgokat. Vajon mi a probléma ezzel a felfogással, hiszen a múlt megtörtént események, lezárult folyamatok tárháza, amit illendő az új nemzedékeknek megismerni? A probléma gyökere az, hogy a történelem csak *egy vonatkozásban* ilyen, s erről nem illendő megfélekezni. A történelem kétségtelenül megtörtént és lezárult eseményeket tartalmaz, ám az nem vitatható, hogy az események esetenként követhettek volna más menetet, születhettek volna más történelmi tények. Azaz a történelemnek része a lehetőségek gazdag világa, akkor is, ha ezeknek a lehetőségeknek csak egy része valósult meg. Ezért aztán Ricœur szép metaforája szerint: „A történetst a múlt embereitől elválasztó időtér *teljesületlen ígéretek temetője* is.” (Ricœur 1999: 63.; kiemelés Sz. M.)

A kérdésünk ezek után csak annyi, hogy vajon miért nem része a történelemnek a meg nem valósult lehetőségek valósága, a „teljesületlen ígéretek temetője”? Még azt sem lehet mondani, hogy ezeknek nincs nyoma. Ahogy csontjainkat a temetők, úgy őrzik a különböző dokumentumok, archívumok és levéltárak a korabeli emberek meg nem valósult álmait, elképzeléseit és ideáit. Ráadásul az sem igaz, hogy a történettudományi munkákból teljesen hiányzik a meg nem valósult lehetőségek felidézése. Elegendő kézbe venni szinte bármely historiográfiai munkát, fogunk találni benne olyan részeket, ahol a szerző a korabeli gondolkodó-cselekvő emberek küzdelmeit bemutatva érzékelteti a lehetőségeket, amelyek között az emberek annak idején választhattak, ezért aztán vélhetően kevesen gondolták azt, hogy ami végül is nem valósult meg, az teljesen ostobaság vagy lehetetlenség lett volna. Elemi tapasztalataink szerint a történelem alternatívák között halad előre. Akkor vajon miért az értetlenkedés és a tárgyiság kultusza? Valószínűleg Gadamernek van igaza; a történetírás és a társadalomtudományok oly erősen a matematizált objektív természetismeret szemléletének uralma alatt állnak, hogy szégyellik, mert tudománytalannak vélik, a lehetőség tudományos beemelését a realitás birodalmába.

Természetesen nem a történész és a politikatudós feladata, hogy aktualizálja a múltbeli ígéretek és vágyakat. A történelem szakembereitől az várható el – s ez persze nem kevés –, hogy ne iktassa ki ezeket a múlt valóságából, hiszen egykor részei voltak az emberek életének. Nyilván ezt nehezebb rekonstruálni, mint a lezajlott

²⁹ 2006. július 23-án reggel hallottam a következő mondatokat a magyar televízióban, pontosabban az MTV-ben évek óta futó reggeli beszélgetős műsorban, a *Nap-keltében*. A riporteri mondatok olyan jellegzetesek és olyan bumfordiak voltak, hogy szinte elakadt a lélegzetem, és igyekeztem gyorsan lejegyezni a hallottakat. A műsor vendége egy híres humorista páros egyik tagja volt, a duó akkortájt ünnepelte megalakulása kerek évfordulóját. A riporter a következő mondatokkal vezette be a beszélgetést: „Tudom, hogy a ha-val kezdődő mondatok üldözendők és az égvilágon semmi értelmük nincs, de én most mégis megkérdézem tőled, mi lett volna veletek, ha nem találkoztok, ha nem kezdtek el együtt dolgozni.” Két dolog büvölt el. Egyrészt a fontoskodó riporter pontosan mondta fel azt a tant, amit az iskolákban szellemi nádpálcával vernek a diákok fejébe: a történelem a tények világa, nem pedig a véleményeké és a kitalálásoké, vagyis a „ha”-val kezdődő mondatoké. Másrészt képtelen volt ellenállni a kísértésnek, és csak feltette a tilalmazott kérdést: „mi lett volna, ha nem találkoztok?”. Mire a műsor vendége hosszan beszélt arról, hogy mi módon lettek így együtt mások és talán érdekesebbek is, mintha külön-külön próbálkoztak volna karriert csinálni. A riporter ezek után boldogan veregette meg saját vállát: mégsem tökéletesen értelmetlent kérdeztem. Mintegy üzenete nekem: tudod, kedves néző, olyan ez a „mi lett volna, ha?” kérdés, mint a szex; ha tiltják is, de édes, és csak bátran.

eseményeket, de a kutatói kényelem talán mégsem lehet történelemszemléleti elv. Ha tanulni szeretnénk a múltból, akkor különösképpen fontos tudni, hogy elődeink előtt milyen lehetőségek álltak egy-egy szituációban. Például mi az, és mi okból, amit sokan szerettek volna elérni, mégsem történt meg. Úgy vélem, sokkal többet lehet tanulni a történelmi lehetőségek rekonstruálásából, mint a történelmi menetrendekből. A történelem tanulsága ugyanis nem lecke, amit pontosan fel kell mondanunk, aztán pedig „leutánozni”, hanem megszólítás és érintettség, ami önálló gondolkodást és cselekvést involvál. A menetrend ismételésre, a lehetőség kreativitásra ösztönöz. Arra, amit Ricœur úgy fogalmaz meg, hogy a történelmi lehetőségek szemlélete nyomán módunk van felkelteni és újraéleszteni a be nem vált reményeket, mert esetleg már tudjuk, hogy egykor miért haltak el (Ricœur 1999: 63.).

Kétségtelenül a múlt azért múlt, mert már megtörtént, azaz ami lezajlott, az már nem történhet meg másképpen. Ez a trivialitás azonban csak azt jelenti, hogy a történesek menete lezárult, de semmiképpen sem jelenti azt, hogy az utókor csak egyféleképpen beszélhet és írhat ezekről a megtörtént eseményekről. Ha mindenki abszolúte csak a megtörténteket akarja rekonstruálni, ráadásul – Tacitusszal szólva – *sine ira et studio*, akkor is réseket és eltéréseket fogunk találni a leírásokban, hiszen a megtörtént események feltárásában különbségek adódhatnak, és a leírás nézőpontjai is különbözhetnek egymástól. (Zárójelben megjegyzem, hogy a szándékos történelemhamisítás morális és nem megismerési probléma, ezért itt ezzel nemigen kell foglalkoznunk.)

Ricœur azonban egy lépéssel ennél is tovább megy. Azt írja: „A múltat, mondják, már nem lehet megváltoztatni, ennyiben szilárd szerkezete van. Ezzel szemben a jövő bizonytalan, nyitott, és ennyiben nincs szilárd szerkezete. Ez az ellentmondás azonban csak látszólagos. Hiszen akkor is, ha a tények kitörölhetetlenek, ha az ember nem csinálhatja vissza, amit tett, és nem teheti meg nem történtté, ami megtörtént, mégis, annak az *értelme*, ami történt, nem egyszer s mindenkorra szilárdan adott.” (Ricœur 1999: 61.) Vagyis, véli Ricœur, az ember a *múlt értelmezésével beleavatkozik a múltba*. Nem az eseményeket változtatja meg, hanem az események *értelmét*, ezáltal azonban a múlt is megváltozik, legalábbis az, ahogyan az számunkra adottá válik.

Példája a múlt bűneihez való viszony: „egy múltbeli bűn terhe is súlyosbodhat vagy enyhülhet attól függően, hogy a bűnöst fogva tartja-e a vád visszafordíthatatlanságának fájdalmas érzésében, vagy a *megbocsátás* nyitva tartja számára a feloldozás perspektíváját, ami felér azzal, hogy megváltozik a múlt *értelme*. Ezt a jelenséget, amikor nemcsak a pusztá elbeszélést, hanem annak erkölcsi tartalmát is újraértelmezik, úgy ragadhatjuk meg, mint a jövőelvárás visszahatását a múlt felfogására.” (Ricœur 1999: 61.) Amihez csak annyi tennék hozzá, hogy ha ez így van, akkor ez nemcsak a morális tartalmakra igaz, hanem másra is. Igaz ugyan, hogy sohasem tehetjük meg nem történtté azt, ami megtörtént, de elvárásaink utólag módosítják a megtörténtek értelmét. A történelem nemcsak egyes szituációkban hordoz tehát lehetőségeket, hanem egyetemlegesen is: a történelem adekvát megismerése a mindenkori élők számára a jelenről és a jövőről való gondolkodás tárháza és nagy *lehetősége*.

Ricœur azt írta, hogy a múlt a „teljesületlen ígérek temetője”. Reinhart Koselleck szerint pedig a történelemnek része az is, ami egykor reális lehetőség volt, de tárgyiilag mégsem valósult meg. Egy különös kifejezést vezet be a jelenség megnevezésére:

vergangene Zukunft, vagyis *elmúlt jövő*. A jelzős összetételben feszültség van a kifejezés két eleme között: a jövő ugyanis mindig lesz, nem pedig volt. Vajon milyen jövő tehát az, amely már elmúlt? A paradox elnevezés azonban jól kifejezi, hogy Koselleck – hermeneutikai pozíciójából adódóan – a történelem értelmezéséből nem kívánja kiiktatni a lehetőségeket, vagy ahogyan ő mondja, a várakozási horizontokat, egyszerűen szólva a jövőt, hiszen a múltban mindig benne van az is, ami ott és akkor nem realizálódik. A történelem ugyanis nem csak a győztes események és a győztes törekvések története.

Koselleck azt írja, hogy a lehetőség idődimenziója a múltból kibomló jövőt jelenti, amely, kapcsolódva a cselekvésekhez, a lezajlott események tapasztalatai alapján az eljövendőre irányuló várakozások feszültségében alakítja a jelent. Ennek megfelelően a jelenség leírására és értelmezésére két (jelzős) kategóriát vezet be: *tapasztalati tér és várakozási horizont* (Koselleck 2003). Megállapításainak a mi vizsgálatunk szempontjából is fontos vonatkozásai vannak.

Először is, Koselleck szerint a tapasztalat és a várakozás a mindenkori *jelen uralma* alatt áll. Értelmezése szerint a jelen nem a változatlan tartalmú lineáris idő egy pontja, hanem az aktuális cselekvések tere, vagy ahogyan Paul Ricœur írja a kosellecki felfogásról, a mindenkori jelen olyan *élő* jelen, amely mind a múltnak, mind a jövőnek értelmet kölcsönöz (Ricœur 1999: 52.). A tapasztalat ugyan a múltra irányuló cselekedet kategóriája, tehát hagyománynak is tekinthető, de a jelenben megjelenő múltból van szó, amelyet egyrészt fel tudunk idézni, másrészt már magunkba fogadtuk. Ugyanakkor nemcsak a saját tapasztalásunkat jelenti, hanem mások tudását is, amelyet az előttünk járó nemzedéktől veszünk át és különféle intézmények tanító munkája által sajátítunk el. Ugyanez mondható el a jövőre irányuló cselekedetekről is: „a várakozás is a mában zajlik: a megjelenített jövő révén olyasmit vesz célba, ami még nincs itt, ami nem tapasztalatainkban, hanem csak következtetéseinkben él” (Koselleck 2003: 407.). Bárhogy is gondoljuk el azonban a múltat és a jövőt, mindig az aktuális jelen keretei között gondolkodunk róla.

A tapasztalat és a várakozás *létmódja* azonban eltér egymástól. „Kölcsönös jelenbeliségük ellenére nem egymást kiegészítő szimmetrikus fogalmakról van szó.” (Koselleck 2003: 407.) A múlt másképpen van jelen az élő jelenben, mint a jövő. A tapasztalati térben megjelenő múlt feltűnő vonása – írja Koselleck –, hogy egységes egészként viselkedik, mert eltűntek belőle kialakulásának körülményei. Egyrészt időbelisége ellenére „térbeli természetű” (uo. 409.), amelyből éppen az idő tűnt el, mert nem tartalmaz felvilágosítást a múlt rétegeiről, másrészt nem választódik el benne élesen a saját és az idegen tapasztalat. A várakozási horizont viszont hangsúlyozottan időbeli, s inkább ez van a jelenben lehorgonyozva, hiszen aktuális érzelmek, tudások és akaratok formálják. A jövőt azonban soha nem vagyunk képesek megtapasztalni, legfeljebb a jövőre irányuló várakozásokat. A jövő éppen elvárásaink mentén szerveződik: a várakozásokban „a megszerzésre váró, elővételezett tapasztalatok különféle időbeli kiterjedések végtelenségére bomlanak” (uo. 408.).

Vagyis, bár létmódjuk különböző, a tapasztalat és várakozás *egymásra vannak utalva* és egymásba fonódnak: „Nincs tapasztalat várakozás nélkül, nincsenek várakozások tapasztalatok nélkül.” (Koselleck 2003: 404.) Elsőre úgy tűnik, hogy a tapasztalat a kontempláció (szemlélődés) kategóriája, az elvárás pedig a tetteké. Koselleck azonban úgy látja, hogy megismerés és a cselekvés állandóan egymásba folynak: „várakozó-

zás és tapasztalás [...] egyszerre alapít történelmet és szervezi annak megismerését, mégpedig azáltal, hogy kimutatja és megteremti a múlt és jövő egykori, mai és holnapi összefüggéseit” (uo. 405–406.). Nemcsak a tapasztalat tere jelöli ki az elvárások horizontját, hanem a tapasztalatként leülepedő egykori elvárások is visszahatnak a megelőzően történt dolgok megtapasztalására. „Az idő a legjobb tanácsadó: mindig új tapasztalatokat halmoz fel. Vagyis idővel a már megszerzett tapasztalatok is megváltoznak. [...] A tapasztalatok átfedik és kölcsönösen átítatják egymást. Mi több, új remények és csalódások, újdonsült várakozások szövődnek beléjük visszamenőleg.” Különösen akkor, amikor nem az történik, mint amit vártunk: „a várakozási horizont áttörése új tapasztalatot alapít” (uo. 411.).

A tapasztalat és a várakozás egymásra hatása különböző formákban történhet. Ez a forma az újkori történelemben a politikai *prognózisok* alakját öltötte magára, ami évszázados küzdelemben szorította ki a próféciákat. A végső állapot bizonyosságát valló, döntően vallási profetikus felfogás a morálisan jó és rossz mentén szerveződött, és cáfolhatatlan bizonyosságokat hirdet, mert olyan várakozásokról szólt, amelyet semmilyen tapasztalat nem tud meghaladni és megingatni: a prófétát soha nem rendítik meg jövődöléseinek kudarcai. Az újkor hajnalán azonban a végső dolgokról szóló tanítást a *nyitott jövő* merész elképzelése váltotta fel, amelynek középpontjában a racionális kalkuláció áll. Ez a forma morálisan nem a jó és a rossz közötti választást tartalmazza, hanem a *kevésbé* rossz elkerülésére és az *inkább* jó elérésére irányul, vagyis lehetőségeket mérlegel, nem pedig morálisan elköteleződik. A prognózisok szerkezete azt mutatja, hogy a tapasztalat és a várakozás feszültsége teremti meg a politikai cselekvések terét, és ez szervezi idejét is. „A tapasztalatok prognózisokat szabadítanak fel és szerveznek. Ugyanakkor a prognózisokat az a szükséglet is meghatározza, hogy valamire várakoznunk kell. [...] Alternatív feltételekkel kell számot vetnünk, olyan lehetőségek merülnek fel, amelyek mindig többet tartalmaznak, mint aminek az eljövendő valóság megfelelni képes. [...] Prognózist készíteni annyi, mint máris megváltoztatni azt a helyzetet, amelyben a prognózis megfogant.” (Koselleck 2003: 412.)

A kosellecki felfogás nyomán mondhatjuk, hogy a tapasztalatok és a várakozások nemcsak a jelen uralma alatt állnak, hanem a jelenben nyerik el értelmüket, ezért ezek eminens politikai cselekedetek, amelyek tárgyai és témái a jelent vizsgáló tudományoknak is. Ilyen értelemben nincs minőségi különbség a történettudomány és a politikatudomány között. Azáltal azonban, hogy a történettudományt a múlt, a politikatudományt pedig a jelen érdekli, tematizációs különbségek keletkeznek közöttük, aminek messzire vezető következményei vannak. A történettudomány a lezárt múlt lehetőségeivel és eseményeivel foglalkozik, a politikatudomány pedig a bizonytalan jelen és a nyitott jövő lehetőségeivel és eseményeivel. A kettő közötti összekötő kapocs a jelen, amely, mint láttuk is, nem határpont a folyamatos időben, hanem a *cselekvés tere*, a mindenkori kortársak társadalma. Ennek van közelmúltja és közeljövője, amelyet az különböztet meg a távoli múlttól és a távoli jövőtől, hogy áthatja a kortársi tapasztalat. Vagyis az élő jelennek mindig része a tapasztalati tér és a várakozási horizont, időben előre és visszafelé is, ám minőségét leginkább az időbeli távolság strukturálja. A közelmúlt is múlt, de még nem pusztán csak dokumentumok és levéltárak őrzik eseményeit, hanem a kortársi tapasztalatok is. A cselekvés jelenbeli terében a jövő sem pusztán elérhetetlen ködkép vagy ellenőrizhetetlen vízió egy má-

sik világról, hanem a megvalósult cselekedetek nyomán eljött jövő, amelyről tapasztalat szerezhető. Vagyis az élő jelennek egyenrangú része a közvetített és a közvetlen tapasztalat az idő minden dimenziójában.

Ehhez köthető egy másik különbség. A történészek jól tudják, hogy a források hitelességét nem könnyű eldönteni, és értelmezésük sem könnyű feladat; még inkább ez a helyzet a közvetlen tapasztalatok esetében. Az *átélt* múlt ugyan lehet esetleges, töredékes és egyoldalú, de akkor is, és mindig is, elsöprő erejű. Koselleck is utalt arra, hogy tapasztalatunk csak arról lehet, ami már lejajlott, s ez nyilvánvalóan igaz megállapítás. Nem vizsgálja viszont a tapasztalatok *összetettségét*. Márpedig a politika terében *különböző* cselekvő tapasztalatok és várakozások egyidejűleg vannak jelen. Ezek között lehet összhang, de gyakori az eltérés is, amelyek egymással együttműködő küzdelmet folytatnak. A kortársak politikai valóságába a különböző tapasztalatok és várakozások, mind a múltra, mind a jövőre vonatkozóan, szelektív módon épülnek be. Tapasztalatok és várakozások dolgában senki sem „szűz”, de nem mindegy például, hogy valaki tanúságtevőként vagy vetélytársként igyekszik befolyásolni tapasztalatainkat és várakozásainkat. A pártküzdelmek világa eléggé egyértelművé teszi mindezt; egy-egy pártprogram kialakításában komoly szerepet játszanak a „*múlt tanúságai*”, még inkább azonban a „*helyzet kényszere*”, amelynek eliminálhatatlan része a riválisok múltértelmezése és jövőt anticipáló cselekedete.

Ha a tapasztalatok és várakozások megfogalmazása – mint Koselleck is írja – nemcsak megismerés, hanem cselekvés is, mert vele beavatkozunk magunk s mások életébe, akkor a politika terében, éppen ezen tér alakításának szándékával, folyamatosak a *tapasztalatküzdelmek és a várakozási harcok*. Nem gondolhatjuk, hogy a történeti-politikai tapasztalatok feltárása, prezentálása és mozgósítása nem szelektíven történik, még kevésbé, hogy a politikai prognózisok pusztán jövőre irányuló agytornák. Nem arról van szó, hogy bárki is hazudik vagy manipulál, bár ez is lehetséges, hanem arról, hogy *alakítani* akarjuk magánvilágunkat és közéletünket. Tennivalóink érdekében fordulunk a múlthoz, és fogalmazzuk meg a jövő kívánatos irányát. Az értelmezési küzdelmek ezért is cselekvési küzdelmek, amelyeknek csak elsődleges megjelenése a „mi van?” kérdés. A politizáló ember, bármilyen szinten politizál, már csak saját érdekében is szeretne tisztában lenni a helyzettel, és kíváncsi arra, hogy ténylegesen mi történt.

Mondhatjuk, reális tapasztalatokra vágynak, hogy biztos jövőt építsen magának. Amikor azonban retorikailag a cáfolhatatlan múlt és az egyértelmű jövő ideájába kapaszkodik, nem tesz mást, mint *elutasítja* magától mások tapasztalatait és elvárásait. Saját világát próbálja építeni, értelmileg is, mégpedig oly módon, hogy az értelmezések során *kiválasztja* vagy *elfogadja* a neki megfelelő vagy annak tetsző megoldásokat. Miközben tehát szüntelenül szembesülni próbál a különböző lehetőségekkel, egyúttal *folyamatosan menekül is a lehetőségek örvényéből*. Luhmann ezt nevezte a kontingencia szűkítési folyamatának, Foucault pedig a diskurzusok ritkításának.

5. A lehetőség eliminálása

A fejezetet annak a problémának a bemutatásával indítottuk, hogy a politikai lehetőség megismerése milyen nehézségekbe ütközik, tekintettel a szükségszerűségekben való gondolkodás tudományos tradíciójára és kényszerére. A lehetőség ezért nem

mutatkozik eleve jó és hasznos összefüggésnek, inkább problémás területnek látszik, amelyet háromféle módon is igyekszünk kiiktatni: egyrészt a politikai praxisban a gyakorlat igényelte szűkítés révén, másrészt a politikáról szóló tárgynyelv formájában s végül a politikai tennivalók tartalmára vonatkozó bizonyító eljárásokban.

A politikai praxisban való eliminálási igyekezet egészen általános. Amikor ugyanis a politizáló ember eldöntötte, hogy mit tesz, nem érdeklik a korábbi lehetőségek, mert az ezen való töprengés akadályozná az eredményes munkát. Az ember ugyanis egyszerre csak egyfélét tud megtenni, ezért aztán az a tény, hogy ahelyett, amit éppen tesz, mi mást tehetne még, nem erősíti, hanem *gyengíti* a tett erejét. A szellem szárnyalhat és a kontempláció többféle utat kijelölhet, de a test kötött, a választásokat pedig végig kell vinni, mert ez mutatja meg, hogy valaki komolyan gondolta a döntését.

Ez a tény világít rá arra, hogy a lehetőségek létében milyen fontos szerepet játszik az idő. Azaz a politikai lehetőségeknek mind általánosan, mind konkrétan *időbeli* útja van, amelynek során a lehetőség hol előttünk áll, hol megszűnik. A politikai életben a lehetőségek mindig mozognak: vannak olyan szakaszai a politikai cselekvésnek és olyan területei a politikai életnek, ahol a lehetőség kevésbé játszik szerepet, mint más tettekben és más helyeken, mi több, egyenesen nemkívánatos a jelenléte. Ezt néha szlogenszerűen is megfogalmazzuk: „vita a döntés előtt, egység a végrehajtásban”. Jól látszik, hogy a lehetőség itt a *választással* van kapcsolatban, amely viszont a múlt időben nyeri el jelentőségét.

Ebben a vonatkozásban minden egyes politikai tett kettős karakterű: egyrészt a lehetőségek *felkutatása* és megismerése, másrészt a kíváncsúnak tartott lehetőség *kiválasztása*. Ha nem tévesztjük szem elől, hogy a politika a cselekvések világa, akkor két dolgot nem gondolhatunk komolyan. Az egyik, hogy a lehetőségek feltárása és számbavétele ne volna politikai cselekedet, még ha az ilyen előkészítő vagy feltételt alakító munka nem azonos státusú is mondjuk a döntésekkel, a kormányzati-hatósági intézkedések bevezetésével. A másik, hogy a lehetőségek ne változnának. Minden politikai tett vagy akció, legyen eszmei vagy tárgyi, mindig különböző lehetőségek közötti választás nyomán születik meg, és egyben *le is zár* korábbi lehetőségeket. Ami egy adott helyen és időben lehetséges volt, később esetleg már nem lehetséges, mert, ahogy mondjuk is, a dolgok változnak. Ugyanakkor a korábbi választások és cselekedetek nyomán olyan új lehetőségek jönnek létre, amelyek korábban nem léteztek.

A lehetőségek feltárása és mérlegelése, a közöttük történő *rangsorolás és választás*, a szükséges döntések meghozatala és a következmények vizsgálata eminens politikai cselekedetek, amelyek folytonosan egymásba játszó eseménysort alkotnak. A lehetőség a sorozat minden egyes pontján jelen van és újraképződik, természetesen a maga konkrét alakzataiban, amit vagy kihasználnak, vagy nem, vagy el tudnak hátrítani, vagy nem. De nem általában és nem a végtelen időben, hanem egy konkrét helyen és időben. A politika, egyebek mellett, ezért is nehéz mesterség. Tanulni lehet az elmulasztott lehetőségek számbavételéből, de a visszatekintés sohasem pótolja a helyzetértékelést, az aktuálisan helyes döntést, amelyet akkor is meg kell hozni, ha az ember nincs tisztában minden lehetőséggel, nem ismeri pontosan a körülményeket, és kiszámíthatatlanok a következmények. Clifford Geertz írta, hogy az ideológia éppen az ilyen helyzet adekvát tudata, nem pedig eredendően téves idea és manipulációs eszköz (Geertz 1994).

A lehetőség eltüntetésének második módja a politikáról szóló nyelv kettős funkciójához kapcsolódik, amely egyszerre be is mutatja a lehetőségeket és el is tünteti őket. A politikáról ugyanis szólhat egy tárgynyelv és egy metanyelv is: a tárgynyelv a politikáról, a metanyelv pedig a politikát leíró nyelvről szól. Az előbbi a valóságra reflektál, az utóbbi a valóságot megragadó emberre, tehát önreflexív nyelvről van szó. A lehetőségnek azonban sem a számbavétele, sem a szelekciója és a közöttük történő választás sem igényli az önreflexiót. Elegendő itt csak arra gondolnunk, hogy a politikai szövegek sohasem arról szólnak, hogy miként gondolkodunk, milyen nyelven beszélünk vagy éppen milyen aktuális jelentést adunk a mindig összetett jelentésű politikai szavaknak, hanem arról, hogy miről és kiről mit gondolunk, mi micsoda. Vagyis az eszköz, amivel gondolkodunk, írunk és beszélünk, nem tárgya a politizálásnak; a nyelv maga ezért nem tárgya a politikának.³⁰

Ezenközben azonban a metanyelvi *pozíció* messzemenően befolyásolja azt, hogy egyáltalán mit vagyunk képesek lehetőségként meglátni és tárgynyelven kifejezni. És itt nem az anyanyelvekről van szó, hanem például azokról a szavakról, amelyeket használunk, mások pedig nem használják, nyelvi attitűdökről, amelyek különböző társadalmi pozíciókat hordoznak, mondatokról, amelyek cselekvési pályákat jelölnek ki, vagy szövegekről, amelyek világképeket közvetítenek. Egyszerűen szólva, a számba vett politikai lehetőségek hátterében egy explicitté nem tett metanyelv és gondolkodásmód húzódik meg, amely megmutatkozik a leíró tárgynyelvben, de egyben is el is tűnik benne.

Gadamer mutatott rá a nyelviségnek erre a paradox sajátosságára. Igaz ugyan – írta –, hogy mi, emberek csak nyelvileg tudunk létezni, ám ez a tény ritkán tárgya megnyilatkozásainknak. A szóhoz jutás és a beszélés döntően tárgynyelv és nem metanyelv, vagy ahogyan Gadamer mondja, „aki benne él egy nyelvben, azt az az érzés tölti el, hogy a szavak, amelyeket használ, a legnagyobb mértékig megfelelnek a dolognak, amelyre gondol” (Gadamer 1984: 281.). Például – írta –, ha valaki ismeri a tudomány nyelvét, és érti azt a problémát, amelyről egy tudományos közlemény szól, akkor tárgyilag fog beszélni róla, nem pedig metanyelven, kivéve akkor, ha valamilyen súlyos értelmezési probléma merül fel (Gadamer 1990a: 27.). Vagyis „az értelmező fogalmak mint olyanok a megértésben egyáltalán nem válnak tematikussá. Ellenkezőleg: az a rendeltetésük, hogy eltűnjenek amögött, amit értelmezve megszólaltatnak” (Gadamer 1984: 279.). Mindez messzemenően vonatkozik a politika nyelvére is.

A politikai lehetőségek feltárása és megértése evidens módon a nyelv útján történik, ám a nyelviség ezen evidenciája egyúttal a nyelviség megértésének a *korlátja* is. Ugyanis a politizáló ember nem arról beszél, hogy éppen beszél, hanem arról, ami kö-

³⁰ Kivéve két esetet. Az egyik az, amikor a nyelvhasználat szakpolitikai kérdéssé válik, hasonlóképpen, mint az oktatás, a közlekedés vagy a népjólét problémái. Ennek tárgya azonban nem a politika nyelve, hanem a nyelvhasználat politikai megítélése és kezelése. Például az anyanyelvi kultúra ápolásának lehetőségei kisebbségi helyzetben, az idegen nyelvek tanulásának és használatának problémái vagy a társadalmi státusok és a nyelvi különbségek összefüggései (Szépe–Derényi 1999; Szépe 2001). A másik az, amikor pontatlansággal, hibás gondolkodással, gorombasággal, sőt gyűlöletbeszédrel vádolják egymást a politikusok. Vagyis amikor a nyelv a *helytelen* gondolkodás szerszámaként kerül szóba a különböző viták során.

rülötte van, s hogy mit kellene tenni. Ez az a pont, ahol a hermeneutika megvilágítja saját szemléletmódjának elfogadási nehézségeit. A politizáló ember ugyanis nem ön-reflexíven, hanem reflexíven gondolkodik és cselekszik. Egyik legfőbb szerszámát, a gondolkodást és a beszédet arra használja, hogy ezek segítségével reflektáljon a világra és alakítsa az életét. Nem várható el tehát tőle, hogy ne a „valóságos életről” beszéljen, hanem az élet szemléletének kereteiről vagy eszközeiről. Ha mégis ezt tenné, olyan lenne, mint a szerelő, akit azért hívtunk ki, mert elromlott a televíziónk, ő pedig kikapkolná a szerszámaikat, sorban elmagyarázná, hogy melyikkel mit lehet csinálni, majd a kiselőadásról kiállítana egy számlát, összecsomagolna és elkészönné.

Nyilvánvalóan itt két különböző területről, a valóság két különböző síkjáról van szó. Szerszámok és eszközök nélkül nem tudunk cselekedni, de a cselekvés nem maga a szerszám, még ha éppen ez hordozza is a cselekvés lehetőségeit. Lehet gondolkodni és beszélni mindkettőről külön-külön, sőt a kettő viszonyáról is. A politikát alakító politikai gondolkodást és beszédet azonban közvetlenül nem érdekli önnön szerszáma, őt az érdekli, amit a szerszámmal csinálni lehet. Ráadásul mindenki ezt a szerszámot használja, nagyjából azonos módon. Ezért olyan, mintha nem is lenne. Ez a tételünk nemcsak a politika politizálási nyelvére vonatkozik, hanem a politikatudomány azon területeire, amelyek aktivista szándéktól vezetve politizálásra használják a tudományt, természetesen sokkal szofisztikáltabb módon, mint az alkalmi és a hivatásos politikusok. Ezen politológusok számára egyenesen kétségbe ejtő lehet a nyelvi reflexió, a szerszámok és eszközök *nyilvános* vizsgálata, hiszen ez esetleg gyengíti pozíciójukat.

A „szerszáma” azonban elvileg bármikor rá lehet kérdezni, a politika nyelve elvileg bármikor explicitté tehető. Habermas hívta fel a figyelmet arra, hogy amikor Gadamer a nyelvi értelmezés középpontjába a köznapi nyelvet állította, mert ebben látta az értelem általános megjelenési formáját, akkor olyan eszközt állított a megismerés birtokába, amely által megoldódik a látszólag megoldhatatlan probléma: az önmagát magyarázó magyarázat rejtélye. A köznyelv – mondja Habermas – nyitott struktúrájú, nem szavatolja ugyan a tökéletes rendet és az egyértelműséget, de ez előny, nem pedig hátrány, mert „sohasem vagyunk egyetlen grammatika foglyai” (Habermas 1994: 208.). Egy elsajátított grammatika arra is képessé tesz bennünket – írja –, hogy értelmezzük azt, ami benne *idegen* és elsőre érthetetlen, megfogalmazzuk azt, ami kezdetben nem volt szavakba foglalható. Vagyis „a köznyelvek grammatikája által megvont határaink ugyanezen grammatika révén tudatosulnak is bennünk” (uo.). Wittgenstein azt mutatta meg – írja Habermas –, hogy a nyelvi kommunikáció szabályai miként tartalmazzák saját alkalmazásuk lehetőségfeltételeit, azt azonban nem ismerte fel, hogy „ugyanezek a szabályok *interpretációjuk* lehetőségfeltételeit is magukban foglalják. A nyelvjáték grammatikájához nem csupán az tartozik hozzá, hogy életformát definiál, hanem hogy egy életformát más életformákhoz való viszonyában, mint *sajátot az idegennel szemben* definiál.” (Uo. 213.; kiemelés Sz. M.)

Vagyis ellentétben az „aktivistákkal”, és Habermas intencióit követve, nem kell „sorsszerűnek” tartani, hogy a politizálás mentes a nyelvi reflexiótól. Figyelemre méltó, hogy ehhez még csak tudományos nyelv sem kell: a mindennapi nyelv is rá tud kérdezni önmaga hatáira és arra, ami benne idegen. Viszont ez nem a napi rutin része. Konfliktusok, akadályok, problémák, nehézségek, eredménytelenségek nyomán mindig kiderül: nemcsak az a gond, hogy valakik valamilyen helyzetet, lehetősé-

get, ügyet és feladatot tévesen ítélték meg, hanem az is, hogy a rendelkezésükre álló megismerési eszközök alkalmatlanok voltak a helyes látásra, a nyelv is elégtelen volt vagy csődöt mondott. A politikában azonban a gond és a probléma nem rendkívüli esemény, ezért a nyelvi reflexió globális elutasítása leginkább a status quo védelmét szolgálja.³¹

6. A politikai kontingencia felszámolása

A lehetőség eltüntetésének harmadik módjára Michael Oakeshott mutatott rá A politikai diskurzus című tanulmányában.³² Oakeshott azzal a gondolattal kezdi az írását, hogy a politikai tevékenység bizonyos *helyzetekben* való cselekvést jelent. De hát – kérdezi – mitől lesz egy helyzet politikai? Attól, hogy a helyzetet „kontingens helyzetként azonosítjuk” (Oakeshott 2001a: 175.). Az ilyen kontingens vagy esetleges helyzetek sokfélék lehetnek és sokféle tényező hatására jönnek létre. Bármelyiket tekintjük is azonban – írja – „mindegyik egy kontingens esemény vagy események komplexuma” (uo. 176.). Ezt a tényt Oakeshott a politikai helyzet *sine qua non*jának tekinti, azaz úgy véli, hogy csak ott lehet politikáról egyáltalán beszélni, ahol kontingenciával találkozunk, vagyis a lehetőség nem kiegészítője, hanem *meghatározója* a politika valóságának. Másképpen mondván, „a politikai helyzet olyan helyzet, amelyre nincs *szükségszerű* válasz” (uo.). Ez elég gyanús idea az egyetemes bizonyosságkeresés és cáfolhatatlan egyértelműségre való törekvés híveinek szemszögéből, akik – mint Oakeshott írja – nem elég magabiztosak és nagyvonalúak ahhoz, hogy el tudják fogadni az akarat és a cselekvés *per definitionem* szabad természetét. Ehelyett újra és újra megpróbálják a felszámolni s eliminálni a politika kontingens természetét és az ezzel járó immanens problémákat. A „legyőzés” módja Oakeshott szerint az, hogy megkísérlik a valószínűségi logikájú politikai beszédet a szükségszerűség logikáját hordozó *bizonyító* diskurzussá változtatni.

A törekvésnek két iránya alakult ki. „(1) Úgy vélték, bizonyító politikai diskurzus akkor jelenhet meg, ha léteznek az abszolút bizonyosság, valamint egyetemes alkalmazása ismert alapelvei vagy axiómái, amelyre minden politikai javaslat hivatkozhat

³¹ Egy olyan történettel szeretném ezt megvilágítani, ami velem esett meg. A történet az egyik nagyszű és kiválóan felkészült fiatal kollégámról szól, aki fiatal kora és diák státusa ellenére már tanított az egyetemen, sőt az egyik pártalapítvány nagy hatalmú személyisége is lett. Korábban látogatta az egyetemi előadásaimat, később a PhD-kurzusomat is. Az egyik PhD-foglalkozáson beszélgettünk a diszkurzív szemlélet sajátosságairól és kritikai potenciáljáról. Az illető egy ideig hallgatta a vitát, majd előállt egy javaslattal. „Szerintem”, mondta az irigvelt pozíciókat birtokló fiatalember, „ez a kritika elhamarkodott”. Csodálkozó kérdésemre, hogy mit jelent itt az idődimenzió, a következőt válaszolta: „Szerintem meg kellene várni, amíg a politikatudomány uralkodó áramlatai megvalósítják azokat a tudományos lehetőségeket, amelyek eleve bennük vannak, és csak ezek után kísérletezni a kritikájjukkal.” Úgy láttam, még büszke is rá, hogy ilyen bölcs kompromisszumot terjesztett elő. Szomorkodó megjegyzésemre azonban, amely szerint én ezt az érvet „életem első ötven évében” elég sokszor hallottam a marxizmus–leninizmus kritizálhatatlanságának védelmében, már nem válaszolt a stallumos fiatalember.

³² Az itt következő részben felhasználtam azokat a megállapításokat, amelyeket egy korábbi tanulmányomban fejtettem ki (Szabó 2003: 98–113., különösen 104–108.).

annak érdekében, hogy meghatározza erőneveit. (2) Vagy pedig úgy vélték, hogy akkor jelenhet meg, ha abszolút biztos információval rendelkezünk az emberi cselekvésről, az emberi viszonyokról, az események menetéről és a politikai társadalom úgynevezett feltételeiről, amelyek lehetővé teszik, hogy ne csak találgassuk a különféle döntések következményeit.” (Oakeshott 2001a: 184.) Oakeshott szerint az első törekvés paradigmatiszka alakja és képviselője Platón, a másodiké Karl Marx.

Platón az *axiómát* kereste, amelyre visszavezethetők vagy amelyből eredeztethetők a bizonytalan státuszú politikai kijelentések, még hozzá cáfolhatatlan szükségsszerűséggel. Ő ezt az *igazságosság* ideájában vélte fellelni, Rousseau a *volonté générale*-ban, mások az ember természetes jogaiban, a nemzeti önrendelkezés és más hasonló axiomatiszka ideák „gyűjteményeiben kerestek menedéket” (Oakeshott 2001a: 186.). „Platón szerint – írja Oakeshott – az »igazságosság« ideájának ismerete olyan igazi tudás, amely mentes a pusztá vélekedés, a doxa viszonylagosságaitól; továbbá a politikai diskurzus olyan szükséges és elégséges feltétele, amely által olyan bizonyító érveléssé válhat, amelyet egy axióma-státussal felruházott egyetlen ideából álló »ideológia« irányít.” (Uo. 184.) Az álláspont ereje nyilvánvaló: „Ami kívánatos, annak egyszerűnek, egyetemesnek és változatlanoknak kell lennie.” (Uo.) Platón javaslata az volt, hogy az egyes politikai eseményeket ne konkrét egyedi komplexumként értelmezzük, „hanem »az eszméi igazságtól« való eltérésként, s hogy az egyes politikai döntéseket nem valamilyen cselekvés elhatározásának kell tekinteni, hanem az eltérés tisztázására irányuló döntésként” (uo. 185.).

Oakeshott szerint a felfogás súlyos belső problémája a dogmatizmus, azaz saját elvei szerint csak az absztrakt ideák természetével és a közöttük lévő viszonnal képes foglalkozni. Ha ugyanis bárki a realitással, azaz egy kontingens helyzettel szembesül, kénytelen visszatérni a nem bizonyító erejűnek tartott diskurzus szintjére. Platón, számtalan követőjével szemben, felismerte ezt, ezért nem is próbálta „az »igazságosság axiómájából« levezetni az örök életének és nevelésének részleteit” (Oakeshott 2001a: 185.). A későbbiekben az is világos lett, hogy *több* ilyen axióma megfogalmazható, így aztán felmerült a rangsorolási kényszer, a koherenciateremtés és a választás igénye, vagyis csupa olyan igény, amely a valószínűségi érvelés sajátossága. Oakeshott konklúziója az, hogy az axiomatiszka „megalapozási mizéria” egyszerűen tévedés: képviselője saját kedvelt maximáit, azaz cselekvési elveit kísérli meg axiómának feltüntetni.

A másik megalapozási törekvés a modern tudományok térhódításával függ össze, és az „abszolút biztos információk” varázsvesszejét forgatja a kezében. „E javaslatoknak elismert módon, valódi és verifikálható információt kell tartalmazniuk minden olyan dologgal kapcsolatban, amelyet a nem bizonyító politikai diskurzusban a vélekedés és a feltételezés dolgának tekintenek.” (Oakeshott 2001a: 186–187.) Nem kell ennek feltétlenül a tudományra alapozódni, hiszen a különböző sugallatok és próféciák is képesek „tévedhetetlen” igazságot közvetíteni, ám a modernitás kiteljesedése és a szekularizáció nyomán a tudomány vált ennek hordozójává, Marx Károly pedig egyik legnagyobb hatású képviselőjévé. Számára az ideológia ugyanazt jelentette, mint Platón számára a doxa – írja Oakeshott –: szituációhoz és személyekhez kötődő provizórikus és esetleges felfogás. Törekvése az volt, hogy az ideológiát *tudománnyá* változtassa. Konkrétabban: szerinte a társadalmi változások és az emberi cselekvések törvényeinek tudományosan pontos feltárása olyan eszközt adhat az „arra hivatott” politikai erő kezébe, amelynek révén a politikai tevékenység megszabadul az esetle-

gességtől, a tudás pedig a vélekedésektől, s megszülethet a társadalom tudományos irányítása.

Oakeshott nem vitatja, hogy a társadalomismeretek hasznosak, és elsajátításuk fontos. A problémája „csupán” az, hogy ezek semmilyen módja és formája nem képes elérni azt, amit Marx is ambicionált, nevezetesen; a politikai tudás tudományos bizonyossággá való átváltoztatását. Oakeshott szerint mindenekelőtt azért nem, mert a politikából kiiktathatatlan a *mérlegelés és a választás*, vagyis az azzal kapcsolatos döntés, hogy mit kell vagy nem kell tenni, hogy mi a jobb vagy rosszabb az adott közösségnek. „Márpedig a dolgok jobb vagy rosszabb állapotainak semmiféle megkülönböztetése nem vezethető le abból az információból, amelyet az emberi viselkedés vagy a társadalmi változás magyarázó törvényei szolgáltatnak.” (Oakeshott 2001: 191.) Természetesen *segítheti* a választást, de nem teszi a döntést tévedhetetlenné, bármennyire is vágyakozunk erre; minden ezzel kapcsolatos érvünk kontextuális és *ad hominem* jellegű, akkor is, ha ezt a nyilvánvaló tényt rendre zárójelbe tesszük.

A felfogásnak ma is nagyszámú képviselője van, akik olyan információkat és ismereteket igyekeznek feltárni és prezentálni, amelyek „a politikai helyzetek »pontos« diagnózisát kínálják, »világosan« jelzik előre az emberi cselekedetek következményeit, és »egyértelmű« politikai döntésekhez vezethetnek” (Oakeshott 2001a: 192.; a fordítást korrigáltam Sz. M.). Az ideológiák végét, avagy a tudományos politikát ambicionáló munkák sokféle és rafinált eljárást alkalmaznak a megbízható és cáfolhatatlanul igaz ismeretek előállításához (ideáltípusok felállítása, pontos definíciók, összehasonlító vizsgálatok, statisztikai adatok gyűjtése, valószínűség-számítások, interjúk stb.), és szolgáltatnak is valamilyen korlátozottan érvényes információt a politikai gondolkodás és cselekvés számára, de minél általánosabbak, azaz magyarázó jellegűek, annál kevésbé alkalmasak mérlegelő politikai döntések meghozatalára. Ha hozzá is járulnak a döntéshez a különböző lehetőségek feltárása révén, sohasem lesznek képesek megszabadítani a politikai diskurzust „a vélekedésektől és a találgatásoktól, vagy bizonyítóvá átalakítani azokat” (uo.). Egyet tehetnek és tesznek is: az eddigieknél megbízhatóbb maximákat kínálnak. Ez nem kevés, hiszen „ezeket keresi minden politikus, amióta csak létezik politikai tevékenység” (uo. 193.).

Az axiómát és a biztos információt favorizáló felfogásokkal Oakeshottnak alapvetően nem az a problémája, hogy haszontalanok lennének, hanem az, hogy tévesen ítélik meg saját státusukat, és folyamatosan gyanút ébresztenek a politikai kontingen-ciák és a hétköznapi politikai diskurzusok iránt, ami súlyos hiba, hiszen „a diskurzus, amely feltételezésekkel és lehetőségekkel foglalkozik, valamint az érvek és ellenérvek latolgatásával, igenis értelmes okfejtés, ráadásul a politikai ügyek esetében az egyetlen alkalmas okfejtéstípus” (Oakeshott 2001a: 194.). Ezért aztán a cáfolhatatlan állításokat hajszoló, „állítólag bizonyító politikai diskurzust olyan diskurzusnak kell elismerni, amely úgy akar meggyőzni, hogy közben bizonyítani törekszik. S minthogy bizonyosan léteznek olyan körülmények, amelyek között el is tudja érni célját, nem pusztá tévedésnek kell minősíteni, hanem egy olyan diskurzusnak, amely bizonyos-fajta hallgatóság számára megfelelő.” (Uo. 193.) Retorika tehát, csak éppen úgy viselkedik, mintha tudomány lenne, a tudományos *gesztusok* pedig sokak számára a cáfolhatatlan bizonyosság jelei.

VIII. fejezet

FIKCIÓ ÉS REALITÁS A POLITIKÁBAN

1. A politikai fikció ereje

Ha a politika lehetőségeket tartalmazó nyitott valóságát szabaddá tesszük az eltérő perspektívákból megfogalmazott jelentések előtt, akkor szembe találjuk magunkat azzal a problémával, hogy a jelentésadó és jelentésfejtő ember esetleg nem a realitásról, hanem egy irreális valóságról ír s beszél mind a politikában, mind a tudományban. Hiszen a szó mindig és mindenre „kéznél van”, sőt burjánzik és terjed, mint a gaz, vagy ahogy Niklas Luhmann mondta, *entropikus* természete van, ezért – így a realitást védő felfogás –, ha nem zárjuk ki a politikai valóságból már a kiindulópontban a szavakat, akkor nem tudunk különbséget tenni politikai realitás és politikai képzelgés között, s komolytalan fikciók és tudományosnak tűnő fantáziálások kerülnek azonos státusba a politika súlyos és elementáris valóságával, hiszen a fikció is csak egy érvényes nézőpont a többi mellett. Ezért ha egy diszciplína a valóság konstitutív elemévé teszi a különféle értelmezéseket teremtő és használó embert, márpedig a diszkurzív politológia ezt teszi, akkor kérdés, vajon nem fikciók gyártását támogatja-e a realitások ellenében, miközben a politikatudomány empirikus fogantatású tudomány, amely igaz kijelentések megfogalmazására törekszik.

A fikció státusa azonban nem ugyanaz a politikai praxisban és a politikatudományban. Elementáris tapasztalatunk, hogy néha még a „legvadabb” elképzelések, a legképtelenebb nézetek is „megfogják” a politizáló embereket s ezek jegyében, ezek realitásának hitében alakítják saját és közösségük életét. Ezeket nevezte Murray Edelman stilizált politikai mítoszoknak. „A politikai meggyőződések és helyzetértelmezések – írta – túlnyomóan nem empirikus megfigyeléseken, sőt még csak nem is »információkon« alapulnak. Mi több, azok a nem-empirikusan megalapozott nézetek a legellenállóbbak a korrekciókkal szemben, amelyek valahogyan a valóságra vonatkoznak.” (Edelman 1972: 31.)

Azt a kérdést kell tehát feltennünk, hogy vajon mi a súlya és haszna a politikai fikciónak, mi a státusa a politikában az elképzelt dolgoknak. Úgy vélem, ennek már vázlatos vizsgálata kapcsán is súlyosan zavaró és sok félreértéshez vezető örökséggel kell számolnunk, két vonatkozásban is. Egyrészt azzal a felfogással, amely a valóságot azonosítja a rögzült és objektív állapotokkal, másrészt azzal, amely az igazságdiskurzus egyetemességét vallja, azt hirdetvén, hogy ahol nincs igazság ott hazugság van. Vagyis képzelgés és fikció.

Mind a tudományban, mind a praxisban jelen van mindkét tévedés, ami leginkább egy közös törekvésben fejeződik ki; a politikai hitek, képzelgések, téveszmék, fantazmagóriák és fikciók elleni igen erős verbális küzdelemben. A probléma csak az, mondanám, hogy a politikai hit (amit persze inkább ideológiának hívunk) he-

gyeket képes mozgatni, és az esetleges téveszmék nevében milliók haltak már meg a történelem során. Merthogy az illetők rögeszmések és fanatikusok, avagy éppen ellenkezőleg, hősök és szentek – hallhatjuk az elfogadó és elutasító *pszichológia* magyarázatokat. De éppen ez a probléma: vajon mit kell tennünk, ha nem harcolni és ítélni akarunk – azaz ellenfeleink nézeteit téveszmének és sajátunkat pedig igazságnak akarjuk látni –, hanem „pusztán” arra vagyunk kíváncsiak, hogy a fikciónak mi a státusa a politikában.

Nos, a közéleti fikció éppen nem a lényegtelenség vagy éppen a feleslegesség területe. Jacques Derrida *Az idegen kérdése: az idegentől jön* című írásában van egy részlet, amely Platón *Szókratész védőbeszéde* című munkáját elemzi. Itt arra mutat rá, hogy Szókratész Platón leírása szerint úgy viselkedik bírái előtt „*mintha idegen lenne*” (Derrida 2004: 14.). Szókratész természetesen nem idegen, hanem athéni polgár, tehát jogilag nincs igaza, ám ettől – mondja Derrida – nyelvileg még igaza lehet és igaza is van. Szókratész ugyanis ezzel a nyelvileg formált fikcióval prezentálja önmaga helyzetét, vagyis hogy nem érti és beszél a törvény szavait, ő az agora és a filozófia beszédében van otthon, azt használja és beszél a bírái előtt is, és ezzel a fikcióval éri el, hogy elmondhasson más érveket is, nemcsak a törvény érveit, hiszen Athénban az idegennek joga volt másként szólni. A bírák természetesen nem tekintik őt idegennek, ezért is ítélik el, amit aztán végül Szókratész is elfogad. Vajon mondhatjuk-e ezért, hogy önmaga idegennek tartása fantazmagória és fikció, amitől el kell tekintenünk, hogy hősünk cselekedetének „igazi oka” és a helyzet „valódi természete” feltáruljon? Én azt hiszem, hogy a helyzet súlyos félreértése lenne, ha ezt tennénk, hiszen ennek a küzdelemnek valóságos része az a „színtiszta fikció”, hogy Szókratész idegennek mondja magát. Vagy ahogyan Derrida írja: filozófusunk arról beszél, hogy ő idegen Athénban, miközben jogilag nem az, így azonban „tényleg idegen lesz a nyelv által” (Derrida 2004: 14.).

Mi a státusa tehát a politikában a fikciónak? Úgy vélem, a dolog azon fordul meg, hogy vajon a fikció megkapja-e a *működőképes nyilvános formáját* vagy sem. Ha pusztán alakatlan képzelgésről van szó, amely ráadásul a magánlét keretei között egzisztál, akkor nem politikai dolog áll előttünk. Ha azonban nyilvános formáról van szó, amely megragadható és értelmezhető többek számára is, akkor a fikció, tűnjék bármilyen képtelenségnek mások szemében, politikai realitás, amelynek nem a léte, hanem a természete és működése kérdéses csupán.

A probléma illetően értelmezése azért tűnik esetleg zavarba ejtőnek, mert a fikció politikai elítélése igen általános mind a tudományos, mind a politikai diskurzusokban. Ezek azonban leginkább harcos beszédek, egyrészt a politikai ellenfelek nézeteinek a vitatásában jelennek meg, vagy az olyan aktivista tudományban, amely egy általa kívánatosnak tartott praxist igyekszik előkészíteni, megalapozni vagy megvédeni. A fikció itt a helytelen és felesleges nézet szinonimája, olyan dolog neve, aminek semmi köze a valósághoz, amivel talán nem is lenne gond, ha nem lenne része egy olyan felfogásnak, amely a pusztán elutasításon túl értelmezhetetlenné teszi a politikai fikciót mint olyat, merthogy semmi köze az igazsághoz, márpedig „csak az igazság” számít.

Az igazságdiskurzus általános hatálya azzal jár, hogy a régmúlt és az aktuális múlt (vagyis a jelen) megragadási kísérletei, másként mondva a lezajlott események és a fennálló állapotok leírása a helyes gondolkodás általános mintája lesz, amelyben a

szubjektivitás csak referáló szerepet kap. Nincs azzal semmi probléma, hogy a létezőről azt kell mondani, hogy létezik, a nem létezőről pedig azt, hogy nem létezik, mint ezt már Arisztotelész is javasolta, de az már probléma, hogy az így tekintett igazság valójában csak egy *statikus állapot kontemplatív megragadása*, márpedig a politikai valóság *változó* valóság, amelyben a homo politicus *cselekvően* vesz részt. Ilyen szempontból pedig a valóság alapvető kategóriája nem az objektivitás, hanem a *lehetőség*, hiszen csak akkor tudunk cselekvően beavatkozni a valóság folyamataiba, ha ott lehetőségek és megvalósulások láncolatai vannak. És csak így van helye a cselekvő embernek is itt, aki beavatkozó-átalakító cselekedeti előtt és közben szüntelen *elképzelet*, hogy mit kellene tenni, minek kellene lennie ott, ahol ma nincs semmi. Ez a szituáció, amely eminens politikai szituáció, teljesen kisiklik az igazságdiskurzus kezei közül, illetve csak egyik alesetként értelmezhető. Az aktuálisan nem létező vagy éppen másként létező politikai valóságról szóló fikciók, hitek és vágyak, eszmék és ideák, utópiák és ígéretek – függetlenül attól, hogy milyen közel vagy távol vannak attól, ami éppen van – a politikai realitás integráns részei. Persze, mint jeleztem, ha nyilvánosan megformáltak. A másik feltétel pedig az, hogy cselekedet kapcsolódjon hozzá.

Természetesen már maga a nyilvános megformálás is cselekedet, vagy ahogy Derrida mondta: a nyelv által leszünk azzá, amit magunkról és világunkról elmondunk. Talán ezért is tűnik sokak szemében tévedésnek a fikció realitása, mert nem tekintik a beszédet valóságnak: a jogi státus realitás, a nyelvi státus fikció, vélik. Én inkább azt mondanám, hogy más státusokról van szó (és akkor csak zárójelben kérdezném meg, hogy vajon van-e erősebb *fikció* a kodifikált státusoknál). Például a diplomata valóságosan cselekszik, amikor úgy beszél s viselkedik, *mintha* nem lenne jelen az adott országban, a pártpolitikus is, amikor fűt-fát ígér választóinak, a forradalmár is, amikor egy új világot hirdet. Természetesen nem arról beszélnek, ami már megtörtént, hanem arról, ami folyik, ami tehát levésben van, vagyis alakítható. De hát miért lenne ez probléma, hiszen a cselekvés mindig a jövőre irányul. Az igazságdiskurzus általános szabályként és normaként való kezelése éppen hogy leszereli az ember, pontosabban a másik ember cselekvő igyekezetét, és ezt el is éri: az igazság mindig, de mindig a beszélő, illetve a vele egyetértő igazságát jelenti. Ezzel szemben a politika szereplői mindig elképzelet, elmondják és megvitatják, hogy milyen az ország, ahol élnek, milyenek a politikusaik, akik őket irányítják, és nagyjából ennek megfelelően cselekszenek és viselkednek. Ez az egyik legerősebb realitás a politikai életben, minősítsék igaznak vagy tévedésnek, szintiszta fikciónak, még ha nem is lehet két kézzel megragadni, mint mondjuk egy hivatali íróasztalt. De hát vajon miért realitás és valóság a politikai érdek, és miért fikció az érték? Én azt mondanám, hogy létszerűen mindkettő konstrukció, amely azáltal van, hogy ennek megfelelően cselekszünk lábbal és szájjal, kézzel és szavakkal.

A fikció politikai értelmezésében irodalmi tapasztalataink és ismereteink is szerepet játszanak, ami azt sugallja, hogy a fikció a művészet, nem pedig a közélet birodalma. Én azonban azt gondolom, hogy ebben a vonatkozásban sem árt árnyaltan fogalmazni. Vannak műfajok, ahol a beszélő én fikciója uralkodik, ilyen például a líra. Az epikában azonban már nem ez a helyzet. A novellák és a regények szerzői elbeszélnek, ami megtörtént, leírják, ami van és magyarázzák mindazt, amit leírnak, hogy jelezzék és prezentálják egy lehetséges valóság realitását. Mondhatnám, mint egy társadalomtudós. A dráma pedig a versengő igazságok világa, a különböző, de

érvényes törekvések összecsapása, mint a politics területe. A megformált és érvényes fikciók tehát nemcsak a művészet világában rendelkeznek relevanciával: a diplomata *mintha* jelenléte is fikció, a *jövőígéret* is, de igencsak hatékony fikció mindkettő.

2. Jürgen Habermas a fikciós nyelv természetéről

A művészet azonban, mondják sokan, mégiscsak a fikció, a tudomány pedig a realitás területe, tehát a kettő összemosása súlyos tévedés, nem kevésbé a politizáló ember igaz állításainak és képzelgéseinak az egy szintre hozása. Az ilyen törekvésekben kifejeződő normatív igényt el lehet fogadni, vagyis azt, hogy a politikai valóságról legyenek minél pontosabb ismereteink, ám azt már sokkal kevésbé, hogy ezt a normát egyben általános ismeretszerzési elvvé teszik. Hívei például azt mondják, hogy a műalkotások mindig fikciók, költői „kitalációk”.

A kérdésünk ezért az, hogy lehetséges-e olyan fikciós nyelv, amely empirikusan is felfogható reális valóságot ír le. Másképpen mondva: lehet-e az irodalmi nyelv egyszerre realista és fikciós nyelv is. S ha igen, akkor ez esetben hová tűnik a tudomány? A probléma nem légből kapott. Vannak történészek, akik úgy vélik, hogy a történeti tények bizonyos irodalmi formák által prestrukturáltan válnak egyáltalán elérhetővé, ezért a történelemírás elsősorban esztétikai tevékenység, tehát *specifikus* jellegű szépirodalmi munkálkodás. Ezt a felfogást képviseli például Hayden White, Frank Ankersmit és Paul Marie Veyne. Valóban ez lenne a helyzet? Azért, mert a történet-tudomány vagy a politikatudomány ugyanúgy időbeli lefolyású eseményeket mond el, mint a dolgokról mesélő állampolgár, azaz narratívák révén ad értelmet a világnak, akkor az eredmény eleve fikció, mint a regény, a novella vagy a mítosz? Legfeljebb kevesebb fantáziával vannak előadva?

Jürgen Habermas a problémát Italo Calvino egyik írása kapcsán vizsgálta meg, s konkrétan azt a kérdést tette fel, amit mi is az imént; lehetséges-e olyan irodalmi nyelv, amely egyszerre realista és fikciós. Konklúziója, hogy az irodalmi szövegeket mindig behatárolják a mindennapok, vagyis az irodalmi szöveg sohasem szívhatja magába a mindennapok realista nyelvét, a fikció nem győzi le a realitást. Bár vannak erre irányuló próbálkozások, de az irodalmi szövegekkel végzett különféle esztétikai kísérletek „nem támasztják alá azt a feltételezést, miszerint a nyelv egy általános, fikció és valóság között minden különbséget elmosó, minden világban lévő magába ölelő szövegtörténet” (Habermas 1993: 1269.).

Ennek megértéséhez, mutat rá Habermas, először is figyelembe kell venni azt, amit Calvino is megtett, nevezetesen hogy ha egy tudományos (irodalmi) szöveg az emberekről és a társadalomról szól, akkor az értelmezésnek több síkja jön létre. Az *első* értelmezési sík természetesen maga a tudományos vagy irodalmi szöveg, illetve egy ilyen szöveg megalkotásának folyamata. Ez azonban még akkor sem magányos aktus, ha valaki egyedül végzi: más tudós vagy művész bizonyosan írt már valamit arról, amiről most éppen valaki egy új szöveget állít elő. Ezért is a „kollégák” rivális értelmezése a *második* szint, amire nyíltan vagy rejtetten, de mindig reagálni szoktak. A *harmadik* szint annak a cselekvő embernek a beszéde, aki valami értelmet igyekszik adni annak, amit éppen tesz, s ami általa történik, és amit az irodalmi és a tudomá-

nyos szövegek is igyekeznek megragadni, a *negyedik* szint pedig annak a valóságnak a leírása, amely körbeveszi a cselekvő embereket. Az irodalmi vagy a tudományos szöveg természetesen elsőrendűen az utóbbi kettőre épül, ezek alkotják „nyersanyagát”.

Illusztráljuk ezeket a síkokat egy „közönséges” politológiai szöveggel! Egy tudományos elemző munka gyakran kezdődik ehhez hasonló módon: „Be szeretném mutatni, hogy a kormány és az ellenzék vitája a gazdasági válságról, úgy, ahogyan a hazai elemzők és politológusok leírják, nem felel meg sem a tényeknek, sem a helyzetnek.” Ha az aktuális témát kivesszük a mondatból, akkor a következő értelmezési vázat kapjuk: én mint politológus arról kívánok szólni, amiről a politikai életben is vitázniak ellenérdekeltségű felek, de nem úgy, ahogyan más politológusok teszik ezt, mert állításaik tévedések. Láthatóan itt két alapvető sík van, a cselekvők és a leírók síkja, ám ezek a síkok is tagoltak, mert több leíró és cselekvő személy is van, akik nem egyformán, sőt akár ellentétesen is értelmezhetik a realitást.

Kérdés, hogy mikor merül fel itt a „fikciógyártás” lehetősége. Elvileg mindig, bár nem egyforma eséllyel. Legkevésebbé fogékony rá az a szereplő – véli Habermas –, akinek viselnie kell kijelentései és állításai *következményeit*. Akinek ugyanis nemcsak beszéde a cselekvés, hanem *részt vevő* cselekvőként beszél, annak a szövege saját magára, azaz a beszélőre is *vonatkozik*. Résztvevői helyzetben van, ezért nem vonhatja ki magát saját szövege érvényessége alól. Ez egészen általános a mindennapi életben. Az irodalmi szövegnek viszont más a státusa, ezt a szöveget csupán *befogadni* kell. Az életben elhangzó szövegek „cselekvés-összefüggésekben hatnak, amelyek résztvevői helyzeteket vagy akár problémákat kénytelenek megoldani, míg itt [az irodalomban] a befogadás helyzetében, mely az olvasót felmenti a cselekvés alól: a helyzetek és a problémák, amelyekkel szembetalálja magát, nem közvetlenül a sajátjai. Az irodalom nem kényszeríti olyanfajta állásfoglalásra az olvasót, mint a mindennapi kommunikáció a cselekvőt. Ez is, az is történetekben bonyolódik, de másként. A különbség többek között a jelentés és az érvényesség kapcsolatával magyarázható.” (Habermas 1993: 1269.)

Az irodalmi szövegekben „az érvényesség megszakad a szöveg határán” vagyis nem terjed ki az olvasóra, a jelentés és az érvényesség csak a regény szereplőire vonatkozik. Ezzel szemben „a hétköznapi prózájában a kijelentések igazságára, a normák helyességére, a kifejezések őszinteségére és az értékek sorrendjére vonatkozó igények éppúgy érintik a beszélőt, mint a címzettet” (Habermas 1993: 1269.). A regény olvasójának arra sincs módja, hogy a szerzői szerepek fölé kerekedjen: „Hogy mi érvényes és mi nem, azt egyedül a szerző dönti el.” (Uo.) Ez a szerző auktoriális pozíciója. Ha ezt a szerző feladja, már nem irodalmi szöveget hoz létre. S az olvasó is feladja olvasói pozícióját, ha „úgy viszonyul a szövegen belüli érvényességigényekhez, mint »odakinn« a hétköznapiakban” – írja Habermas (uo.). Ez esetben, s ez a leíró tudományos szövegre is vonatkozik, „az olvasó kritikája nem a szövegre és annak világfeltáró képességére vonatkozik, hanem arra, ami a szövegben a világról áll. Bizonyos mértékig az elméleti szöveg is fel van mentve a cselekvés kötelezettsége alól, de másként távolodik el a mindennapi gyakorlattól, mint az irodalmi szövegek, *az érvényesség igénye nem szakad meg ott, ahol a szöveg véget ér*, és nem menti fel az olvasót a szövegben megfogalmazott érvényességigények címzettjének szerepe alól.” (Uo. 1269–1270.) A fikciót ezért nem egy másik fikció helyettesíti, hanem a *megtehetőség* praxisa. Mindez nem jelenti azt, hogy az irodalomból teljességgel hiányozna a realitás, hiszen van például dokumen-

tumregény és történelmi regény, írnak verseket létező személyekhez, továbbá valamilyen módon az olvasó is része a műalkotásnak. És azt sem jelenti, hogy a történelmi munkákból hiányozna a fikcionalitás, hiszen az adatok még nem tények, s a tények még nem történelem, ezért is a múltból úgy lesz írt történelem, hogy a történész a múltból egy realitásra törekvő *képzelőerő* segítségével megformált, elmesélt történetet állít össze. Ezzel együtt is a két típusú szöveg státusa nyilvánvalóan különbözik: a művészi írás középpontjában a fantázia, a tudományos írás középpontjában a realitás megragadása áll.

Habermas elemzése azért fontos az általunk vizsgált probléma megértése szempontjából, mert rávilágít, hogy az értelemadás és az értelemfejtés különböző pozícióból történik. A mindennapjait élő, politizáló ember értelemadása szükségképpen a realitást igyekszik eltalálni, ezért is mondhatja Habermas, hogy ez a nyelv mindenkor behatárolja az igaznak *tűnő* fikciós nyelvet. Egy elképzelt világban való mozgás, azaz találkozás egy vonzó fikcióval nem ugyanaz, mint saját valóságom lehetőségeinek a számbavétele. Ehhez mintát szolgáltat az irodalom, de a vele való találkozásnak nincs tétje, csak ha realitásnak gondolom a fikciót. A saját problémáim megoldása *közben* mondtak viszont kötnek engem, hiszen mindig arról beszélek, hogy mi van (igazság), mi helyes (morál), mit akarok (invenció), mit tehetek (decízió), ki bánt és ki véd (hatalom). Vagyis az életünket bekerítő és kifejező diskurzusok igen messze vannak a fikció státusától, sőt kifejezetten tétje van annak, hogy éppen mit mondunk. Ezért is tűnik súlyos tévedésnek a diskurzusok eliminálása vagy elformalizálása valamiféle *science* nevében az empirikus társadalomtudomány kapcsán, vagy éppen eljelentéktelenítésük, merthogy ezek is csak szövegek, mint az irodalom. A politika ugyanis leginkább diskurzusként mutatkozik meg akár a közösség, akár az egyén vonatkozásában. S a diskurzus szövege beépül az életünkbe, maga is realitás tehát, s ezért *tétje* van annak, hogy mit s miként mondunk.

3. A fikció helyei: a múlt, a jövő és a távoli terület

A társadalomtudományok azonban nem egyforma módon szembesülnek vizsgálati tárgyuk realitásának problémáival, ugyanis vannak olyan, egyébként fontos valóság-területek és vizsgálati tárgyak, amelyek közvetlenül nem tapasztalhatók meg, ezért a rájuk vonatkozó tudás meg van terhelve a fikció lehetőségével. A tudomány beszél olyan empirikus dolgokról is, amelyekhez nincs közvetlen hozzáférésünk, létezésükről vagy sajátosságaikról ezért csak *közvetített* ismereteink lehetnek. Ezek a valóság-területek az idő és a tér dimenziói mentén konstituálódnak: a *múlt*, a *jövő* és a *távoli terület* az a három hely, ahol s amelyek kapcsán a fikciók megjelenhetnek, a politikában is természetesen.

A történettudomány megismerési igénye, amint ezt a történészek panaszozik, gyakran találkozhat kétkedéssel; nem az igény problémás persze, hanem a prezentált múlt. „Ennek kézenfekvő okai vannak. – írja például David Carr – A múlt eseményeit sem látni, sem hallani vagy érezni nem lehet, így valamennyi róluk megfogalmazott állításnak szélsőségesen indirekt eszközökre kell támaszkodnia. Gyakran vagyunk bizonytalanok az események létét tanúsítandó tudósítások jelentését illetően, nem is szólva azok igazságtartalmáról.” (Carr 1999: 69.) Általánosabban szólva, a

megtapasztalhatatlan és elfeledett társadalmi események vizsgálata és prezentálása gyanút kelt az emberekben. Azt szoktuk mondani, nem biztos, hogy az adott esemény létezett, legfőképpen pedig pontosan az és főleg úgy, ahogyan róla a kutatók írnak és beszélnek. Tanúsításokra kénytelen mindenki hagyatkozni, a tanú azonban már értelmezte a tárgyat, amit aztán a kutató vizsgálata kiindulópontjának tekint. Vagyis felmerül a fikciógyártás lehetősége.

Ezért is van itt a kutatónak két feladata: annak eldöntése, hogyan kell pontosan érteni a tanú szavait, továbbá vajon igaz-e az, amit tőle hallunk vagy olvasunk. A természettudós közvetlenül figyeli meg és vizsgálja kutatása objektumát, a történettudósnak azonban nem adatott meg ez a lehetőség, neki csak közvetett, azaz *értelmezések által közvetített* hozzáférése van vizsgálati tárgyához. S ebben osztozik a laikkal, bár neki már a történész közvetíti a múlt realitását. Ezen az sem változtat, hogy nekünk, embereknek van tapasztalatunk az idő múlásáról, vagyis a múlt létezéséről általában, sőt ismerünk múltbeli tárgyakat és objektumokat. Nem hiszem, hogy megoldja az itt felmerült problémákat Ankersmit ötlete; tételezzünk fel egy különleges emberi érzéket, a „történelmi tapasztalator” (2006). A távoli múlt létezésének elfogadása elsősorban ugyanis intellektuális belátás és teljesítmény; nem az érzékeink, hanem az eszünk és az intellektusunk közvetíti számunkra a történelem realitását, azaz egy értelmi konstrukció-együttes, aminek a csúcsteljesítménye a történettudomány. Ezért is merül fel újra és újra a historiográfiával kapcsolatban a vád, hogy nem leírja, hanem kitalálja a történelmet. S ezt a történelem tudatos *hamisításának* közismert esetei is alátámasztani látszanak.

A fikció másik helye viszont nem mögöttünk, hanem előttünk van, az idő másik „végén”, ezek a problémák ugyanis a jövő vonatkozásában is felmerülnek, sőt talán még erőteljesebben, mit a múlt esetében. A tudomány szempontjából azonban a kétféle idő státusa nem egyforma. A történelmi események kapcsán kutatható a megtörtént esemény, a hajdanvolt helyzet és állapot. Megfogalmazható a jogos igény, hogy a tudományos kutatás a lehető legpontosabban tárja fel a tárgylag megmásíthatatlan múltbeli eseményeket, fikciók helyett a tényleges és reális múltat. A forráskritika mint aldiszciplína éppen erről szól.

A jövő esetében azonban más a helyzet. A jövő még nincs, hanem csak lesz, ebben a dimenzióban nincsenek tárgylag megtörtént események, éppen ezért a jövőre nem vonatkozhat empirikus kérdés. Minden jövőre vonatkozó beszéd eleve *konstrukció és projekció*, mert nem leírja azt, ami volt és van, hanem megkísérli kitalálni és megfogalmazni, hogy mi fog történni, természetesen a múlt s a jelen tényei és tapasztalatai alapján. A jövő – mint Reinhart Koselleck írja cselekvéseméleti kategóriákban fogalmazva – nem a tapasztalat tere, hanem a *várakozás horizontja*, amely éppen a tapasztalatokon túli lehetőségeket és lehetetlenségeket tartalmazza (Koselleck 2003: 401–430.). Ha a múlt a fikció *lehetséges* helye, akkor a jövő a fikció *par excellence* terepe.

Ennek ellenére a jövő intenzíven foglalkoztatja mind a politikai gyakorlatot, mind a politikatudományt. A gyakorlat szempontja alapján az igény igencsak akceptálható: a cselekedetek mindig a jövőre irányulnak, minden ember és emberi közösség a jövő felé haladva cselekszik és létezik, egy még nem létező teret fog megformálni és betölteni tartalommal. A fikció és a realitás konkrét viszonyát pedig elsősorban a távolság formálja. Az igen közeli jövő, vagyis a következő pillanat, perc és óra nem tartozik a

fikció fennhatósága alá, még ha bizonytalansággal terhes is. Ezt a jelen részének tekintjük, de még a következő napokat is, ezért nagy magabiztossággal beszélünk róla. Minél távolabbi jövőről esik azonban szó, annál bizonytalanabbak leszünk. A várakozások távoli horizontját pedig már leginkább semmitmondó közhelyek vagy színes fantázialeírások uralják.

Ennek ellenére az utópia nem politikaidegen műfaj, s az utópiák többnyire „tudományos alapon” készülnek. Egy részük a múltra, a másik a jövőre irányul, azaz vagy a letűnt *aranykort* akarják bemutatni, vagy a nem létező, de lehetséges és kívánatos *jövőt* (Trencsényi 2007). A modern korban az utóbbi vált általánossá, hiszen az időbeliség *nyitott jövőként* a modern gondolkodás terméke. Figyelemre méltó, hogy ezek *par excellence* fikciók. Az utópiák nem megismernek, hanem prezentálnak valamit, ami nincs, ám jó volna, ha lenne. Olyan társadalmat igyekeznek bemutatni, amely a meglévő és a megtapasztalt viszonyok diametriális ellentéte. Úgy tűnik, hogy szintiszta fantáziálások, mintájuk azonban mindig a hely, ahol éppen az utópia megalkotója él, csak éppen *tagadott* valóságként minta. Az utópiák azonban nem egyszerűen csak jelzik a kívánatos jövőt, hanem részletesen be is mutatják, azaz *aprólékosan* kidolgozott társadalmi tervrajzok a jövőről és a jövő felépítéséről. Az Utópia, az Új Atlantisz, a Napváros és a Falanszter *tematikusan* sorra veszik az ember testi, lelki és morális nyavalyáit, hogy aztán megrajzolják ezek pontos ellenképeit. Arról szólnak, hogy az ember miként tudna úrrá lenni az éhségen, a hidegen, a betegségeken, az öregedésen, a szexuális kielégítetlenségen, az önző vágyakon, a tudatlanságon, az előítéleteken, a fanatizmuson, az irigységen, az önkényen, a hatalmaskodáson, a képmutatáson, a kapzsiságon, a viszálykodásokon és a háborúkon, az egyenlőtlenségeken, a szegénységen. Vagyis azon, ami most rossz, amit olyan jól ismerünk és nem szeretünk. Éppen ezért tűnnek fikciónak; teljesen más társadalmat mutatnak be, mint amiben élünk.

Az utópiák kapcsán ezért témánk szempontjából az a kérdés merül fel, hogy vajon mi módon lehet megfosztani a fikciót a státusától, azaz hogyan lehet egy társadalmi-politikai fikciót realitásnak tekinteni. Olyan módon – válaszolnák erre az utópiák szerzői –, hogy *megvalósítjuk* őket. Bizonyítani természetesen nem azt kellett, hogy ezek léteznek, hanem azt, hogy *lehetségesek*, realitásuk ezért a jövőben nyer bizonyítást. Azaz létre lehet és létre is kell hozni azokat a közösségeket, azokat a *jövő-szigeteket*, amelyek ezt a kívánatos és fantasztikus valóságot saját gyakorlatukban megvalósítják. A sziget-metafora egyébként is mélyen áthatja az utópikus gondolkodást, hiszen valamennyi közismert utópia a társadalom jól *körülhatárolt* területén képzei el a maga boldogságos valóságát. Ennek érdekében az utópiák megalkotói is sokat tesznek kisebb-nagyobb hatalmasságok megnyerésével kísérletezve, hiszen nem egyszerűen könyvet írnak egy kívánatos távoli jövőről, hanem az emberiség boldoggá tételén fáradoznak.

A fikció harmadik helye nem az időbeli, hanem a *térbeli* távolság nyomán jön létre. A velünk egy időben létező, de távoli területek s országok lehetőséget adnak arra, hogy kitalációk színterei legyenek. Tapasztalatainknak és tetteinknek ugyanis mindig van egy meghatározott köre vagy tere, amelyen belül megszületnek és érvényesek. Ez a kör egyre tágul, de mindig határolt. A határon túl pedig olyan tartomány van, amelyről nincs tapasztalatunk, és az arra vonatkozó ismeretünk is korlátozott. A terület státusa hasonlít az idő miatt keletkező távoli világhoz; csak közvetített tudásunk lehet róla, mert nem ott élünk, és nem is jártunk ott soha.

A távoli terekhez köthető fikció egy paradoxon jellegű kettős vonással bír. Egyrészt a fikciók könnyen adódó helye. Gondoljunk például arra, hogy a földrajzi felfedezések előtt az európai népek milyen fantazmagóriákkal népesítették be a világ távoli térségeit, vagy arra, hogy az „Amerika-mítosz” milyen erős vonzást gyakorolt az európai emberekre a 19. és a 20. században. Másrészt pedig ez a térbeli távolság elvileg legyőzhető, tehát ami ott van, az közvetlenül is megtapasztalható. Mondhatjuk, hogy a terekre vonatkozó állítás, s így a fikció is, közvetlenül és tapasztalatilag is *ellenőrizhető*. El lehet menni a helyre, amelyről beszélnek nekünk, és megállapíthatjuk, hogy például Afrikában is „emberek élnek”, s hogy Amerika nem „földi paradicsom”. Amilyen könnyen adódik tehát a távoli tér a fikció helyéül, olyan könnyen le is rombolható, hiszen tapasztalatilag „leellenőrizhető”.

Ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy „zsugorodó Föld” miatt csökkenne a „területi alapon” szerveződő fikciós tartomány. Először is azért, mert egy másik terület mindig más országot, népcsoportot és közösséget is jelent. Vagyis nincs elvi akadály annak, hogy akár a szomszéd utcában, a másik kerületben vagy közeli településen lakó emberekről kiterjedt fikciógyártás folyjék. Másodszor, mert az egységes Föld megtapasztalása lehetőséget ad arra, hogy a Földön kívüli világ töltsen be azt a helyet, amit a középkori térképek készítői a térképek széleire írtak: a démonok lakhelye. A világűrből ránk leselkedő veszélyek prezentálása ugyanis igazi fikció, de hatékony fikció. Az elmúlt évtizedekben az idegen bolygók és távoli galaxisok feltételezett lényei politikai közösségünk testetlen szimbolikus szereplői lettek. Vannak, mert beszélünk róluk, realitások, mert meg tudjuk őket jeleníteni. A mozi és a tévé ismert szereplőiként léteznek, hiszen *látjuk őket élni*, és minél többet tudunk róluk, annál valóságosabbak, még ha nem is léteznek. Az a sokféle formában elővezetett hollywoodi történet például, amelyben az USA elnöke s néhány szövetségese megmenti a Földet a világűrből fenyegető veszélytől, nem csak izgalmas mese. Elképesztően hatásos eszköz uralmi törekvések elfogadtatásához, hiszen hatalmas apparátussal és lenyűgöző módon mutatja evidensnek azt, ami egyáltalán nem magától értetődő sem a vezető erő, sem a képesség szempontjából.

4. A magyarázat és a megértés konvergenciája

A fikció és a realitás kérdésében van egy olyan problémakör, ami elsőre egyáltalán nem tűnik idetartozónak, mert a tudományok két nagy típusát érinti, a magyarázó és az értelmező tudományok viszonyát. Ám státusuk és viszonyuk helyes értelmezése számos belátáshoz juttathat bennünket, természetesen a politikatudomány vonatkozásában is.

A probléma tudománytörténetileg a természeti dolgokat és folyamatokat leíró objektív *megismerés és magyarázat*, valamint a szubjektívnek tartott emberi ismeretet és tudást feltáró *megértés és értelmezés* ellentétéként ismert. Magyarázatnak a természet embertől független állapotának és a benne zajló folyamatok adekvát megragadását nevezzük. Ennek megfelelően a fizika, a kémia, a biológia (többnyire) strukturális és oksági magyarázatot igyekszik adni a természeti jelenségekről, amelyhez fontos feltételnek tekinti a megismerő ember *kiiktatását* a vizsgálati folyamatból, hiszen nem az számít, hogy ki mit vél vagy tud az adott természeti dologról, hanem az, hogy milyen

az ténylegesen. Megértésnek és értelmezésnek pedig Max Weber alapján az emberre és a társadalomra irányuló ismeretszerzési tevékenységet nevezzük. A megértés (*Verstehen*) szó természetesen itt nem egyetértést jelent (ezért szerencsésebb lenne *értelmezésnek* nevezni), hanem azt, hogy a társadalmi világból kiiktathatatlan az ember értelmező tevékenysége.

Vagyis a társadalmat és az embert nem tudom úgy helyesen „megmagyarázni”, ha vizsgálatom tárgyából eleve kiiktatom az emberi értelmet, szemben a természetismerettel, és legfeljebb utólag veszem számításba tudásának valamilyen formáját. Ahogy Weber is proponálta: az emberi cselekedeteket csak akkor érthetem meg elvileg is helyesen, ha a tettek integráns részének tekintem azt az értelmet (például a célt), amelyet a cselekvő ember ad saját tetteinek. A fentiekből, úgy tűnik, az következik, hogy radikális ellentét van megértés és magyarázat között. Ez abban is kifejezésre jut, hogy sokan csak a matematikát és a természetet leíró tudást tekintik tudománynak (*science*), minden mást csupán „művészetnek” (*arts*), amely leginkább okos s talán igaz, de bizonyíthatatlan fikciógyártással foglalkozik.

Paul Ricœur szerint viszont a magyarázat és a megértés, vagyis a dolgokról és a gondolkodásról szóló rendszerezett ismeret között, sokak felfogásával ellentétben, nincs áthághatatlan szakadék, ezért a sokszor elővezetett durva alternatívát (vagy tudományos magyarázat, vagy fikciós értelmezés) egy finom dialektikával kell helyettesítenünk. Felhívja a figyelmet, hogy a megértés problémáját először felvető Dilthey sem a kettő közötti radikális különbséget kívánta hangsúlyozni, szemben mondjuk Galilei, Newton és Descartes felfogásával, hanem a megértés *specifikus* természetét. Ennek megfelelően Ricœur nem lát a kettő között szakadékot, vagyis „a magyarázat és a megértés közötti kölcsönös áthatás elméletét állítom” (Ricœur 2000a: 188.).

Ennek megfelelően a megértő értelmezés nem csak azt az általános gyakorlatot jelentheti, hogy belehelyezkedünk egy idegen pszichikumba, és megkíséreljük az illető „belső világát” újraalkotni, hiszen kimerítő teljességgel ez sohasem lehetséges. Ráadásul a megértéshez nincs is szükség erre, hiszen az ember szüntelenül értelemmel teli nyelvi és dologi jeleket hagy maga után, és a tudományos ismeretszerzés épülhet ezek tanulmányozására. Természetesen – véli Ricœur –, ha a megértés a beszélő és a hallgató, az író és az olvasó „bensője közötti kommunikációt jelentené, sőt összetartozását” (Ricœur 2000a: 188.), akkor az értelemmegértés teljesen szubjektív természetű cselekedet lenne, amely nélkülözi az objektív elemzés minden komoly lehetőségét. Márpedig Ricœur szándéka az, hogy „a megértésnek megadjuk a magyarázathoz hasonló tudományos tiszteletet” (uo. 186.). Ha ez lehetséges, akkor az értelmet a megismerés tárgyába inkorporáló felfogás nem kitalálásokról szóló fikciós tudomány.

Az ehhez vezető út első lépése – s ezt mi tesszük hozzá Ricœur felfogásához – a filozófia és a társadalomtudomány 20. században kibontakozott *nyelvi fordulatának* *akceptálása*, amely azt bizonyította nagy erővel, hogy gondolkodásunk, mivel mindig nyelvi formát és artikulált, nem rejtett és privát folyamat, hanem *nyilvános és interszubjektív*. Kétségtelen, ha a másik emberi értelmet olyan pozícióból akarom megérteni, amelynek kulcsmondata az, hogy „én úgy gondolom, hogy te azt gondold”, akkor belül maradok a gondolkodás és értelmezés privát jellegén: az egyik szubjektív tudat egy másik szubjektív tudattal konfrontálódik. Ám ha világos előttünk, hogy gondolkodásunk tárgyilag és objektív módon, azaz nyelvi jelekben és más nyilvános formákban létezik, akkor ez a tudás egyrészt objektív, másrészt tudományos eszkö-

zökkel empirikusan is tanulmányozható. Az értelemadó és értelemfejtő gondolkodás megismerése kikerül a szubjektív beleérzés (Einfühlung) tartományából.

Ricœur a hermeneutikai belátás útján haladva itt a második lépést teszi meg. Ennek lényege, hogy munkásságában *megalapozza az értelemmegértés társadalomtudományi jellegét*. Ricœur nemcsak irodalomelméleti és nyelvészeti ügynek tekinti a szövegvizsgálatot, amelynek híve gondolatrögzítési céllal létrehozott, többnyire exkluzív szövegek értelmezésével foglalkozik, hanem történettudományi és társadalomtudományi feladatnak és lehetőségnek is, amely a társadalomalakítási céllal született „közönséges” szövegvalóság vizsgálata révén történeti, társadalmi folyamatokat tud magyarázni. Ez azonban csak úgy lehetséges – véli –, ha hidat tudunk építeni a „nagyon tudományos” és a „teljesen fikciós” világ között, ha megeljük a magyarázat és a megértés kölcsönös áthatásának és konvergálásának módjait.

A konvergencia első állomása és terepe a beszélő és a hallgató *dialogikus* viszonya, amelyben az értelem képes objektívalódni. Dialóguson Ricœur *közvetlen és élő párbeszédet* ért. Úgy véli, ha a beszélő és a hallgató egyet tudnak érteni abban, amit a beszélő személy mondani akar, azaz abban, hogy többé-kevésbé mit jelentenek a közösen használt szavak, akkor adott a tárgyilagos és objektív megértés, és elkerülhető a „fikciógyártás”. „Ha valamit nem értek azonnal, akkor megmagyarázatom a partnerrel, és a nekem nyújtott magyarázat nagyobb megértést tesz lehetővé a számomra. A magyarázat ebben az esetben nem más, mint kérdések és válaszok során kialakított megértés.” (Ricœur 2000a: 188.) Vagyis az értelem magyarázható, amennyiben *többszörös és kölcsönös értelmezés nyomán* születik meg a rá vonatkozó tudásunk. Ehhez azonban érdemes két dolgot hozzátennünk. Az egyik: a magyarázat ilyenkor konkrét és lokális, mindig az adott megnyilatkozáson az adott szituációban kifejtett gondolatokra vonatkozik. A másik: a párbeszédben előálló jelentés nem zárt s végérvényes, hanem nyitott és folytatható a dialógus mindkét résztvevője részéről.

Más a helyzet, ha a gondolatok eleve írásos formába születnek meg, vagy a „szó-be-széd” rögzítésre került. S ennek vizsgálata a Ricœur-féle konvergencia második állomása. Ez esetben ugyanis a gondolt gondolat, túl az adott szituáción, külön is tanulmányozhatóvá válik, mert objektív formát öltött, tárgyiasult, és megkezdte önálló életet. Memóriánk ugyanis csak rövid ideig képes emlékezetben tartani a kimondott szavakat és mondatokat, az elillanó szavak csak addig élnek, amíg a dialógus tart. A rögzített szöveg viszont elválik a szerzőjétől, ezért újra meg újra megvizsgálható, tudományosan is. Nem a bizonytalan emlékezet, hanem stabil jelek őrzik, és elvileg azoknak is rendelkezésre áll, akik messze vannak a születése helyétől, és soha nem találkoztak a megfogalmazójával. Ricœur szerint a rögzített szöveg révén többszörös *eltávolodás* történik. Olyan diskurzustárgyak jönnek létre, amelyek elválnak mind a létrehozó *személytől*, mind a *címzettektől*, mind a létrehozás konkrét *körülményeitől*, azaz „megszakították az eredeti kapcsolatukat a szerző szándékával, az elsődleges közönséggel és a beszélgetőtársak számára közös helyzettel” (Ricœur 2000a: 188.). A leíródás a „kimondás és a kimondott” közé mindig szakadékot épít, tűnjék bár a távolság lehetetnyinek – véli Ricœur (uo. 189.).

Ugyanakkor az elválás meg is szüntethető, az összetartozó elemek viszonya utólag rekonstruálható. Ez a művelet maga a magyarázat, amely képes áthidalni a le-rögzítéssel létrejött távolságokat, azaz megmutatni a szerző, a címzett és a szituáció

egymásra vonatkozó valóságát. „A diskurzusnak ez az anyagiassult jelekben történő külsővé tétele és kódokba történő beíródása nemcsak lehetővé, *de szükségessé is teszi a megértés magyarázat általi közvetítését.*” (Ricœur 2000a: 189.) Egyrészt azért, mert bonyolultan tárgyasult diskurzusstruktúrák jönnek létre a társadalomban, amelyek szubjektív beleérző értelemfeltárással egyszerűen átfoghatatlanok és megérthetetlenek. Másrészt, mert a magyarázat olyan lehetőségeket tár fel a tárgyasult értelmekben, amelyek mindig is benne vannak, de nem mindig aktualizálódnak az eredeti szituációban. Ezért a tudományos magyarázat egyrészt objektiválja az értelmet, másrészt *kibővíti* a társadalmi valóságot, és tágítja a cselekedetek lehetőségeit.

Ricœur az élő dialógus számára az *egyetértő visszaigazolást*, a leírt szöveg számára pedig az *objektív magyarázhatóságot* tekinti olyan elvnek, amely az értelem feltárását lehetővé teszi a magyarázat és megértés konvergenciájában. Ehhez két megjegyzés kívánczik.

Először is, kérdés, hogy tekinthető-e az *előbeszéd* a gondolat kifejezés *alaphelyzetének*. Történetileg és gyakorlatilag mindenképpen, hiszen mind a korábbi kultúrákban élt, mind a jelenleg élő emberek is elsősorban szóban s nem írásban érintkeznek egymással. A kimondott szó jelentősége ezért igen nagy mind az egyén, mind a közösség életében, azonban a beszéd szavai elhalnak a pillanattal együtt, amelyben megszülettek, már csak ezért sem tehetők tudományos vizsgálat tárgyaivá a maguk eredeti formájában, bármilyen nagy is a jelentőségük. Ez a mindenkori értelmező tudományok komoly problémája, vagyis a nyom vagy a dokumentum hiányának a kérdése. Hiszen a hajdani vagy a jelenbeli esemény, amelyről nincs vagy nem keletkezik tárgyi forrás és írásos dokumentum, egyáltalán nem vagy csak igen nehezen tanulmányozható. Márpedig az élet mindig gazdagabb annál, mint ami belőle rögzülve megmarad.

Másodszor, az egyetértő visszaigazolás kapcsán Ricœur komoly szerepet szán a gondolatok magyarázó értelmezésében magának a megnyilatkozó-beszélő személynek, azaz lehetővé teszi számára mind az önreflexiót, mind az egyetértést. Kérdés azonban, hogy a megegyezés mennyire szavatolja az objektív magyarázatot. Nem kétséges, hogy Ricœur a visszaigazolt jelentésre épülő magyarázatból kiiktatta mind a *manipulációs beszéd*, mind a *szisztematikus félreértés* eseteit, azaz túlértékelte a beszélő személy visszaigazoló magatartását. Márpedig éppen a politika ismert beszédhelyzetei (bizottsági megbeszélések, parlamenti viták, kerekasztal-beszélgetések, választási szópárbajok, politikai reklámok és egyebek) jelzik, hogy sokszor akkor is egyetértésre lehet jutni, ha nem az van a szavainkban, amit a másik állít róla, és azt a jelentést is lehet forszírozni, ami messze túl van a kimondottakon. Ilyen esetekben az a magyarázat jelenti a megoldást, amely eltávolodik a közvetlen dialógustól és a dialógus szereplőitől, és az érvényességet nem egyik vagy másik résztvevő egyetértésében jelöli meg, hanem a helyzet lehetőségeinek és realizálódásának viszonyában. Azaz igyekszik megmutatni azokat a kontextusokat, amelyekben az egyetértés vagy az egyet nem értés előállt. A visszaigazolt jelentés ezért csak akkor tekinthető tárgyilagos és objektív jelentésnek, ha a beszélő nem manipulatív szöveget prezentál, és nem próbálja őt szisztematikusan félreérteni, azaz, ahogy Habermas mondja: a felek egymás kölcsönös megértésére törekednek.

Ricœur vázolja a visszafelé vezető utat is, azt, hogy miként lesz a megmagyarázott szöveg megértett szöveg. Úgy véli ugyanis, hogy a társadalomra vonatkozó tudományos megállapításoknak vissza kell kerülniük az interszubjektív viszonyok világába, s ez nem egyszerűen oktatás vagy ismeretterjesztés kérdése, hanem elvi és szemléleti kérdés. Az elv pedig a dialógusban megszülető *közös tudás*. Ugyanis nemcsak az élőbeszéd, hanem a leírt beszéd is egy párbeszéd része, az értelem megnyilvánulásának minden formája folyamatos, nyilvános és dialogikus. A magyarázó ember ezért egyrészt azt s annak a szabályait akarja megérteni, amit a másik (a cselekvő) egyén gondolt-mondott, másrészt maga is mások egyetértésére, azaz magyarázatának *elfogadtatására* törekszik. „Nem magyarázat az, ami nem végződik megértésben” – így szól a probléma apodiktikus összegzése (Ricœur 2000a: 189.).

Vagyis a tudományos magyarázat végzője egyszerre akarja megérteni a szöveget s ezzel együtt a szöveg szerzőjét is. Ehhez azonban – Ricœur szerint – el kellene felejteni a megértés romantikus pozícióját; ez már az irodalomelméletben sem működik, s végképp érvénytelen a társadalomtudományban. Amikor megérteni akarok, akkor nem egy unikális belső világot, egy aligha kiismerhető pszichikumot, egy cselekvő hős rejtett valóságát akarom feltárni, hiszen egy *nyilvános* (rögzült és közösen működtetett) értelemmel találkozom. Ezért először azt kell megértenem, hogy mit tett, mit mondott a másik, azaz mi lett a létrehozás eredménye, a gondolat tárgyiasulása: „nem azt kell megérteni, aki a szöveg mögött beszél, hanem azt, amiről beszél, a *szöveg tárgyát*” (Ricœur 2000a: 190.).

A tárgyiasulással azonban a diszkurzív tárgy paradox jelenséggé válik; egyszerre *ellégiesedik* és *elnehezedik*. Légiessen lebegővé válik, mert nem látszik rajta, hogy kik, mikor és miért hozták létre vagy tartják fenn. Ezért is tűnnek szent és sérthetetlen szövegeknek, vagyis olyan súlyos realitásnak, amelyek szövegek ugyan, de ezzel együtt megmásíthatatlan objektív adottságok. Ezért Ricœur csavar egyet a problémán. Úgy véli, hogy a tudományos igényű, személytelen és objektív magyarázat nem elégséges, sőt félrevezető is lehet: a magyarázathoz társítani kell a megértést. Azaz úgy is meg kell érteni ezeket a tárgyiaságokat, mint emberi produktumokat, s ennek alapfeltétele, hogy megtaláljuk bennük a beléjük helyezett alakító emberi értelmet. Így konkretizálódik a visszafelé vezető út. Ricœur szavaival szólva: „Meg kell tehát tenni a virtuálistól az aktuálisig, a rendszertől az eseményig, a nyelvtől a beszédig tartó visszautat, amit Gadamer *Anwendung*nak nevez, a reneszánsz hermeneutika számára oly fontos *applicatio* emlékére. Tehát az elemzés maga mint az értelmezési ív egyszerű darabja jelenik meg: *az értelmezési ív a naív megértéstől a magyarázaton keresztül a tudós megértéséig halad.*” (Ricœur 2000a: 189.; kiemelés Sz. M.) Azaz a cselekvő ember mindig is a másik cselekvő értelemadását érti meg, hozzátenném, akár egy közvetlen dialógusban, akár egy nyelvi vagy más diszkurzív termékkel való találkozás során, de ez áthaladhat a tudományos magyarázatokon, s így kutatói-tudósi értelmezés lehet belőle.

A megértés-magyarázat konvergenciájáról szóló javaslatát illusztrálendő, Ricœur megvizsgálja *az ok és az okozás* sokat vitatott kérdését. Úgy látja ugyanis, hogy a magyarázat és a megértés radikális *elválását* képviselő szerzők túlságosan könnyen elfogadták az okság hume-i felfogását. Az elv azt mondja ki, hogy az előzmények logikailag mindig függetlenek a következményektől, azaz csak azon területek között lehet oksági viszony, amelyeket képesek vagyunk önálló tárgyterületként meghatározni,

mert közöttük nem az emberi értelmező logika teremt kapcsolatot: Hume modellje szerint például egy gyufa megfelelő használata és az általa fellobbantott tűz között azért van oksági kapcsolat, mert különállóan is le tudom írni a tüzet is meg a gyufát is, azaz nem azért keletkezik tűz, mert én tüzet szándékozom okozni. Tűz szándék nélkül is keletkezik, mert a tűz keletkezése objektív folyamatok eredménye.

Cselekvéseknél azonban, figyelmeztet Ricœur, más a helyzet. „Nem tudok úgy azonosítani tervet, hogy ne említeném meg azt a cselekvést, amit véghez fogok vinni: van egyfajta logikai kapcsolat, de nem okozati (a hume-i értelemben). Ugyanígy: nem jelenthetem ki cselekvésem indítékait anélkül, hogy ahhoz a cselekvéshez ne kössem őket, amelynek indítékai.” (Ricœur 2000a: 192.) Vagyis a cselekvés nem illik bele az okság hume-i heterogén logikai rendszerbe, amiből sokan két *téves* következtetést vontak le. Az egyik: a cselekvések tudományos magyarázata nem lehetséges, mert nem okot, hanem *érvet* kereső gondolkodásmód, tehát belül marad az értelemfeltárás szubjektív és fikciós világán. A másik: ha próbálkozunk is oki magyarázattal a cselekvéseknél, ez sohasem éri el az oksági törvény erejét, legfeljebb ahhoz hasonló *magyarázatféle*, vagy ahogyan Hempel fogalmaz, afféle magyarázatvázlat (explanation sketch) lesz.

A megértés nehézségei miatt nagy a kísértés arra – mondja Ricœur –, hogy a magyarázatnak indokolatlanul nagy szerepet tulajdonítsunk. Tehát azt tekintjük feladatunknak, hogy a történelem és a politika magyarázatát „a természettudományos magyarázat példájára alkossuk meg” (Ricœur 2000a: 198.). Vagyis kíváncsiak vagyunk a természettudományhoz képest, hanem elsősorban az, hogy az invenció rovására megy a modellből adódó módszer túlsúlya, sőt fétise. Azaz olyan módszert kényszerítünk rá az emberre a politika megismerése során, amely nem elsősorban a tárgya természetét tárja fel, hanem egy rendszert és módszert „működtet”. Ráadásul a tényleges ismeretszerzés sem a politikában, sem a tudományban nem így történik, ezért aztán az *igazságot a módszerből* eredeztető felfogás „nehezen ad számat a történész voltaképpeni munkájáról” (uo.). Tegyük hozzá: és a politológus munkájáról.

Ricœur mellett érvel, hogy a magyarázatot s az oksági viszonyt másképpen is fel lehet fogni. Ha az okot önálló és *független* előzménynek tekintjük a következményhez képest, akkor a cselekvő természetesen nem oka saját cselekedetének. A feltételezett heterogén struktúrák helyett azonban itt konvergencia van, amit éppen az értelem végez el, s ezt már Arisztotelész is jól látta, amikor differenciálta az oksági viszonyt, és bevezette például a *célok* és a *ható ok* fogalmát. Ricœur szerint a motívum és az ok nem kizárják egymást, hanem tiszta formájuk egy skála két végpontján helyezkedik el, azaz közöttük átmenetek is vannak.

Ezt alátámasztandó két érvet vizsgál meg részletesebben. Az egyik: vajon az ok és az indíték egyaránt része lehet-e a cselekvés megértésének és magyarázatának, nem zárják-e ki ezek eleve egymást? Ricœur arra hívja fel a figyelmet, hogy gyakran beszélünk nem szándékolt tetről és motívumot nélkülöző cselekedetéről, azaz „léteznek olyan indítékformák, amelyek nagyon is közel vannak [...] a teljesen külső okokhoz” (Ricœur 2000a: 192.). Vagyis mi, emberek úgy tudjuk, hogy létezik „szorító okság” (uo.), ilyenek például a freudi tudattalannal vagy a gazdasági kényszerhelyzettel magyarázott cselekedetek; egyáltalán, az ember biológiai-testi adottságaiból követ-

kező „szorító okságok”. Ez megfelel a *kényszerítő körülmények* köznapi fogalmának – mondja Ricœur. Ezt sorolta be például Arisztotelész a *bia* (erőszak) fogalma alá. Mindez nem is lehet másként, hiszen az ember „egyszerre tartozik az okság és az indítékok birodalmába, s így a magyarázat és a megértés területéhez” (uo.). Ennek az a következménye, hogy gyakran a motívumot oknak, az okot pedig motívumnak *mondjuk* tényleges cselekedeteink során. Mindezt természetesen lehet tévedésnek tekinteni, ez esetben azonban – s ezt már én tenném hozzá – felülírjuk az értelmező ember értelmét. Nem egyszerűen azt mondjuk, hogy valaki értelmezésében ki nem bontott lehetőségek vagy szunnyadó viszonyok vannak, hanem azt, hogy tévedett, mert nem az motíválta, amit motívumnak mondott, nem az volt a terve, amit meg akart valósítani, hanem az, amit mi annak tartunk. S vajon mi bizonyítja, hogy tudományosan igazunk van? Az, hogy *hiszünk* saját igazunkban, esetleg másokkal egyetértésben! Vagyis a szólás pusztá pozíciója és ereje.

Ricœur másik érve, amelyet a konvergencia mellett megvizsgál, a tettek eredménye vagy megvalósulása felőli megközelítés nyomán jön létre. Ugyanis a szándékokat és motívumokat vizsgálva gyakran mellőzik, hogy „a cselekvés mindenekelőtt annyit jelent, hogy változást idézünk elő a világban” (Ricœur 2000a: 193.). Ezért minden emberi cselekvés két alapkérdéssel szembesül: „Egyrészt, milyennek kell lennie a világ természetének, hogy az ember bevezethesse a változásokat? Másrészt, milyen természetűnek kell lennie a cselekedetnek, hogy a világban létrejött változásként olvashassuk?” (Uo.) Ricœur arra a következtetésre jut, hogy ha a cselekvés a világban való (bármilyen) változtatás és létrehozás, akkor a motívum és az ok szüntelen konvergál egymással. Nem tudok cselekedni, ha nem veszem figyelembe a világ természetét, cselekvésem pedig mindig a világ természetén és állapotán való valamilyen alakítás, amelynek eredménye elválik tőlem, objektiválódik.

A cselekvő ember tehát nem mellőzi, hanem *használja* az oksági viszonyt, a dolgok menetét: motívuma és szándéka azt csinálni, ami lehetséges és egyben jó is neki. Vagyis a *beavatkozás* konvergenciát teremt a dolgok menete és a tett között: „a két elem – a dolgok folyása és az emberi cselekedet – a dolgok folyásába történő *beavatkozás* fogalmában úgy borulnak egymásra, mint a tetőcserepek [...], hiszen a dolgok folyásába való beavatkozás azt implikálja, hogy a természetes rendszerek lenyomatait követjük” (Ricœur 2000a: 195.).

IX. fejezet

A POLITIKAI TAPASZTALATOK ÉS TÉNYEK
ÁLTALÁNOSÍTÁSA

1. Az általánosítás nehézségei

Minden megismerés és értelmezés, a tudományos megismerés kiváltképpen, az általánosítás valamilyen módja. Olyan összefüggés megmutatkozása és megmutatása, amely benne van ugyan a figyelembe vett vagy megvizitált konkrét tényekben, de túl is mutat rajtuk más konkrét tények és összefüggések felé. Ezért aztán az általánosítás nem is más, mint hasonlóságok felfedezése egymástól különböző dolgokban? S ha igen, akkor ez csak gondolati-nyelvi művelet, vagy létezik a tárgyi-materiális cselekedetek általánosodása is? Egyszeri tettről van szó, vagy elvonatkoztatások sorozatáról? És vajon van-e ésszerű határa az általánosításnak, vagy túlterjedhet az elérhető viszonyok és megtehető cselekedetek határain? Egyáltalán: ha megismerésünket az érzéki realitás táplálja, és tapasztalataink a konkrét dolgokhoz kapcsolódnak, akkor mi az érvényessége az ezekből kiinduló, de ezeken *túlmutató* transzcendáló és generalizáló cselekedeteknek?

A politikáról szóló tudományos diskurzusnak az általánosítás kérdéseinek megválaszolásában még speciális nehézségekkel is szembe kell néznie. Ezek hátterében két egyszerű tény áll. Egyrészt a társadalmi-politikai valóság nem izomorf vagy holisztikus realitás, amelyben hasonló vagy ugyanolyan dolgok fordulnak elő a különböző konkrétumokban. Vagyis az a helyzet, hogy ha valaki megismerte valamilyen mértékben, mondjuk, a magyar politikai életet, nem mondhatja, hogy ismeri más országok politikáját is. Talán kapott némi támpontot ehhez, de többet aligha. Másrészt a politika nagy formagazdagsággal rendelkező *ab ovo* egyedi jelenség. Konkrét realitásai tárgyilag nem terjednek túl a cselekvők tettein és viszonyain, miközben a politikáról folyó beszéd gyakran szól ennél tágabb dimenziókról, és a cselekvésbe beépülő értelmezések is túlvisznek bennünket a megtapasztalt konkrét dolgokon. Vajon okkal vagy ok nélkül? Léteznek-e egyáltalán a politika gyakorlati realitással bíró egyetemes törvényei, vagy a politikában minden összefüggés menthetetlenül lokális és egyedi?

A politika megismerése tekintetében ezt a problémát Carl Schmittnél világosabban és élesebben senki nem exponálta. Több munkájában is bírálta azt az általánosító gyakorlatot, amelynek során a megismerni akaró ember úgy jár el, hogy összehasonlítja a különböző konkrét politikai eseményeket s helyzeteket, majd a megvizitált konkrétum elengedhetetlen tulajdonságának vagy lényegének azokat a vonásokat tekinti, amelyek más konkrétumokban, többnyire az összesben, is megtalálhatók. Szerinte az így nyert általánosítás „tankönyvszerű”, „elvont képlet”, „vég nélkül ismételt üres szólam” (Schmitt 1992: 2.), amelyet jól lehet ugyan tanítani és a diákokon számon kérni, de nincs komoly megismerési értéke, és így a gyakorlati

életben használhatatlan. A *Politikai teológiában* Schmitt bírálja például a szuverenitás absztrakt és iskolás definícióját, amelyet valahogy így formuláznak: „a legmagasabb, nem másról származtatott hatalom” (Schmitt 1992: 1.). Schmitt szerint egy ilyen absztrakt definíció elmond valamit a politikai realitásról, de a gyakorlati jelentősége minimális. Szerinte ugyanis ennek az „absztrakt lényegnek” az alapján még csak feltenni sem lehet a kivételes politikai helyzetekre vonatkozó legfontosabb kérdéseket, nemhogy megválaszolni és cselekedni általuk. A szuverenitás kapcsán ugyanis „a vita középpontjában mindig is alkalmazása, a konfliktushelyzetben döntő személye, a köz- és az államérdek, illetve a közbiztonság és a rend mibenléte [...] áll” (uo.). Ehhez viszonyítva – érvel Schmitt – „nincs különösebb elméleti vagy gyakorlati jelentősége annak, hogy a szuverenitás meghatározásaként felállított absztrakt séma [...] érvényesnek tekinthető-e vagy sem” (uo.).

Schmitt problémafelvetése a politika általánosító megismerésének a leglényegesebb dilemmáját fogalmazza meg: azt, hogy mi az általánosítás elfogadható alappozíciója, *kontempláció vagy gyakorlati cselekvés*, s ő a gyakorlati érvénnyel bíró általánosítás mellett teszi le a voksát. A szemlélődő egyén természetesen sok igaz és érvényes azonosságot és különbséget vehet észre a politikában, ezeket akár több lépcsőben is absztrahálhatja és hierarchizálhatja, ismerete azonban nemcsak kívül volt, hanem kívül is *maradt* azon a realitásterületen, amelynek egyébként maga is részese.

Jól ismert a sikeres természetismeret pozíciója, amelyet kiindulópontjában a szemlélődő magatartás jellemez. Követője és művelője összehasonlítás útján megállapítja a tőle függetlenül adott természeti dolgok közötti különbséget és azonosságokat, és az így megtapasztalt objektíve önazonos elemeket igyekszik kimerítően megismerni, méghozzá abban a biztos tudatban, hogy közülük egyetlen szerkezete, állapota, viszonyrendszere és törvénye érvényes minden másra és más helyen előforduló, azonos lényegű konkrétumra vagy annak egy elemére nézve. Például az atomi részecskék és tulajdonságaik azonos körülmények között az univerzumban mindenütt egyformák. Sokan leírták már, hogy ennek a szemléletnek igen erős volt a hatása a 20. században kiformalódott társadalomtudományokra.

Vajon követheti-e ezt az utat a politika megismerése? Elvileg követheti, sőt gyakran követi is. Az önmagában nem probléma, hogy azonosságokat és különbségeket észlelünk és írunk le a politikára nézve is, hiszen ez minden megismerési művelet kiindulópontja és eredménye. Az alapvető kérdés az, hogy a megismerési eredmény *mire vonatkozik*, vagyis milyen érvényességet és státust tulajdonítunk neki. Az így nyert ismeret gyakorlati szempontból ugyanis *részleges* tudás, amely a cselekvésben csak *korlátozottan* használható. Leginkább a „terepen” való *elsődleges eligazodást* szolgálja, amely a politizáló közösség önmagára vonatkozó evidens ismereteit rögzíti. Korábban ezeket neveztük politikai alapismereteknek. Mondjuk, például azt, hogy versengő pártrendszer van az országban, négyévente vannak parlamenti választások és így tovább. Vagyis az így nyert ismeret gyarapítja a politizáló ember politikai tudását, főleg azét az egyénét, aki eddig nem ismerte az adott politikai közösséget, mert most válik felnőtté, vagy más országban élt, de az efféle tájékozódó tudásnak a közvetlen gyakorlati értéke minimális. Az értelmesen vagy érvényesen megtehető tettek *határait* kijelöli ugyan, vagyis jól mutatja, hogy *mit ne* tegyen valaki, de a ténylegesen megtehető vagy megteendő politikai tettekről semmilyen komoly eligazítást nem tartalmaz.

Fontos azonban tudnunk, hogy a gyakorlati és a szemlélődő általánosítás, ezzel együtt a lokalitás és az univerzalitás kettőssége nem egyszerűen a társadalom és a természet különbségéből adódik. Ugyanis a természettudományok a létezés *különböző szintjeit* és struktúráit vizsgálják, s az egyikre vonatkozó megállapításaik csak *cum grano salis* vihetők át a létezés más szintjeire, továbbá a természettudomány is gyakran merő praktikum, hiszen működőképes elméleteket igyekszik feltárni, leírni és hasznosítani. Az univerzális érvényesség igénye is elsőrendűen praktikus megfontolás: ha egy olyan elméletnél, ami csak lokálisan érvényes, a természettudósok le tudnak írni egy általánosabbat, akkor az lesz az elfogadott elmélet, mert több dolog magyarázatára használható. De sok esetben, például a részecskefizikában is, van egy szinthez kötött lokalitás, mert a fizikai valóság másként működik itt, mint a magasabb szinteken. Ráadásul a szubatomi részecskék úgynevezett standard elméletei nemcsak pontos mérési eredmények szükségszerű következményei, hanem valószínűségeken alapuló becslések, s csak annyiban és azért érvényesek, mert segítik a további kutatást.

De ettől még az univerzális-lokális ellentét érvényes; ám nem elsősorban abból következik, hogy a társadalom másfajta valóság, mint a természet, hanem abból, hogy mások az *ismeretszerzési elkötelezettségek* a természetre és a társadalomra nézve. A természettudományban erős az univerzális ismeretekre való törekvés, ezért a lokalitás többnyire ehhez csak bázisul szolgál. A társadalomtudományban, így a politikatudományban is, viszont a törekvések *az adott lokalitás kimerítő feltárására* és megértésre irányulnak; még a komparatiztika is elsőrendűen ezt igyekszik szolgálni. Ennek következtében a társadalmi-politikai konkrét-lokális realitás megismerésének igen erős a *közvetlen* közösségi és egyéni egzisztenciális jelentősége, miközben ugyanaz nem mondható el a természetre vonatkozóan, leszámítva a kutató egyéni érdekeit. Ugyanakkor a technológiai ismeretek már egzisztenciális jelentőséggel bírnak; a jól megépített híd, a megbízhatóan működő erőgép vagy a hatékony gyógyszer sorsokat befolyásol és életeket alakít át. Talán ezért hódítanak még ma is nagy erővel a politikában a társadalommérnöki víziók.

Nem azt állítom tehát, hogy az absztrakt szemlélődő pozíció eleve tévedésekhez vezet, s azt legkevésbé, hogy haszontalan lenne, pusztán azt mondom, hogy korlátozottan érvényes megállapításokat tud csak tenni, ezenközben pedig egyszerűen túlbecsüli saját lehetőségeit. A jelzett szellemben tucatszám születő általánosító megállapítások és kimerítő igényű definíciók ugyanis leginkább olyanok, mint a háztetők: megpróbálják lefedni az alájuk tartozó építményt s használóinak életét. Ám sem a cizellált, sem a díszes tetők nem képesek megmutatni, hogy mi van alattuk, hogy zajlik ott az élet. A cserepeket vizitálva persze jól látszik, hogy a háztetők nem egyformák, s hogy alattuk házak vannak, de a lakók élete már nemigen „vezethető le” sem a tetők természetéből és állapotából, sem a tetőfedés felettébb hasznos mesterségéből, nem is beszélve a városi teendőkről. A nézelődő-szemlélődő ember természetesen kíváncsi a tetőkre és a házak homlokzatára, az utcán sétáló emberek viseletére és gesztusaira, esetleg közösségi akcióikra, hiszen szeretne sokat tudni a városról és lakóiról. Ám a benyomások jellege és a tudás státusa semmit sem változik, ha az illető már *minden* házat megsejmelte, és minden lakost látott sétálni az utcákon és cselekedni az agorákon. Ez ugyanis nem menyiségi, hanem *szemléleti* kérdés. Változás csak akkor történik gondolkodásunkban, ha városlakók leszünk, de legalábbis képessé válunk arra, hogy együtt gondolkodjunk és

cselekedjünk az emberekkel, ha tehát kibomlik előttünk fogalmilag nehezen lefedhető színes-zűrös életük megannyi kisebb-nagyobb mozzanata és eseménye. Ez esetben talán még a hatalom háztetőire is tudunk új pillantást vetni.

A fenti problémának Hannah Arendt két vonatkozását is megfogalmazta. Egyrészt azt állította, hogy a politikának nincs szubsztanciája, filozófiailag is megragadható absztrakt lényege, hiszen a politika nem az emberekben van benne, hanem az emberek közötti térben található, nem az emberek bensője hordozza, hanem az emberek *viszonyrendszere*. Tehát olyan valami, ami – mert külön van az emberektől – a cselekvés közvetlen tárgyává tehető. A közismert görög kifejezés használatát bírálva írja: „*Zóon politikon*: mintha az emberben lenne valami, ami az esszenciájához tartozik. S pontosan ez nem igaz: az ember a-politikus. A politika az emberek-közöttben jön létre, vagyis teljességgel az emberen kívül. Ezért aztán tulajdonképpen politikai szubsztancia nincs is. A politika a *közöttben* jön létre, és vonatkozásként alakul.” (Arendt 2002: 23.) Másrészt – írta – bármilyen nemes eszme is az „Isten egyedülvalóságának képmására teremtetten ember”, az ilyen ember nem gondolható el politikai lényként. Ugyanis „innen nézve csak az ember lehetséges, az emberek nem lehetnek mások, mint ugyanannak többé-kevésbé ismétlődései” (uo.). Márpedig a politika közösségi ügy, az emberek pedig *sokfélék*, és sokféle közösséget alkotnak, és sokféleképpen alakítják ezeket. Ha tehát mindenütt ugyanazt az absztrakt politikai lényeket keressük, ha az általánosításnak ezt az ismétlődő „ugyanazságot” forszírozzuk, akkor nem a politikát értjük meg, bár róla beszélünk, hanem ennek ürügyén vázolni fogunk valamiféle politikának tűnő „elvont lényegiséget”, absztrakt fogalmiságot. Szavaink nem közelítenek a politikához, hanem távolítanak tőle.

2. Az absztrakt fogalmi és a cselekvő általánosítások

A szavak az *azonosságok és különbségek* érzékelései és kifejeződései. A „miniszterelnök” és a „köztársasági elnök” szavak azt jelentik, hogy a miniszterelnök nem köztársasági elnök, és fordítva, illetve hogy fel tudom sorolni a két politikai pozíciót birtokló személy tulajdonságait, s ezek alapján meg tudom mondani, hogy kettőjük közül éppen ki beszél a televízióban. Így áll elő az absztrakció három eleme: a szó alakja, a szó jelentése és a referencia: az a valóságterület, amelyre a szó vonatkozik. A példánkban szereplő egyik szó jelentése vagy érzékileg felfogható alakja sem azonos természetesen azokkal a személyekkel, akikre vonatkoztatjuk. Vagy, ahogyan Platón mondta: az egyenlő dolgok nem azonosak az egyenlőség fogalmával. A szó *jelentése* ideális esetben minden létező miniszterelnök vagy köztársasági elnök közös vonását magában foglalja, azaz vonatkozik rájuk, de a szó maga nem beszél, nem tárgyalt és nem parancsol. A szó egy nyelvi rendszer egyik eleme, amely azért jelent valamit, mert, mondjuk, a miniszterelnökről és nem a miniszterekről vagy a köztársasági elnökről referál, rá vonatkozik. Jelentése egy absztrakciós művelet, *elvonatkoztatás és általánosítás* révén jön létre. Azért vonatkozhat például minden azonos jogállású, miniszterelnökként fungáló egyénre, mert olyan általános vonások alkotják a szó jelentését, amely összegzi a végrehajtó hatalom fejére vonatkozó ismereteinket: *nevet* adunk ezen pozíciónak, tehát tudjuk, hogy *mi* ez a politikai státus, és tudjuk, hogy miniszterelnökkel *találkoztunk*.

Az ember képes többszörös absztrakciós művelet végrehajtására, ezért a szavak általánosodásának több szintje van. Szoktunk beszélni például *konkrét* és *absztrakt* fogalmakról, s ilyenkor olyan szavakra gondolunk, amelyek az érzékileg tapasztalható dologra, mondjuk, a kutyákra vonatkoznak, illetve magukat a szavakat absztrahálják tovább; valaki például arról beszél, hogy mostanában kutyaélete van. A Berger–Luckmann szerzőpáros szerint ennek az absztrahálódási folyamatnak a szavak és gondolkodásmódok társadalmi használata tekintetében négy szintjét lehet megkülönböztetni. Az első szint a *tapasztalat* nyelvi kifejeződése és az ezeket kifejező szavak rendszere. A második szint kezdetleges *elméletféle*, amely tanulságokat, tennivalókat fogalmaz meg a tapasztalati fogalmak felhasználásával. A harmadik szint a „tudástermelő” szakemberek tevékenysége révén áll elő: tudósok, művészek, ideológusok és politikusok elkülönült munkája nyomán, és a szavak tiszta elméletté, zárt magyarázattá állnak össze, vagyis egy *szervezett ideológia* részei lesznek. A negyedik szint az egyetemes világmagyarázatok és *világnézetek* szintje, mondjuk, hívés és hitetlenség, materializmus és idealizmus (Berger–Luckmann 1998: 134–137.). Ha példát kellene mondani a szintek jellegzetes szavaira, akkor talán így következhetnek egymás után: kutya, állat, biológia, lélekvandorlás.

A politikára vonatkozó általános ismeret is úgy áll elő, hogy a politika szavaiba beleértjük vagy általa összefoglaljuk a szó által referált dolog közös tulajdonságát, egyre nagyobb területet átfogva, az absztrakció egyre magasabb szintjére eljutva. Az így nyert ismeretnek azonban van három olyan előfeltétele, amely meghatározza tudásunk érvényességi tartományát. Először is a többszörös absztrakció feltételezi, hogy referenciális tartománya *homogén*, különben nem lehetne általánosítani. Mindenekelőtt azt, hogy a politikai közösség jól integrált; az emberek politikailag releváns tulajdonságai csak akcentusokban térnek el, magatartásukat ugyanazok a szabályok irányítják. Másodszor a politika *objektív* valóság, amely kimerítően meghatározza, hogy milyen a politikai valóság és az emberek mit tesznek vagy mit tehetnek meg egyáltalán. S végül *stabilitás* jellemzi a viszonyokat. Azaz a politika szereplői, szabályai, feltételei és ideái döntően ugyanazokat a vonásokat mutatják mind az idő, mind a tér perspektívájából nézve. Ezért a politika helyes megismerése úgy áll elő, ha megkeressük a nem változó közös vonásokat és elemeket, s ha ezeket már kimerítően számba vettük, akkor megismertük a politikának vagy egy részének lényegét.

Természetesen a politika elképzelhető, sőt leírható ilyen *homogén, stabil és objektív* realitásként, hiszen vannak egységes, változatlan és változtathatatlan elemei. Ám ha úgy járunk el, hogy ami nem felel meg ennek az ideának, azt felesleges és zavaró mozzanatnak tekintjük, s általában így teszünk, nos, akkor valójában egy nyomokban létező politikáról beszélünk csak, amely legfeljebb a *status quó*t írja le, azt is csak többé-kevésbé. A politika ugyanis heterogén, nyitott és értelmezett valóság, amelynek a megismerését elvétjük, ha eltekintünk ezektől a vonásoktól. *Heterogén*, mert a politikai közösségek létét viták és konfliktusok jellemzik, amelyek alkalmanként dezintegrációhoz vezetnek, az emberek pedig gyakran eltérő szabályokat követnek és egymást kizáró viszonyokat próbálnak inkorporálni. *Értelmezett* vagy jelentéses, mert az, amit és ahogyan nyilvánosan mondunk és kommunikálunk, nem dísz vagy lepel, amely eltakarja előlünk a politika „igazi” valóságát, hanem egyrészt valódi politikai cselekvés, másrészt tárgyasulós cselekvés, tehát része a realitásnak. *Nyitott*, mert a politika dinamikusan létező realitás, hiszen döntően cselekvések alakítják, márpedig

ezek kimenetele mindig bizonytalan. És nyitott azért is, mert résztvevői, feltételei, állapota és szabályai nem univerzálisan adottak, hanem közösségenként változnak ugyan, de ezek határai mindig bizonytalanok.

A szavak azonban nemcsak jelentenek valamit és vonatkoznak valami(k)re, hanem gondolkodásunk és cselekvésünk *eszközei* is. Mint Max Weber is mondta: szerszámok, amelyekkel alakítjuk a világunkat. Ha azonban eszköz vagy szerszám, akkor része a realitásnak, s nem pusztán fogalmi tükör, amely külsődlegesen kapcsolódik a valósághoz, hanem *közvetlenül* alakító tényező. Hogyan lehetséges ez? Ezzel kapcsolatban három mozzanat érdemel figyelmet: a szóhasználat elsajátítása, a cselekvő szavak elmélete és az általánosítás specifikus módja.

Az első az az eset, ahogyan egy gyermek felnőtté válása során (egy adott nyelven) megtanulja a szavak jelentését, azaz megtanul gondolkodni, cselekedni és élni az adott kultúrában és közösségben. Ez elsősorban használat közben történik, nem pedig elvont szemlélődés vagy absztrakt definíciók oktatása útján. Hasonló ez ahhoz, ahogyan egy idegen nyelvet megtanulunk: a nyelvtan tudása és a szótanulás soha nem vezet el beszédképes tudáshoz; ez akkor jön létre, ha élethelyzetekben használjuk a nyelvet. A szavak ugyanis csak akkor érnek valamit, ha tétjük és *jelentőségük* van a számunkra, ezért is lehet őket elvileg egyszerre a megismerés és cselekvés eszközeinek tekinteni.

A második vonatkozás Austin és munkatársai tevékenységéhez kapcsolódik, akik a múlt század közepén „feltárták” azt a tényt, hogy bizonyos cselekvést kifejező szavak („esküszöm”, „ígérem” stb.) nem egyszerűen ábrázolnak, de még csak nem is rábírnak valakit valamire a megtételére, hanem *közvetlenül cselekszenek*, hiszen a cselekvés magával a kimondással történik meg. Ez komoly áttörést jelentett a szavak birodalmának meghódításában (Austin 1990). A „speech act” elmélet képviselőinek munkáit tanulmányozva azonban azt látjuk, hogy a „cselekvő erő” minden esetben valamilyen *igének* tulajdonítják, illetve azt mondják, hogy bizonyos cselekvések azáltal valósulnak meg, hogy az ember nyelvi cselekvést fogalmaz meg, azaz valamit kimond, mert nemcsak „kézzel és lábbal”, hanem „hanggal és betűvel” is lehet cselekedni.

Ez kétségtelenül így van, ám felmerül a következő probléma, ami már átvezet a cselekvő beszéd harmadik vonatkozásához. Vajon csak a cselekvést közvetlenül is kifejező szavak (igék) esetében beszélhetünk szó-cselekvésről? Nem képzelhető el olyan releváns szó vagy kifejezés, amely ugyan nem ige, mégis cselekszik, azaz nem indíthatjuk el a leíró-ábrázoló szavakat is a cselekvések irányába? Nem lehetségesek olyan szavak és kifejezések, amelyek pragmatikai jelentőségét nem az adja, hogy kimondásukkal közvetlenül cselekszünk vagy általuk átfogóan pontos ismeretre teszünk szert, hanem az, hogy *olyan leírások, amelyek cselekedetekben realizálódnak*? Austin maga is jelzi, hogy a performatív aktusok elkülönítése a nem performatív tettektől nem problémamentes művelet, sőt még azt is állítja, hogy a konstatív és a performatív megkülönböztetés konzekvensen nem is vihető végig. A kérdésfelvetés azonban azért indokolt, mert van olyan tudományos megismerés, amely másként általánosít, mint az átfogó-elvonatkoztató metódus, legyen az performatív vagy konstatív. Visszaautalva az iménti problémára: a heterogén, nyitott és értelmezett (egyben alakított) realitás leírásának középpontjában a *különös*, nem pedig az átlagos, a *tipikus* és a *példa*, nem pedig az absztrakt általános áll. Ezek közös sajátossága, hogy leíró

általánosítások ugyan, de egyben cselekvési kategóriák is. És ez az a pont, ahol a politika általánosítása áttöri az összehasonlító szemlélődés határait és nyitottá válik a *cselekvő* általánosítások felé.

3. A tipikus mint művészi különös, erkölcsi példa és politikai képviselő

A tipikus és a példa ilyen valóságra utalnak, illetve ilyen valóságot ábrázolnak.³³ Az a dolog ugyanis, ami tipikusnak tekinthető, *egyszerre individuális és általános* is, azaz olyan módon absztrakt, hogy konkrét is. Ami úgy áll elő, hogy nem minden, egy bizonyos vonatkozásban összetartozó konkrét egyes egyforma; vannak közöttük olyanok, amelyek tipikusak, azaz egyszerre hordoznak egyedi vonásokat is, és leginkább ezek hordozzák az összetartozó egyesek általános vonásait is. Vagyis *különleges egyesekről* van szó. Ezért az, akinek a cselekvése és az értelmező leírása egy tipikus dolog létrehozására és kezelésére irányul, egyben az általánosra is irányul; illetve ha cselekvése tipikusnak mondható, akkor ez a tett egyszerre egyedi és általános is.

A tipikusság sajátosságainak és társadalomtudományi-politológiai használhatóságának megértéséhez elsősorban a műalkotások bizonyos sajátosságaival foglalkozó megfontolások vihetnek közelebb bennünket. Ugyanis az embert és a társadalmat ábrázoló művészet (film, színház, irodalom, képzőművészet) saját témáját mindenkor érzéki konkrétsággént jeleníti meg. A festő vagy a szobrász, ha embert ábrázol, érzéki, vagyis látásunkkal felfogható tárgyat hoz létre. Bár az író szavakkal dolgozik, a regény, a novella vagy a dráma alakjai életre kelő és életre kelthető, azaz ismerőssé és „megfoghatóvá” tett figurák és viszonyok. Minden kétséget kizáróan a művészek valóságot teremtenek, vagy ahogyan szoktuk mondani, művészként *újraalkotják* a valóságot, Nem absztrakt módon általános, de jellemzően általános, vagyis tipikus valóság.

Lukács György monumentális munkájának, *Az esztétikum sajátosságának* egyik fejezetét szenteli a tipikusság vizsgálatának (Lukács 1965/II: 177–245.). Lukács a tipikus létezését az élet és a gondolkodás általános vonásának tekinti, és művészetbeli megjelenését *különösnek*, az erkölcs területén való létét pedig *példaszerűnek* nevezi.

Elemzésének kiindulópontja, hogy csak megismerő erőfeszítések nyomán adódik számunkra a tipikus appericiálása, mert a „valósággal kapcsolatos közvetlen viszonyunkban direkt módon mindig az egyediségekbe ütközünk. Sőt az a – nem is jogosulatlan – látszat keletkezik, mintha – közvetlenül – csak az egyedivel állnánk

³³ A típusalkotás fogalmát Max Weber vezette be a társadalomtudományi megismerésbe. Híres fogalma az úgynevezett *ideáltípus*, amely a történések és állapotok általános, nem pedig egyedi vonásait fejezi ki, ilyen fogalom például az uralom feudális, patrimoniális, bürokratikus és karizmatikus típusa. Az ideáltípusok egyértelmű, de üres fogalmak. Sőt „minél pontosabbak és egyértelműbbek az ideáltípusok konstrukciók – ebben az értelemben tehát: minél *idegenebbek* a világtól –, annál inkább alkalmasak terminológiai, valamint osztályozási célokra” (Weber 1987: 50.). Összevethetők a valósággal, mert tiszta, azaz ideális típusok, ezért megvizsgálható, hogy valóság milyen mértékben felel meg ennek az ideális vagy elképzelt modellnek. Magas fokú absztrakciók tehát, amelyek messzemenően annak a tudományeszménynek a jegyében születtek, amely a dolgok értelmét egy összehasonlító elvonatkoztatással igyekszik megragadni, és amit fentebb kritizáltunk.

szemben. Hiszen mindaz, amit a külvilág mint érzéki bizonyosságot kínál nekünk, közvetlenül mindig egyedi, vagy egyediségek egyszeri kapcsolata; mindig egyszeri.” (Lukács 1965/II: 181.) Ennek következtében aztán „a gondolkodó tudat túlnyomórészt megakad az általánosság és az egyediség szélsőségeinél, direkt és elvont módon egymásra vonatkoztatja őket” (uo. 206.). Vagyis, tévesen, eltekint a tipikus lététől és fontosságától. Márpedig, mondja Lukács, „a tipikusság magának a valóságnak egyik lényeges megjelenési formája” (uo. 220.). Vagyis nemcsak egyedi létezők s ezek összehasonlító absztrakciója révén előálló általánosságok vannak, hanem van tipikusság is: „teljes joggal beszélünk nemcsak embertípusokról, hanem tipikus helyzetekről, tipikus folyamatról tipikus viszonyról is” (uo. 221–222.).

A tipikus az egyszeri egyes és az elvont általános között helyezkedik el – írja Lukács. Nem egyes és nem általános, hanem valahogyan mindkettő: *az egyeshez képest általános, az általánoshoz képest egyes*. Közvetít a kettő között, mert mindkét pólust átalakítva magába fogadja – vagy ahogyan Lukács mondja, hegeli terminológiával fogalmazva –, megszüntetve megőrzi. Ez az általánosításnak és az általánosodásnak a specifikus módja. Ha ugyanis csak az egyes és az általános kategóriáját ismerjük, akkor az egyedit, amikor általánosítjuk, egyben meg is szüntetjük. Pontosan ez jellemzi Max Weber, ahogy mondja, fogalmilag pontos, de üres kategóriáját, az ideáltípikust. Létezik azonban az általánosodásnak olyan módja is, amely nem ignorálja az egyest, hanem megszüntetve megőrzi, azaz *kiemeli* más egyesek közül; vagy észreveszi különleges státusát vagy ilyenné formálja, leginkább azonban mindkettő. Ez a kiemelt és átformált egyes megmarad az érzékileg felfogható egyszeri egyesek között, miközben olyan vonások jelennek meg benne és általa, amelyek túl is mutatnak az egyediségen: *különleges* egyes jön tehát létre. Ahogyan Lukács mondja, az emberek „a típust mindig úgy ragadják meg, hogy nem szüntetik meg, ellenkezőleg, elmélyítik azzal az individuummal fenntartott egységét, amelyben a típus az életben megjelenik” (Lukács 1965/II: 221.). Ezt nevezi ő *az egyedi általánosodásának*. Vagy definiáló módon: „az egyediséget konstituáló meghatározások megőrzik ugyan egyediségüket és összpontosítottságukat az illető konkrét egyediségben, de az elszigetelt aktus közvetlenségén túlmutatnak” (uo. 204.).

A tipikus különösen fontos létező a *művészetben* és az erkölcsben: „a műalkotásokban ábrázolt tipikusság specifikus meghatározása a különösség” (Lukács 1965/II: 223.). Ezért aztán *minden műalkotás a különösség körül szerveződik*, ami azt jelenti, hogy az alkotók „a felidézővé fokozott tipikusságot a valóság egy képmásába illesztik be, hogy a helyzetek, tárgyak, vonatkozások és mozgások ott ábrázolt összessége az emberek különös és egységes világát tükrözze vissza és ábrázolja művészién” (uo. 222.). Sőt „a különösséget itt nem egyszerűen, mint az általános és az egyedi közötti közvetítést tételezik, hanem mint *szervező közepet*” (uo. 189.; kiemelés Sz. M.). Egy műalkotás egyedi és konkrét léttel bír, de különleges egyedisége van: egyben általános is, olyan módon az persze, ahogyan az alkotó elgondolja és képes ezt megvalósítani: „a műalkotásban egy »világ« szerveződik a különösség jegyében” (uo. 224.). Ez maga a mű, amely a ma konkrétságában mindig egyszerre egyedi és általános.

A *morál* annyiban tér el a műalkotásoktól, hogy itt mindig cselekvésekről és nem tárgyiságokról van szó; erkölcsös és erkölcstelen társadalmi cselekedetek nélkül nincs morál. De hogyan lehet egy cselekedet általános? Ugyanis a cselekedet mindig konkrét és egyedi, ezért aztán a morál területén is „egyedi emberről és olyan körülmények

között végrehajtott cselekedetről van szó, amelyeknél a cselekvés egyedisége megszüntethetetlen” (Lukács 1965/II: 204.). Az etika azonban nem az erkölcs, még ha a mindennapi szóhasználatban gyakran keverik is őket. Az etika filozófiadisziplína, erkölcsi elvek és normák elméleti-filozófiai kifejtése, vagyis rendszerezett erkölcsstan. Ezért aztán egy absztrakt, általános realitás, nem maga az erkölcsi cselekvés. Ezzel együtt is az erkölcsileg megítélhető tettek realizálnak normákat, de nem absztrakt, hanem konkrét, nem általános, hanem egyedi formában, úgy, ahogyan a valóságos emberek megvalósítják ezeket konkrét élethelyzetekben hozott konkrét döntések és cselekvések által. A tettek pedig nem egyformák: minimum léteznek követendő és kerülendő cselekedetek. Lukács szavaival szólva: „az életben (és ezen belül az etikában) a tipikus megismerésekor egy gyakorlatnak nyújtandó segítségről van szó” (uo. 221.). A segítség pedig nem más, mint a követendő vagy elrettentő *példák* felismerése és realizálása. Az erkölcs területén a tipikus ezért a *példaszerű* tett, amely a maga konkrét és megismételhetetlen voltában is képes a választás gyötrelmét, a norma és a realitás konfliktusát, a szándék és a következmény divergálását magába sűríteni és konkrétan megvalósítani. Megismételhetetlensége ellenére így válik kerülendő vagy követendő mintává, amely képes alakítani mások életét is. A különleges egyes, vagyis a tipikus tehát nemcsak műalkotások, hanem cselekedetek *szervezője* is, s ez a politika világát is komolyan és közvetlenül érinti.

A politikában a tipikus a *képviselet* révén valósul. Ez a képviselet azonban nem elsőrendűen a parlamenti képviseletet jelenti, bár azt is, hanem azt az általános helyzetet, mely szerint az érintett közösség sorsa mindig olyan egyedi tettek és ismeretek révén formálódik, amelyek az egészet képviselik s az egészre vonatkoznak. A képviselet egyszerre helyettesítés és reprezentálás, azaz ismételt megjelenítés.

Specifikumát az adja, hogy nem elszigetelt magánéletekre és tettekre vonatkozik, hanem *nyilvános és közös* állapotra, egy-egy politikai közösség *közösségi* működésére. A magánlétezéssel adekvát megismerési mód az egyes emberek külön-külön történő megvizsgálása, és annak megtalálása, ami közös bennük. A mindenütt előforduló „legkisebb közös osztó” és az így előálló átlagosság tudása azonban az individuális magánlétezés absztrakciója, ezért a politikai praxisban alig használható. Ugyanis egy működő politikai közösség adekvát megismerése olyan eljárás lehet csak, amely nem szünteti meg a közösség önformáló képességét, nyitottságát és dinamizmusát. Ez a megismerési metódus a képviselet elve, amely egyszerre jelent politikai cselekvést és ismeretszerzést, vagyis elméleti és gyakorlati *helyettesítést*. Vagyis ez is olyan általánosítás, hasonlóan a különöshöz és a példához, amely nem szünteti meg az egyest, éppenséggel specifikus, általános vonásokkal bíró konkrét egyeseket hoz létre. Hogyan lehetséges ez?

Hannah Arendt a metódust a gondolkodással összefüggésben a következőképpen jellemezte: „A politikai gondolkodás reprezentatív jellegű. Úgy alkotok véleményt egy adott kérdésről, hogy azt különböző szempontok szerint végiggondolom, tudatomban felidézem azoknak az álláspontját, akik nincsenek jelen; vagyis képviselem őket. [...] Magát a véleményalkotási folyamatot azok határozzák meg, akiknek helyében az ember gondolkodik és saját értelmét használja.” (Arendt 1995: 248.) A képviselet azonban nemcsak gondolkodási és véleményalkotási folyamat, hanem *cselekvés* is, hiszen, mint Ernesto Laclau írta, „a képviselt személyek nincsenek jelen ott, ahol

a képviselet megtörténik és ahol az őket érintő döntéseket meghozzák” (Laclau 1996: 49.). Azaz a képviselet mások helyett s mások nevében történő véleményalkotás és cselekvés: vagyis helyettesítés és reprezentálás, amely mind a gyakorlatot, mind a megismerést jellemzi.

A praxis felől tekintve a képviselet létrejöttének két alapvető módja vagy formája van: a *kiválás* és a *delegálás*. Az első jól ismert spontán gyakorlat, amikor a szűkebb vagy tágabb politikai közösségből kiválnak azok a személyek, akik a többiek nevében szólnak, helyettük cselekszenek. Alapja, hogy sohasem a közösség mint olyan, hanem mindig az egyes ember cselekszik és gondolkodik; a közös cselekvések is így valósulnak meg, márpedig az emberek differenciált módon vesznek részt ezekben a közös akciókban. Vannak olyanok, akik akarnak is és tudnak is a többiek helyett, a többiek nevében beszélni és dönteni. A többiek pedig azt érzik és gondolják: az illetők valóban megfogalmazták a rájuk jellemző gondolatokat, érzéseket és akaratokat, tehát képviselik őket, ezért rájuk bízák magukat. Karl Marx ezt úgy írta le, mint a magánvaló osztálylétből a magáért való, azaz cselekvőképessé osztályléthez való eljutás folyamatát.

A képviselet azonban delegálás útján is létrejöhet. Ez esetben az a személy reprezentálja és helyettesíti, azaz képviseli a csoportot, aki erre külön megbízást kapott, mert megválasztották például képviselőnek, polgármesternek, vagy kinevezték szóvivőnek, miniszternek, nagykövetnek. Ezekhez erősen formalizált jogi eljárások is kapcsolódnak. Márpedig, ha valaki egy törvényekkel szabályozott eljárás során arra kapott megbízást, hogy egy politikai közösség nevében beszéljen és cselekedjen, az a személy okkal s joggal tekinti magát reprezentatív személynek, akinek a tudása és véleménye nem átlagos, hanem tipikus az egészre nézve. Vagy fordítva, ahogy az *Új retorika* szerzői írják: „a vezetőket, a képviselőket és a szóvivőket azért tekintik egy csoport inkarnációjának, mert nézeteiket és véleményüket nehéz félretenni, mondván, hogy csak esetlegességekről beszélnek” (Perelman–Olbrechts-Tyteca 1971: 73. §). A delegált személy ugyanis egyszerre kap megbízást döntések meghozatalára, mert akaratokat képvisel, és tudásképviseletre, mert az ügy szempontjából fontos ismereteket birtokol.

Ha pedig a tudás felől tekintünk a képviselet problémájára, akkor azt látjuk, hogy a tipikus politikai ismeretet egyrészt a *jelentőség*, másrészt a *csomópont* elve szervezi és alakítja. A *jelentőség* az egyik döntő politikaformáló megismerési elv. Az ember a politikát tekintve sem akar és tud mindent s minden vonatkozásban megismerni; azt szeretné tudni, hogy az adott vonatkozásban mi a fontos és jelentős. A politikai ismeretek tehát hierarchiát alkotnak, amely a cselekedetek vonatkozásában rangsorolásként és választásként jelenik meg. Például nem egyszerűen azt akarjuk tudni, hogy milyenek a politikusok, hanem elsősorban azt, hogy ki a jó politikus, nem egyszerűen csak arra vagyunk kíváncsiak, hogy mi jellemzi a politikai eseményeket, hanem arra, hogy melyek életünk sorsfordító eseményei; és nem is csak azt szeretnénk kideríteni, hogy mit gondolnak az emberek a politikáról, hanem elsősorban azt, hogy milyen nézetek ragadják meg és készítetik őket politikai cselekvésre. Megismerésünk ugyanis döntően ezekre és más *jelentős* alkotóelemekre irányul. Ezek pedig nem átlagok, hanem tipikus dolgok, hiszen riválisaik vannak, és közülük válnak ki, mint meghatározó tényezők.

A *csomópont* elve a politikai akaratok és érzelmek tipikus megjelenésére és megismerésére vonatkozó elv. A jelentőséghez képest annyiban más, hogy döntően a cse-

lekedetekhez kapcsolódik, pontosabban a közös cselekvések kialakulásának és ezek megismerésének folyamatához. Közismert, hogy a politika, mivel a közösség közös ügyeinek szabályozott alakítása, döntő mértékben akaratok és szándékok realizálása. Ezek azonban „széttartanak”, ezért aztán, hogy hatékonyak legyenek, össze kell fogni őket, s el kell érni, hogy a megfelelő helyen és a megfelelő időben realizálódjanak. Ezek lesznek a politikai közösség fennállásának és működésének csomópontjai, ezért egyben tipikus események is, amelyek egyszerre jellemzik és meghatározzák az adott közösséget. Ilyen csomópontnak tekinthető Magyarország 20. századi történetében az 1956-os forradalom és szabadságharc vagy a rendszerváltozás. De kisebb volumenű és hatású események is lehetnek csomópontok, a döntő tényező a cselekedetek sűrűsödése és sűrítő ereje, amely a megismerés szempontjából azt teszi lehetővé, hogy a konkrét esemény kapcsán azon túlmutató általános összefüggések is megjeleníthetők, feltárhatók és a cselekvésekhez kapcsolhatók legyenek.

4. A kivétel szerepe a politika megismerésében

A tipikus mint művészi különleges, erkölcsi példa és politikai képviselő feloldja az ellentétet, amely a konkrét egyes és a belőle absztrahált általános között feszül, s amely ellentét gyakran válik terméketlen dichotómiák forrásává. Azt mutatja meg, hogy a társadalmi-politikai életben léteznek olyan konkrét egyesek, amelyek egyben általánosak is, ezért kapcsolódhat hozzájuk általánosító cselekvés és gondolkodás. Ennyiben az egyes és az általános egyidejű, egyetlen konkrétumban egyesülő megőrzését, a kettő közötti folytonosságot képviseli. A tipikus dolgok megismerési értéke abban van, hogy különleges egyesként megvizsgálva s természetét feltárva megismerjük a többi egyes, a nem tipikus egyesek sajátosságait is.

A kivételes eset viszont a *szakadást* képviseli az egyes és az általános között, de nem olyan módon, ahogyan a konkrét egyes és a belőle elvont absztrakt általános esetében látjuk. A kivételes eset is konkrét és érzéki egyes, ám viszonyítási bázisa, vagyis az, amihez képest kivételes, nem a többi konkrét egyes, mint a tipikusnál, hanem az ezekből absztrahált átlag és norma vagy szokásszerű. A kivétel olyan egyes tehát, amely nem átlagos és nem normászerű vagy szokásszerű, miközben ugyanolyan konkrét egyesként valósul meg, mint a tipikus. Megismerési értéke abban van, hogy az átlagtól és a normától való eltérése révén éppen magát az átlagost, a normát és a normálist világítja meg, mert ezek *határán* jelenik meg.

Max Weber a következőt mondja az átlagról vagy az átlagosról: „Csak ott alakíthatók ki valamelyest is egyértelműen »átlagok«, és így »átlagtípusok«, ahol csupán *fokozati* különbségekről van szó egy értelme alapján meghatározott, minőségileg *egynemű* viselkedésen belül. Ilyenek előfordulnak. A történetileg vagy szociológiailag releváns cselekvést többnyire azonban minőségileg *heterogén* motívumok befolyásolják, amelyeknek a szó tulajdonképpeni értelmében egyáltalán nincs közös »átlaguk«.” (Weber 1987: 50.) Természetesen „a szociológia [...] az empirikus-statisztikus típus egyik válfaját, a különösebb módszertani megvilágítást nem igénylő *átlagtípust* is használja. Ám amikor »tipikus« esetekről beszél, ezen kétségkívül mindig *ideáltípust* ért.” (Uo.)

Weber tehát az általánosításnak két útját jelöli ki. Az egyik az *átlagolás*, amelynek nincs különösebb magyarázó ereje, hiszen ez egy egynemű közegben található foko-

zati különbségekre mutat rá: van valami, ami mindenkit jellemez (ez maga az átlag), s ehhez képest az egyeseknél mennyiségi eltérések mutathatók ki. Ezzel azonban súlyos probléma van: az emberi cselekedetek (hozzátenném: a helyzetek is) heterogén valóságok, amelyeknek nincs átlaga, ezért az átlag nem feltárja és megismeri a társadalmi tettet és valóságot, hanem megszünteti, valamilyen egynemű fizikai valósággá változtatja.³⁴ A másik út az *ideáltipikus modellek* konstruálása, amelyek azonban, mint láttuk is, esetleg pontos, de üres kategóriák, absztrakt építmények.

Többen illették már kritikával a megismerésnek ezt az átlagoló-absztraháló útját, szembeállítva vele a *kivételt*. Közülük három szerző kritikáját idézzük fel: Sören Kierkegaard, Walter Benjamin és Carl Schmitt felfogását, utóbbiét részletesen is bemutatva. A sorrend egyben a politikai problematika felé való közelítés útja is.

Sören Kierkegaard írta: „Idővel az ember beleun az általánosról és megint csak az általánosról szóló örökös locsogásba, ami a legfárasztóbb unalmassággal ismétlődik. Vannak kivételek. Ha ezeket nem tudjuk megmagyarázni, akkor ez nem sikerül az általános esetében sem.” (Kierkegaard 1993: 108.) Tehát „vannak kivételek”, kérdés, miként lehet ezek létezését magyarázni és megismerni. Ami létezésük természetét illeti, Kierkegaard a kivétel és az általános egymással *harcban* megvalósuló egymásrautaltságát írja le, a kettő közötti vonzásra és taszításra hívja fel a figyelmet: „Egyik oldalon áll a kivétel, másikon az általános, és maga a küzdelem egy különös viszály.” (Uo. 107.) A viszály specifikuma, hogy az általános nem szereti ugyan a különös körül csapott lármát, de mégis vonzódik hozzá, a gyenge és sérülékeny kivétel pedig elszántan és makacsul küzd saját jogaiért az átlagos és az általános ellenében. „Ez egy párba – írja Kierkegaard (uo.) –, amelyben az általános a kivétellel harcban mérkőzik meg, s e küzdelem által egyúttal megerősödik.” S a kettő összetartozásának fontos mondata: „Az energikus és eltökélt kivétel, bár viszályban van az általánossal, mégis annak gyökérhajtása.” (Uo.) Ami pedig a kivétel megismerési értékét és erejét illeti, erről Kierkegaard a következő írja: „A kivétel azzal, hogy önmagát elgondolja, az általánost is elgondolja; azzal, hogy önmagát működteti, az általánost is működteti; azaz, hogy önmagát magyarázza, az általánost is magyarázza. A kivétel tehát az általánost és önmagát is állítja, és ha az általánost alaposan tanulmányozni akarjuk, akkor pusztán egy jogos kivétel után kell néznünk; az sokkal világosabban mutat meg mindent,

³⁴ Politikai viták visszatérő problémája a kettő ütközése. A politikus előszeretettel idéz például „országos adatokat” (az infláció mértéke, a reáljövedelem változása stb.), különösképpen, ha pénzzel is mérhető dolgokról van szó. Az állampolgár pedig vagy tiltakozik, vagy jobbik esetben nem érti, hogy a politikus miről beszél, mert őt ez nem érdekli, vagy másként tudja. Az átlag rá nem vonatkozik (tényleg nem), s neki ne mondják, hogy ez így történt, mert a nyugdíjának reálértéke egyre csökken, a keresete meg az árakhoz viszonyítva fogyatkozik. Vajon kinek van igaz? Vélhetően az a probléma, hogy a vita témája *alkalmatlan* a vitára, mert egy dolog a „makrogazdasági mutató”, más dolog a konkrét egyes állampolgár életproblémája, tetteinek indítéka és következménye. Az első lehet átlagolni, a másodikat nem. Persze itt nem pusztán arról van szó, hogy egy absztrakt-általános igazság áll szemben egy konkrét és valóságos helyzet igazságával. Például attól még, hogy egy csapatban rengeteg katona hal meg a győztesek és a vesztesek közül, a győzelem s a vereség nagyon is valóságos. Ugyanez igaz egy elsőpró választási győzelmet arató párt vesztes jelöltjeinek és a választási győzelem valóságosságának vonatkozásában. Sőt az is látszik, hogy a kétféle tény nem független egymástól: az egyénileg vesztes jelölt számára pártja makroszintű győzelmének következményei nyilván pozitívabbak, mint ha ő történetesen egy vesztes pártnak lenne a vesztes jelöltje. Azaz a statisztika által bemutatott egyedi esetek tömegének is megvan a maga érvényes valósága.

mint maga az általános.” (Uo.) Példája a költő, aki ha átlagos érzéseket tudna csak átélteni és kifejezni, nem lenne költő, de mert költő, a másokra csak nyomokban jellemző kivételes érzéseket éli át kivételes intenzitással és feloldhatatlan ellentmondásokkal. De pontosan ezáltal fejezi ki más emberek érzéseit is, vagyis az átlagot.

Ugyanezt az erős megismerési értéket tulajdonítja a kivételnek Walter Benjamin is A német szomorújáték eredete (1928) című munkájában, amikor arról ír, hogy a közös elemek kifürkészése, az átlagoló-általánosítási módszer terméketlen út a társadalom és az ember megismerésében. „Az általános átlagoként való meghatározása fonák dolog. [...] Az empiria lényegébe annál mélyebben hatolunk be, minél pontosabban tudjuk valami végső dolog gyanánt felfogni.” (Benjamin 1980: 242.) Egyetértően idézi Schmitt szuverenitásértelmezését, mert a történelmi drámák is éppen a kivételes helyzeteket és kivételes cselekedeteket bemutatva ragadják meg egy korszak, egy szituáció és egy ember sajátosságait.

Carl Schmittnél senki sem kritizálta hevesebben az átlagos-általános kategória értelmét és használatát, mint erre már korábban is utaltam, ráadásul ő a politikára vonatkoztatva tette ezt. Kritikája a kivételes eset jelentőségének a kifejtésével párosult és erre alapozódott, fontosságáról és megismerési értékéről elsősorban a *Politikai teológiában* értekezik, ennek is az első fejezetében. Azt írja: „Éppen a valóságos élet filozófiájának nem szabad visszahúzódnia a kivételes és szélsőséges esetek elől, hanem a legmesszebbmenőkig tanulmányozni kell azokat. A kivétel fontosabb lehet, mint a szabály, és ennek oka nem a paradoxon iránt érzett romantikus ironia, hanem olyan komoly megfontolás, amelynek gyökerei mélyebben rejlenek, mint valamely önmagát ismétlő általánosításnak. A kivétel érdekesebb, mint a mindennapi esetek. A normális semmit, míg a kivétel mindent bizonyít, és nemcsak megerősíti a szabályt, hanem a szabály léte maga is a kivételből táplálkozik. A kivételben a valódi élet a folytonos ismétlődések során megmerevedett mechanizmus kérégt töri át.” (Schmitt 1992: 6–7.) Úgy vélem, ezek a mondatok arról szólnak elsősorban, hogy a kivételes esetek, dolgok, személyek és tettek komoly magyarázó erővel bírnak, mert azt is megvilágítják, amihez képest kivételnek számítanak, vagy ahogyan Schmitt írja: a szabály léte a kivételből táplálkozik.

Kérdés azonban, hogy a kivétel vagy kivételes eset mi módon teszi ezt, hogyan képes erre. Ugyanis az *átlagoló-ismétlődő* szemlélet szerint a kivétel legfeljebb önmaga létét bizonyítja, s nem azt, amit Schmitt állít: „A normális semmit, míg a kivétel mindent bizonyít.” Schmitt a kivételes eset magyarázó erejét a *határátlépéshez* kapcsolja, azaz arra mutat rá, hogy a kivételes eset kapcsán az ember a határon cselekszik, és a határon érvel. Az átlépésben ugyanis egyszerre mutatkozik meg az, amivel és amit átlépünk. Úgy látta ugyanis, hogy a kivételes eset segítségével a társadalmi-politikai jelenségek értelmezésében kikerülhetők a dedukciós jellegű elvont fantáziálások és az indukciós jellegű semmit mondások. A pozíció ismeretelméleti terhelhetősége azonban nagyobb ennél; új módon rendezi el a normális és az abnormális, a racionalizmus és irracionális viszonyát. Egyrészt a szokatlan és a kivételes jelenségekkel kapcsolatban a racionális-fogalmi magyarázat követelményét állítja fel,³⁵ másrészt a

³⁵ Pasquino szerint: „A schmitti elmélet és politikai kategóriák valami mást és elmélyültebb dolgot jelentenek, mint a *Thomas Hobbes-i* homo homini lupus negatív antropológiáját. Nevezetesen a világszemlélet olyan formáját, amelyben nem intézhetőek el a dolgok egyszerűen csak „irracionálisizmus-

politika átlagos és normális jelenségeit a kivételes és az abnormális jelenségek felől értelmezi. A kivételes esetnek valóban heurisztikus értéke van, ám az értelmezés határozott irányban halad: a normálist az abnormális, a megszokottat a szokatlan, a racionalizmust az irracionálizmus, az átlagost a kivételes segítségével magyarázza. A határon való érvelés a kivételes esetet involválja.

Schmitt számára azonban nem általában fontos a probléma, hanem konkrét politikaelméleti kérdések vizsgálata során találkozunk velük, ezek kapcsán ütközik bele a kivétel és a határ problémájába. Életművében három ilyen nagyobb téma vagy probléma van: a politikai képviselet, a szuverenitás és a háború.

A *képviselet* problémájáról írja: „az állam mint politikai egység a két ellentétes formáló elv kapcsolatán nyugszik” (Schmitt 1928a: 214.). Nevezetesen a képviselet és az identitás viszonyán. Az alapkérdés itt az, hogy mi módon áll elő a nép politikai akarata és egysége; az azonosság elve, a képviselet elve vagy a kettő kapcsolatának alapján. Az identitás elve azt fejezi ki, hogy az akaratnyilvánítás közvetlen, mert mindenki képes megjeleníteni az egészet, azaz elvileg mindenki alkotmányhozó lehet. A képviselet viszont a *különösség* elve: vannak, akik az összesség nevében és helyett beszélnek és cselekszenek, vagyis kormányoznak. A két elv tisztán soha nem valósul meg: inkább tendenciákat jeleznek, és mértékeket fejeznek ki. Radikális megvalósításuk azzal járna, hogy egyrészt a szubsztanciális egyenlőség pusztá kitalációvá változna, másrészt az állam nép nélküli állam lenne. Viszonyuk ugyanakkor azt jelenti, hogy csak a másikkal való érintkezés nyomán léteznek egyáltalán: a képviselet az identitás *határhelyete* vagy *kivételes esete*.

A *szuverenitás* értelmezését Schmitt a szuverén (személy) döntéséhez kapcsolja: „Szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt” (Schmitt 1992: 1.), így szól a fenti elv jegyében fogant híres definíciója, amely, mint írja, „a hétköznapi irodalom homályos terminológiájával szemben határfogalom”, továbbá „a kivételes állapot nem pusztán az arról szóló döntést, illetve az ostromállapot kihirdetését jelenti, hanem az államelmélet általános fogalmaként értendő” (uo.). A *szuverenitás*nak mint a kivételes állapotról való döntésnek az értelmét az adja, hogy Schmitt élesen szembeállítja egymással a jogkövető és a kaotikus viszonyokat, a normális és a rendkívüli helyzeteket. Mi történik akkor – kérdezi –, ha a társadalomban megszűnik a jogkövető magatartás, felborul a rend, és kaotikus viszonyok alakulnak ki? Természetesen meg kell kísérelni helyreállítani a rendet és az alkotmányosságot. Valaki(k)nek döntéseket kell hozni: ki kell hirdetni a kivételes állapotot, érvényes jog híján is cselekedni kell, és meg kell próbálni visszavezetni a társadalmat a normálállapotba. Ezért a kivételes állapot bevezetése *jogilag* határhelyzet; egyrészt a jog felfüggesztése, másrészt jogon kívüli döntésekkel a jog helyreállítása (Schmitt 1992: 1–7.). A *Die Diktatur* (1928) című könyvében Schmitt leírja a határhelyzet feloldásait: a megbízotti (kommissarisch) diktatúra a régi jogrendet állítja helyre, a szuverén (souverän) diktatúra új alkotmányt

ként”. Vagyis az embernek irracionálizmuson valami többet kell értenie, mint »nem-beszámíthatót«, »nem-kalkulálható«, »nem-előreláthatót«; azt a valamit, ami eltér ugyan a normától, ennek ellenére fogalmilag mégis meg kell kísérelni megragadni. Jó példa erre a weberi »karizma« fogalma.” (Pasquino 1986: 394.)

vezet be, despotizmus pedig akkor jön létre, ha a diktatúra nem törekszik önmaga felszámolására (Schmitt 1928b).

Ami pedig a *háborút* illeti, Schmitt *A politikai fogalmában* hosszan és többször ír arról, hogy a háború a politikai kivételes állapota, ám mint ilyen a politika talán legfontosabb vonását mutatja fel. Az ő szavaival: „Mert csak a valóságos harcban mutatkozik meg a barát és ellenség politikai csoportosításának legvégsőbb következménye. E legvégsőbb lehetőség felől nyeri el az emberi élet a maga sajátos *politikai* feszültségét.” (Schmitt 2002: 24.) Teoretikusan tekintve a háborúban nem a harc a lényeges, hanem a politikai megmutatkozása, amely mindig polemikus, és ellentétet fog át. „A háború csupán az ellenségesség legvégső megvalósítása. Nem szükséges, hogy mindennapi, normális legyen, s az sem, hogy valamiféle eszményi és kívánatos dolognak érezzék, ellenben valóságos lehetőségként adottnak kell maradnia mindaddig, amíg az ellenség fogalmának megvan az értelme.” (Uo. 23.) Természetesen lehet „abnormális” dolognak tekinteni, ezzel azonban még csak saját indokolt félelmünket és ellenszenvünket fejezzük ki a háború iránt, de teoretikusan semmit nem mondunk a háborúról, amelynek van megismerési értéke: „A háború mint a legvégsőbb politikai eszköz *felfedi* a barát és ellenség e megkülönböztetésének minden politikai elképzelés alapjául szolgáló lehetőségét.” (Uo. 24.; kiemelés Sz. M.) A politikában azonban nemcsak kíméletlen érdekharcok dúlnak, amelyeket elsősorban valóban a háború természete világít meg, a politikában építés és gyarapítás is folyik, például közpolitikai programok realizálódnak, ezekről azonban a háború mint kivételes eset igen keveset tud „elmondani”.

5. Az általánosító politikai cselekedet

A tipikus és kivételes segítségével történő értelmezés során az ember olyan megismerési tárgyat prezentál, amely *közvetlenül egy tett tárgyává* tehető. Ez azonban az összefüggésnek csak az egyik oldala. Ugyanis vannak olyan konkrét egyedi tettek, amelyek egyben elvontak és általánosak is, tehát az ember nemcsak a fejével, hanem a *kezeivel* is tud általánosítani, nemcsak az absztrakt logikai gondolkodás, hanem az *érzéki tárgyi cselekedetek révén is tudunk elvonatkoztatásokat végrehajtani*. Például amikor a homo politicus a magánélet és a közélet, a szaktudás és a politikai ismeret között lavírozik, akkor gyakran tesz olyan dolgokat, akár testileg cselekszik, akár nyelviileg, amelyek által a jelzett területek közötti határokat igyekszik megvonni. Mondjuk, a politikus megtiltja az újságíróknak, hogy zűrés magánéletével és zavaros múltjával foglalkozzanak, vagy „politikamentes szakmaiságát” tanúsítandó, elkezdi lobogtatni diplomáit, és tudományos előéletével traktálja hallgatóságát. Ezek a politikusi tettek olyan tárgyi alakító és értelmező cselekedetek, amelyek definiálják a politikát, anélkül hogy végzője különösebben ambicionálná az általánosító akciót: a politika éppen az lesz, ahogyan az illető elhatárolja a magánélettől vagy a szakmai munkától.

Ha a politikai ismereteket átlagoló-általánosító absztrakció révén próbáljuk megszerezni, akkor egyrészt – ahogy Weber mondja – pontosan definiált, de *üres* kategóriákhoz jutunk, amelyeket – ahogy pedig Schmitt mondta – legfeljebb ismételgetni lehet, de a gyakorlatban használni nem; másrészt ezek a fogalmak és kategóriák még a tárgyukat is elvétik, hiszen a politikát homogén, rögzült és objektív valóságnak ír-

ják le, holott a politika heterogén, jelentésszerű és nyitott világ. A tipikus (a különös és a példa), valamint a kivétel (a határ) viszont túllép mindkét általánosítási korláton. Eddig arról volt szó, hogy miként jutunk ismerethez általuk, most azt kérdezzük meg, hogy *miként tehető az általánosítás a cselekedetek tárgyává*.

Okkal feltételezhetjük ugyanis, hogy a tipikust és a kivételest megragadó pozíció nemcsak egy összetett, jelentésszerű és változó politikai valóság gondolati-eszmei megragadására és adekvát ábrázolására alkalmas, hanem cselekvésre is. Elsősorban azért, mert a tipikus és a kivételes dolog is mindig *konkrét*. A cselekedet ugyanis, legyen az testi vagy szellemi, kézzel vagy fogalmakkal végrehajtott, mindig érzékileg van végrehajtván. Nem mondhatom, hogy a cselekedet politikai, ha valaki szobájában magányában arról ábrándozik, hogy miként fog népe javán munkálkodni. Ehhez egyrészt ki kell lépnie a szobájából, és „el kell menni a nép közé”, másrészt érzékileg felfogható konkrét tetteket kell végrehajtania akár kézzel, akár szájjal, akár szellemi, akár testi műveletek révén, persze legtöbbször ezek keverékével. Tehát minimum le kell írnia a gondolatait és írását nyilvánosságra kell hozni. A tett érzéki mivoltát illetően nem is szokott probléma lenni. Nehéz ugyanis elképzelni olyan cselekedetet, amely nem valami létezőhöz kapcsolódik, és maga is nem érzékelhető-létező realitás: ha már közösségek cselekszem valahogyan, akkor ez mindenképpen látható-hallható akció.

A problémát az okozza, hogy a tett nemcsak konkrét, hanem *egyedi* is, legalábbis ez az általános vélekedés. Ezért gondoljuk azt, hogy az általánosítás mindig szellemi-gondolkodási művelet eredménye, és elvonatkoztató-absztraháló tevékenységként csak a fogalomalkotás képes túllépni az egyenes, és felmutatni az általánost. A gondolkodástól természetesen nem lehet elvitatni az absztrahálás és az általánosítás logikai képességét. Absztrakcióra azonban nemcsak az eszünk, hanem a *kezünk is* képes, érzéki-fizikai tettek révén is tudunk általánosításokat végrehajtani, vannak *gondolkodó-elvonatkoztató politikai cselekedetek* is.

Ugyanis maguk az egyes fizikai és szellemi tettek is differenciáltak. Mint láttuk, vannak tipikus (a különös és a példaszzerű), valamint kivételes (határátlépő) konkrét cselekedetek, amelyek egyediek ugyan, de többet tudnak és többre képesek, mint az átlagos és rutinszerű cselekedetek. Vagy, ahogyan Hegel mondotta volt, nemcsak elvont, hanem *konkrét általánosság* is létezik. Vagy ahogyan Carl Schmitt jelezte: vannak olyan tettek, amelyek maguk is általánosítások. S ezeket a tetteket nem azért tekinthetem általánosításnak, mert intenció és mérlegelés *előzi meg* őket, bár ez is lehetséges, hanem azért, mert magának a *tettnek a végrehajtása elvonatkoztató művelet*. S ez azért lehetséges, mert vannak kivételes helyzetben végrehajtott különleges cselekedetek, amelyet tipikus szereplők hajtanak végre.

Vagyis a cselekedetek *az általánosság mértéke* szerint is tagoltak, s ez akkor is így van, ha a társadalomtudományok nem ez alapján szokták megítélni és csoportosítani a tetteket. Ha valaki hadüzenetet ír alá, dönt a kivételes állapot bevezetéséről vagy éppen elmegy szavazni és tüntetni, nem egyszerűen csak politikailag cselekszik, hanem olyan politikai tettet hajt végre, amely *az általánosság magas fokán* áll; a közösség egészét érinti, ráadásul időben is kiterjedt módon. Figyelemre méltó eredményre jutnánk, ha elvégeznénk a politikai cselekedetek ilyen jellegű tipizálását a ma szokásos absztrakt felosztásokkal szemben, amelyek a cél-eszköz-eredmény-mellékhatás, illetve a végrehajtók személye és területe szerint differenciálnak.

A tipikus módon végrehajtott különleges cselekedet azonban nem arisztokratikus, hanem demokratikus elv: a politikai közösség minden szereplője cselekedhet így, például az állampolgár, amikor képviselőt választ. A politikus munkájában természetesen több az általános cselekedet, mint az állampolgár alkalmi politizálásában, de az utóbbi is tartalmazhat általános értékű tetteket. Ezek a közélet csomópontjaiban jelennek meg, amikor – csakúgy, mint a magánéletben – valaki nagy hatású tettet hajt végre. A magánéletben elsősorban a lakóhely, a szakma, a házastárs, a munkahely megválasztása, a gyermekvállalás jelent ilyen eseményt, a közéletben pedig ilyen lehet a már emlegetett képviselő-választás, a politikai szervezetekbe való bekapcsolódás vagy egy demonstráción való részvétel.

Kétségtelen, hogy a tárgyi-fizikai cselekedetek ilyen jellegű értelmezésében van valami zavarba ejtő: az egyes konkrét tett vagy esemény a maga egyszeri és konkrét mi-voltában lehet általános is. Kérdezhetjük, hogyan lehet ezt az elvet empirikus elemzésben egyáltalán érvényesíteni. Tételünk fel a következő problémát! Azt szeretnénk tisztázni, hogy a politikai közösség tagjainak viselkedését milyen szabályok alakítják. Okkal feltételezhetjük ugyanis, hogy egy nagyjából homogén közösség tagjait egységes szabályok irányítják, ezért megpróbálhatjuk ezeket megkeresni, feltárni. Ám azt tapasztaljuk, hogy a közösségben konfliktusok és divergáló törekvések vannak, továbbá a társadalom dinamikusan változik, és bizonytalan (nyitott) karakterű. Vagyis hamar eljutunk arra a következtetésre, hogy nincs olyan közösség, amelyet egyetlen szabályrendszer képes lenne leírni, ezért is az egyedi cselekvő viselkedését az általános szabály vagy törvény csak részlegesen befolyásolja. Könnyen juthatunk tehát arra a következtetésre, hogy akkor nem is az általános szabályok az érdekesek és a fontosak, hanem az egyedi esetek. Viszont ha semmilyen fokon nincs általános, akkor minden egyedi eset csak a saját egyedi fogalmaival lesz leírható. Az „eredmény”: alakatlan általánosság, izolált egyediségek, végső soron a tudomány lehetőségeinek a kétségbevonása. A probléma nem kitalált; az angol jogi antropológia szembesült vele, amikor az egzotikus népek szokásait próbálta leírni (lásd Sohajda 2002: 192–194.).

A probléma megoldásának egyik útja, hogy megszüntetjük az egyesek elszigetelt viszonyát, és megnézzük, milyen valóságos érintkezések vannak közöttük. Ez ugyanis már hordozza azt a lehetőséget, hogy az egyedi tett túllép önmagán, és ezt a túllépést egyben inkorporálja, magába építi. Könyvünk tárgyának szempontjából különösen figyelemreméltó, hogy a túllépést a jelzett jogi antropológiai kutatás a nyilvános vitában, a *diskurzusban* találta meg. A kutatók ugyanis azt figyelték meg a konkrét esetek kapcsán, hogy az érintettek mindig *hivatkoznak* általános szabályra, és igyekeznek eszerint cselekedni. Egy tett és eset ezért nemcsak az, amit az érintettek közvetlenül megvalósítanak, hanem az is, ami értelmezve-diszkutálva ehhez hozzátartozónak mondanak.

Ám nem is elsősorban az lehet egy konkrét cselekedet általánossága, amit értelmezve-beszélgetve hozzágondolunk, hanem döntően az, amit *cselekedve általa megteszünk*. S ez a megtétel nem a tárgyi egyes és az elgondolt általános kettősségére van kifizítve, hanem a tárgyi általános *középpontja* körül szerveződik. Ugyanis a tipikus és a kivételes olyan konkrét egyes, amely általános is. Kapcsolódhat hozzá egyedi cselekvés, miközben ez az egyedi cselekvés általános összefüggéseket és tartalmakat realizál, de nem a tettektől függetlenül és külön, hanem magában a tettben és a tett által.

Ahogy tudunk a szavakkal cselekedni, ugyanúgy tudunk tettekkel is gondolkodni és értelmezni, így általánosításokat is végrehajtani. A tettekhez kapcsolódó kommunikációs és diszkurzív akciók ezt csak kiemelik és specifikálják, de nem kizárólag ők teremtik: benne van magában a cselekedetben, amennyiben eleve egy értelmezési helyzet részének tekintjük. Márpedig ez lehetséges, hiszen a cselekedeteknek van egy szövegvalósága, mint ezt részletesen láthattuk a harmadik fejezetben.

Ez a tudományos pozíció megoldást kínál a sokat taglalt dichotómiára: részvétel vagy kívülállás, megismerés vagy cselekvés. Ugyanis mindenki belül van egy nyelven, tehát nem tud „istenszerűen” abszolút kívülálló lenni, és mindenki cselekszik, még akkor is, ha szobája magányában töpreng a világ megjobbításán. A terméketlen dichotómiát ezért félre lehet tenni, mert csak agytornákat tudunk általa végezni, nem pedig társadalmi-politikai szituációkat és folyamatokat magyarázni. Ha ugyanis a politikailag cselekvő szavak mellett léteznek politikailag *gondolkodó tettek* is, amelyek esetleg az absztrakció magas szintjén állnak, szemben az elvonatkoztatás alacsonyabb szintjein megvalósuló tettekkel, akkor ezek a kizáró kettősségek értelmüket veszítik. A tipikus és kivételes cselekedet ugyanis nem olyan, mint egy mérnöki tervrajz, amelyet részletesen megtervezünk s modellezünk, majd technikailag kivitelezünk. A politikai cselekedetek sohasem így „működnek”; ezek konkrét helyzetekben végrehajtott konkrét cselekedetek, számtalan eseti elemmel vegyítve. Sok bennük a spontaneitás, a tapasztalati elem, a rögzült ismeret, a hagyomány, az érzelmi motiváció, a személyes előnykeresés, az ízlés és más, tévesen „irracionális” elemnek nevezett alkotórész. Ezeknek is van logikája és rációja, még ha másfajta is, mint a vérszegény, tisztán kalkulációs elvű és nemesen életidegen racionális ideákban. A politikai cselekedetek a maguk közvetlenségében, megvalósulásuk spontaneitásában is differenciálódnak a politikai tudás, ismeret, általánosítás, hasznosság és elmélyültség módja és mértéke szerint. Ezért is pontosabban fogalmazunk akkor, ha nem általánosításról beszélünk itt, hanem *általánosodásról*.

Harmadik könyv

► **KERETEK**

A politikai realitás alakításának két alapvető feltétele vagy kerete van: az *intézmény* és a *szervezet*. Az individuálisan cselekvő homo politicus mindkettőt készen találja, de legalábbis újra meg újra beleütközik ezek konkrét formáiba. Az „ütközés” azt jelenti, hogy gondolkodó-beszélő és cselekvő-alakító közéleti ember valamilyen hagyományban és *szokásrendszerben*, valamint másokkal *együttműködve* tesz valamit, amikor „politikailag” cselekszik. Politikai tettei nem determináltak, hanem bizonyos lehetőségek között választva valósulnak meg, vagyis nem „mindentől független” szabad cselekvések. Az ember mindig a *lehetőségek* terében mozog és a *múlt időben* avatkozik be a dolgok lefolyásába. Erről szoltak a Második könyv fejezetei. Tetteinek ezért határai vannak: vannak dolgok, amiket megtehet, és vannak, amiket lehetetlen megtennie. Nemcsak azokat nem teheti meg, amiket *elmulasztott* megtenni, miközben megtett tettei által új lehetőségeket nyitott meg a maga számára is, hanem azt sem teheti meg, ami beleütközik azokba a korlátokba, amelyeket a politikai intézmények és szervezetek szabnak ki a számára. Kivéve azt a ritka esetet, amikor *formálni*, netalán *át akarja alakítani* politikai létezésünk ezen alapvető feltételeit. De még ez esetben sem mellőzheti a meglévő intézményeket és szervezeteket, hiszen ezekhez *képest* akar valami mást létrehozni. *Keret ilyenkor is van*, csak éppen a hozzájuk való viszony lesz sajátos. Figyelemre méltó, hogy még a hagyomány elvetése sem a „semmi talaján” történik, hanem más (mellőzött) hagyomány alapján.

Mindezt azért kell hangsúlyozni, mert a politika diszkurzív szemlélete láthatóan elmozdította a politikaértelmezést „az objektivitástól a szubjektivitás felé”, legalábbis sokan interpretálják ilyen módon ezt a törekvést. Ebből pedig az következik, mondják az interpretátorok, hogy „gőzerővel” haladunk az önkényesség felé. Hiszen, folytatják, a politikának objektív struktúrája és törvényszerű működése van, amit az egyéni akaratok, tettek és meglátások sem megváltoztatni sem eltörölni nem képesek, legfeljebb csak félismerni vagy félreismereni. Szerintük nem keretek vannak tehát, hanem törvényszerűségek, okok, determinációk. Ami szubjektív, állítják, az egyedi és önkényes, még akkor is, ha a politika szubjektív vagy szellemi szférájának is megvannak az objektív törvényszerűségei.

A cselekvési keretek meglétét tehát azért is kell hangsúlyoznunk, s egyben kísérletet tenni sajátosságainak feltárására, hogy világos legyen; az objektív-szubjektív megkülönböztetés egy olyan szemlélet két kulcscatégoriája, amely *radikálisan* leválasztotta a megismerést a létezésről, a beszédet a tetről, a véleményt a valóságról. Tegyük hozzá, abszolúte indokolatlanul, hiszen egy individuális szemléletet és az egyedi-egyszeri tettet generálja társadalmivá. Miközben mindezen alkotóelemeknek

realitása van, amely realitásban ezek az elemek *összefonódnak* egymással, nem pedig kategoriális dichotómiákat alkotnak.

Az interpretatív szemléletű tudomány, s így a diszkurzív politológia sem állítja, hogy az ember akármiről beszélhet vagy bármit megtehet, hogy *anything goes*, így aztán a tudományban nincs se mérce se igazság, legfeljebb saját meglátását kikényszerítő hatalmi pozíció. Az efféle *parodisztikus interpretáció* szimpla hárítás, amelyet érteni lehet, elfogadni már kevésbé. Abból még, hogy a biológia és fizikai testek természetét és működését nem az emberi akarat szabja meg, nem következik, hogy az akarathoz kapcsolódó gondolatok és beszédek könnyen formálhatók lennének, s hogy ez csak elhatározás kérdése lenne. A politikában pedig végképpen nincs így. Itt egyrészt a beszéd is tett, és a testi-fizikai megnyilvánulások is értelmezve léteznek, másrészt mindennek megvan a maga „nehézsége”, szabályrendszere, megvannak a maga korlátai, határai és keretei. De ezt a tényt nem tudjuk az objektum-szubjektum dichotómia mentén értelmezni. Az intézmények és a szervezetek nem embertől független objektív valóságok, hanem *társadalmi realitások*, merthogy emberi termékek, azaz valakik, valamikor és valahol kialakították, ennek megfelelően éltek s élnek, és így ennek bizonyos formáival a mindenkori másik cselekvő-beszélő politikai ember is folyamatosan találkozik és konfrontálódik. Ezek alkotják azokat a kereteket vagy feltételeket, amelyek között cselekszik, és amelyeket egyben, tudatosan vagy kevésbé tudatosan, folyamatosan próbál fenntartani vagy éppenséggel megváltoztatni.

Az intézmény azonban nem szervezet és *vice versa*, még ha sok is közöttük az összefonódás, aminek az alapja az, hogy mindkettőt *társadalmi* cselekvés tartja fenn, azaz nem egyedi és egyszeri tettekről van szó egyik esetben sem. Viszont a különbségük is fontos. Nevezetesen: az intézmény az egyéni tettek tartós és *szabályszerű* vonását jelöli meg, a szervezet pedig az egyének *együtműködését*, illetve ennek különféle (szervezeti) formáit. Jóllehet a szabályszerű viselkedés többnyire valamilyen szervezetben realizálódik, a szervezeti rend fenntartása pedig intézményi tettek révén történik. A hangsúlyok vagy fókuszpontok azonban különböznek. Ennek megfelelően vizsgáljuk könyvünk harmadik részének első két fejezetében az intézményeket a következő három fejezetben pedig a szervezeteket.

Figyelemre méltó, hogy intézmény és szervezet közötti megkülönböztetést milyen gyakran és milyen sokan *nem* teszik meg. Max Weber például az intézményt valamilyen átfogó vagy *kiterjedt szervezetnek* tekintette, amelynek alapvető vonása, hogy normáit a szervezet keretein belül és túl is mindenki vel szemben érvényesíteni próbálja. Mint írja: „Az *intézmény* olyan szervezet, amelynek tételesen lefektetett rendjét egy megadható működési területen belül minden meghatározott jegyek alapján megadható cselekvésre (viszonylag) sikeresen rákényszerítik.” (Weber 1987: 76.) Vagyis „Az »intézmény« rendje mindenki vel szemben érvényesülni kíván, akire meghatározott ismertetőjegyek (helyi születés, ott-tartózkodás, bizonyos létesítmények igénybevétele) *ráillenek*, mindegy, hogy az illető személyes elhatározásánál fogva csatlakozott-e – mint az egyesület esetében –, és az is teljesen mindegy, hogy közreműködött-e a tételesen lefektetett rend kialakításában. Az intézmény rendje tehát egészen sajátos értelemben *kikényszerített* rend. Az intézmény kiváltképpen *lehet területi* szervezet.” (Weber 1987: 76.)

Ehhez hasonló *összemosás* figyelhető meg a mai politikai-értelmiségi és tudományos nyelvben is, amikor intézménynek nevezik a saját épülettel és szervezettel rendelkező iskolákat, a kórházakat, a színházakat, az egyházakat például, vagy éppen az államszervezet különböző elemeit, és közigazgatási intézményekről beszélnek miközben egy-egy egészségügyi, kulturális vagy hivatali szervezetről van csupán szó. Elég nyilvánvaló, hogy a szervezetek „intézményesítése” ezek jelentőségét vagy társadalmi hasznát kívánja hangsúlyozni, ám tévútra viszi a gondolkodást. Már jeleztem, az összemosás nem légből kapott, ennek ellenére számtalan gyakorlati és tudományos probléma forrása. A következő fejezetekben megkíséreljük különválasztva vizsgálni őket, különös tekintettel a politikai intézmények és szervezetek problémáira.

X. fejezet

INTÉZMÉNYEK ÉS INTÉZMÉNYFELFOGÁSOK

1. A jogi és a magatartási intézményértelmezések

Az intézmény azokat a *szabályszerűségeket* jelenti, amelyek megfigyelhetők az egyedi tettekben, és amelyek az egyén részéről *tartósan ismétlődő* cselekvésekben és valamilyen *magatartásban* manifesztálódnak. Az intézmény ezért határozottan különbözik az egyedi tettektől (és persze a szervezetektől is), amelyek egyszeri eseményeknek tekinthetők. A szabályok mint intézmények lehetnek szokások vagy előírások, azaz informálisak vagy formalizáltak. „Az emberek többsége [...] meghatározott viselkedési szabályokat követ, [ám] ezek a szabályok többnyire nincsenek törvényként vagy egyéb módon formalizálva.” (Rothstein 2003: 148.) Ismert formáit rutinnak vagy szokásnak, életmódnak vagy életvitelnek, morálnak vagy kultúrának nevezzük. A formalizált-kodifikált intézmény közismert neve pedig a *jog* vagy jogrendszer, amely alapvetően abban a különbözik a szokástól mint intézménytől, hogy bonyolult szervezetrendszer révén – szankciókkal fenyegetve az egyént – képes kikényszeríteni a szabályoknak megfelelő cselekedetet és magatartást.

Nagyjából a 20. század közepéig a politikai intézmények vizsgálatában a kodifikált szabályrendszer, vagyis a jogi értelmezés dominált. Különböző korszakok jelentős gondolkodói azt szerették volna feltárni, hogy milyenek a létező politikai intézmények, s közülük melyiket kell pártfogolni az emberek jobbítása és a hatalom erősítése érdekében. Egy összefoglaló munkában olvashatjuk a következő sorokat: „Platón és Arisztotelész számára – mint ahogy Machiavelli, Locke, Rousseau, Hobbes és mások esetében is [...] – az egyik legnagyobb problémát annak kiderítése okozta, hogy mely politikai intézmény teremti meg a legjobb társadalmi egyént.” (Rothstein 2003: 140.) Egy ilyen törekvés megvalósításában a modern felfogás szerinti jog játssza a legfontosabb szerepet, hiszen a jog nemcsak kikényszeríthető formalizált-kodifikált normarendszer, hanem olyan intézmény, amelyet a rá vonatkozó józan belátás és a benne megnyilvánuló akarat elfogadása tesz jelentőssé.

A klasszikus hagyomány szerint a jog célja nem a kényszer, hanem a kíváncsú cselekvések tartós biztosítása az illetékességi területéhez tartozó népesség vonatkozásában, döntően az állam keretein belül (Drewry 2003). A jog és a jog által uralt szervezetek központi szerepét hangsúlyozó klasszikus intézményfelfogás szerint az arra hivatott személyek s az érintett állampolgárok képesek felismerni *közös érdekeiket*, ennek megvalósítása érdekében *törvényeket* hoznak, a törvényeket szükség esetén *módosítják*, és igyekeznek ezeket hatékonyan *végrehajtani*. Ennek megfelelően jöttek létre a különféle intézménytípusok s ezek különféle variációi, aletei – tanítja ez a felfogás. „Amikor a politikatudomány, mint modern szaktudomány, a 19. század végén és a 20. század elején fejlődésnek indult, a klasszikus hagyománynak óriási hatása

volt. Mind Európában, mind pedig az USA-ban a hallgatókat nagymértékben az foglalkoztatta, amit »alkotmányos architektúrának« is nevezhetünk.” (Rothstein 2003: 140.) Annak ellenére is, hogy „az intézménykutatás régi iskolája megelégszik az intézmények leírásával”, szabályok és eljárások számbavételével (Peters 2003: 208.).

A változás a demokratikus politikai berendezkedés egyre általánosabbá válásával bontakozott ki. Az új politikai mozgalom képviselői a törvényhozói akaraton és a törvények végrehajtásán túl az *állampolgári cselekedeteknek* kezdtek meghatározó szerepet tulajdonítani, ennek megfelelően változott a tudományos érdeklődés iránya. Az alkotmányos architektúra és a jó állampolgár eszménye helyett új kérdés fogalmazódott meg: mit, miért és hogyan cselekszik a homo politicus, méghozzá ismétlődően, vagyis az „architektúrával” szemben az *állampolgári magatartás* tűnt döntő tényezőnek. Az új intézményfelfogást sokan nevezték behaviorista forradalomnak a *behavior* (viselkedés[mód]) kifejezés alapján. Ennek megfelelően a 20. század közepétől a politikai intézménytanokon döntő módon már különböző *viselkedés- vagy magatartás-központú* institucionalizmusokat szokás éretni, nem pedig a közjog rendszerét. Ezek alaptézise szerint a politikai intézmény nem elsősorban kodifikált-formalizált intézmény, amelyet jogászok s politikusok hoztak létre és működtetnek, hanem szabályszerűen ismétlődő tartós viselkedés, amelynek középpontjában a környezetére *reagáló* egyén (állampolgár) áll, aki egyben megkísérli alakítani is társadalmi-politikai környezetét. A megelőző felfogás szerint a politikai intézményeket a *jog* teremti meg, az új institucionalizmusok szerint pedig politikai cselekvéseik révén maguk az *állampolgárok*, ami aztán elsősorban szokásként rögzül.

Mindez azonban nem negligálja a jog mint politikai intézmény szerepét, sokkal inkább áthangolja azt. Még akkor is így van ez, ha az új intézményfelfogások kialakulásában „a formális politikai intézmények jelentéktelen vagy semmilyen szerepet nem játszottak” (Rothstein 2003: 143.). Mindez ugyanis nem szünteti meg a jog, főleg a közjog szerepét a politikai közösségek életében, mindenekelőtt a hatalom működése szempontjából. Igaza van a kutatónak: „A jogalkotás az állami hatalom egyik legtisztább megnyilvánulása. A politikai akarat jogszabályokon keresztül alakul cselekvéssé. A politikai célkitűzések megvalósulásának fontos eszközét jelenti a jog”. (Drewry 2003: 196.) Vagy más vonatkozásban: „A szakpolitika jelentős részének közvetítő eszközeként a jog különböző megnyilvánulási formái szolgálnak.” (Uo: 199–200.) Ezért talán még az a réges-régi megfogalmazás sem túlzás, amely szerint „a jog az a politikai intézményeknek, mint a csont testeknek” (idézi Drewry 2003: 195.). Empirikusan tekintve mindenképpen ez a helyzet.

Kérdés azonban, hogy mi módon értelmezzük ezt a fontos összetartozást. Nos, semmi estre sem olyan módon, hogy a jogot mint politikai intézményt „csontkemény” realitásnak fogjuk fel, amely az állami erőszak szolgálatában áll. Vagyis a jog nem tekinthető cáfolhatatlan egyértelműséggel bíró objektív, sőt fenyegető valóságnak, a társadalmi institucionalizmusok kibontakozása után már semmiképpen sem. Nem hiszem tehát, hogy a „jog jogainak” helyreállítása csupán *praktikus* probléma lenne, mint azt például Gevin Drewry véli: „nem várható el – írja –, hogy a politológusok jogászokká képezzék magukat és fordítva. A megoldást az jelentheti, ha a jogi vonatkozások elfoglalják az őket megillető helyet a társadalomtudományi diskurzusban, ha bővül az interdiszciplináris kutatások száma, ha a jogászok és

politológusok nagyobb érdeklődést tanúsítanak egymás munkája iránt.” (Drewry 2003: 203.)

A megoldást a *szemléleti találkozások* jelenthetik. Ennek két területe adódik. Az egyik a *szokások és a jog* korrelációinak vizsgálata, a másik a *jogértelmezések nyitottságának* a felvetése, amely találkozik a politika interpretatív felfogásával, avagy a diszkurzív politikatudomány szemléletével.

A jogtudományban nem ismeretlen a jogszokások tanulmányozása. Egyik alapműnek számít ezen a területen William Sumner *Népszokások* (1907) című könyve – magyarul is megjelent 1978-ban –, ami nem néprajzi munka, annál kevésbé, mert a szerző *Science of Society*-nek tartja, s akit mellel a Yale Egyetem jogi díszdoktorrá avatott 1909-ben. Nem kevésbé jelentős Tárkány Szűcs Ernő *Magyar jogi népszokások* (1981) című munkája, amely hatalmas anyagot tartalmaz arról, hogy a jobbágyok, zsellérek, kismesek, parasztok, pásztorok, halászok, bányászok, iparosok és kereskedők milyen általuk formált társadalmi szabályok szerint alakították az életüket. De például a jog- és politikatudomány szempontjából nem elhanyagolható az a szemlélet és ismeretanyag, amely Fél Edit és Hofer Tamás Átány-monográfiájában olvasható a falu közösségének még a 20. század közepén is fennálló közéleti szokásrendszeréről (Fél–Hofer 2010: 303–383.). Ezek a munkák, amelyek nyilván kiegészíthetők a későbbi helyzetet elemző jogszociológiai és jogi antropológiai vizsgálatokkal, jól mutatják, hogy a jogtudomány milyen módon *nyithatna* a társadalmi normák és praxis felé. Minden bizonnyal ez azt jelentené, hogy a jogszabályokat is a közösségi normák és szabályok, mondhatni a *betartásuk módozatai felől* kellene értelmezni, nem pedig pusztán normatív tartalmuk szerint, mint tette ezt például Murray Edelman. Ő ilyen szempontból osztotta ketté a jogot *dogmákra és szabályokra*, kimutatván, hogy a jogszabályok betartását eltérő magatartások szervezik, s kevésbé az állampolgárok, mint inkább a hatóságok és hatalom akadályozza követésüket (Edelman 2004: 39–47.).

A *jogértelmezések nyitottsága* alapján pedig a jogtudomány az esetben közelíthet a politológia felé, ha felteszi magának azokat a kérdéseket, amelyek a jog mint intézményrendszer *alapjait* érintik. Ha ugyanis a jogszabályok olyan módon állnak a politikai praxis és a tudományos értelmezés rendelkezésére, hogy „ez van, ezt kell szeretni” (a politikában is), akkor számunkra a jog pusztán technikai problémaként jelentkezik be, mint egy készen kapott és persze megismerendő külső eszköz sikeres vagy sikertelen alkalmazásának módszere. S ha közben a jogtudomány is hasonló módon közelít a társadalomhoz és a politikához – s általában ezt teszi, azaz objektíve determináló adottságnak tekinti őket a jog léte és működése szempontjából – akkor előttünk áll a jól ismert helyzet: kölcsönösen mellőzzük egymást. Ám ha kellő hangsúllyal felteszi azokat a kérdéseket, amelyek a jogi működés alapjait érintik, akkor lehetséges egy új közeledés, sőt talán egymásra találás is.

Ezeket a problémákat ma a jogi *dogmatika* tárgyalja, legalábbis abban az interpretatív felfogásban, visszatérve a dogmatika eredeti (azaz: valamit helyesnek gondolni) értelméhez, ahogy a kérdéseket Szabó Miklós jogtudós tárgyalja a hazai tudományban, vagy Chaim Perelman az angol és francia nyelvű tudományosságban (Perelman 1980). A kiindulópont itt az, hogy miként lehet helyes döntéseket hozni „olyan körülmények között, ahol e döntés nem hozható meg teljes bizonyossággal” (Szabó 1999: 1.). A döntéshez rendelkezésünkre állnak ugyan kötelező erejű autoritativ szövegek, ezek azonban nem igazítanak el bennünket teljes bizonyossággal. Ezért aztán

„szükség van további munkára – illetve gondolkodásra – hogy a jogi szöveg alkalmazható legyen valamely konkrét *esetre*” (Szabó 1996: 2.). Az *interpretatív jogdogmatika* ezeket az eljárásokat tárgyalja. Azt például, hogy mit tekinthetünk egyáltalán ténynek, értéknek, normának, racionalitásnak vagy logikusnak a jogban, illetve milyen diszkurzív eszközök vagy eljárások állnak rendelkezésünkre az elfogadhatóan helyes döntések meghozatalához, vagyis mit jelent például a jogi interpretáció, argumentáció, analógia és retorika.

Az egymásra találás azonban a politikatudomány felől is változást igényel. Ha ugyanis a politológia a politikát objektíve adott tagolt rendszernek írja le, a politikai cselekvést pedig ezen rendszerre adott és szimplán csak érdekevezérelt magatartásnak, akkor a jognak kevés keresnivalója van a politikában. Ha azonban elfogadjuk a diszkurzív szemlélet elveit, akkor megváltozik a helyzet. Nemcsak a jogi szöveg, hanem a társadalmi-politikai valóság is értelmezett realitás lesz, amely, hasonlóan a dogmatikai felfogáshoz, a helyes döntésekhez folyamatosan igényli az itt tárgyalt eszközöket, például a retorikát és az argumentációt. Nyilvánvaló ezért, hogy a jogtudomány és a politikatudomány ismételt egymásra találása ebben az interpretatív és argumentatív mezőben történhet meg. Addig viszont marad a „békés egymás mellé beszélés”.

2. Közgazdasági, szociológiai és történettudományi intézményfelfogás

Fentebb már jeleztem, hogy az intézmények vizsgálatában a 20. század közepén radikális változás történt. A politika alakításában meghatározónak vélt jogot felváltotta az állampolgári cselekedeteknek mint intézményeknek a vizsgálata, s egyben a jogi „architektúra” mellőzése. A változást a tudomány *újinstitutionalizmus* néven tartja számon, középpontjában az állampolgár magatartásával mint új politikaalakító tényezővel. Ennek az új viselkedés-központú institucionalizmusnak három, egymással is rivalizáló irányzata alakult ki: 1. az ökonomiai alapú, úgynevezett *racionalis választásra* épülő intézményfelfogás; 2. a társadalmilag-kulturálisan meghatározott és *szociológiai* szempontú cselekvésre épülő intézményfelfogás; 3. a keletkezés és a változás által meghatározott *történeti* szempontú cselekvési szabályok elmélete. Bár az értelmezők nem mindig illetik ugyanazzal az elnevezéssel őket, a három irányzat jól azonosítható markáns jegyekkel rendelkezik.

1. A *racionalis választásra* épülő intézményfelfogás talán a legkarakteresebb és a legtöbbet vitatott nézet, elsősorban túlhangsúlyozott ökonomizmusa miatt. Egy tömör megfogalmazás szerint: „A racionalis választás institucionalizmusa *rögzült preferenciákkal* rendelkező *racionalis cselekvőkre* épül, akik preferenciáik maximalizálása érdekében stratégiai kalkulációkat végeznek, s akik számára az intézmény olyan cselekvésre készítő struktúra, amely *redukálja* az egyéni preferenciák és ügyek sokféleségéből eredő bizonytalanságot.” (Schmidt 2010: 4., 6.; kiemelés Sz. M.) Mindez az egyénre vonatkoztatva a következőt jelenti: „Minden egyénről feltételezzük, hogy bizonyos stratégia alapján cselekszik, vagyis az adott korlátok figyelembevételével maximálisan érvényesíteni kívánja célját.” (Weingast 2003: 172–173.)

Ennek megfelelően a racionalis választásra épülő intézményfelfogást a következő vonások jellemzik. Először is kiindulópontja egy *elvi individualizmus*, amelyet szoktak módszertani individualizmusnak is nevezni, az elvi vagy elméleti azonban

pontosabb megnevezés, mert arra utal, hogy nem módszertani kérdésről van csupán szó, hanem elvi, tehát szemléleti kiindulópontról. A felfogás alapját képező előnyben részesítés vagy preferencia olyan vonás, amellyel csak az egyes egyének rendelkeznek, más entitások, például közösségek nem. Ebből adódik a felfogás egyik nehezen teljesíthető feladata: az individuális tettekből kiindulva kell megmagyarázni a kollektív cselekedeteket, a közösségekre vonatkozó célt és eredményt, az általánosan érvényes és követett szabályokat, vagyis az intézményeket. Másodszor, az egyéni tettek eleve meghatározott karakterrel bírnak: az egyén minden társadalmi tétével *kalkulatív cseleügyletet* hajt végre, azaz olyan stratégiát igyekszik kialakítani a preferenciák rangsorolása, a halasztások és más beszámítások révén, hogy a saját egyéni haszna maximális legyen. Harmadsorban, ezeknek a haszonmaximalizáló cselekedeteknek társadalmi keretei vannak, vagy ahogyan a nézet képviselői gyakran fogalmazták: a szereplők koordinációs, kooperációs és konfliktusos *társadalmi játszmákban* vesznek részt. Ezért a beszámítandó lehetőségek, késztetések és korlátok közé tartoznak más szereplők tettei és annak következményei is, mert ezek a cselekvő számára elve adottak. Negyedsorban, bár a haszonmaximalizálásra irányuló cseleügyleteket az egyén másokkal együtt hajtja végre, de *mások ellenében* valósítja meg. Azaz a társadalmi cselekvőknek a saját haszonmaximalizálásra irányuló érdekeiket „*per definitionem* más, rivalis érdekek képviselőivel szemben kell megvédeniük” (Offe 2003: 646.).

A felfogás centrumában láthatóan a racionális választás léte és lehetősége áll. Azaz, ha ezt nem védhető kritika éri, akkor az intézményelmélet is nehezen védhető lesz, túl azon a problémán, hogy vajon milyen intézményfelfogás építhető egyáltalán egy elvi-elméleti individualizmusra. Márpedig az emberi cselekedetek racionális választásra való redukálása nehezen tartható teória. Először is, az elmélet az egyén (haszonelvű) *motívumait* és *preferenciáit* eleve meglévő egynemű realitásnak, a végrehajtott cselekedetekhez viszonyítva pedig objektív tényeknek tekinti, holott a preferenciák mindig értelmezve vannak, összetettek, és magukban a cselekedetekben nyerik el meghatározó értelmüket. Vagyis, önértelmezésével ellentétben, „a gazdasági megközelítés nem rendelkezik arra vonatkozóan elmélettel, hogy honnan származnak a preferenciák”, ezért a viselkedésből következtet rájuk, és fordítva, azaz itt egy körben forgó bizonyítás jön létre: „a függő változót használják fel arra, hogy megmagyarázzák a független változót, amit viszont arra használnak, hogy ugyanazt a függő változót megmagyarázzák” (Rothstein 2003: 151.). Másodszor, az információk szűkössége miatt sohasem érvényesül egyértelműen az elmélet által racionálisnak tekintett *kalkuláció*. Ugyanis az egyének csak akkor tudnának egy adott helyzetben az elmélet szerint is racionálisan viselkedni, ha ismernék a megtehető valamennyi alternatív tettet és ezek összes várható következményét. Az ilyen ismeret birtoklását azonban éppen az ellentétes érdekű másik egyén racionális kalkulációja akadályozza meg – érvelnek a kritikusok –, az ismerethiány miatt pedig az optimálisnál mindig alacsonyabb szinten realizáljuk a hasznat, ergo „a haszonmaximalizálás nem lehet a cselekvés iránymutatója” (Offe 2003: 650.). A két erős kritika viszont azt jelenti, hogy az önérdekét racionális kalkulációval megvalósító egyén és magatartása a felismerhetetlenségig képlékeny, elvileg minden választása tekinthető ésszerűnek, de egyiket sem lehet egyértelműen az itt adott módon racionálisnak tekinteni. Ezért aztán csak önkényesen megválasztott ideiglenes szempont alapján tudjuk egymástól megkülönböztetni a racionális és a nem racionális cselekvést. Sőt a tetteket talán nem is a racionális kalkuláció vezér-

li – fogalmazzák meg a kritikák –, hanem a társadalmi normák. „Csak a gazdasági tevékenység univerzumát megteremtő és egyben limitáló közös normarendszer révén tudhatják a szereplők, hogy miben bízhatnak és mire számíthatnak, és csak ekkor kezdődhet el a racionális számítás és a haszonmaximalizálás.” (Offe 2003: 651.) Természetesen nem egyszerű feladat megmondani, hogy mi, emberek „hogyan működünk”, ezt mindenki csak modellezni tudja, és itt a racionalitás kifejezés sem elsősorban az embert mint eszes lényt jelenti, hanem magára a modellezhetőségre s a modell természetére vonatkozik. Ez esetben viszont kifejezetten félrevezető önelnevezésként a racionális kifejezést használni.

2. A társadalmilag s kulturálisan meghatározott *szociológiai* szempontú intézményfelfogás megszünteti vagy eleve be sem engedi saját sáncai mögé a racionális választás steril nézeteit. Hívei nem teszik zárójelbe a teóriát zavaró kellemetlen tényeket (s aztán nem tesznek úgy, mintha nem „zárójeltek” volna), hanem éppenséggel kinyitják a viselkedéértelmezést a létező és zajló társadalmi élet összetett világa felé. Vagyis a szociológiai institucionalizmus „azokra az egyénekre koncentrál, akik a politikai intézményekben „az alkalmazkodás logikáját” követve a társadalmilag létrehozott, kulturálisan alakított szabályok és normák keretei között cselekszenek” (Schmidt 2010: 2.).

A felfogás alapvető vonásai a következők. Egy: A szociológiai institucionalizmus követői az intézményt *társadalmi konstrukciónak* tekintik, azaz szerintük a viselkedést alakító szabályok nem eleve adóttak, mint ezt például a racionális választás tételezi, hanem a közösségek tagjai maguk hozzák létre ezeket adott történeti és kulturális feltételek között. Az intézmények léte és természete sem örök emberi tulajdonságokhoz, sem rögzült objektív feltételekhez nem köthető vagy ilyenekből nem vezethető le, legfeljebb azt tudjuk mondani, hogy bizonyos természeti erőforrások, földrajzi, demográfiai és más tényezők kijelölik „azokat a »helyeket« és »lehetőségekészleteket«, a nekik megfeleltetett »eredményekkel« együtt, amelyek a vizsgált szereplők környezetét adják” (Offe 2003: 646.), s amelynek keretei között az érintett egyének kialakítják viselkedésmintáikat. Kettő: Ezzel együtt az intézmény, akár formalizált szervezetben találkozunk vele, akár máshol, az egyes egyén számára mindig objektíve *tényszerű adottságként* jelentkezik be, amely arra készíti (sőt kényszeríti) őt, hogy alkalmazza a szabályt, kövesse a benne foglalt magatartási intenciót. Az intézmények ugyanis korábbi tettek, múltbeli gyakorlatok olyan rögzülései, amelyek ontológiailag lehetséges létnek, morálisan pedig helyes gyakorlatnak mutatkoznak, ennek következtében büntetik és költségessé teszik ezek megkérdőjelezését és az alternatív intézmények kialakítására irányuló törekvéseket. Három: A szociológiai felfogás képviselői a *normáknak* kitüntetett szerepet tulajdonítanak mind az intézmények létrehozásában, mind az intézmények működtetésében. Jellemzőnek tartjuk a következő tény: „Az »újinstitutionalizmus« kifejezést James March és Johan Olsen használták először 1984-es, fordulópontot jelentő cikkükben. A szerzők a politika szervezeti tényezőin túl a normák és értékek fontosságát hangsúlyozták annak meghatározásában, hogy az intézményeknek hogyan kellene működniük, illetve hogyan működnek. [...] E felfogás szerint egy intézmény legfontosabb meghatározó eleme a tagok döntéseit és viselkedését alakító értékek összessége” (Peters 2003: 209.). Fontos azonban tudni, hogy az itt jelzett norma nem egyszerűen jogi előírás vagy erkölcsi parancs lehet, hanem tradíció és szokás, kognitív keret és szte-

reotípiá, szimbólum és stílus, nyelv és beszéd, szervezeti előírás, hatalmi viszony és így tovább.

A szociológiai institucionalizmus „társadalomba és kultúrába ágyazott” magatartásokról és intézményekről értekezik ugyan, de szintén két súlyos megoldatlan problémával szembesül. Az egyik: a viselkedések értelmezésében ez az irányzat is elvi-szemléleti individualizmust képvisel, ezért az egyént és közösségét csak *külsődlegesen és formálisan* vonatkoztatja egymásra, s így nincs válasza például a politikai élet egyik legfontosabb kérdésére: a politikai közösség közösségi működésére. „A politikai élet behaviorista [...] szempontú elemzései gyakorlatilag csak az egyéni döntéseket tekintik releváns tényezőnek, ezért ezek az irányzatok nehezen tudják megvilágítani a kollektív döntéseket.” (Peters 2003: 218.) A másik megoldatlan probléma *az eszmei valóság inkorporálása* az elméletbe. A racionális választás alapján álló kutatók a dolgot elég egyszerűen elintézik. „Realista” perspektívájukból adódóan „képviselői kevés vagy szinte semmifajta magyarázó értéket nem tulajdonítanak azoknak az okoknak, amelyekkel a szereplők maguk indokolják cselekvésüket” (Offe 2003: 649.), vagyis, szemben például a weberi vagy a durkheimi tradícióval, a társadalmi életben nem számít sem az eszme, sem a norma, sem az identitás. A szociológiai intézményfelfogás, szemben az ökonomista irányzatokkal, természetesen őrzi ezt a komoly tradíciót, azonban elvi individualizmusa okán alapvetően csak az egyéni eszméket tudja értelmezni, a közösség nyilvánvalóan hatékony ideáit vagy beleérzéssel, vagy az egyedi megnyilatkozások *menyiségi összegzésével* véli megragadhatónak, ahogyan ezt például a közvélemény-kutatások prezentálják.

3. A *történeti szempontú intézményértelmezés* új és más determináló tényezőt mutat be az intézmények természetének leírásában. Nem az önzően kalkuláló ész, nem is a társadalmi körülmények kényszerei alakítják ki a viselkedési szabályokat, hanem egyrészt ezek megszületésének körülményei, másrészt az azóta eltelt idő. „A hangsúly ez esetben azokra az intézményi döntésekre helyeződik, amelyeket az adott politika-terület vagy akár politikai rendszer kialakulásának *korai szakaszában* hoztak. A felfogás képviselői úgy vélik, hogy ezek a kezdeti döntések (szerkezeti és normatív értelemben egyaránt) döntő módon befolyásolják a későbbi politikai döntéseket.” (Peters 2003: 211.; kiemelés Sz. M.)

A történeti szempontú intézményfelfogás az alábbi karakteres vonásokkal rendelkezik. Egy: Hangsúlyosan képviseli az *intézményteremtés* lehetőségét és példászerű gyakorlatát. Nem nehéz belátni, ha egy tudományos elemzés arról szól, hogy miként hoznak létre valakik valahol egy új szervezetet, vezetnek be egy új alkotmányt, vagy formálnak ki egy új politikai berendezkedést, akkor ott az emberi cselekedetek *konstitutív* erővel rendelkeznek: az intézmény azért jött létre, mert valakik akarták a létrejöttét, s természetesen azért is, mert a körülmények ehhez megfelelőek voltak. Kettő: A későbbi változásokat leíró intézménytörténetek azonban már korántsem a politikai teremtképesség történetei, hanem a *múlt meghatározó erejéről* szóló narratívák, amely erő a maga objektívalódott formájában kész adottságként jelenik meg a mindenkor kortársak előtt, nagyjából úgy, ahogyan a szociológia tanítja. Ugyanis ha már ismerjük, hogy „miként fejlődött ki az idők során egy adott politika, nem könnyű bármiféle más fejlődésmenetet elképzelni” (Peters 2003: 212.). Azaz ilyenkor „az érvelés mintha arról szólna, hogy volt egy adott intézmény, volt egy adott politika, és a kettő össze kell hogy kapcsolódjon” (Peters 2003: 212.). Mondhatjuk tehát, hogy

kísért a történeti apologetika veszélye. Három: Az intézmények történeti bemutatása minden más szemléleti módnál világosabban tárja fel azt is, hogy a politika, még intézményei vonatkozásában is, helyhez és időhöz kötődő *eseményekből* áll, nem pedig valamiféle mindent átfogó absztrakt struktúrákból. Ami az egyik helyen létrejött, az nem a másik helyen jött létre, ami az egyik helyen lejátshódott, nem játszódik le a másik helyen, mert a történések helyspecifikus vonással rendelkeznek. Nincsenek ismétlődések és kópiák, csak hasonlóságok vannak. Ezért is nehéz feladat annak megválaszolása, hogy az egyszeri eseményleírás miként képes önmagán „túlterjedő” értelmet nyerni, általános mintává válni és magyarázóerőre szert tenni. Négy: A történeti intézményértelmezésnek van azonban erre a kérdésre egy figyelemre méltó válasza: a *kivételes pillanatok* intézményteremtő és intézményalakító ereje révén. Ha ugyanis a politikai állapotokat és az egyéni viselkedéseket a történetileg kialakult intézmények szigorúan strukturálják, akkor elvileg nem lehetne rajtuk semmi lényegeset változtatni. Hacsak nem történik valami rendkívüli, tanítja a történeti felfogás. S ezt nevezik kivételes történelmi pillanatnak. „A politikatörténetnek ezeket a kivételes pillanatait az a tény különbözteti meg a többitől, hogy a fennálló intézmények működésképtelenné válva alkalmatlanok az új helyzet kezelésére. Az ilyen helyzetekben a politikai szereplők nem csak játékosok: meg is tudják változtatni a játékszabályokat.” (Rothstein 2003: 162–163.)

A történeti intézményfelfogás elvileg integratív pozíciót képviselhet. A tény, hogy az intézményekről történetileg értekezünk, semmilyen más szempontot nem zár ki, legfeljebb a források elérésének nehézségével, s így a bizonyítás problémájával kell szembenézni. Két komoly problémával azonban a politikai intézménytörténet is szembesül. Az egyik a már jelzett lokálisan működő intézmények és viselkedések *általános* érvényességének a kérdése, nem is csak elméleti szinten. Vajon másolható-e a szovjet politikai szisztéma vagy az Amerikai Egyesült Államok demokratikus gyakorlata? Vajon érdemes-e erőltetni a nyugat-európai típusú modernizációt és a demokratikus politikai intézményrendszert, mondjuk, Kínában? Vajon a világ gazdasági fejlettsége a kiegyenlítődés felé haladna-e, ha mindenütt kiépítenék a szabadpiac intézményrendszerét? Láthatóan ezek „húsbavágó és vérre menő” elméleti kérdések, s a történeti felfogás ezekre nem képes immanens választ adni, legfeljebb ha átmegegy „tudományos ideológiába”, netalán apologetikába. A másik probléma, ami elől a történeti szemlélet módszeresen kitér: a *lehetett volna-e másképpen* kérdése. A válasz általában az, hogy így történt, ez van, ez a történelem. S ritkán merül fel, legfeljebb „meseszerűen”, a probléma, amit Reinhart Koselleck úgy fogalmazott meg, hogy a mindenkori jelennek integráns tényei a lehetséges, de meg nem valósuló jövők, az ő kategóriáját használva: a várakozási horizontok, vagyis azok az akart lehetőségek, amelyeket a résztvevők reálisnak tartottak anno, és vélhetően azok is voltak, de aztán „más irányt vettek” az események. Vagyis – figyelmeztet Koselleck – a mindenkori események egymásutánját nem tekinthetem az egyetlen lehetséges lefolyásnak, a történelem nem csak a triumfáló események és a győztes nemzetek története (Koselleck 2003).

3. A diszkurzív institucionalizmus megjelenése

Az újinstitucionalista iskoláknak van egy közös megoldatlan problémája. Egyik irányzat sem talál magyarázatot a *nyilvános, közös és értelmezett* politikai cselekvések és magatartások létezésére és adekvát megismerésére. Elméleti individualizmusuk okán az egyéni cselekedeteket és a közösségi létet két különálló entitásként képzelik el, amelyek között a kutató – megfigyelés és összehasonlítás révén – mutatja ki az összefüggést és a kapcsolatot. Így lesz a társadalom minden empirikus formája az egyedileg megvizsgált egyéni vonások *összegzése*, pontosabban *az összegzett egyes mennyiségek új minősége*. Van pedig a cselekvő egyének között egy élő és eleven, empirikusan is tetten érhető valóságos kapcsolat: a *(politikai) diskurzus*, amely ab ovo nyilvános, tehát közös(ségi) is, s amely belső alkotóeleme mind az egyéni, mind a közösségi létnek.

Ennek felismeréseként formálódik már jó ideje a neoinstitucionalista irányzat negyedik ága, a *diszkurzív institucionalizmus*, ami egyrészt (politika)elméleti síkon fogalmazódik meg, jórészt a demokráciamodellel új lehetőségeként, másrészt viszont empirikus tapasztalatok és gyakorlati igények alapján. Az előbbi jól illusztrálja Jürgen Habermas „kommunikatív racionalitás”-elmélete (Habermas 1981) és Dryzek „deliberatív vagy tanácskozádemokrácia”-modellje (Dryzek 2000) vagy Vivien Schmidt enél „földközelibb” elméleti erőfeszítése az ügyben, hogy a diszkurzív intézményesedést a viselkedés-központú intézményelméleti felfogások között helyezze el (Schmidt 2002; 2006; 2008; 2010). Az empirikus tapasztalatokra építő gyakorlati igényt pedig elsősorban a *vezetéselméleti* szakirodalom képviseli figyelemre méltó invencióval, amelynek reprezentánsai az irányítási problémák megoldása érdekében fordulnak a diskurzusok és szövegek „intézményteremtő” képessége felé (Powell–DiMaggio 1991; Weick 1995; Grant et al. 2004; Powell 2007; Phillips–Lawrence–Hardy 2010). Sőt van a szemléletnek egy szervezeteleméleti változata is, mint később látni fogjuk.

A diszkurzív neoinstitucionalizmus legfontosabb jegyeit a következő négy pontban lehet összegezni. Egy: mindegyik törekvés *komolyan veszi a diskurzust*, ahogyan Vivien Schmidt egyik tanulmányának címében ezt programszerűen meg is fogalmazza: Vegyük komolyan az eszméket és a diskurzusokat (2010). Ez egész egyszerűen azt jelenti, hogy az ideákat és a diskurzusokat nem az objektív valóság pontos vagy pontatlan szubjektív tükörképének tekintik, amely minden további nélkül mellőzhető egy komoly tudományos vizsgálatból, hanem a magatartás szükségszerű velejárója, ezáltal pedig a társadalmi-politikai valóság alakító tényezője. Ha szabad ezt mondani, ez a kiterjedt szerzői kör abszolút evidenciaként kezeli ezt a tényt, vagyis a beszédet nem mellőzi és leleplezi, nem tekinti jelentéktelen és megfoghatatlan „valaminek”, hanem éppenséggel társadalomkonstituáló tényezőnek fogja fel. A kérdés számukra az, hogy miként vizsgálható és írható le ez a konstitúció.

Kettő: a három megelőző institucionalista iskola kritikájaként megkísérlik megválaszolni azt a kérdést, hogy miként tud az ember *egyszerre alkalmazkodni és változtatni*, elfogadni és elutasítani, belül is lenni egy intézményen, és azon kívül is lenni. Schmidt elméleti válasza a kérdésre az, hogy erre éppen a diskurzusban megmutatkozó kritikai *potenciál* révén képes az ember. A vezetéselmélet keretei között dolgozó Philipsnek és munkatársainak válasza pedig az, hogy akkor, ha egy adott intézményi szövegtermelés *összekapcsolódik* más intézményi gyakorlattal, amit az tesz lehetővé és vizsgálhatóvá, hogy vannak több intézményt összekötő, azaz más intézmények által is

akceptált legitim hatalmi eszközök/személyek, elfogadott műfajok, érthető szövegek. Vagyis egy viselkedésmódnak mindig van olyan (diszkurzív) közege, ahonnan kritikailag tudunk magunkra *visszanézni*, illetve olyan *környezete*, amelyben érintkezik *más* intézményekkel.

Három: a diszkurzív institucionalizmus megkísérli megválaszolni azt a kérdést, hogy *miként lesz az egyéni tettekből társadalmi cselekvés*. Nem elhanyagolható az etap, ameddig a diszkurzív intézményesedés kutatói a társadalomtudományok egyik legnehezebben megválaszolható kérdésében eljutottak: a szöveg és a diskurzus kiemelkedő szerepet játszik az egyéni gondolkodás és a kollektív tettek közötti kapcsolat létrehozásában. Azt írják, hogy egyrészt az egyéni értelemadás hordozza a kollektív tettek *elgondolásának* a lehetőségét is, másrészt a *diskurzus eleve* közösségi tett, mert ahol kommunikáció, deliberáció vagy vita folyik, ott szükségképpen kollektív tetteket látunk (Schmidt 2010: 15.). Továbbá vannak olyan egyéni cselekvők, akik helyzetük vagy tulajdonságaik miatt képesek *túllépni* az egyéni tetteik határain. Például Schmidt fogékony cselekvőnek (sentient agent), Philips és szerzőtársai pedig intézményi vállalkozónak (entrepreneur) nevezik ezt a szereplőt; az előbbi a „kommunikáció logikája alapján cselekedve képes megváltoztatni (és fenntartani) intézményeit” (Schmidt 2010: 15.), az utóbbiak pedig „általában arra törekednek, hogy számukra kedvező módon strukturálják saját intézményi környezetüket” (Philips–Lawrence–Hardy 2004: 647.).

Négy: a diszkurzív institucionalizmus kutatói számára megkerülhetetlen kérdés az *általánosodás* problémája. Ez a társadalmasodáshoz képest annyiban más, hogy itt már arról van szó; vajon miként *terjednek* el széles körben az egyedi társadalmi tettek, viselkedések és magatartások. Azaz miként lehetséges társadalmi az, ami egyéni, másként mondva, lehet-e az egyes általános is, de nemcsak absztrakt módon egy gondolati elvonatkoztatás eredményeként, hanem konkrétan, az empirikusan érzékelhető reális praxisban. A diszkurzív intézményesedés kutatói felvetik ez a kérdést, és a következő módon válaszolják meg. Schmidt feltételezi, hogy a kritikai potenciál révén az egyén ki tud lépni magatartása keretei közül, s ezáltal mások számára *mintát* tud nyújtani. Philips, Lawrence és Hardy pedig azt írják, hogy a nyomot hagyni képes szövegek „szétáradnak a sokféle cselekvő közötti térben [...], ezen a folyamaton keresztül menve válnak a lokális szövegek – amelyeket pontosan kell értelmezniük a beszélőknek, hogy a jelentés továbbítható legyen – globálissá, és jelenítenek meg egy jóval szélesebb körben elfogadott szimbolikus rendet” (Philips–Lawrence–Hardy 2004: 641.). Ez pedig az általánosodás lehetőségének a konkrét megjelenése.

4. A diszkurzív felfogások megoldatlan problémái

A diszkurzív institucionalizmus irányába elinduló szerzők tekintélyes része azonban, minden új eredmény ellenére, megáll félúton. Felvetik ugyan annak lehetőségét, hogy az ismétlődő és standardizált emberi viselkedés, illetve ezek mintaadó ereje nem létezik értelemfejtés és értelemadás nélkül, amit általánosan elfogadott terminussal diskurzusnak neveznek, de nem teszik meg a következő lépést. A „félút” azt jelenti, hogy az intézményi vizsgálatokat *benntartják a strukturalista-funkcionalista modell keretei* között.

Nelson Philips és munkatársai például az empirikus intézménykutatás igen világos diszkurzív pozícióját vázolják fel, illetve, ahogyan írják is, a modell legfőbb erőssége abban áll, hogy megfelelő elméleti bázist képez a cselekvést, a szöveget, a diskurzust és az intézményt összekötő kapcsok empirikus kutatásához. Elméleti pozíciójuk strukturalista-funkcionalista jellegét nemcsak a rekapitulált szerzői kör jelzi, hanem „az elemzési modell” is, amely három strukturális elem (szöveg, diskurzus, intézmény) funkcionális egymásra épülését mutatja be, illetve azt, hogy közülük éppen melyik a „ható ok”, s az oki hatás milyen módon képes determináló erőként működni. Közben persze fontos szempontok merülnek fel. Például az, hogy milyen típusú szövegek képesek hozzájárulni a szervezeten belül és a rajta kívüli körben az intézményesedéshez. S ennek során azt találták, hogy a szokatlan, a legitimáló, a hatalmi személy által prezentált, elfogadott műfajú és más textusok által támogatott szöveg, továbbá az a diszkurzív gondolatrendszer hat leginkább az intézményesült viselkedésre, amely jól strukturáltan koherens, illetve alternatíva nélküli. (Philips–Lawrence–Hardy 2004: 647.) Csakhogy közben a diszkurzív intézménykutatás általuk javasolt oksági modellje elzárja az utat az értelmezés és a vizsgálat további innovációi előtt. Nevezetesen a diskurzusban feltáruló *kritikai potenciál* (1.), a *kollektív cselekvés* (2.) és az *általánosítás* (3.) új lehetőségei előtt.

1. Annak ellenére is, hogy a *kritikai potenciál* mint változtatási képesség igen hangsúlyos például a szociológus Vivien Schmidt írásaiban, aki az ezredforduló első tíz évében szisztematikusan dolgozott a diszkurzív intézményesedés problémáinak megoldásán. Azt a kérdést tette fel, hogy vajon milyen módon tud az intézményi adottságai között cselekvő egyén egyben kritikailag is viszonyulni létfeltételeihez.

Törekvései azonban leginkább csak a probléma felvetései, mintsem a megoldásai. A diskurzusban rejlő kritika valóban létező képesség vagy lehetőség, hiszen minden értelmezés olyan szimbólumteremtő cselekvés, amely minimum megkettőzi a valóságot, létrehozva a tapasztalt és érzékelt adottságokból táplálkozó s rá vonatkozó eszmei-tudati realitásokat, ami arról a realitásról is szól, ami lehetne (de nincs), s a kritikai potenciál ezért fogalmilag is benne van a diskurzusban. A kérdés „csak” az: *hogyan van* benne. Ezzel azonban szerzőink nem foglalkoznak. Ami pedig a más intézményekkel való hasonlóságokat és érintkezéseket illeti, amit a vezetéselmélet vizsgál, itt az a probléma, hogy ez még mindig alapvetően az ismétlés és nem a változtatás praxisa, illetve a változtatásnak csak a lehetősége. Ugyanis legalább olyan sansszal járhat az önmegerősítés praxisával (más is ezt csinálja!), mint változtatással (hát így is lehet?). A gond nagyjából az, mint a kritikával: az érintkezési hasonlóságokból nem derül ki, hogy mindez hogyan vezet új intézményhez.

2. A *kollektív cselekvés* megoldatlan tudományos problémája pedig a következő. Mivel effektíve mindig csak az egyes egyén cselekszik, mozog és beszél, ezenközben az egyénileg megvalósuló tettek rendszeresen *összekapcsolódnak* mások éppen zajló tetteivel mind a motívumok, mind a cselekvés, mind a következmények tekintetében. A társadalomtudomány, a politikatudomány pedig kitüntetetten, éppen arra kíváncsi, hogy milyenek ezek az *összekapcsolódó* tettek, vagy ahogyan gyakran megfogalmazzák, milyenek az interszubjektív cselekedetek. A válasz lehet igen egyszerű: egy munkahely, egy stadion, egy tüntetés, egy utca vagy egy tanterem eleve és megfigyelhető módon kollektív tettek színtere, ahol az egyedi tettek ab ovo vonatkoznak egymásra, *együtt* mozognak és alakulnak. A diszkurzív intézményesedésnek

azonban van egy speciális problémája; azt kellene megértenünk, hogy „*miként lesz az egyéni gondolkodásból kollektív cselekvés*”. Ugyanis nem tudhatjuk, hogy az emberek mit gondolnak, miért cselekszenek úgy, ahogyan cselekszenek [...]. Többnyire nem is a kollektív cselekvéssel, tetteik kollektív (újra) elgondolásával vannak elfoglalva.” (Schmidt 2010: 15.; kiemelés Sz. M.)

A gond ismét csak a *hogyan* kérdése, avagy egy mély szakadék áthidalása. Egyik oldalon a nyelvileg formált egyéni gondolkodás, akár objektív formában is, a másikon a nyilvános-kollektív tettek gazdag világa, amelyet viszont az „innenső” oldalon lévő, egyénileg cselekvő emberek teremtenek és alakítanak. Vajon hogy jutottak át a másik oldalra? Milyen hídon és milyen eszközökkel? Elegendő ehhez a diskurzus által közvetített érzékenység és akarat? S ha nem, akkor hogyan s mivel történik mindez? Hogyan lesz az egyesből általános? S éppen ez a harmadik megoldatlan probléma.

3. Az általánosítás megoldatlan problémája azt jelenti, hogy a diszkurzív intézményszerűsödés kutatói felvetik ugyan a kérdést, de szemléleti korlátok miatt nem tudnak a feltett kérdésre adekvát választ adni. Mégpedig azért, mert az általánosítást, pontosabban az *általánosodást*, egyrészt *menyiségi*, másrészt *absztrahálási* kérdésnek tekintik, ami új minőséghez vezet, s ez maga az általános. Vivien Schmidt például nem is vizsgálja a problémát, nyilván azért, mert a közösségi létezés két – kooperatív és kommunikatív – színterét eleve adottnak veszi, feltételezve, ezeken a helyeken megvan az emberek lehetősége arra, hogy kilépjenek intézményi tetteik és természetük *egyéni* keretei közül. A diskurzus kritikai *potenciálja* azonban még nem empirikus praxis, s erről szerzőnk nem szól.

A „kilépés”, a „nyomot hagyás”, az „elterjedés”, a „beágyazódás”, a „széles körben való elfogadás” fogalmak ugyanis nem az általánosodás magyarázatai, hanem magának a *jelenségnek a leírásai* különböző kifejezésekkel. Egész egyszerűen valami azért tekinthető általánosnak, mert beágyazódik *sokak* tevékenységébe, elterjed *széles* körben, sőt *globalizálódik* – írják. Vagyis az általánosság náluk *menyiségi* kérdés: valami annál „általánosabb”, minél szélesebb körben elterjedt. A diskurzus intézményszerűsödése úgy zajlik – írják –, hogy a szöveget létrehozó egyedi tettek közül azok, amelyek alkalmasak a „beágyazódásra” mind az intézményen belül, mind azon kívül, sokak által elfogadottakká lesznek. S ennek mértékét úgy lehet kideríteni, hogy egyenként megvizsgáljuk a cselekvőket, s ezek aggregálásával már ki tudjuk deríteni, mi a *közös* gondolkodásukban, beszédeikben s tetteikben, vajon az-e, amit a kiindulópontot képező erős diskurzus kapcsán vélelmeztünk. Természetesen nem haszontalan ismeretekhez jutunk így el, különösképpen ha „fogalmunk sem volt” a jellemző jegyekről, így azonban fel sem merül a legfontosabb probléma; biztos, hogy egy szervezet és egy intézmény, azaz egy cselekvő kollektívum *olyan módon általánosodik*, ahogyan ezt a felosztó-aggregáló-átlagoló módszer leírja?

XI. fejezet

DISZKURZÍV INTÉZMÉNYESEDÉS ÉS A POLITIKA

1. A szöveg és diskurzus saját joga

Az institucionalizmus alapkérdése, mint láttuk is, a következő: vajon miként válik a cselekvő egyének „szubjektív” hozzáállása új, „objektív” realitássá, az egyéni beszéd változtató erejű közösségi szöveggé, egy magánprobléma megoldandó közügygé, a személyes megszólalás közösségformáló ténnyé, vagyis hogyan lesz az egyedi tett változást eredményező (általános) társadalmi valósággá, avagy a készen kapott régi magatartás keretei között *hogyan* születik *új* intézmény. Az újinstitutionalizmus negyedik irányzatát képviselő kutatók bekapcsolták ugyan az értelmezésbe a diskurzust, de ezt egy strukturalista-funkcionalista szociológiai szemlélet keretei közé illesztették, ezért *tényhierarchiát* igyekeztek konstruálni, és *determináló okok* után kutattak, ezáltal rekapitulálták a kritizált három iskola belső ellentmondásait.

A kutatók feltételezték, hogy a *felszíni* s ezért empirikusan is vizsgálható szövegek mögött mindig található egy értelmileg rendezett, *determináló* erejű diszkurzív struktúra, ezért egy szöveg a diszkurzív lényegiségnek csak a jelenségformája. A kettő között ugyan bonyolult *oksági* kölcsönhatás van, de ezen diszkurzívok szerint az intézményesedés „háttérben” nemcsak fizikai tettek és materiális állapotok húzódnak meg, hanem szövegekben megjelenő diszkurzív struktúrák. Ez a legfontosabb vonása egyébként Foucault diskurzusfogalmának. A vizsgálatoknak ezért egyrészt azt kell kideríteni – írják –, hogy milyen típusú szövegek képesek „beágyazódni” ezekbe a mélyen rejlő diszkurzív struktúrákba, másrészt azt, hogy ez a mélyrétegű diszkurzív struktúra hogyan hat a standardizált viselkedésekre, azaz hogyan válik egyedi tetteket meghatározó intézményesült cselekedetké.

Ha azonban szöveg és diskurzus viszonyában empirikusan „letesztelhető” hierarchiát és kauzális viszonyt tételezek, kénytelen vagyok valamilyen választ fabrikálni a strukturalizmus alapproblémájára: akár általánosan akár konkrétan apodiktikus módon igazolni kell, hogy mi az „igazi” ok, a „végső” struktúra avagy a „szükségszerű” következmény. A szemlélet hívei ezt az összefüggések bonyolításával válaszolják meg, szó szerint értve a bonyolítást, ugyanis *egyre több elemből* álló, igen összetetten szerveződő struktúrát fogok leírni, mint teszik ezt a kritikai diskurzuselemzés hívei (lásd például: Weiss–Wodak 2003). Az efféle modell azonban az igen „bonyolult kölcsönhatások” miatt semmit nem tud okozatilag megmagyarázni, legfeljebb jelezni valamilyen összefüggést. Hogy ne legyen félreértés, a diszkurzív intézményesedés több szerzője ezt világosan meg is mondja, például a következőképpen: „Az általunk itt bemutatni kívánt megközelítés kritikai diskurzuselemzés.” (Philips–Lawrence–Hardy 2004: 637.) A diszkurzív intézményesedés más kutatói viszont, mint Schmidt is például, nem tesznek kategoriális különbséget a szöveg és a diskurzus között, több-

nyire szinonimaként használják őket, egyszerűen csak ezekkel a kategóriákkal jelzik az intézmények *értelmileg formált* állapotát és változásának elvi lehetőségét.

Ez nyilvánvalóan két eltérő fogalomhasználatot jelent, ami azonban egyszerre tekinthető túl soknak és túl kevésnek. A strukturalizmusba ágyazott fogalomhasználat túltérheli a diskurzust, ugyanis olyan magyarázóerőt tulajdonít neki, amit nem képes teljesíteni. Ha azonban a szöveg/diskurzus, ettől eltérően, egy új tudományos lehetőséget jelző kategória marad csak, akkor pedig túl „kevés” lesz ahhoz, hogy a kutatások „lejussanak” az empirikus vizsgálatok területére. Nincs kapocs, ami az elméletileg igazolt lehetőséget összeköti az empirikus vizsgálatokkal.

Én azonban úgy vélem, jó okkal gondolhatjuk azt, hogy éppen a szöveg vagy diskurzus „beemelése” az értelmezés sáncai mögé nyújtana lehetőséget arra, hogy a kutató túllépjen a strukturalizmus elvileg megoldhatatlan tudományos feladványain valamint az elmélet és az empirikus kutatás között feszülő ellentéteken. A sok és kevés helyett a megfelelőhöz úgy juthatunk közelebb, ha „első menetben” egyszerűen annak a tudományos, újabbán politizálási és publicisztikai tradíciónak a szellemében próbáljuk használni a diskurzus és a szöveg kifejezéseket, amelyben a szavak jelentése kiformalódott, sőt napjainkban is formálódik. Márpedig a két kifejezést leginkább *tárgya* különbözteti meg egymástól, azaz *fókuszáló eszközként* működnek, nem pedig oksági viszony leírásaként vagy elvont lehetőség jelzéseként. Ebben a praxisban a szöveg is és a diskurzus is elsőrendűen *beszélt és/vagy írott* „terméket” jelöl, ennek megfelelően mindkettő empirikusan tekintve *nyelvileg* formált dologra utal.

Látnunk kell azonban, hogy a kifejezéseknek elkezdődött egy *kiterjesztett* használata, amelynek követője azt ambicionálja, hogy ne csak a nyelvileg formált írást és beszédet hívjuk szövegnek, hanem minden emberi terméket, amelyben valamilyen átgondolt értelmet találunk. Az essexi diszkurzívokhoz közel álló Terrell Carver például azt írta az egyik tanulmányában, hogy a társadalmi cselekvést inkább írásnak és olvasásnak kellene neveznünk, hiszen minden emberi tett szöveget hoz létre, amit utólag olvasni szoktunk. Azaz egyrészt „nemcsak »a papíron lévő szavak« tekinthetők szövegnek, hanem bármilyen tárgy vagy alkotás, kép vagy megjelenítés, vagyis bármi, amiről azt gondoljuk, hogy valamilyen jelentéssel bír a *számunkra*” (Carver 2004: 144.). Ezért is „az olvasás vált számtalan politikai, kulturális és társadalomtudományi tevékenység kulcsmetaforájává. Olvasunk képeket, „testbeszédet”, filmeket, építészetet, vagyis bármit, aminek jelentése van” (Carver–Hyvärinen 1997: 3.). De a vezetéstudomány diszkurzív megújítói is úgy vélik, hogy a szöveg kifejezés „használatával nemcsak írott [és beszélt] anyagokra utalunk”, ugyanis szövegnek tekinthető egy művészeti termék és egy épület is, sőt minden emberi alkotás (Philips–Lawrence–Hardy: 2010a: 636.). Clifford Geertz pedig azt hangsúlyozza, hogy ma már „a társadalmat nem annyira kifinomult gépezetnek vagy egyfajta szervezetnek tekintjük, mint inkább egy komoly játéknak, utcai drámának vagy *viselkedéstani szövegnek*” (Geertz 1994: 272.; kiemelés Sz. M.).

Tóth Tamás a diskurzus és a szöveg kifejezések használatát áttekintő igen alapos (on-line olvasható) tanulmányában (2010) arra hívja fel a figyelmet, hogy az angolszász tudományosságban „nem tesznek teljesen egyértelmű terminológiai különbséget »diskurzus« és »szöveg«, illetve *discourse analysis* és *text analysis* között”, miközben a szöveget általában az *írott* anyagok, a diskurzust pedig a *beszédbeli* megnyilatkozá-

sok megnevezésére használják. Az azonban nyilvánvaló, hogy ha a kutatók szöveget/diskurzust említenek és vizsgálnak, ezen mindig a mondatnál *nagyobb* értelmi szerveződést értenek, bármilyen formában jött is ez létre és tárgyiasult. De itt igazán az a figyelemre méltó fejlemény, hogy már nemcsak a nyelvészek és az irodalmárok vizsgálják a szöveget/diskurzust, hanem „foglalkoznak ezzel [...] a pszichológusok, az etnográfusok, az antropológusok, a szociológusok és a politológusok, de láthatólag részt vesznek a téma kutatásában a retorika, a stilsztika és a filozófia képviselői is”. Mindez világosan jelzi a diskurzust és szöveget jelentősnek gondoló szemlélet térhódítását. A francia és a frankofón tudományosságban azonban – hívja fel rá a figyelmet Tóth – erős az a tradíció, amelyben a diskurzus kifejezést elsősorban *általános társadalomelméleti fogalomként* használják, azaz a kutató „nem annyira a mindennapi életben természetes módon létrejövő beszélt nyelv konkrét szerkezetét, hanem inkább »nyelv« és »gondolkodás« összefüggésének, illetve kölcsönviszonyának elvontabb elméleti problémáját [...] állítja előtérbe”.

A diszkurzív institucionalizmus elméleti és empirikus lehetőségeinek realizálása szempontjából mindenképpen a nyelvileg is formált *mindennapi* értelmezések vizsgálata tekinthető járható útnak, hiszen mi nem egy strukturalista jellegű általános társadalomelméletet próbálunk írni, hanem a társadalom és a politika empirikus valóságának elméleti igényű megragadására törekszünk, nem kiiktatva ebből a nyelvi jelenségeket. Ez pedig határozottan igényli a megtapasztalható „felszín” iránti érzékenységet, aminek kettős következménye van: egyrészt annak tudomásulvétele, hogy az empirikusan is elérhető diskurzus vagy szöveg nem eleve a realitás leple vagy lényegtelen felszíne, hanem a társadalmi-politikai valóság létrehozásának *konstrukciós* eszköze, másrészt viszont sohasem a nyelv mint olyan beszél és cselekszik, hanem mindig az emberek. Tehát: „Bármennyire helyes is megkülönböztetni a szöveg »felszínét« a »mélyben« meghúzódó struktúráktól, szükség van arra, hogy a felszíni szöveget is kellő érzékenységgel kezeljük. A politikai olvasás nem előfeltételez elkülönítést vagy dekonstrukciót. Az a feladat, hogy megmagyarázzuk politikai lehetőségeink különbségeit.” (Carver–Hyvärinen 1997: 4.)

Ez talán nem is olyan nehéz feladat, mint elsőre tűnik, hiszen az összegzett eredményekből és a kritikailag szóvá tett problémákból egyaránt következik egy fontos belátás: *a szövegtudományok társadalomtudományok* is. A diszkurzív institutionalisták eddigi eredményei számosak, de benne maradnak abban a szociológia szemléletben, amely nem vizsgálja a szöveget vagy diskurzust *saját jogán*, hanem mindig csak felszíni, származtatott, determinált, vagy éppen okozati összefüggésekben veszi szemügyre. Ezért nem vesz tudomást a valóság ezen realitásterületének önálló szerveződéséről, meghatározó elemeiről vagy éppen specifikus vonásairól. Ennek következtében elvétí azt is, amit pedig leginkább ambicionált, mégpedig hogy milyen a tényleges viszony a szöveg valósága és a szövegen kívüli realitás között. Ehhez ugyanis arra lenne szükség, hogy magunk mögött hagyjuk a kettő *külsődleges* kapcsolódásának modern kori ideáját, és akceptáljuk egyrészt a heideggeri szemléletet: az emberi lét megismerés is, megismerésünk pedig egyben létezés; avagy a wittgensteini belátást: életformáink egyben nyelvi szabályok is, cselekedeteink egyben nyelvi cselekvések is. Másrészt pedig figyelembe vegyük azokat a kultúrtudományi törekvéseket, amelyek ilyen módon, ebben a szellemben közeledtek a valósághoz.

Kizárólag csak példaként két szerzőt említek meg. Mihail Bahtyin dialogikus irodalomelméleti pozícióból bírálta mind az individualista, mind az objektivistá nyelv-felfogásokat, és azt a nézetet fejtette ki, hogy a nyelvi jelenségek semmiképpen sem szakíthatók ki a társadalmi viszonyokból, mivel az emberek közötti érintkezés „egyszerre jelent termelési és beszédérintkezést” (Bahtyin 1986: 144.). Másképpen: „a nyelv valódi lényege a beszédkapcsolat társadalmi eseménye” (uo.), avagy „az ember fizikai tevékenységét megérthetjük mint tettet, de a tettet nem érthetjük meg jelszerű kifejeződésén kívül” (uo. 495.). A szociológus Pierre Bourdieu pedig azt javasolta, hogy a nyelvet társadalmi *használat közben* vegyük szemügyre, ne pedig absztrakt rendszernek, információközvetítő eszköznek, vagy intellektuális teljesítménynek tekintsük, mint a hagyományos nyelvészet. Ennek megfelelően – írja Bourdieu – a szociológia nyelvkritikája „a *nyelvtani helyesség* helyébe az *elfogadhatóságot* helyezi [...]. A *kommunikációs kapcsolatok* (vagy szimbolikus kölcsönhatás) helyébe a *szimbolikus hatalmi viszonylatokat* helyezi [...]. Végül pedig a specifikus *nyelvi illetékesség* helyébe a *szimbolikus tőkét* helyezi, amely elválaszthatatlan a beszélőnek a társadalmi struktúrában elfoglalt helyétől.” (Bourdieu 1978: 2.)

A dialógus résztvevői (Bahtyin), a legitim beszélők s a nyelvi piacon feltűnő egyének (Bourdieu) azonban már olyan társadalmi szereplők, akiknél *tett és beszéd egyazon jelenség két aspektusa*, nem két „külön valóság”, amit a kutatónak *kell* egyesíteni; ezek az értelmezések ezért is alapvető lépések a diszkurzív intézményesedés *immanens* jelenségeként való megértése felé. Alapvonásuk az, hogy a szövegek tanulmányozása *egyben* társadalomtudományi problémák tanulmányozását is jelenti, mégpedig nem áttételesen, nem úgy s azért, mert mögöttük, mint felszín mögött, ott a lényeg s a reális társadalom, hanem *közvetlenül*, s ezért, mint jeleztem, saját jogukon társadalomvizsgálatok. Merthogy – mint Bahtyin mondja – a beszélés társadalmi viszony, a tett pedig jel. Vagy – mint Bourdieu mondja – a nyelvileg zajló kommunikáció pozíciókijelölő, hatalmi viszonylatokat létrehozó és tőketermelő tevékenység. Ezek mind-mind „echte” társadalmi tények, amelyek szövegformaként állnak elő, másképpen sehogy.

2. A diszkurzív intézményesedés immanenciája

Ha a szöveg és a diskurzus saját jogán társadalmi tény, akkor nem az a kérdés többé, hogy miként tudom ezt az imponderábilisnek vélt entitást hozzákötni egy determináló ponderábilis realitáshoz, akár okként, akár okozatként, hanem az, hogy a *diskurzus realitásai miként vannak eleve jelen az intézményesedés folyamataiban*, a maguk immanens, azaz belsőleg adott módján. A diskurzus társadalmi/politikai intézménynyé válásának kiindulópontja tehát nem az, hogy miként realizálódhat *egyáltalán* az elgondolt gondolat, hanem az, hogy *mely* materializálódott szövegek és diskurzusok s milyen *módon* terjednek túl az egyéni megnyilvánulásokon.

A szöveg és diskurzus egyéni tényből társadalmi ténnyé történő alakulásának természetét a vezetéstudomány képviselői is jelzik. Mindenekelőtt azt, hogy a diszkurzív intézményesedésben az *reakálás* kulcsszerepet játszik, s ennek *fokozatai* vannak, hiszen a napi rutinként prezentált megnyilatkozással szemben a szokatlan és váratlan szöveg megjelenése, különösképpen, ha hatalommal vagy tekintéllyel bíró egyéntől

vagy szervezettől származik, alakítóan képes visszahatni a napi rutinra, azaz intézményesedik. Ezek a felvetések sok megfontolnivalót tartalmaznak, azonban korrekcióra és kiegészítésre szorulnak, főleg azért, mert nem számolnak bizonyos előfeltételekkel. Ha ugyanis *nem minden* szöveg és diskurzus intézményesedik, akkor az intézményesedésnek magának van két „előkérdése”. Az első, hogy milyen diskurzustények *képesek* egyáltalán az intézményesedésre, a második pedig az, hogy az erre képes diskurzusok miként *szelektálódnak*.

Az első kérdésre egyszerű válaszunk és bonyolult megoldásunk van. Intézményesedésre csak azok a szövegek képesek, amelyek eleve tárgyasulva vannak vagy rögzítésre kerültek. Márpedig az élőbeszéd normál esetben nem kerül rögzítésre, miközben a társadalom és a politika „napi” működése döntő mértékben élőbeszédben zajló érintkezések sokasága. Az értelmező és továbbértelmező reagálások, vagyis a dialógusok, a beszélgetések, a viták többnyire élőszóban hangzanak el, melyeknek szövegei a kimondással mindig elenyésznek, még ha válasz is születik rájuk, ezért kétséges az intézményesedésük folyamata, még inkább a korrekt vizsgálatuk lehetősége. Mondhatjuk, hogy van hatásuk, de ez esetleges és sporadikus. Nevezhetjük őket „lágy” tényeknek, hiszen pontos felidézésük a legritkábban történik meg; úgy „nagyjából”, „lényegileg” állnak mások rendelkezésére, ezért gyakran módosulnak és torzulnak, sőt leginkább végérvényesen semmivé válnak, még annak számára is, aki használta őket anno. Kivéve természetesen azt az esetet, amikor rögzítésre kerülnek írás, kép- és hangrögzítő eszközök révén, illetve amikor az írás nélküli viszonyok között az érintettek erősen ambicionálják a szó szerinti emlékezetbe vésést, s kialakítják ennek technikáit. Az értelmezések és értelemadások természetesen nemcsak önmagukban képesek tárgyasulni a lerögzítésükre kifejlesztett specifikus formákban, például az alfabetikus ábécé betűinek rendszerében, hanem megmunkált anyagokban, tárgyi *emberi alkotásokban is*, hiszen ezek egyben olvasható „szövegek” is. Kérdés azonban, hogy mi és miképpen rögzül, amikor fennmaradó és továbbadható értelmek öltenek tárgyi formát.

A kulcskérdés ugyanis a *fennmaradás*. Semmiféle viselkedésformáló diszkurzív intézményesedés nem lehetséges – még tárgyteremtés sem –, ha az élőszóban megnyilatkozó értelem „elszáll, mint a lélegzet”. A beszéd megőrzésének vagy fenntartásának két alapvető eszköze alakult ki, az *emlékezetbe vésés* és a *lejegyzés*. A görög retorikák kiemeltően tárgyalták például az emlékezetbe vésés technikáit, de a standard ismeretek minél pontosabb tudása, a memoriter, az iskolai képzésnek mindig is fontos eszköze volt az elemi szinttől az egyetemig, már az oktatás kezdetén. Az elhangzott élőbeszéd, természetesen, ha van hozzá eszköz, menet közben vagy utólagosan lejegyezhető, s ez az írásbeliség és az „olvasásbeliség” kultúrájának kialakulásával és elterjedésével a társadalmi praxis részévé vált. Az *eleve írásos* megnyilatkozás sokféle formája esetében mindez nem probléma, hiszen rögzült formában születnek meg; itt csak az a kérdés, hogy fennmaradnak-e ezek a szövegek, és milyen körben válnak ismertté és elfogadottá. Jól tudjuk, hogy minderről komoly szervezetek és kiterjedt apparátusok gondoskodnak: archívumok, iskolák, tömegtájékoztatás.

Ugyanakkor a diskurzusok intézményesedésében az *ismétlődő beszédhelyzetek* fenntartásának praxisa is meghatározó szerepet játszik. Ilyen volt az írás nélküli társadalmakban a közösségi mítoszok ismételt elmondása, amihez manapság leginkább a családi legendáriumok mesélése hasonlít, de történetmesélések más színtereken is

zajlanak. Vagy gondoljunk az állami és nemzeti ünnepek gyakran ismételt szófordulataira, a tanácskozások kötelező formuláira, amit a diplomácia fejlesztett tökélyre, a bírósági ítékezésre vagy a vallási szertatások rituális mondataira. Ezek közös vonása, hogy a kimondott szavak ugyan elszállnak, de szereplőik a szituáció részeként megtanulják s ismerik, ezért ismételten tudják használni őket.

Kérdés azonban, hogy pontosan mit is rögzítünk, amikor a beszédeket, a vitákat, az élő diskurzusokat leírjuk? Paul Ricoeur figyelemre méltó észrevétele szerint (2002), amit részletesen egy korábbi fejezetben vizsgáltunk, ilyenkor nem egyszerűen csak szavakat és mondatokat jegyzünk fel, hanem – az eredeti szituációnak megfelelően – társadalmi, esetleg politikai cselekedeteket és eseményeket, amelyek – s ezt már én teszem hozzá – mivel tárgyias formát öltött értelmek, hosszabb távon és széles körben hatva is képesek magatartás-formáló intézményesedésre. S ez nem úgy jön létre, hogy a „jegyzőkönyvvezető”, a krónikás vagy bárki más kiegészíti az elhangzó szavakat a társadalmi körülmények leírásával, hanem *maguk a diskurzusok társadalmi tények s események*, amelyek rögzítve is őrzik ezt a karakterüket, és képesek a társadalmi-intézményi hatásra. Hogyan lehetséges ez?

Először is itt egy nyelvi formált s reális *esemény* kerül lejegyzésre, amely konkrétan valahol s valamikor zajlott le adott résztvevőkkel. Ezek a szereplők mondtak valamit egymásnak, megnyilatkozásaiknak volt valamilyen célja, s valamit megpróbáltak ezzel elérni. Mondhatjuk tehát, hogy beszédeikkel akartak és tudtak is cselekedni, és amikor valaki például „jegyzőkönyvben rögzíti” egy tanácskozás anyagát, vagy beszámol egy „viharos értekezletről”, akkor egy beszédben is zajló „életeseményt” rögzít, nem pedig egyszerűen csak mondatokat ír egy üres papírra. A rögzítéssel elvileg megteremtődik annak a lehetősége, hogy az elillanó beszéd kiléphessen önmaga keretei közül és tágabb körben is hasson, esetleg intézményalakító tényező legyen. Mindezt kitűnően illusztrálják a parlamenti jegyzőkönyvek, ezek „sorsa” és hatása.

Másodszor, a leírt szöveg azért is indulhat el az intézményesedés lehetséges útjain, mert így *elválik* a beszédet megfogalmazó és kimondó személytől, s megkezdí önálló életét: különféle értelmezések kapcsolódnak hozzá, s ezek kibontják lehetséges jelentéseit, vagy éppen lehetetlen jelentést tulajdonítanak neki és így tovább. Hatni kezd, távlatosan és szélesebb körben is képes tehát a magatartásokba beépülni.

Harmadszor: a diskurzusnak, mindig is összetett jelentése van, és hogy mi *lehet* ez a többféle értelem, igazán csak rögzítve mutatkozik meg. A beszélés még lokális, sőt többnyire mindig az, de írott diskurzus esetén megszűnik a közvetlenség ereje, és feltárulnak az eredeti megnyilatkozás további lehetőségei. Ezért aztán míg az élőbeszéd egy konkrét szituációt szervez és alakít, addig leírt szöveggént a diskurzus képes túllépni a szituáció határain, s így megmutatkoznak ennél általánosabb intézményalakító mozzanatai is.

Negyedszer: egy diskurzusban elemi erővel jelenik meg egy *címzett*, egy megszólított másik ember, miközben a nyelv önmagában még senkit nem szólít meg, senkihez sem szól. Az élőbeszédben viszont a megszólaló, alaphelyzete szerint, mindig egy jelen lévő személyhez szól, még ha a beszédet, mondjuk, a rádió és a tévé közvetíti is sokak számára; ha viszont rögzítik a szöveget, akkor a viszonyoknak mind a tere, mind az ideje kitágul: a megnyilatkozás hozzáférhetővé és „ható tényezővé” válik mindenkire más számára, aki tudja és akarja is ezt olvasni. Ergo: a leírt-rögzített diskurzus önmaga előképét, az élőbeszédet kiemeli a saját kontextusa korlátaival közül, vagyis a

szándékmegvalósulás eseményszerűségéből és esetlegességéből, az aktualizált környezetből és a megszólítottak szűk köréből. A megőrzött szövegben evidens módon megmutatkozik, hogy a diskurzus intézményesedésre képes univerzális társadalmi tény.

A második „előkérdésre” pedig azt a választ adhatjuk, hogy a diskurzusok ugyan megőrzött-rögzített értelemként valóban válhatnak az intézményesedés alapjaivá, de egy részük, leginkább azonban a többségük, *még lerögzítve sem* válik intézményalakító tényezővé, esetleg csak egy szűkebb körben hat, s ott is a „tudomással bírás” szintjén. Mindennek megértése lehet akár egy egyszerű belátás következménye is: ha minden diskurzus – s ez vonatkozik a rögzített szövegre is – *ab ovo* intézményesedne, akkor egyik sem intézményesedne. Az intézményesedés előfeltétele ezért az, hogy a megőrzött-rögzített konkrét szöveg bekerüljön a társadalmi praxis újabb akcióiba; negatívan megfogalmazva, hogy *ne legyen se elfeledve, se elutasítva*.

Ugyanis egy közösség tagjai tekinthetnek egy korábbi diskurzust nem létező vagy nem érvényes megnyilatkozásnak, pontosabban kezelhetik ezeket ilyen módon. Már az élő beszélgetések megőrző rögzítésében működik ez az elv: az emberek többnyire nem próbálják az érdektelennek vélt szövegeket is rögzíteni, avagy nem számolnak be „minden jelentéktelen eseményről”. Azonban a rögzítés önmagában még nem avat jelentőssé egy diskurzust, csak ennek a *lehetőségét* teremti meg, ami akkor közelít ehhez a státushoz, ha kevés a rögzült értelem akár tárgyiságokban, akár írásos formában. Ez egyébként a történések egyik tipikus gondja: a múltnak csak arról a részéről tudnak történelmet írni, amelyről vannak tárgyi emlékeink és levéltári forrásaink. Ezért is nehéz társadalomtörténetet írni, szemben a felső rétegek hatalmi küzdelmeivel, amelynek szinte mindig keletkeztek írásos nyomai, amiért aztán ezek könnyen azonosak lettek magával a jelent is alakító „egyetlen lehetséges” történelemmel.

Az elfeledett és elutasított diskurzusok tehát nem intézményesednek. A két akcióból az elutasítás az aktív, az elfeledés a passzív mozzanat. A kettő összefüggése az, hogy az elfeledett diskurzusokat fel lehet fedezni és be lehet építeni az intézményesedési folyamatokba, akár az elutasítás szintjén is, az éppen elutasított diskurzusok viszont vagy feledésre vannak ítélve, vagy negatív módon hatnak a viselkedésekre: azt mutatják meg, hogy az érintettek *mit nem* fogadnak el és *mit nem* akarnak vagy nem képesek megtenni. A kettő együtt a diszkurzív intézményesedés szürke háttérét alkotja, ahová senki nem akar belépni, vagy időnként kijut ebből a fényre valami figyelemre méltó részlet. Hangsúlyoznunk kell, hogy a diszkurzív intézményesedés ez előtt a szürke vagy homályos háttér előtt zajlik, amely mindig terjedelmesebb, mint az előtérben lévő jól látható közeg. Az a diskurzus tehát, ami intézményesedik, ebben a világos előtérben található, amit a homályos dimenzió nem determinál, hanem ennek egyik feltételét és háttérét alkotja.

Kétféle módon történik a világos és a sötét tér közötti határ meghúzása; az egyik a diskurzusok tartalmára vonatkozik, a másik a fogadtatásukra. Mint jeleztem, az első az elutasítás, a második az elfeledés cselekedete. A tartalmilag elutasított, tehát intézményesedésre alkalmatlan *rossz* diskurzusok tartományát egyrészt a *megismerés* vonatkozásában jelöljük ki: az érthetetlen szövegekre és a sorozatos tévedésekre nem épülhet tartós társadalmi viselkedés. Másrészt a *morál* vonatkozásában: a hazug magatartást és az igazságtalan cselekedeteket pártfogoló diskurzus sem lehet alapja az érvényes tár-

sadalmi magatartásnak. Harmadrészt pedig a társadalmi *hasznosság* szempontjából: a közösségre nézve ártalmas, károkozó szövegtények sem épülhetnek bele a viselkedésekbe. Természetesen annak konkrét eldöntését, hogy *mi az igaz, az erkölcsös és a hasznos tény*, mindig súlyos viták kísérik, s gyakran az egész szimplán hatalmi kérdés, de ezek mégis olyan szelekciós elvek, amelyek egyrészt hozzátartoznak a diskurzusok intézményesedéséhez, másrészt ezek kapcsán nemcsak könnyen kimondásra kerülő szavakról van szó, hanem olyan szövegekről, amelyek minden megszólalót súlyosan érintenek s kötnek is egyben.

A tartalmilag rossz, ezért vállalhatatlan és elutasított diskurzusok mellett a *fogadtatás* szelekciós mechanizmusa viszont a hallgatás és a *csend*, nem pedig maga az elutasítás. Az elutasított vagy tagadott dologgal ugyanis minimum *foglalkozunk*, tehát hozzá képest teszünk valamint, ezzel egy adott vonatkozásban beemeljük saját diskurzusunkba, még ha a tagadás szintjén is. A figyelmen kívül hagyás viszont még ezt a negatív hatást sem hagyja meg a diskurzusnak, ezért is mondhatjuk, hogy az igazán erős szelekció nem a tagadás, hanem a hallgatás, az elhangzó és a megőrzött-rögzített diskurzust körülvevő csend és némaság, a válasznélküliség. Figyelemre méltó, hogy ez nem eleve jelent társadalmilag rossz diskurzust, tehát egy diskurzus nem feltétlen attól marad visszhangtalan, mert érthetetlen vagy elfogadhatatlannak tartott tudást és normákat proponál. A diskurzus csendje a *másik ember* magatartása, aki elvileg reagálhatna, de nem teszi ezt. Ezáltal ideiglenesen vagy tartósan kiiktatja az adott diskurzust, nem adja meg neki azt a sanszot, hogy tovább éljen, hogy esetleg része legyen az intézményesedésnek. Michel Foucault *kommentárnak* nevezi ezt az akciót (Foucault 1998), aminek mi most persze a lehetséges hiányát állítjuk. Beszért és leírt szövegeink tekintélyes része – mondja Foucault – önmagát elmondó és leíró szöveg, amely keletkezésével együtt belehull a múltó időbe, mégpedig azért, mert reflektálatlan marad. A másik részére viszont valaki reflektál; a szöveget ismétlik, értelmezik, kommentálják, alakítják. Ezáltal a szöveg új kijelentések alapjává válik, vagyis a társadalmilag jó állítása mellett a továbbértelmezés tesz egy diskurzust jelentőssé, azaz intézményesedésre alkalmas diskurzussá.

3. A cselekvő diskurzus általánosodása

Kérdés azonban, hogy mi módon válik egy diskurzus magatartást alakító társadalmi tényré, azaz *hogyan* intézményesedik a diskurzus. Ez *specifikus* módot jelent. Azt értem ezen, hogy a társadalmi általános előállásának más útjai vannak, mint a nem társadalmi valóságnak, amit egyszerűen kifejezhetünk úgy is, hogy a diskurzív intézményesedés nem mennyiségi, hanem *minőségi* kérdés. S minőségen nem „jó minőséget” kell értenünk, hanem azt, hogy egy jónak tartott és egyben értelmezett (kommentált) diskurzus sajátos módon lépi át a mindig is egyénhez kötött megszólalás határait, jut el másokhoz és épül bele mások cselekedeteibe.

Amikor az intézményesedés módja felmerül, akkor az értelmezések megelégszenek a kezdő- és a végpont megjelölésével, illetve azzal, hogy a kettőt külsődlegesen vonatkoztatják egymásra. A kiindulópont annak jelzése, hogy itt valami releváns vagy fontos diskurzusról van szó, amelyet ugyan mindig az egyes ember fogalmaz meg, ennek ellenére széles körben elterjed, sokan, sőt esetleg egyre többen azonosulnak

ezzel az eredetileg individuális megnyilvánulással. Vagyis megtörtént a diskurzus *szétterjedő* intézményesedése. A különböző kérdőíves vizsgálatok és közvélemény-kutatások például éppen ilyen szemlélet alapján vizsgálják egy-egy nézet általánosságát, azt tételezve, hogy egy adott népességre nézve az tekinthető általánosnak, ami bennük közös jegy vagy vonás, s minél több személynél lehet ezt a vonást megtalálni, annál általánosabb, sőt annál intézményesedettebb.

Nem az a probléma ezzel a felfogással, hogy nem igazat állít, hanem alapvetően az, hogy a két végpont, az egyéni megnyilatkozás és az intézményi magatartás viszonyát rövidre zárja; a társadalmi általánost a sok egyéni vonás összegeként és átlagaként írja le. Egyszerűen szólva, azt kérdezi meg, hogy vajon mi a közös vonás a különböző módon csoportosítható sokféle-fajta emberben, s ez miként oszlik el közöttük. Így azonban a társadalom nem más, mint sok ember együtt, bizonyos eltérő és közös vonásokkal, ami természetesen igaz, de ez a tény legfeljebb a megismerés kezdetének tekinthető. Ugyanis ha feltesszük azt az egyszerű kérdést, *hogy a sok közös vonással bíró ember együtt vajon hogyan csinál társadalmat*, azaz miként válnak az egyedi értelmezések közösségi magatartássá, akkor a fenti szemlélet alapján erről igen keveset tudunk mondani, mert mindez kibontatlan és feltáratlan marad, olyan „doboz” lesz, amiben nem tudni pontosan, mi zajlik, csak a kimenet és a bemenet látszik: a kevés és a sok, illetve a specifikus és az általános/átlagos. A mi kérdésünk ezért az, hogy mi módon válik az egyéni megnyilatkozás társadalmivá, hogyan születik meg az individuális tettekben s ezek által a társadalmi tény, avagy konkrétan: hogyan intézményesedik cselekedetek révén a diskurzus.

A kérdésre adható egy fontos, bár túl általános válasz; olyan módon, hogy egy egyéni megnyilatkozás mások számára is fontos és jelentős lesz. Ez a *relevancia* elve, ami nem elsősorban kizárás, tiltás és korlátozás, mint Foucault-nál például (1998), hanem pozitív viszony, annak a kinyilvánítása, hogy társadalmilag/politikailag *mi* fontos és lényeges. Ez pedig olyan módon nyilvánul meg, hogy egy-egy egyedi nyelvi tény folyamatos *reagálások tárgyává* válik, ezáltal *története* lesz, amelynek során a közösség tagjai értelmezik, vitatják, kibontják lehetőségeit, támogatják, védik és így tovább. Ennek természetesen vannak keretei és szabályosságai, és a folyamat nem valamilyen külső erő uralma vagy átfogó törvény determináló hatása alatt zajlik, hanem *maga a diskurzus szabályozza önmagát*, egyik diskurzus a másikat teszi meg relevánssá vagy éppen tekinti irrelevánssá. De vajon miképpen zajlik ez? Válaszunk az, hogy a *tipikusság* és a *határtételezés* révén, amiről más összefüggésekben már volt szó a politika általánosításával foglalkozó fejezetben.

A tipikus alapvetően más módon általános, mint az átlagos és elvont általános. Konkrét és egyes dolog ugyan, de egyedisége ellenére általános is. Általánossága azonban nem absztrakt, hanem konkrét; nem gondolati művelet eredményeként áll elő sok konkrét dolog közös vonásaként s ezek mennyiségi eloszlásaként, hanem a konkrét egyes (ember) cselekedeteként. Az általánosság létrejöttének cselekvéshez kötése azt jelenti, hogy nemcsak hasonlóságokat és különbségeket megállapító összehasonlítás révén általánosíthatunk, hanem gyakorlati cselekedetekkel is, amelyek egyszerre gondolati és fizikai tettek. Ez a tipikusban mutatkozik meg, amelynek két formája van: az egyik a megszokott s *átlagos* tettekhez, a másik a *különleges* vagy kivételes cselekedetekhez kapcsolódik. Mindkettő tekinthető tipikusnak, csak más szempontból: az

első az obligát tettek, gondolatok és viszonyok *összegző hordozója*, ezért az átlag típusa vagy átlagtípus, a második az ettől eltérő lehetőségek *kiteljesítője*, ezért az újítás, a változtatás hordozója. Mind az átlagos, mind a kivételes egyén és cselekedet azonban *különleges* egyes, olyan értelemben, hogy magukba sűrítik és megformálják-megjelenítik azokat a vonásokat, amelyekkel azok rendelkeznek, akikre vonatkoztatva ők tipikusnak tekinthetők. Valószínűleg sokan ismernek olyan embereket, akikben a magyar választópolgárok szinte minden fontos vonása megvan, s talán olyanokat is, akik ettől eltérően a választópolgárok nem átlagos, ám *lehetséges* jó vagy rossz cselekedeteit mutatják fel. Az előbbi személyek az intézmények fenntartói, az utóbbiak a változtatói, s természetesen az előbbieknél vannak lényegesen többen, de mindkét típus általánosított és általánosító típus, mégpedig konkrét és érzéki létezőként valóságos cselekedetek által megvalósulva.

Létezik tehát az általánosodásnak olyan cselekvő módja is, amely nem ignorálja az egyest, hanem megszüntetve megőrzi, azaz *kiemeli* más egyesek közül, és *átalakítja*. Ez a kiemelt és átformált egyes megmarad az érzékileg felfogható egyszeri egyesek között, miközben olyan vonások jelennek meg benne és általa, amelyek túl is mutatnak az egyediségén akár az átlag, akár a kivételesség szempontjából: *különleges* egyes jön tehát létre. Kategorikusan kifejezve: a tipikus az egyes és az általános, a konkrét és az absztrakt között helyezkedik el, összekapcsolja őket és közvetít közöttük, ami a diszkurzív intézményesedés szempontjából alapvető. A közösségi magatartás változtatásának lehetőségét hordozó általánosítás, vagyis a diszkurzív intézményesedés ezért nemcsak olyan módon képzelhető el, hogy valakik kítűzik a közösség elé a kíváncsok új útirányokat és magatartásokat, s aztán agitációval vagy jogi presszióval elterjesztik, hanem olyan módon is, hogy az egyes cselekvő egyén, esetleg egyre többen, szóval és tettel önként olyasmint kezdenek el csinálni, amit korábban nem tettek. Vagyis tipikus, jelen esetben nem átlagos cselekedetet hajtanak végre, ami összegez és kiteljesít, ezáltal az általánosodás új lehetőségét valósítja meg. Ez nem külső, hanem belső általánosodás.

Ugyanis csak az a diskurzus számíthat megerősítő és változtató intézményesedésre, amely egyrészt érthető és elérhető a közösség tagjai számára, másrészt nem egyszerűen csak megismétli azt, amit mindenki mondani szokott, hanem van benne olyan tartalom is, ami túlvisz a mindennapok megszokott világán. Mondjuk, erkölcsileg nem átlagos, hanem *példaszerű magatartást* valósít meg akár a követés, akár az elvetés szempontjából. De ilyen az a jól ismert helyzet is, amikor valaki a „nép lelkéből” szólal meg, azaz képes világosan kifejezni a közösség tagjainak bizonytalan érzéseit és homályos gondolatait, vagyis amikor *szószólóként* beszél, s ezt hallgatói is megerősítik. Ilyen megnyilatkozáshoz a közösség tagjai is hozzá tudnak szólni, mert konkrét és ismert dolgokról esik szó, s az így létrejövő diskurzus külön intézményesítő akciók nélkül is képes intézményesedni. Az emberek ilyenkor nem elszenvedik az intézményesítést valamilyen külső kényszer vagy hatás nyomán, hanem az intézményeket maguk hozzák létre és alakítják ezeket. Mindez nem véletlen esemény és valamilyen külsődleges történet az „igazi” általánosításhoz képest, hanem fordítva van: ez a társadalmi *általánosodás normálállapota*, s ehhez képest alárendelt eset az, amikor valaki tisztán megfigyelői pozíció alapján valamilyen elvont vonást vagy lényegiséget rögzít mint általánosságot.

A *határtételezés* vagy a határdiskurzus révén történő intézményesedés úgy indul, mint az absztrakt általánosság megteremtésének bevett gyakorlata: azonosságokat és különbözőségeket rögzítünk a megvizsgált dolgok vonatkozásában, s az érintett dolgokban fellelt közös vonásokkal azonosítjuk ezeket; megkülönböztetjük például a tüzet a víztől, az élő az élettelenről. Az identifikációkat eredményező elválasztó osztályozás szerepét sokan leírták már, azt azonban kevesen hangsúlyozták, hogy ez a társadalomra vonatkoztatva specifikus módon egzisztál. Nem egyszerűen úgy, hogy különbséget teszünk, mondjuk, férfiak és nők, vezetők és vezetettek között és így tovább, hanem úgy, hogy ezzel együtt azt is prezentáljuk, hogy *miként látjuk a társadalmat, és hogyan alakíthatjuk a dolgainkat*. Magyarán: a társadalomra vonatkozó definíciók nem tértől és időtől független elvont megfigyelések és absztrakt értelmezések eredményei, hanem egyrészt adott nézőpontból történt megfogalmazások, hiszen például többféle módon lehet ugyanazt a realitást felosztani és osztályozni, másrészt ezek is lokálisan kötött cselekvő-beavatkozó diskurzusok nyomán állnak elő.

Ez azonban a határtételező intézményesedésnek még csak a kiindulópontja, és nem jelent mást, mint annak jelzését, hogy a cselekvő ember *önmagára is* vonatkozó identifikációs osztályozása nem egy idegen tárgyiség külső megfigyelése, hanem valamilyen jellegű *beavatkozás* a megfigyelt dologba, abba, amihez valamilyen módon maga a megfigyelő is hozzátartozik. Ezért a határtételező diszkurzív intézményesedés cselekedetei nem pusztán absztrakt definíciókban testet öltő megismerések, hanem *közvetlenül társadalmi tettek is*, amelyek viselkedéseket alakítanak. Ha, mondjuk, a szuverenitás értelmezése kapcsán megrekedünk egy *absztrakt* megismerési sémánál, amely szerint a szuverenitás egy mástól már nem származtatható legmagasabb hatalom, akkor okkal vonjuk magunkra azokat a kritikai megjegyzéseket, amelyekkel például Carl Schmitt illetve e felfogást. Nevezetesen, hogy egy ilyen diskurzus „vég nélkül ismételhető üres szólam”, „tankönyvszerű”, „elvont képlet”, amelyet jól lehet ugyan tanítani és a diákokon számon kérni, de nincs megismerési értéke a társadalomra nézve, és a gyakorlati életben ezért használhatatlan (Schmitt 1992: 2.).

A határtételezés vagy a határon való érvelés viszont olyan diskurzus, amely *egyszerre elméleti és gyakorlati, megfigyelési és cselekvési*, s a kettő nem különül el egymástól. Amikor valaki például a politika határait jelöli meg, akkor nemcsak definiál, azaz megmondja, hogy mi nem politikai (s ezzel együtt azt is, hogy mi lehet az, ami a határon belül van), hanem azt is, hogy mit jelent mindez a cselekvés számára. Ilyenkor az ember nem a dolog elvont lényegét keresi, hanem azt a *kritériumot* jelöli meg, amely alapján, szemben más nézőpontokkal, értelmezni és cselekedni tud. Például amikor a politikus azt mondja, hogy a miniszter leváltása nem politikai, hanem „szigorúan szakmai” ügy, vagy amikor igyekszik elválasztani magánéletét a foglalkozásától, mondván, ehhez a politikának nincs köze, akkor egyszerre „definiálja” adott szempontból a politikát, és alakítja is azt. Ezért az így létrejövő határtételező diskurzusnak mindig van *egzisztenciális tétje, értelmezési távlata, összetartó ereje és gyakorlati konzekvenciája*. Ha egy szervezet vezetői a szövetségesüket próbálják megtalálni és kijelölni, akkor ez olyan szempontú elméleti és gyakorlati ténykedés, amely alakítóan hat a szervezet és környezete sorsára, azaz intézmények születnek vagy alakulnak át.

4. Diszkurzív politikai intézmények

A diszkurzív intézményesedés empirikus valósága azt a feladatot állítja elénk, hogy magyarázatot találjunk az elgondolt és a realizálódó valóság, az eszmei variabilitás és az intézményi rögzültség viszonyára. A magyarázat abban a kérdésben konkretizálódott, hogy vajon miként befolyásolja az egyénileg egzisztáló diskurzus a társadalmi viselkedést. A régi neoinstitucionalista szerzők a válaszhoz a diskurzus *determináló* szerepét keresték, s ezt az egyedi kalkulációban, a társadalmi-kulturális közegben, illetve a hagyományok erejében találták meg. A diszkurzív institucionalizmus, amely az újinstitutionalizmus legújabb törekvése, negyedik iskolája, azt kifogásolja ezekben a nézetekben, hogy hívei túlságosan a status quót hangsúlyozzák, és az intézményi változásokat nem tudják megmagyarázni. Javasolja ezért, hogy ideje „komolyan venni” a diskurzusok magatartást alakító szerepét, mert csak így tudjuk értelmezni az intézményi dinamikát. Hívei úgy látják, hogy az egyén és a társadalom között a diskurzus közvetít, amely nyitott a jövő felé. Nem találják meg azonban az egyén-diskurzus-társadalom hármasság viszonyban az egyértelműen meghatározó kapcsolatokat, ezért vagy csak jelzik ennek lehetőségét, vagy empirikusan bizonyítatlan és bizonyítatlan állításokat tesznek. A megoldatlan problémák hátterében az áll, hogy nem építenek a diskurzusokat vizsgáló tudományszakok eredményeire, s így szemléletük erősen strukturalista marad, ami számtalan megoldatlan probléma forrása. A kiutat az a belátás jelentheti, mely szerint a diskurzus intézményesedésének *specifikus* módjai vannak, melyek döntően a *diszkurzív cselekedetekhez* kötik az intézményesedés folyamatait. Ezért is beszéltünk itt *általánosodásról* mint az intézmény alapjáról, nem pedig társadalmi általánosságról mint mennyiségileg értelmezett minőségi kategóriáról.

Ezen eredmények birtokában következőkben kísérletet teszek arra, hogy néhány pontban specifikáljuk a politikai intézményt, jöllehet eddig is számtalan utalás foglalkozott a politikai intézmények kérdésével. Ezt egy összehasonlításban tesszük meg, hiszen csak a ma elterjedt politikai intézményfelfogásokhoz viszonyítva tudjuk bemutatni, hogy mi jellemzi a diszkurzív politikatudomány által képviselt törekvéseket. Jelenleg a politikai intézmények magyarázatában közismerten dominál az objektívista szemléletű strukturalista-funkcionalista leírás és magyarázat, miközben ezek a leírások szinte soha nem reflektálnak önmaguk előfeltételeire és szemléletmódjára. Ezáltal azt sugallják, hogy mindaz, amit ők képviselnek, mind politikailag, mind tudományosan abszolúte természetes, hogy elvileg sem lehet másként leírni a politikai intézményeket. Ez nyilvánvalóan nincs így.

Az újinstitutionalizmus viszonylag későn érte el a politikatudományt. Egy kézikönyv tanúsága szerint, amelynek mondatatait ennél rövidebben egyébként korábban már idéztük, „az »új institutionalizmus« kifejezést James March és Johan Olsen használták először 1984-es, fordulópontot jelentő cikkükben. A szerzők a politika szervezeti tényezőin túl a normák és értékek fontosságát is hangsúlyozták annak meghatározásában, hogy az intézményeknek hogyan kellene működniük, illetve hogyan működnek. [...] E felfogás szerint egy intézmény legfontosabb meghatározó eleme a tagok döntéseit és viselkedését alakító értékek összessége, s nem pedig a formális struktúrák, szabályok vagy eljárások.” (Peters 2003: 209.) S úgy vélték, hogy egy-egy intézményt az tesz egységessé, hogy benne ezek az értékek és normák döntően egy-

formák s ugyanúgy működnek. Egy későbbi munkájában March (1989) különbséget tesz az intézmények két típusa között. Szerinte vannak úgynevezett összegző intézmények: ezeket belső ügyletek és cserealkuk jellemzik, amiket a racionális választás elvén alapuló teória ír le. Vannak továbbá integráló intézmények, amelyek olyan rendezettséget valósítanak meg, amely döntően a hagyományon, a kötelezettségeken és az ésszerű belátáson alapulnak, vagyis működésük nem magyarázható a racionális választáson.

Ennek eredményeként a politikatudósok kidolgozták a maguk specifikus intézményfelfogását minden újinstitutionalista törekvés vonatkozásában.

A *racionális választás* esetében is az történt, hogy „a politikatudomány keretein belül a racionális választás elméletét alkalmazó tudósok kidolgozták önálló intézményelemzési módszerüket” (Peters 2003: 211.). Ennek során megpróbálták kiküszöbölni a teória egyoldalúságát, nevezetesen azt, hogy nem tudott válaszolni arra a kérdésre: hogyan alakul ki *egyensúly* olyan világban, ahol mindenki *saját haszna* maximalizálására törekszik. A politikatudományi válasz erre a következő volt: „A társadalmi intézményeken keresztül érvényesülő szabályok korlátozzák az egyén maximalizációra törekvő magatartását és megteremtik a stabil és kiszámítható döntéshozatal feltételeit.” (Peters 2003: 211.) Kiderült azonban, hogy a szabály fogalma problematikus: „Az a kérdés merül fel ugyanis, hogy »mikor szabály egy szabály?«. A nyilvánvaló válasz ugyanis az lenne, hogy szabály az, aminek az emberek engedelmeskednek, no, de akkor mi a helyzet azokkal a formális intézményi szabályokkal, amelyeket nem tartanak be, vagy csak néhányan tartanak be, mások nem?” (Uo.)

A *kulturális-történeti* szempontú intézményfelfogás politikatudományi adaptációja azt jelentette, hogy „a hangsúly ez esetben azokra az intézményi döntésekre helyeződik, amelyeket az adott politikaterület vagy akár politikai rendszer kialakulásának korai szakaszában hoztak. A felfogás képviselői úgy vélik, hogy ezek a kezdeti döntések (szerkezeti és normatív értelemben egyaránt) döntő módon befolyásolják a későbbi politikai döntéseket.” (Peters 2003: 211.) Ám „ha tudjuk, hogy miként fejlődött ki az idők során egy adott politika, nem könnyű bármiféle más fejlődésmenetet elképzelni” (uo.), amint ezt már korábban is jeleztük. Vagyis a történeti magyarázat könnyen apologetikába torkollik: „az érvélés mintha arról szólna, hogy volt egy adott intézmény, volt egy adott politika és a kettő össze kell hogy kapcsolódjon” (uo.).

A társadalmi szempontú *szociológia* intézményértelmezésnek jellemzője pedig az, hogy az intézményeket egyrészt politikai szervezetek működéséhez kötik: magatartások vizsgálata az állam különféle szervezeteiben, az érdekcsoportokban például. Másrészt bizonyos funkcionális egységekhez kapcsolják. Ezt „a kutatást az elnöki és a parlamentáris berendezkedés, valamint a föderális és központosított rendszer közötti különbségek iránt tanúsított érdeklődés jellemzi” (Peters 2003: 213.). Minden esetben azonban azt próbálják kideríteni, hogy milyen funkcionális ok-okozati kapcsolat van a politikai magatartás és a hozzá képest objektív szervezeti-intézményi feltételek között.

A politikai intézményfelfogások között azonban eddig nem jelent meg a diszkurzív szemlélet, sem annak gyengébb vagy éppen radikálisabb változata. Ez annál is inkább figyelemreméltó, mert a rokon tudománynak tekinthető szervezet- és vezetélméletekben a kilencvenes évektől már zajlik a felfogás adaptációja. Ez két dologra utal. Az egyik

az, hogy a politikatudományon vélhetően kisebb a *realitás nyomása*, mint a vezetéstudományokon, akár azt is mondhatjuk, hogy a politológiai felfogások társadalmi kontrollja többszörös áttétel révén érvényesül, hiszen a politika homályosabb és összetettebb közeg, mint mondjuk egy termelő üzem. A másik pedig az, hogy egy vállalatvezető nem politikus, neki sokkal fontosabb a pontos ismeret, mint esetleg az őt igazoló-legitimáló tanok prezentálása, és még csak nem is más menedzserek ellenében kell ismereteit gyarapítania és működni. Márpedig ebben a világban evidencia, hogy a *magatartások egyben értelmezések* is. Mindennek alapján, beleértve a fejezetben már kifejtetteket, a diszkurzív politikai intézmények alábbi négy vonását tudjuk rögzíteni: diszkurzív képződmények, értelmezett korlátozás, materializálódás és lokalitás.

Az első vonás tehát az, hogy a politikai intézmények *diszkurzíve létrejött* társadalmi képződmények. A konkrét és egyedi cselekvőnek ugyan adottságként jelentkezik be, s ez megtevesztő tud lenni, hiszen már nem látszanak rajtuk a korábbi értelmezések, de ezek az adottságok társadalmilag tekintve diszkurzív folyamatokban jöttek létre. Ennek politikai formája a *vita*, amely egyszerre jelent rivalizálást és egyetértést, s mindennek a kommunikatív cselekvési folyamatát. Az egyedi magatartásokat alakító legalizált szabályok, hagyományok vagy normák nem „természeti törvények” – még ha annak is tűnnek –, amelyek voltak és vannak, hanem *lettek*, amiket értelmező praxisok formáltak olyanná, hogy a politikai élet konkrét kereteit adják.

Tanulságos ebből a szempontból John Rawls nézeteinek változása, aki nagy és híres munkájában, *Az igazságosság elmélete* címűben (1997 [1971]) a politikai intézményfelfogás új elméletét dolgozta ki. Szakított a politika felfogást uraló hasznossági szemponttal, s helyette egy jól körülhatárolt normatív, bár posztulált felfogást, az önzetlen ember logikáját állította a politikát meghatározó magatartások középpontjába. Később azonban eltávolodott ettől az erősen normatív és „világméreteken” egyetemesnek gondolt felfogástól. Igazán figyelemre méltó, hogy mivel helyettesítette. A *Political Liberalism* (1993) című munkájában megkülönböztette egymástól a cselekvés két logikáját. A *raciónalis* tett névtelen, egyedi és önérdékkövető, az *indokolt* cselekvés viszont „olyan módon nyilvános, ahogyan a racionális nem” (Rawls 1993: 51.). Ezeket *tényleges vagy eredeti* tetteknek tekintette, amelyek kulturálisan adott értelmezési közösségekben vannak beágyazódva. Egyik értelmezője szerint „egy névtelen, játékelméleti helyzet helyett Rawls »eredeti helyzete« most már olyan diszkurzív politikai intézményként jelenítődik meg, amelyben a különböző vélemények képviselői azért találkoznak, hogy megpróbáljanak – a véleménycseré, a mérlegelés és a tárgyalás eszközével – olyan közös társadalmi és politikai elveket találni, amelyek egy társadalmon belül uralkodóvá válhatnak” (Rothstein 2003: 141.). Tegyük hozzá: ez maga a diszkurzív politikai intézmény, legalábbis annak egyik fontos aspektusa.

Kettő: a politikai intézményértelmezésnek (is) egyik alapproblémája az egyéni tett és a politikai intézmény *viszonya*. Pontosabban az, hogy mi módon szorítja *korlátok közé* az intézmény a tagok cselekedeteit. Ez régi problémája a tudmánynak, az volt a jogi, a közgazdasági, a történeti és a szociológiai értelmezésekben is. Itt ilyen kérdések merülnek fel például; „hogyan hozzuk összefüggésbe az egyéni és a szervezeti viselkedést. Hogyan formálják az intézmények a viselkedést, vagy inkább a viselkedés alakítja az intézményeket? [...] Hogyan közvetítik, tanulják és erősítik meg a kollektív értékeket a minden jel szerint egyre atomisztikusabb társadalmak? Hogyan büntetik a normától való eltérést?” (Peters 2003: 215.) És a kérdéssor folytatható.

A diszkurzív politikatudomány szerint is természetesen van keret és korlát, s korlát mindaz, amit a konkrétan cselekvő ember tetteinek *adottságaként* érzékel maga körül. Ez az „érzékelés” azonban nem valami belső eszmei mag, amely rávetül az adottságokra, de az igazodás nem is személytelen önző vagy önzetlen kalkuláció nyomán áll ellő, hanem nyilvános és közös értelmezésekben érhető tetten, még ha empirikusan ez nem is egy *public* szférában zajlik. Ebben egyrészt az mutatkozik meg, hogy a viselkedést szabályozó döntések maguk is értelmezés tárgyai, mint erre egyébként az interpretatív jogdogmatika is figyelmeztet bennünket (Szabó 1996), másrészt az például, hogy „a viselkedést szabályozó korlátokat elfogadó egyéni döntés sokkal fontosabb prediktív tényező, mint maguk a szabályok” (Peters 2003: 215.). Vagyis nem az a kérdés, még a viselkedések előrejelzése szempontjából sem, hogy mi a norma vagy szabály, hanem az, hogy az egyén *miként* érti és alkalmazza ezeket. A diszkurzív elemzés nagy előnye, hogy a szabályalkotó és alkalmazó, tétre menő szövegeket és beszédeket tanulmányozza a maguk empirikus valóságukban. Ezért nem kényszerül spekulációkra, így aztán az attitűdje is megváltozik: közel kerül a politizálás tényleges világához, nyelvezetéhez és az állampolgárok politikaértelmezéséhez, az intézmények vonatkozásában is.

Három: a politikai intézményesedés diskurzuselméleti alapkérdése azonban mindezekkel együtt az, hogy miként lesz *az elszálló szavakból intézményi realitás*, a pusztá beszédből megkerülhetetlen politikai tény. Erre az a viszonylag egyszerű válasz, hogy a kimondott és leírt szavak *beépülnek* az állampolgárok egyedi tetteibe, *ismétlődően* ennek megfelelően cselekszenek, ezáltal ezek szabállyá és normává lesznek. Ennél sokkal bonyolultabb azonban az, *ahogyan* ez megtörténik, mondhatni ez a fő kérdés, nem pedig az, hogy a diskurzusoknak lehet-e tartós hatása.

A hogyan kérdésre azonban elhalasztjuk a választ. A szervezetelmélet és a szervezeti kutatások ezzel a problémával kifejezetten sokat foglalkoznak, vélhetően azért, mert itt az intézményi létnél is súlyosabb problémaként merül fel a kérdés: hogyan hatnak a nyilvános diszkussziók a közösségi együttműködésre (nem csupán az egyedi intézménykövetésre). A szervezeti kutatások a kérdésre azt a választ adják, hogy ennek négy alapvető formája és eljárása van: formális szabályozás, megbeszélések és tanácskozások, alkudozás és megegyezés, valamint a szokások kialakulása. Ezekről részletesen ott lesz szó. Megjegyzem azonban, hogy mindegyik forma világosan mutatja azt, ami más tudományos szemlélet talajáról alig-alig látszik, nevezetesen, hogy a politikai diskurzusok nemcsak tartalmilag különböznek egymástól, hanem formáik, funkcióik és használati módjuk szerint is. Ezek között pedig vannak olyanok, amelyeket kifejezetten olyan céllal használunk, hogy hatással legyenek további testi és szellemi tettekre. Ezt az összefüggést akkor nehéz még feltételezni is, ha az objektum-szubjektum radikális elválasztásában képzeljük el a társadalmi-politikai valóságot, ahol a beszédek mindig „könnyűnek találtnak” valami „igazi valósággal” szemben.

Négy: a politikát stabilizáló és a közösségi életet szervező intézmények természetesen igencsak *sokfélék*, hiszen sokfélék a szabályozó rendszerek, a követett magatartásminták, nem kevésbé az értelmezési eljárások és a követési vagy elutasítási módzatok. Rendszerezésük azonban nem egyszerű feladat, alapvetően azért, mert már azt sem könnyű megmondani, hogy egyáltalán „mikor létezik egy intézmény vagy hogy mi is az valójában” (Peters 2003: 215.). Minden intézményvizsgálat ad valamilyen választ erre a kérdésre, „de mindegyik éppen elég homályos ahhoz, hogy az intézmé-

nyek azonosítását problémássá tegye” (Peters 203: 215.). Az intézmények létrehozásához és sokféleségük értelmezéséhez azonban van egy általános kiindulópont. Az emberek adott létszámú csoportjai mindig *valahol* élnek, s ott termelnek, fogyasztanak, ismereteket hoznak létre, kommunikálnak és így tovább. Vagyis fenntartják és fejlesztik közösségüket bizonyos standardizált minták alapján, a maguk *lokalitásában*.

A hagyományos politikatudomány a 2000-es évek elején azt tanítja, hogy ezek az intézmények szerveződhetnek alulról vagy felülről kiindulva, azaz lehetnek közösségi elvű demokratikus vagy egyéni elvű diktatórikus intézmények. Figyelemre méltó, hogy Bo Rothstein elemzése szerint mindkét esetben azonos típusú intézmények jönnek létre. Ezek a következők: a szabályok kialakulása/kialakítása, módosulása/módosítása, alkalmazása és a renitensek kényszerítése (Rothstein 2003: 138–139.). Ennek megfelelően Rothstein csinál egy listát, amelyben felsorolja „a politikai rendszer tíz legalapvetőbb aspektusát” s mindegyikhez megadja az intézmény két lehetséges variációját. Az eredmény: „a modern nyugati kapitalista demokrácia [...] 1024 lehetséges politikai intézményi konfigurációját kapjuk meg” (uo. 139.), vagyis a kettő a tizedik hatványon számot. Majd rögzíti, hogy „a politológusok három különböző, de egymással összefüggő kérdést tesznek fel a politikai intézményekkel kapcsolatban”. Milyenek és miért olyan sokfélék az intézmények? Mit jelentenek a variációk egyrészt a politikai viselkedések tekintetében, másrészt a végeredmény szempontjából. Milyen intézményrendszer a legalkalmasabb a közösség fejlődése szempontjából? (Uo.) Mindennek kapcsán azt állapítja meg, hogy a tudomány ezekre a kérdésekre nem talál megnyugtató választ, a kutatók legfeljebb használható javaslatot képesek a témában előterjeszteni.

Ez nem is igen lehet másként: az átfogó és kimerítő, a minden kétséget kizáró és egyértelmű magyarázat igénye szükségképpen vezet csalódáshoz. A realizálódó intézmény a maga konkrétságában ugyanis nem 1024, hanem vélhetően számolatlanul sokféle, amelyeket nem lehet egyetlen törvényszerűség alá besorolni. A különböző politikai entitások egyben „cselekvő közösségek” (Koselleck) is, amelynek tagjai mindig valamilyen, a *közösségen belül* érvényesülő szabályt követnek. A szabály és a közösség összetartoznak. A közösséget a közös szabályok, illetve ezek követései konstituálják, a szabályok pedig *adott közösség adott szabályai*. Leírhatók ezeknek olyan általános vonásai, amelyek minden közösség minden szabályát jellemzik, de az intézmények efféle absztrakt lényege nem része az intézményi cselekvésnek, vagyis nem szabály. Az emberek ugyanis nem a más entitásokat is magában foglaló egyetemes és általános szabályokat követik, hiszen ezekről vagy nem tudnak, vagy ha igen, akkor saját szűrőjükön átengedve válnak cselekvési mintává. Az *érvényes* szabály ezért is *megbeszélt*, azaz a maga konkrétságában tudott, elfogadott szabály, vagyis diszkurzív szabály-együttes, még ha nem is mindenki egyformán követi, s az illetők a követési tudatosság különböző fokán állnak is. A diszkutált intézmény pedig *határolt* szabályt jelent, egy-egy viszonylag jól körülhatárolható közösségben érvényesül csak, jöllehet „felülnézetből”, tehát kívülről szemlélve látszanak a különböző politikai entitások intézményeinek hasonlóságai is.

XII. fejezet

SZERVEZETELMÉLETEK

1. A szervezet „felfedezése”: Max Weber

Max Weber szokás a szervezetelméleti kutatások elindítójának tekinteni, mivel ő volt az a társadalomtudós, aki bizonyos előzmények után elsőként vizsgálta s értelmezte szisztematikusan a modern kori szervezeteket. Munkásságát akár a szervezetek felfedezésének is nevezhetjük, jóllehet a társadalom vonatkozásában csak *cum grano salis* beszélhetünk felfedezésről, hiszen itt nincsenek feltárára váró ismeretlen valóságterületek, titkok és rejtett lényegek. Tette ezt Weber egy általános racionalizálódási folyamat részeként, abból az alappozícióból kiindulva, hogy a modernitás kiteljesedése során az emberek magatartását és a társadalmi élet egészét egyre inkább egy általános ésszerűség hatja át, ami egyszerre jelent racionális kalkulációt, átlátható társadalmi állapotokat és kiszámítható jövőt. Vagy ahogyan Jürgen Habermas írta: „Racionalizálásnak nevezi Weber az empirikus tudás, a prognózisalkotó képesség és az empirikus folyamatok fölött gyakorolt instrumentális és szervezési hatalom mindennemű kiterjesztését.” (Habermas 2011: 127.) Vagy Alfred Kieser szervezetelméleti kutató szavai szerint, Webernél a racionalizáció azt jelenti, hogy „a természeti és a társadalmi világ problémái növekvő mértékben kiszámíthatóak és uralhatóak” (Kieser 1995b: 51.). S ez az élet minden területét áthatja; a természettudományokat, az oktatást, a jogtudományt és törvénykezést, a közigazgatás egészét vagy a vállalatok működését.

Weber a szervezetek tekintetében két területen tett fontos megállapításokat. Egyrészt vizsgálta a szervezetek *általános* sajátosságait, másrészt leírta a *bürokratikus* szervezetek, mindenekelőtt a közigazgatási szervezetek jellegzetességeit és működését. Általános értelemben – írta a *Grundriss der verstehenden Soziologie* című munkájában – „szervezetnek nevezünk egy kifelé szabályokkal korlátozott vagy zárt társadalmi kapcsolatot akkor, ha a kapcsolatok rendjének betartását az biztosítja, hogy bizonyos emberek – egy vezető, esetleg az igazgatásban részt vevők csoportja, s az utóbbiaknak normális körülmények között esetleg egyúttal képviselői hatalmuk is van – arra specializáltak viselkedésüket, hogy érvényt szerezzenek a rendnek” (Weber 1987: 72–73.). Vagyis a szervezet jól körülhatárolható egyének tartósan fennmaradó együttese, akik összehangolt cselekvéseket valósítanak meg valamilyen legitim irányítás alatt, ami – teszem hozzá – csak úgy lehetséges, hogy a szervezetben tevékenységmegosztás van, azaz nem mindenki csinál mindent, s a különböző tevékenységeket a szervezet tagjai összehangoltan végzik valamilyen szervező akarat irányításával és valamilyen közös cél vagy feladat megvalósítása érdekében.

Weber nem végzett részletes szervezettörténeti rekonstrukciót, ő egy fennálló állapot leírására törekedett. Alfred Kieser egy ilyen rekonstrukció nyomán azt a kérdést

teszi fel, hogy vajon a modern kori szervezetek miben különböznek a történelem korábbi közösségeitől és együtteseitől. Úgy látja, hogy három pontban. Egyrészt a szervezeteknek általában írásban lefektetett *formális* szabályrendszere és struktúrája van. Rögzítve van például a szervezeti tagok munkaköre, státusa, viszonyai, a feladatok végrehajtásának módja. Korábban ez csak alakalmi jellegű volt és periferikusan fordult elő. Másodszor a szervezetek *specializáltak*. Azaz nem fogják át az élet egészét, mint például hajdan a céhek,³⁶ csak viszonylag szűk és meghatározott feladatok teljesítését végzik. (Külön szervezetekben egyebek mellett jogi ügyeket gondoznak, gazdálkodnak, közösségi-politikai célokat valósítanak meg, kulturális feladatokat oldanak meg.) Harmadszor a szervezeti *tagság szabad* elhatározás kérdése. Akkor lesz valaki szervezeti tag, ha elismeri a szervezet formalizált szabályait, és elfogadja a számára kínálgató szerepet s feladatokat. De elvileg bármikor kiléphet, sőt egyidejűleg több szervezet tagja is lehet valaki. Megjegyezzük, ez csak akkor lehetséges, amikor Európában kialakul az önálló jogi személyiség fogalma, amit a középkori joggyakorlat még nem ismert (Kieser 1995d: 339–340.).

Weber szervezetértelmezése egyrészt azt emeli ki, hogy a szervezet *zárt* társulás, másrészt ennek a társulásnak valamilyen belső *rendet* kell fenntartania, ami annak függvénye, hogy van-e legitim és hatékony vezetése, amely saját szabályai szerint vezeti a szervezetet. „A szervezet »létezése« – írja – teljes egészében ahhoz kapcsolódik, hogy »meg van-e« a vezető és – adott esetben – az igazgatást végző csoport.” (Weber 1987: 73.) Weber tehát *a határolt vagy zárt közösségek szabályozott együttműködését* tekintti szervezetnek, amelyben megtalálható a szabályadás és szabályozás, a szabálynak megfelelő utasítás és engedelmeskedés, és mindennek eredményeként egy rendezett működés, avagy szervezeti rend.

Nyilvánvalóan ez normatív értelmezés, mert a szervezet meghatározó eleme Weber szerint *a szervezeti rend*. „Ha tehát azt mondjuk, hogy egy *rend* »érvényes«, akkor ez mindenképpen többet jelent a társadalmi cselekvés puszta szabályszerű – a szokás-erkölcsöz vagy az érdekvizonyokhoz való igazodás folytán szabályszerű lefolyásnál. [...] Valamely kapcsolat értelmi tartalmát *a*) csak akkor fogjuk »rendnek« nevezni, ha a cselekvés (nagy átlagban és közelítőleg) megadható »maximákhoz« igazodik. *b*) Csak akkor beszélünk arról, hogy ez a rend »érvényes«, ha a maximákhoz való igazodás azért következik be – vagy legalább *is* (tehát gyakorlatilag ez a szempont is latba esik) –, mert ezeket a maximákat valamiképpen érvényesnek – kötelezőnek vagy követendő példának – tekintik a cselekvésre *nézve*.” (Weber 1987: 58–59.)

³⁶ A céhek multifunkcionális szerepkört láttak el: „vallási, jogi, szociális, politikai és katonai feladatok szövődtek össze egymástól elválaszthatatlanul, s a közösség nagyon szigorúan ügyelt arra, hogy egyik feladat se szoruljon háttérbe. Mivel a céh minden életterületet lefedett, *tagjait totálisan magába integrálta*. A céh tagjai számára nem létezett más intézmény, amelybe párhuzamosan forrásokat investálhattak volna, de nem létezett privát, a céhtől elkülönült szférájuk sem. *A ki- és belépés szélsőséges korlátozások alá esett*. Csak meghatározott személyek – csupán »tiszteltre méltók«, vagyis nem házasságon kívül születettek, nem külföldiek, tisztességes foglalkozású apa lezármazottai stb. – nyerhettek felvételt a céhbe. *A szabad akartból* való kilépés ismeretlen volt – ez a céhtagok világképén kívül helyezkedett el, csak úgy, mint az egyik céhből a másikba való átlépés. Ha egy céhtagot kizártak a céhből, ez egyet jelentett a társadalmi státus elvesztésével. [...] Bár a céhen belül számtalan szabály létezett, ezek nem formális, hanem morális és vallási alapon álltak”. (Kieser 1995d: 340.)

A szervezeti rend pedig Weber felosztása szerint lehet *autonóm*, amikor is a szervezeti szabályokat és az irányítást maguk a tagok határozzák meg szervezeti tagi minőségükben, és lehet *heteronóm* (önállótlán, másoktól függő), amikor mindezt kívülállók határozzák meg. A vezetők kiválasztása és működés pedig Weber kategóriái szerint lehet *autokefáliás* (a kefália jelentése: fejtől függő), amikor is a vezetőt maguk a szervezeti tagok bízzák meg saját szabályzataik alapján, és lehet *heterokefáliás*, amikor a vezetőt szervezeten kívüli erők bízzák meg s nekik tartozik elszámolással. Az autonómia mindkét esetben azt jelenti, hogy a szervezet tagjai *szabadon* dönthetnek saját rendjükről, működésükről és vezetőikről, a heteronómia pedig azt, hogy a szervezeti rend *kikényszerített*, mert a szervezet tagjaira ráerőltetik a szervezeti működéshez szükséges rendet, akár kívülről, akár belülről. Mindehhez Weber hozzáteszi; ezek között a tiszta típusok között gyakran vannak átmenetek és keveredések (Weber 1987: 74.). A kikényszerített rend pedig azt jelenti, hogy „minden olyan rend kikényszerített rendnek tekinthető, amely nem valamennyi résztvevő szabad és személyes meg egyezése alapján jön létre. Tehát a »többségi határozat« is, ha a kisebbség meghajol előtte” (uo. 75.).

Weber szerint a kikényszerített szervezeti rend sajátos típusát képviselik azok a helyzetek és esetek, amikor a szervezet tagjai saját tételes rendjüket a *szervezeten kívüli* személyekre is érvényesnek tekintik. „A szervezet rendjét a szervezet tagjain kívül olyanokra is rákényszeríthetik, akik nem tartoznak a szervezethez, de akikre meghatározott *tényállások* mégis vonatkozathatók. Különösen területi kapcsolat esetén [...] szokott ilyesmi előfordulni: ez a »területi érvényesség.«” (Weber 1987: 75.) Ilyenek például a születés, jelenlét egy adott helyen, bizonyos tettek végrehajtása. Tipikusan ilyenek a területi alapon működő szervezetek. „A kikényszerített »területi érvényesség« fő típusát az olyan büntetőjogi és bizonyos más »jogi tételek« jelentik, amelyek a politikai szervezetekben csak a szervezet területén jelenlévőkre, csak az ott születettek, csak az ott elkövetett tettek, csak az ott végrehajtott cselekményekre stb. alkalmazzák az adott rendet.” (Weber 1987: 75.) Weber itt láthatóan a különböző területi igazgatási egységeket (falu, város, kerület, járás, megye, régió, állam, unió) egyetlen szervezetnek tekint. Kérdés persze, lehet-e ezeket egyetlen szervezetnek tekinteni, s ha igen, akkor milyen értelemben azok.

A szervezeti szabályozás tartalmában Weber *igazgatási* és *szabályozó* rendet különböztet meg egymástól. „Az olyan rendet, amely a szervezeti cselekvést szabályozza, *igazgatási rendnek* nevezzük. Az egyéb társadalmi cselekvést szabályozó, és a szabályozás folytán megnyíló lehetőségeket a cselekvőknek *biztosító* rendet viszont *szabályozó rendnek* nevezzük.” (Weber 1987: 75.) Ennek megfelelően egy szervezet *igazgatási szervezet*, amennyiben „csupán igazgatási jellegű rendelkezéseket hoz”. Minden más esetet szabályozó szervezetnek tekinthetünk. „A szervezetek többsége magától értetődően mindkét típushoz tartozik” – írja (uo.). Azaz, nemcsak konkrétan a szervezeti cselekvésekre vonatkozó szabályokat lépteti életbe és működteti, hanem a szervezeti tagok egyéb tetteinek lehetőségfeltételeit is igyekszik szabályozni, miközben ezek betartása a tagok döntésén múlik. Szavai szerint „az »igazgatási rend« fogalmához tartozik valamennyi olyan szabály, amely mind az igazgatást végző csoportnak, mind a tagoknak – ahogy mondani szokták – »a szervezettel szemben tanúsított« viselkedésére érvényes, azaz olyan célokra terjed ki, amelyek elérését a szervezet rendje

úgy igyekszik biztosítani, hogy a szervezet igazgatást végző csoportnak és a szervezet tagjainak tételesen előírja a *tervszerűen* erre irányuló cselekvést” (Weber 1987: 76.).

Végül jegyezzük meg, hogy Weber szerint a szervezetben a tagok jellegzetes, szervezetspecifikus tevékenységet végeznek. Ezt ismét csak a szervezeti rend szempontjából írja le. „»Szervezeti cselekvésnek« nevezünk *a)* magának az igazgatást végző csoportnak a rend megvalósítására irányuló – s a csoport kormányhatalma vagy képviseleti hatalma folytán – legitim cselekvését, *b)* a szervezet tagjainak az igazgatást végző csoport rendelkezései által irányított [szervezetre vonatkozó] cselekvését.” (Weber 1987: 73.) Később fogjuk látni, hogy természetesen van szervezetspecifikus tevékenység, de ez nemcsak a szervezeti rend szerinti tevékenységet jelenti. A szervezet adott rendjére irányuló cselekvés tehát vonatkozhat egyrészt a szervezet működésére, ami irányítást és végrehajtást is jelent, másrészt a szervezet által szabályozott minden más tevékenységre, ami lehet szervezeten belüli és kívüli tevékenység is. Például „az államszervezeten belül a »magángazdasági« [...] cselekvésnek igazodniuk kell a »polgári« joghoz” (uo.).

Recepciói utóbbi részeivel el is érkeztünk Weber szervezetelméleti felfogásának második nagy egységéhez, nevezetesen a közigazgatási vagy *bürokratikus* szervezet leírásához, ahol Weber az összetett és strukturált, valamint elég bonyolult, sőt egyesek szemében rejtélyesen működő államszervezet értelmezésében érvényesíti a szociológiai és politikatudományi meglátásait. Elöljáróban jegyezzük meg, hogy bürokrácia nála nem pejoratív értelmű kategória, hanem – a francia *büro* szóval szólva – a közösség ügyeit gondozó hivatal vagy iroda tagjainak befolyásoló, meghatározó szerepét jelenti, s márcsak ezért is vizsgálatra méltó. Továbbá azért is, mert *modellje* más szervezeteknek, amelyek a gazdaságban, a pártoknál, az egyházakban és az modern élet más területein működnek. Mint írja: „A modern tömeghadsereg is bürokratikus hadsereg, s a katonatiszt egyszerűen egy különös fajta hivatalnok, ellentétben a lovaggal [...] vagy a homéroszi hőssel.” (Weber 1970: 386.) De szerinte a nagy modern tőkés vállalkozások is szigorú bürokratikus szervezetek, amelyek eredményeiket azért érik el, mert racionálisan-bürokratikus módon működnek. Azt azonban, hogy Weber szervezetelméleti meglátásait az államszervezetre miként specifikálja, a politikai szervezetekkel foglalkozó XIV. fejezetben fogjuk részletesen megvizsgálni.

2. A szervezetek struktúrája: a kontingenciaelmélet

Max Weber szervezetelmélete nemcsak komoly hatással volt a későbbi generációk felfogására, hanem sokáig olyan volt, mint egy „kutatói kályha”: illett tőle kiindulni és hozzámérni a szervezetek értelmezését, illetve javítani a szervezetfelfogásán. A korrekciók egyik legfontosabb megállapítása az volt, hogy a weberi leírások, mint ő maga is mondta egyébként, *ideáltípusokat* ragadnak meg, tehát gondolati konstrukciók vagy modellek, amelyek nem azonosíthatóak egyetlen valóságos szervezettel sem, miközben segítenek ezek magyarázatában. Én ehhez azt tenném hozzá, hogy a Max Weber által leírt szervezeti modell s kategóriarendszere leginkább *elhatárolásra* alkalmas. Azaz arra, hogy elválassza egymástól a modern és a premodern szervezeteket, illetve a modern szervezet bürokratikus típusát azoktól, amelyek nem ilyen elv szerint épül-

nek fel, ezeken belül pedig a különböző alkotóelemeket és működési módokat. Ilyen értelemben ezek elvont vagy szegényes leírások arról az egyébként gazdagon burjánzó konkrét szervezeti valóságról, amelyben az ember benne él, amellyel naponta találkozik, s amelybe, ha olyan helyzetben van, megpróbál beavatkozni.

A 20. század második felében kibontakozott kontingenciaelmélet mindennek ékes bizonyossága. Az elmélet alappozíciója ugyanis az, hogy a Weber által leírt bürokratikus modell empirikusan sehol sem lelhető fel, ezért nem ad magyarázatot arra, hogy *miért éppen olyan egy konkrét és valóságos szervezet, amilyen*. Ezért a kutatók azt javasolták, hogy meg kell fordítani a weberi szervezetelméleti szemléletet. Nem társadalomelméleti belátások és a kutatói egyéni tapasztalatai alapján kell megkonstruálni a szervezetek struktúráját és működését, majd „megkeresni” ezt a életben, hanem *empirikus vizsgálatok* alapján, amelynek – ezt is fontos tudni – már voltak előzményei a termelő üzemek hatékony működését javító taylorizmus és a human relations szervezési törekvésekben.

A szociológusok jó okkal állították tehát, hogy eltérő szervezeti szituációk nyomán és különböző társadalmi körülmények hatására egymástól radikálisan eltérő konkrét szervezetek jönnek létre, maradnak fenn és működnek eredményesen. Az üzemműködéssel foglalkozó szakirodalom ezzel egyetértésben azt taglalta például, hogy egészen más a tömeggyártás és az egyedi gyártás munkamegosztási rendszere, a horizontális és a hierarchikus tagozódás, vagy az irányítás és a végrehajtás módszere. Vagyis valóban *nem* létezik a Weber által leírt egységes bürokratikus szervezet (Kieser 1995c: 211–213.).

A szervezeteket vizsgálók a megoldást a hatvanas években egyre jobban terjedő *kvantitatív empirikus kutatások* alkalmazásában látták, azaz abban, hogy a „számszerű” adatok segítségével pontosan meg tudják ragadni a konkrét szervezetek tényleges vonásait, valamint a kutatók bíztak abban is, hogy a felvett és feldolgozott nagy mennyiségű adat révén „objektív és egzakt” törvényeket találnak a szervezetek általános természetéről és működéséről és természetesen különbségeikről. Alapfeltételezésük az volt, hogy a weberi tanokkal ellentétben az általános társadalmi környezet nem határozza meg egyértelműen a szervezeteket, hogy tehát a szervezetek *kontingens* módon „válaszolnak” a társadalom természetére és igényeire, azaz egy-egy konkrét szervezet elvileg lehetne másfajta is. A kutatók a saját feladatukat abban látták, hogy magyarázatot találjanak arra, hogy egy-egy adott szervezet *miért éppen olyan amilyen*, vagyis arra, hogy a szervezeti struktúrák eltéréseit milyen környezeti tényezők okozzák, s hogyan hat mindez a szervezeti tagok magatartására és a szervezeti célokra.

Mondhatjuk tehát *a kutatók a kontingens szervezeti struktúrát az eltérő társadalmi körülmények törvényszerű következménynek tekintették*, a szervezeti cselekvéseket és törekvéseket pedig a szervezeti struktúra által determinált magatartásának. Vagyis egy klasszikus objektivist elméletéről és behaviorista magatartástanról van szó, amely, mert egyben empirikus társadalomtudomány, tényeit és tételeit konkrét kutatásokkal igyekezett alátámasztani, amihez indikátorokat kellett találnia, amelyeket aztán operacionalizálva tett meg a konkrét felvételek és kutatások tárgyává.

A kontingenciaelméletet bemutató kutató, aki egyébként maga is végzett ilyen vizsgálatokat, a következőképpen összegezte ezeket a kutatásokat. Először is adott a környezet vagy *szituáció* (1.), amely a szervezet objektív adottsága, amit belső és külső

(változó) indikátorok tesznek érzékelhetővé. A belső indikátorok vonatkozhatnak a szervezet múltjára (kora, fejlődésének stádiumai stb.) és a jelenére (méret, tevékenységi kör, tulajdoni viszonyok stb.). Külső indikátor lehet a globális társadalmi környezet (politikai rendszer, kulturális feltételek stb.) és valamilyen feladatspecifikus környezet (ügyfelek, technológiák, kereslet stb.) Mindezek operacionalizált vizsgálata vagy szubjektív észlelések vagy objektív adatok révén történik. Az előbbi esetben a kutatók azt vizsgálják, hogy a szervezet tagjai mit tudnak a különböző szituációkról, hiszen ők „nem az objektív realitás, hanem a valóság észlelése alapján tudnak tájékozódni” (Kieser 1995c: 219.). Az operacionalizálva vizsgálható objektív adatok sokfélék lehetnek: a keresleti ingadozások gyakorisága és mértéke, a tagok iskolázottsága és mások.

Másodszor a kutatók vizsgálták a *szervezeti struktúrát és működési módot* (2.) abból a feltevésből kiindulva, hogy „egy szervezet csak akkor érheti el hatékonyan céljait, ha struktúráját a szituációhoz igazítja” (Kieser 1995c: 220.). A kutatók ehhez elfogadták Webert kiindulópontnak, de megváltoztatták az átvett kategóriákat, kifejezve ezzel, hogy általánosabb síkon kívánják a szervezeteket vizsgálni. Például az aktaszerűséget formalizáltsággal, a munkamegosztást specializációval, a szabályozást és hierarchiát a koordináció kifejezéssel helyettesítették. Úgy látták, hogy a szervezeteknek két alapvető strukturális indikátoruk van, a specializáció és a koordináció. Ezek és más strukturális indikátorok (hatáskörök, kvalifikációs követelmények stb.) azonban nem függenek a tagok személyes vonásaitól, tehát objektív adottságok. Mindezek vizsgálatát szintén szubjektív és objektív operacionalizálási eljárás révén folytatták le. A szubjektív ugyancsak kikérdezéssel történt, például a szervezetek tagjait arról kérdezték, hogy mi a véleményük a szervezetben tapasztalható döntések centralizáltságáról; gyengének, közepesnek vagy erősnek vélik. Ugyanennek az objektív mutatóját olyan operacionalizáció útján vizsgálták, amelynek során készítettek egy több tucat tételből álló listát, amely szerintük minden szervezetben objektív módon kifejezi a döntéseket. Utána a különböző szervezetek vezetőivel történő megbeszélések alapján megállapították ennek négy hierarchikus szintjét, majd több szervezetnél megvizsgálták, hogy ez miként függ össze a szervezet struktúrájával (uo. 219.).

És végül vizsgálni próbálták a *szervezeti tagok magatartását* (3.) abból kiindulva, hogy „a szervezeti struktúrának a szervezet hatékonyságára gyakorolt hatását a szervezeti tagok magatartása közvetíti”, ráadásul azt is evidenciaként kezelték, hogy „a szervezeti tagok magatartását a formális szervezeti struktúra révén kell irányítani” (Kieser 1995c: 220.). Ennek következtében vizsgálandónak tekintették azt az összefüggést, hogy miként hat a szervezeti struktúra az egyéni magatartásokra. Figyelemre méltó, hogy a kutatók miközben ezt a hatást igen jelentősnek vélték, „empirikus vizsgálatokban alig került sor ennek bizonyítására” (uo. 220.). Vajon miért? A kutató szerint azért, mert itt olyan nehezen operacionalizálható bonyolult összefüggések találhatók, amelyek a kutatókat szinte lehetetlen feladat elé állítják. „A szervezeti magatartás számtalan tényezőtől függ, többek között a szervezeti struktúrától is, és eddig még nem sikerült meggyőzően elkülöníteni az egyes tényezők hatását. Ugyanez érvényes a szervezeti hatékonyságra is, amelyet a szervezeti struktúra mellett – ugyancsak – más tényezők is befolyásolnak. És a szervezeti struktúra csak közvetetten hat a szervezeti tagok magatartására.” (Uo. 221.)

Kérdés ezek után, hogy a kontingenciaelméletek milyen eredményt tudnak felmutatni. Azaz milyen törvényszerű összefüggést tudtak megállapítani a szervezett differenciált struktúrája, környezete és a szervezeti tagok magatartása között. Ahol leginkább jutottak valamire, az a tagok száma alapján megállapított szervezeti méret és a szervezeti struktúra közötti összefüggés feltárása. Mi több, ez „a kontingenciaelmélet parádés lova: rendkívül magas a kimutatott korreláció, amely ráadásul mind a különböző kultúrákat mind az időt tekintve viszonylag stabilnak bizonyult” (Kieser 1995c: 221.). Az összehasonlítás a *„nagy szervezet esetében szignifikánsabb nagyobb mértékű specializációt és professzionalizálódást [...], erősebb programozást és tervezést, nagyobb mértékű formalizáltságot és hangsúlyosabb decentralizáltságot mutat*”, mint ez a kisebb létszámú szervezeteknél megfigyelhető (uo. 222.). Ugyanakkor a *döntések centralizáltságának mértéke* fordított összefüggésben van a szervezeti mérettel. Nevezetesen: *„a döntések centralizáltsága a szervezet méretének növekedésével csökken. Minél nagyobb a szervezet, annál több döntést kell meghozni, s ennek következtében az alsóbb hierarchia szintekre delegálni annak érdekében, hogy ne következzen be a felsőbb szintek túlterheltsége.”* (Uo. 224.)

A kontingenciaelmélet egyik törekvése az volt, hogy összefüggést keressen a környezet és a szervezeti struktúra között. Ennek kapcsán különböztették meg egymástól a *formalizált* és az *organikus* szervezetet. A formalizált szervezet megfelel a weberi bürokratikus-racionális szervezetnek, az organikus szervezet pedig a mechanikusan működő bürokratikus szervezet ellentéte, és azt jelenti, hogy benne kevés számú hierarchikus szint található, a formális szabályok alig játszanak szerepet, alacsony fokú a döntéscentralizáció és a munkatársak között csak csekély mértékű kvalifikációs szintkülönbségek találhatók. A kutatók ez alapján azt a törvényszerűséget állapították meg, hogy az alig változó stabil környezetben többségben vannak a mechanikus-bürokratikus szervezetek, míg a gyorsan változó társadalmi körülmények között az organikus szervezetek tudnak sikeresen működni. Ugyanakkor a környezet nem egyenesen és nem determinisztikus módon fejt ki a hatását a szervezetre és a szervezet egészére. Például minden szervezeti alegységre az a környezet hat, amellyel közvetlen kapcsolatban áll, minden más tényező a szervezet egészén átszűrve fejt ki a hatását, továbbá a szervezet aktív módon reagál a környezeti hatásokra, tehát nehéz az okot és az okozatot egymástól elválasztani (Kieser 1995c: 225–226.).

A kontingenciaelméleti kutatások viszont még eddig sem jutottak a szervezeti magatartás magyarázatával. Amit igyekeztek kideríteni; miként hat a szervezeti struktúra az egyéni magatartásokra, s a kettő a hatékony működésre. Bár feltételezik itt az erős összefüggést, „empirikus vizsgálatokban alig került sor ennek bizonyítására” (Kieser 1995c: 220.). Vélhetően ezért, mert egy ilyen összefüggés és hatás, mint már jeleztem, empirikus kutatásokban rendkívül nehezen ragadható meg. Mindezt, és más problémát a kontingenciaelmélet kutatói újabb elemek bekapcsolásával, a meglévők differenciálásával és a lehetséges további összefüggések feltárásával igyekeztek megoldani. Sajnos nem sok eredménnyel. Egyrészt egyértelműen meghatározó összefüggést alig találtak, másrészt amit mégis találtak az kevés információtartalommal bírt.

Mindennek következtében a szervezeti struktúra törvényszerű összefüggéseit feltárni igyekvő kontingenciaelméletekkel szemben súlyos kritikák fogalmazódtak meg. Az egyik a *kutatások megbízhatósága*, nevezetesen az, hogy az alkalmazott operaciona-

lizálási módok megbízhatatlanok és nem összehasonlíthatóak. Ha a kutatók ugyanazt a mutatót használják mindenre, elsikkadnak a struktúra fontos vonásai felett, ha eltérőt, akkor azok nem lesznek összehasonlíthatóak, ugyanis „az eltérő operacionalizálás [...] eltérő eredményekhez vezet” (Kieser 1995c: 230.). De baj van a statisztikai eljárásokkal és eredményekkel is, mert ennek kapcsán „a különböző mutatókat és mércéket gyakran egyetlen összmértékegységgé aggregálják”, miközben a „feltételezett helyettesíthetőség nem mindig áll fenn” (uo. 231.). Ráadásul a mintavétel nem reprezentatív, ugyanis a szervezetek esetében „nem ismert az alapsokaság összetétele”, de ugyanez igaz a kérdőíves vizsgálatokra nézve is. Mivel az interjúzás nehézségekbe ütközik, ezért Kieser szerint a kutatók egy része a mintát nem a reprezentativitás szabályai szerint, hanem „a szervezetek részvételi hajlandósága alapján állítja össze” (uo.).

Az igazán komoly kétségek azonban akkor merülnek fel, ha felélezzük, hogy a kutatók mindezeket a problémát megoldják, tehát korrekt és tökéletesen megbízható kutatásokat folytatnak le. Ugyanis a kontingenciaelméletet súlyos *tudományszemléleti korlátok* jellemzik. Először is nem bizonyítható az elmélet alaptézise, nevezetesen az, hogy a környezet meghatározza a szervezeti struktúrát, ugyanis tapasztalati tény, hogy adott környezetben több életképes szervezet létezik, ráadásul egy jól működő szervezet sem mindenben jó, és az sem igaz, hogy a környezeti tényezők a szervezet szempontjából megmáshíthatatlan adottságok, sőt a hatékony működés objektivitása sem értelmezhető, hiszen senki sem tud beazonosítani egy általánosan érvényes optimális szervezeti struktúrát. Ergo: „a szituáció nem determinálja a struktúrát, hanem csupán a szervezeti megoldások bizonyos *határok közötti* megfelelését követeli meg” (Kieser 1995c: 234.; kiemelés Sz. M.).

Ezt az alkalmazkodást vagy megfelelést azonban a kontingenciaelmélet nem tudja megmagyarázni. Mégpedig azért, mert ez egy *funkcionális elmélet*, amely szerint a szervezetnek fel kell vennie egy bizonyos formát és struktúrát, hogy megfeleljen a környezet által támasztott követelménynek, hogy funkcionálisan működjön. Ám „a funkcionális magyarázatok csak abban az esetben jogosak, ha valamely szituáció és a magyarázandó jelenség előfordulása közötti *okozati mechanizmusra* utalnak, amely, ha tényadatok segítségével már nem is rekonstruálható részleteiben, plauzibilis” (Kieser 1995c: 238.; kiemelés Sz. M.). Ilyen összefüggést az elmélet azonban nem mutat be.

A harmadik alapkifogás az, hogy az elmélet *foglya a mindenkori status quónak*. Egyrészt legjobb esetben is csak azt tudja megállapítani, hogy *eddig* milyen szervezeti megoldások születtek abból a célból, hogy a szervezet megfeleljen az adott környezetnek, feladatnak, kihívásnak. „Nem zárható ki azonban, hogy bizonyos szituációkra jobb megoldások is léteznek, mint azok, amelyek eddig beváltak.” (Kieser 1995c: 238.) Másrészt mindezt abszolúte adottnak veszi, vagyis nem vizsgálja a sokak által jól ismert szervezeten belüli hatalomkoncentrációs törekvéseket. Miközben egyáltalán nem zárható ki, a szervezeti struktúrákat nem a szituáció alakítja, hanem „a menedzsment hatalombiztosítási törekvéseire vezethetők vissza” (uo. 238.). Ez azonban azzal, hogy „a kontingenciaelmélet egyes szervezeti struktúrákat funkcionálisan szükségessé mutat be, tudományos legitimációt kölcsönöz neki, és így *hozzájárul a hatalommal bíró aktorok érdekeinek, valamint a struktúrák megvalósítása érdekében mozgósított ideológiák elkendőzéséhez*” (uo. 238.).

A súlyosabb kritika azonban a kontingenciaelméletet azért érheti, mert objektivista alappozíciójával ellentétben „*a szervezeti struktúrákat nem lehet »objektíven«, vagyis a szervezeti tagok észleléseitől, szándékaitól és cselekvésétől függetlenül leírni és megragadni*” (Kieser 1995c: 239.). Márpedig az iskola kutatói ezt teszik, ennek következtében számukra a szervezet tagja pusztán csak a szervezet *zavaró* mozzanata, *függeléke* vagy az objektív struktúrák passzív *tükrözője*. Éppen ezért a felfogásból csak egy radikálisan más tudomány szemlélet képes kiutat mutatni, ezt a felfogást nevezi a tudomány szak interpretatív vagy konstrukciós szervezETFelfogásnak. Kieser összegzése szerint: „Az interpretatív megközelítés szerint az individuumok koordinált cselekvése a szervezetekben nem azért lehetséges, mert a formális szervezeti struktúrákhoz igazodnak, hanem mert az interakciós folyamatokban a fontos tevékenységekről egyező elképzeléseket, közös célokat és jelentési mintákat alakítanak ki. A formális szervezeti struktúra ebből a perspektívából nézve inkább eredménye, mintsem előfeltétele a szervezetben zajló cselekvéseknek: a szervezeti tagok megállapodhatnak szervezeti szabályokról, hogy az interakciós folyamatban kialakult konszenzusnak stabilitást kölcsönözzenek.” (Uo. 240.)

A kontingenciaelmélet tehát képes volt korrigálni a weberi szervezETFelfogás bizonyos absztrakt vonásait azzal, hogy kísérletet tett a szervezetek *empirikus* valóságának megragadására és a *környezeti tényezők* bekapcsolására a szervezeti struktúrák és működés magyarázatába. Megállapításai azonban csekély információs tartalommal bírnak. „Az az információ, miszerint egy szervezetnek mérete növekedésével bizonyos döntések delegálásához kell folyamodnia, a gyakorlati szakemberek számára nem sok újdonságot tartalmaz.” (Kieser 1995c: 232.) Ezen túlmenően nem tudta alaptételét igazolni. Mint fentebb idéztem, „a szituáció nem determinálja a struktúrát” és a működést sem, miközben az elmélet alapvetően ennek bizonyítását tűzte ki céljául.

3. A szervezetek fejlődéstörténeti magyarázata

A szervezetek evolúciós elmélete folytatja a struktúrát vizsgáló kontingenciaelméletek tradícióját: a szervezeti működés egészére mint objektív adottságra kérdez rá, miközben művelői úgy vélik, hogy a szervezetek objektív törvényszerűségei nem egy szervezet-környezet relációban, hanem a szervezetek *fejlődéstörténetében* ragadhatók meg. Ennyiben ez a nézet a kontingenciaelmélet történeti változatának tekinthető. Előfeltevésük az, hogy a szervezet olyan, mint a természet; objektív vonásokkal rendelkezik és alakulása törvényszerűségeknak engedelmeskedik. Ezt akkor tudjuk feltárni és megismerni – állítják –, ha a szervezet létét és működését egyrészt leválasztjuk az egyes emberek tudatáról és akaratáról, másrészt megtaláljuk azokat az általános összefüggéseket, amelyek minden szervezetre érvényesen magyarázatot adnak ezek keletkezésére és működésére.

Vagyis a szervezeteknek fejlődéstörténetük van, s a kutató feladata, hogy feltárja ezeket, s így magyarázatot adjon arra, hogy a szervezetek ott és akkor miért éppen olyanok, amilyenek. Ez nem az egyes egyének változtatási vagy éppen fenntartási szándékainak s tetteinek a következménye – állítják a kutatók –, a szervezet ehhez túl komplex; a szervezet sorsa és állapota *általános fejlődési folyamatok* alapján magyarázható. Ehhez számukra mintául a darwini *biológiai evolúcióelmélet* szolgál, mégpedig

azért, mert az evolúció mechanizmusait univerzálisnak tekintik, amely a valóság minden területén, így a társadalomban és a szervezetek életében is érvényesül.

Az evolúciós folyamatnak pedig öt fontos eleme és elve van. 1. A *populáció* elve arról szól, hogy a folyamatban a döntő tényező nem az egyén, hanem a populáció, amit egy közös génkészlet határoz meg, s ez tartalmazza mindazokat a vonásokat, ami alapján az individuumok a környezetükhöz képesek célirányosan alkalmazkodni. 2. A *mutáció* elve, azt jelenti, hogy a génkészletben véletlenszerűen ugrásszerű változások következnek be, ám ezek nem állnak kapcsolatban a sokaság által követett célirányos problémamegoldásokkal. 3. A *reprodukción* elve szerint minden egyén képes önmagát reprodukálni, de mivel ez két komponensből áll, a rekombináció révén létrejött új individuum nem pontosan olyan, mint az eredetiek. 4. A *szelekció* elve arra mutat rá, hogy mivel specifikus jellemzőik révén egyes egyedek eredményesebben alkalmazkodnak környezetükhöz, ezáltal nagyobb önreprodukciós lehetőséghez jutnak, s így az előnyösebb tulajdonságok nagyobb számban öröklődnek a populációban. 5. Az *új fajok kialakulásának* elve a populáció térbelileg elválasztott két csoportjának helyzetéből adódik. Ezek eltérő környezeti feltételek között élnek, ezáltal más evolúciós folyamat játszódik le itt és ott. Idővel genetikai izoláció jön létre és új fajok formálódnak ki, amelynek tagjai között már nem jöhet létre reprodukció. Ez végül egy evolúciós törzsfát eredményez az egysejtűektől az emberig.

A szervezetelmélet egyik legnagyobb hatású felfogása a *populációs ökológiai* szervezetfejlődési elmélet (lásd Aldrich 1979; Hannah–Freeman 1984). Magyarázó mintájuknak az itt jelzett evolúciós elméletet tekintik, olyannyira, hogy analógiákat állítanak fel a darwini felfogás és saját magyarázataik között.

Először is úgy vélik, hogy (1.) különböző *szervezettípusok* vannak, hasonlóan a fajokhoz. Például bankok, autógyárak, kereskedelmi vállalatok, kórházak, pártok, igazgatási szervezetek és így tovább. Ezek szervezeti formája közös, bár specifikus, ezért az egyik szervezeti populációban használt tapasztalat és tudás nem használható a másokban. (2.) A szervezeti *variációk* általában alapítással keletkeznek, amelyek egyszerre utánzások és újítások. Az alapítók a sikeres szervezeti formákat próbálják utánozni, de nincs tökéletes utánpótlás, még akkor sem, ha az alapítók ezt tűzik ki célul: variáns jön létre. De új szervezetek keletkezhetnek a meglévőkből szakadással vagy osztódással is. Például egy nagyegyházból kiválik egy szekta, egy cég leányvállalatot alapít. A szervezetek életében is működnek (3.) *szelekciós mechanizmusok*. Ennek alapja az, hogy egy adott szervezeti populáción belül (kórházak, egyetemek, pártok stb.) többféle variáció van, közülük egyesek sikeresek, mások nem, sőt verseny van közöttük, amiben a kevésbé hatékonyak alulmaradnak. Ezért a populációba tartozó szervezetek egyre homogénebbek, egyre egyformábbak és egyre hatékonyabbak lesznek. Miközben egyes szervezetek meghalnak, elhullnak, csődbe mennek, mások születnek és virulnak. A szervezetekben tehát van (4.) *megőrzés és reprodukálás*, amelynek során a működőképes és sikeres szervezeti variációkat a rendszer megőrzi és továbbadja. Egyrészt a szervezeten kívüli intézmények (család, iskola, egyház, igazgatás stb.) értékrendszereiben és szokásaiban, másrészt formalizált eljárásokban (irányelvek, kódexek, útmutatók stb.). És végül a szervezeti populáción belül is lejátszódnak (5.) *izolációs folyamatok*, amelyek teljesen új szervezetek kialakulásához vezethetnek. Biológiai lények esetében az elhatárolás egyértelműen adódik: azok alkotnak egy populációt, amelynek egyedei képesek utódokat létrehozni. Szervezetek esetében ennek parallel kategóriája a szervezeti tehetetlenség, amely aka-

dályozza a szervezeti átvitelt. Például a specifikus információs rendszere, a status quo veszélyeztetése, a meglévőt legitimáló értékrendszer és ideológia, a környezeti alkalmazkodás nehézsége. Ennek ellenére vannak szervezetek, amelyek legyőzik az izolációt és új szervezeteként kezdik el az életüket.

Figyelemre méltó, hogy az evolúciós elmélet keretei között viszonylag kevés számú empirikus kutatás készült, jóllehet elméleti tételeiket igyekeztek empirikusan is tesztelni. Egyes tanulmányok a szervezetek történelmi evolúcióját írták le, mások vizsgálták specializált és a generalizált szervezetek túlélési képességének a különbségeit. Am a „legtöbb empirikus elemzés azt vizsgálta, hogyan változik a populáció mérete meghatározott szelekciós tényezők függvényében” (Kieser 1995d: 325.). Ezt én a *könnyű ellenállás szabályának* hívnám, ugyanis azt nem túl nehéz kideríteni, hogy hány azonos típusú szervezet található eltérő társadalmi körülmények és időpontok között.

A kutatók különböző modelleket állítottak fel ezen összefüggések magyarázatára (Kieser 1995d: 325.). Ezek segítségével megállapították például, hogy az újonnan alapított szervezetek között nagyobb a „halálozási ráta” mint a régebbi, a stabilizálódott szervezetek körében, sőt azt is sikerült kideríteni, hogy az idő múlásával ez a halálozási ráta exponenciálisan csökken. Aztán ezt a tételt mindkét irányban korrigálták. Egyrészt az egyik modell alapján leírták az idősebb szervezetek aszimptotikus közelítését az elhalálozáshoz, másrészt egy másik modellszámítással differenciálták a kezdetek veszélyes időszakát. Ez azt mutatta, hogy az újonnan alapított szervezetek életük első rövid időszakában kisebb megszűnési kockázatnak vannak kitéve, mint a kezdetek későbbi fázisában, amikor már elfogytak az indulás erőforrásai és a versenytársak is felfigyeltek rájuk. Mások új tétellel álltak elő, merthogy azt találták, hogy az életidő növekedésével a szervezetek egyre rugalmatlanabbak lesznek és ez növeli a halálozási kockázatot. Sőt ezt az indikátort a szervezet méretével is összevetették, és azt találták, hogy a kisebb szervezetek könnyebben tűnnek el, mint a nagyok, vagyis a sok erőforrással rendelkező szervezetek.

Mindennek általánosítható magyarázata a következő: „amíg a [szervezeti] populáció viszonylag fiatal és kicsi, *legitimációs problémák* lépnek fel: az ismertség hiánya miatt a szervezetek nehezen tesznek szert támogatásra. [...] Sok újonnan alapított szervezet ezért aztán nem képes megállni a helyét és kiválik a populációból. Amint a környezet bizalma révén a populáció legitimációja már biztosított, a populáció viszonylag gyorsan terjeszkedik, egészen addig, míg a *populáció sűrűsége* a tagok közötti verseny kiéleződéséhez vezet és a növekedés lefékeződik”. (Kieser 1995d: 326.)

Végül megjegyzésre érdemes, hogy többféle evolúciós szervezetelmélet létezik, jóllehet a különbségek abból adódnak, hogy a szervezet mely elemét vizsgálják, természetesen evolúciós szempontból. Ilyen például a Karl E. Wick nevével fémjelvezhető elmélet, amely a szervezeti cselekvésekben tárolt *kollektív magyarázatminták* evolúcióját elemzi, és azt, hogy ez miként hat alakítólag a szervezeti tagok és a menedzsment gondolkodására és szervezetformáló erejére. Vagy ilyen az úgynevezett evolútív menedzsment két irányzata. Mindkettő azt vizsgálja, mivel jár az, ha a szervezeteket evolváló, azaz fejlődő rendszereknek tekintjük, jóllehet ezeket talán nem is lehet evolúciós iskoláknak tekinteni, mivel inkább csak feltételezik, hogy a szervezetek fejlődőképeseek, de nem törekszenek fejlődésmagyarázatokra. Inkább csak az idődimenzió jelentőségét és ennek „magyarázókéességét” hangsúlyozzák a szervezetek életében.

Kétségtelen, hogy az evolúciós szervezetelméletek ráirányították a figyelmet a szervezetek *történeti* dimenzióira. Ugyanakkor a felfogással szemben komoly kritikai észrevételek is megfogalmazódtak.

Ezek egyike az, hogy (1.) a kutatók elvétik a *variáció és a szelekció* értelmét. Ugyanis sem a szervezetalapítást, sem a szervezet teljes megszűnését nem tekinthetjük a domináns szervezeti mechanizmusok variációjának vagy szelekciójának. Ha már fejlődést keresünk a szervezetek életében, akkor ezt sokkal inkább a szervezeti kompetenciák variációjában és szelekciójában fogjuk megtalálni.

Ahogy nem tudta a kontingenciaelmélet behatárolni a szervezetek körét, ugyanúgy (2.) *nem határolható körül egyértelműen a szervezeti populáció* sem. Vannak ugyan olyanok, akik kijelentik, hogy azonosítani tudják a szervezetek homogén osztályait, de minden erre irányuló kísérletük sikertelen. Vagyis „*a több mint tíz évig tartó fázisok ellenére sem sikerült a populációk ökológiában konszenzusra jutni a populációk definícióját illetően, s még kevésbé a populációk gyakorlati meghatározásának tekintetében, jóllehet ezekben [...] az evolúció kulcsfontosságú mérföld köveit (key stones) látják*” (Kieser 1995d: 333.). Ennek ellenére a kutatók kísérleteket tettek egy szervezeti fejlődési sor leírására. Úgy vélem azonban, hogy Kiesernek igaza van: „*a szervezeti evolúció törzsfáinak konstrukciója egy hibás objektumra vonatkozó kísérlet*” (uo. 334).

Harmadik joggal szóvá tett fogyatékoság, az evolúcióelmélet által leírt mechanizmusok (3.) *statikussága*. Nem a szervezeti folyamatok statikusak természetesen, hanem a szervezetek történetiségét hordozó feltételek, vagyis nem a tartalom, hanem a forma. Miközben a belső szelekciók, a megőrzést elősegítő eljárások, a variációkat biztosító feltételek vagy éppen az információs eszközök maguk is változásokon mennek át, erről az evolúciós szervezetelmélet kutatói nem vesznek tudomást. Olyan tényezőket például, hogy az újításokat a céhekben még büntették, a manufaktúrákban eltűrték, a vállalatoknál pedig már külön munkaköri feladat az innováció. Az is a feltételek és mechanizmusok változását jelzi, hogy a 20. század végén már nemcsak információcsere zajlott a szervezetek között, hanem közvetítő célú szervezetek sokasága alakult meg.

Többen szóvá teszik, hogy az elmélet által használt fogalmak (4.) *nem precízen definiáltak és nem operacionalizálhatóak*. Ez még önmagában nem lenne probléma, csakhogy az evolúciós elmélet szigorú tudományként (science) értelmezi önmagát, ahol is – mint például a matematikában vagy a természettudományokban – ez elemi tudományos feltétel lenne. Például nem lehet tudni, hogy mi a pontos jelentése olyan kulcsfogalomnak, mint a szervezet halála. Vajon a fúzió halál-e, és ha igen, akkor melyik szervezet halála? Ezért aztán nem állítható fel szabály arra nézve, hogy egy szervezet mikor haldoklik és mikor nem, és ha igen, akkor ez pontosan mit jelent, s hogyan vizsgálható ez a folyamat.

Általában is a kutatók (5.) *túlértékelik a biológiai evolúció magyarázó szerepét*. A társadalmi változások ugyanis másként játszódnak le, mint a természeti változások. Az analógiák lehetnek hasznos eszközök, mert új nézőpontokat jelenthetnek a szervezetek megértésében. De az irányzat hívei ezeknek önértéket tulajdonítanak. Úgy látják, hogy ha a biológiában ezek így játszódnak le, akkor ezeket „a szervezeti ökológiai jelenségekre vonatkozóan is érvényesnek *kell* tekinteni” (Kieser 1995d: 336.).

Összegzésként elmondható, az elmélet komoly hozadéka, hogy a szervezetek *története*, vagyis változó aspektusaira irányította a figyelmet, továbbá, hasonlóan a kontingenciafelfogáshoz, a környezeti tényezők hangsúlyozásával tovább tágította a szervezetzvizsgálatokat azok felé a *kontextusok* felé, amelyek között a szervezetek mindig is léteznek és működnek. Az is javára írható, hogy a szervezeti változások értelmezésben jelentőséget tulajdonít a véletlennek, a másolási hibának, a szervezeti tehetetlenségnek, és más *esetleges* tényezőnek. Ezzel együtt is a szervezetelmélet nem volt képes teljesíteni saját tudományos programját. Nem találta meg azokat a törvényeket, amelyek egyértelműen leírják a szervezeti evolúció objektív folyamatát, ennek következtében olyan absztrakciós szintekre vonatkozóan tett megállapításokat, amelyek kevés információt tartalmaznak a konkrét szervezetek életéről. Mondhatjuk tehát, ez is magán viseli az „objektív társadalomtudomány” korlátait: nemcsak nem igazolja saját előfeltevéseit, hanem a konkrét szervezetekről igen keveset tud elmondani.

4. Magatartás-tudományi döntésemélet

Mind a bürokráciaelmélet, mind kontingenciaelmélet, mind az evolúcióelmélet rendelkezik egy eddig szóvá nem tett fogyatékossgal, ami erősen megkérdőjelezi mindhárom paradigmátikus eset tudományos érvényességét és gyakorlati felhasználhatóságát. Közös fogyatékossguk az, hogy a kutatók *a szervezeti cselekvést periferikus tényezőnek tekintik*: elszegényített és egyoldalú vonásokkal írják le, ha egyáltalán leírják. Webernél a szervezeti cselekvés irányítás és engedelmesség, a kontingenciafelfogásokban az objektív struktúrákra vonatkozó egyéni reflexió, az evolúciós felfogásokban pedig a szervezeti populációk fejlődésének tudattalan előfeltétele. Vagyis minden esetben *szubjektív* tényező, amely eleve nem lehet alakító eleme egy objektív léttel bíró szervezetnek.

Ez azonban téves feltételezés. *Minden létező szervezet emberi cselekvések nyomán formálódik*, s ha ezt a tényt mellőzzük a szervezetek tudományos értelmezéséből, akkor kvázi természeti rendszerekként írjuk le őket, de legalábbis az emberei tettektől ténylegesen független természeti valóság törvényszerűségeit fogjuk keresni a társadalomban is. A döntésemélet egyik klasszikusa, Herbert Simon írta erről azt, hogy „a közgazdászokat többnyire ámulatba szokta ejteni a newtoni mechanika [...], s nem egyszer történtek kísérletek arra, hogy felkutassák a mechanika mozgástörvényeinek ökonómiai megfelelőjét” (Simon 1982: 54.). Mi több: „A társadalomtudományok hozzászoktak ahhoz, hogy a természettudományok leglátványosabb sikereit tekintsék követendő mintának.” (Uo. 53.) Márpedig egy ilyen módon felfogott társadalomban és szervezetben – mint látjuk is – a cselekvések jelentéktelenek, de leginkább az objektív struktúrák és törvények zavaró mozzanatai.

A magatartási döntésemélet viszont éppen abból a tényből indul ki, szemben az eddigi felfogásokkal, hogy a szervezetben megfigyelhető cselekvés nem esetleges és nem is periferikus tényező, hanem a *szervezeti létezés meghatározó* eleme. Kérdés azonban, hogy művelői mire jutnak a jogos kritika pozíció nyomán, azaz miként válaszolják meg az alapkérdést: *a cselekvések milyen módon alakítják a szervezeti valóságot*.

A válaszhoz két meghatározó alapfeltétellel vagy kiindulóponttal élnek. Egyrészt nem minden szervezeti cselekvést vesznek számításba, hanem csupán a meghatározónak számító tetteket, azaz a *döntéseket*, másrészt a kutatókat nem a cselekvések általános logikája vagy struktúrája érdekli, hanem a tettek empirikus valósága, ahogyan ez az egyes egyének *magatartásában* konkrétan testet ölt. Vagyis a felfogás szerint a szervezetek létét a konkrét, empirikusan is tanulmányozható döntések alakítják. Innen ered egyébként a szervezetelméleti irányzat neve: magatartási döntéselmélet.

A tettek döntésként való felfogása az irányzat kulcsmozzanata. Vagy ahogyan egy összefoglaló tanulmány szerzői fogalmaznak: „Ez a szervezetelméleti irányzat annyiban nevezhető döntéselméletinek, amennyiben a szervezetek elemzésének kiindulópontjául az azokban zajló döntési folyamatokat tekinti.” (Berger–Bernhard–Mehlich 1995: 167.) A konkrét döntések és döntési folyamatok kapcsán a kutatók gyakran hangoztatják, hogy döntések nem mások, mint a szervezet működését és fennmaradását szolgáló tettek. Vagyis azok a tettek, amelyeket a tagok a szervezet működése, alkalmazkodása, túlélése, zavarelhárítása, növekedése érdekében konkrétan meghoznak.

Ez az állítás először is egy *szűrést* tartalmaz. Utal arra, hogy egy szervezetben számtalan és sokféle tevékenység zajlik, ezek azonban nem azonos súlyúak vagy jelentőségűek. Az is tett, ha az igazgató minden délelőtt tízkor kéri a szokásos kávéját, és az is, ha a heti értekezleteken munkatársaival áttekinti a szervezetben felmerült gondokat és leteszi a voksát egyik vagy másik megoldás mellett. Az első esetben a szervezet szempontjából indifferens, a második (és sok hasonló) esetben pedig meghatározó magatartással állunk szemben. Az állítás másodszor világosan mutatja, hogy szervezeti magatartások esetében *értelmezhetetlen a beszéd és a tett* különválasztása, különösképpen olyan feltételezés alapján, hogy csak a tett fontos, a beszéd nem. Ugyanis a döntések mindig értelmezések, tehát szövegek és beszédek, egyrészt a döntési folyamat egésze az, másrészt a lezárása, ami természetesen maga is szöveg. Súlyos tévedés ezért az összetett döntési folyamatot azonosítani annak végpontjával, s azt mondani, hogy ami előtte volt, az csak lényegtelen szövegelés, fontos a beszédet lezáró döntés, mert csak ez a tett, ami persze újabb értelmezések előtt nyitja meg az utat, például miként értelmezzük a határozatot, hogyan kell azt végrehajtani és így tovább. Az állítás harmadszor rávilágít arra is, hogy a szervezeti cselekvések nem azonos súlyúak vagy jelentőségűek. Vagyis nemcsak szűrés, azaz igen-nem van, hanem a döntéseknek mint magatartásoknak a szervezet működése szempontjából *különböző szintjei vannak*. És ez nemcsak a szervezeti hierarchia döntési-utasítási kompetenciájához kapcsolódik, hanem mindennek értelmezői részéhez, ugyanis a beszédeknek különböző a státusa vagy súlya van a szervezeti életben. Ilyen értelemben beszélhetünk például *kósza ötletről, megfontolt véleményről, kiérlelt koncepcióról, megtárgyalt tudásról és elfogadott határozatról*.

Ezen előfeltételek alapján a szervezeti magatartás kutatói valójában két egyszerű kérdést fogalmaznak meg. Az egyik: mi jellemzi a magatartást, pontosabban a szervezeti döntéseket. A másik: hogyan hat mindez a szervezet életére, milyen módon formálja a szervezet fennmaradását és sikeres működését.

Az elsőre az a válasz született, hogy a szervezeti döntések a mind az egyén, mind a szervezet szempontjából *funkcionálisan racionálisak*, azaz ésszerűek, mert szolgálják

a szervezet igényeit és céljait. Ez feltehetően igaz megállapítás, ám azonnal újabb kérdés merül fel: vajon mint jelent a döntések racionalitása, azaz hogyan és mikor észszerűek a tetteink. Erre született egy klasszikus, alapvetően közgazdasági ihletettségű válasz, az úgynevezett *racionális választás* elmélete. Ennek modellje „megköveteli az összes választható alternatíva ismeretét. A döntéshozónak teljes egészében ismernie kell minden egyes alternatíva következményeit, illetve képesnek kell lennie arra, hogy kiszámítsa ezeket. A szóban forgó modell teljes bizonyosságot követel meg az említett következmények jelen és jövőbeli értékelésében. A döntéshozónak képesnek kell lenni arra, hogy a hasznosság valamilyen konzisztens mércéje alapján összehasonlítsa egymással az egyes következményeket, bármilyen sokfélék és eltérő természetűek is ezek.” (Simon 1982: 35.)

Nos, ilyen *modell* létezik ugyan, és sokan próbálták s korrigált változataiban ma is próbálják ez alapján leírni a választásokat vagy döntéseket, de empirikusan vagy valóságosan ilyen emberi cselekvéssel még soha senki nem találkozott. Azaz nem létezik *objektív* vagy teljesen racionális tett, amikor is az egyén világos célok alapján, az eszközök teljes számbavételével, minden várható eredmény és a mellékhatás kiszámításával hozza meg döntéseit. Éppen ezért ezzel az elmélettel itt nem foglalkozunk, ugyanis életidegen és absztrakt racionalizmusa, bárhogyan finomították is, egyszerűen tarthatatlan, mint erre sok bírálója rámutatott, s korábban mi is elemeztük.

A racionális választás másik, alternatív elmélete nem vonja ugyan kétségbe a tettek racionalitását, de ezt igyekszik hozzáigazítani a tettek tényleges természetéhez, ezért is *korlátozott vagy határolt racionalitás* (bounded rationality) a neve. Az elmélet kidolgozója, Herbert A. Simon írja: feladatommak tekintetem, hogy helyettesítsem a klasszikus vagy teljes racionalitás modelljét egy olyannal, amely „azt írja le, hogyan lehet döntéseket hozni (illetve ténylegesen hogyan hoznak döntéseket) akkor, ha keresési alternatívák között kell választani, s ha egyes alternatívák következményeit, korlátozott számítástechnikai képességei és a külvilág bizonytalanságai miatt, senki sem ismeri tökéletesen; és végül, ha a különböző természetű alternatívák összehasonlítására nem áll rendelkezésre valamilyen általános és konzisztens hasznossági függvény” (Simon 1982: 35.).

Ez lett a *korlátozott racionalitás elmélete*, amely negatív tartalommal felfogva a következőt jelenti: „A racionalitás akkor korlátozott, ha nem beszélhetünk mindenre kiterjedő ismeretről. Ez az eset pedig általában akkor áll elő, ha nem ismerjük az összes alternatívát; bizonytalanok vagyunk fontos külső események bekövetkeztét illetően, s nem tudjuk kiszámítani döntéseink minden következményét.” (Simon 1982: 39.) Pozitív jelentéstartalommal felfogva pedig két kategóriának van döntő jelentősége; az egyik a keresés, a másik a megelégedés. A *keresés* azt jelenti, hogy mivel a választható alternatívák nincsenek eleve adva, a döntéshozónak magának kell azokat feltárni és megkeresni. Mivel a kiválasztás szempontjából a hasznosság maximalizálása lehetetlen is meg felesleges is, „alternatív megoldásként posztulálhatjuk, hogy a döntéshozó bizonyos *aspirációkat* alakít ki arra vonatkozóan, hogy mit tekint majd elfogadható alternatívának” (Simon 1982: 39.). Ennek lényege pedig az, hogy a döntéshozó nem egy elvont modellhez igazodó tökéletes racionalitás szerint ítéli meg a dolgokat és választ, hanem aszerint, hogy melyik lehetőség felel meg leginkább aspirációinak. Vagyis „mihelyt egy olyan döntési alternatívára bukkan, amely megfelel aspirációs szintjének, rögtön abbahagyja a keresést, és a szóban forgó alternatívát választja. A ki-

választásnak ezt a módját *megelégedésre törekvésnek* neveztem el.” (Simon 1982: 39.) Az eredmény – írja – az lett, hogy megmutattam, miképpen lehet „hiányos információ alapján bizonyos alternatívák között választani anélkül, hogy megkísérelnénk a lehetetlent” (uo. 40.). Mondhatjuk tehát, hogy a szervezetben mindig racionális döntéseket hoznak, ám ez nem egy teljesen kiszámított, hanem kielégítően, azaz nagy valószínűséggel ésszerű döntés.

Kérdés azonban, hogy milyen módon alakítják a szervezeteket az így felfogott, vagyis elégségesen racionális döntések. Ennek megválaszolásához a kutatók megkülönböztetik egymástól a szervezeten *kívüli* és a szervezeten *belüli* döntéseket, aminek a világos értelmezéséhez viszont látnunk kell, hogy a felfogás hívei *mit tekintenek szervezetnek*. Nos, felfogásuk szerint a szervezet nem személytelen és formális rendszer, amelynek az egyén csak függeléke, mint Webertől kezdődően eddig mindenki vélte, hanem *szervezeti cselekvések összehangolt rendszere*. Vagyis *a szervezet tettekből áll*. Ebből azonban az is következik, hogy a szervezet nem individuumokból áll, hanem „csupán” az egyének azon döntéseiből, amelyek befolyásolják a szervezet működését. Ennek megfelelően az individuumok a szervezet *környezetét* vagy elengedhetetlen feltételét alkotják, hiszen emberek nélkül természetesen nem létezik szervezet. De senki sem eleve adott személyiségként és vérvényesen tagja egy szervezetnek, mert benne *meghatározott funkcióval bíró szerepet* tölt csak be hosszabb-rövidebb ideig. Ezért is a személyek cserélődhetnek, miközben a szervezet fennmarad. „Míg tehát a magatartás-tudományi döntéelmélet a szervezeti tagokat a környezet részének tekinti és a szervezetet magát nagyon szűk értelemben mint cselekvések rendszerét definiálja, a szervezet határait a fenti cselekvések vonatkozásában szokatlanul szélesre szabja. A szorosabb (köznap) értelemben vett szervezeti tagok cselekvései mellett az egyébként külső környezethez sorolt szereplőknek a szervezettel kapcsolatos cselekvéseit ugyancsak a szervezethez sorolja.” (Berger–Bernhard–Mehlich 1995: 171.) Az előbbi a belső, az utóbbi a külső döntéseket jelenti.

A *külső* döntések kívülről irányulnak a szervezetre vagy annak határára születnek. Tipikusan ilyenek a csatlakozások vagy belépések, vagyis az adott szervezet „vállalása”, és a szervezeti célokkal való valamilyen mértékű azonosulás, mondhatni, a szervezet támogatása, hiszen az egyéni igények ritkán egyeznek meg a szervezet egészének törekvéseivel, ezért ezt külön meg kell teremteni. De ilyen a szervezeti „holdudvar” tevékenysége is, amelynek tagjai ugyan nem tartoznak a szervezethez, de tevékenységük lényegesen befolyásolja a szervezet működését. Vállalat esetében ilyen például a részvényesek, a hitelezők, a beszállítók, a kereskedők vagy a vásárlók köre, esetleg a gazdasági törvényeket hozó politikusok tevékenysége.

Az előbbi döntések, amelyek a ki- és a belépésre, illetve az elvárt munkavégzésre vonatkoznak, ösztönzésként, illetve motivációként ismertek. Ezt a sokat vizsgált témát a magatartási döntéelmélet hívei igyekeznek komplex módon felfogni. Egyrészt azt hangsúlyozzák, hogy az egyének támogató döntésének minimum két nagy alkotórésze van. Az egyik *objektív javakat* foglal magában: pénz, státus, anyagi juttatások, előmenetel, presztízs, jó munkahelyi körülmények és így tovább. A másik a *támogató érzület* elérése és megléte, amely szerint a fizetés megfelelő, a jutalmak elégségesek, jók a viszonyok, biztosított az előmenetel, vagyis hogy érdemes a szervezetben dolgozni.

Úgy látják azonban, hogy sem a részvételi, sem a teljesítménymotiváció, akár objektív, akár érzelmi jellegű, nem elégséges ahhoz, hogy egyensúly jöjjön létre a szervezet személytelen és az egyén személyes szempontjai között. A szakadékot a *szervezeti hatalom* hidalja át. A szervezetben „akkor beszélhetünk hatalmi viszonyról, ha egy ember elfogadja, hogy mások döntsék el és határozzák meg magatartását, függetlenül attól, hogy azok döntését helyesnek tartja-e vagy sem” (Berger–Bernhard–Mehlich 1995: 175.). Mindez nem egyszerűen csak meggyőződés vagy indoktrináció, hanem lemondás az önállóságot és a kritikát tartalmazó döntésekről, illetve ezek tekintélyes részéről. A szervezeti vezetők hatalma azonban egyáltalán nem korlátlan. Herbert Simon például úgy látja, hogy egy vállalati szervezetben nem lehet az egyes munkákat teljes pontossággal az egyénhez rendelni és a végrehajtását ellenőrizni, mert ennek túl nagy lenne a költsége. Továbbá a felettes nem rendelkezik olyan fontos információkkal, amelyekkel a beosztottak viszont igen, s ez alól csak a rutinjellegű feladatok képeznek kivételt. Ezért a vezetés rászorul a beosztottak együttműködésére, ennek következtében tudatosan meghagynak nekik bizonyos önálló cselekvési lehetőséget, jöllehet ezt megkísérlik a szervezeti célok irányába terelni.

A szervezeti *belső* cselekvések tárgykörben a kutatók azt a problémát vizsgálják, hogy vajon a szervezet maga az eddig értelmezett feltételek mellett hogyan képes racionálisan viselkedni, avagy tekinthető-e a racionálisan működőnek az a szervezet, amelynek tagjai szervezeti cselekvéseik során korlátozottan racionális módon viselkednek. A kutatók úgy látják, hogy „a szervezetek működési és cselekvési képességét tagjaik korlátozott racionalitása ellenére is képesek biztosítani” (Berger–Bernhard–Mehlich 1995: 185.). A kérdés csak az, hogy ez akkor racionális vagy nem racionális működésmód. A válasz nagyban hasonlít az egyéni döntések racionalitásának megítéléséhez. *Egy szervezet akkor működik racionálisan, ha a konkrét lehetőségeit optimálisan kihasználva valósítja meg céljait.* Ez nem teljesen tökéletes működés, de ilyen nem is létezik, felesleges tehát bármely szervezeten számon kérni, ráadásul nem is tudható pontosan, hogy mi lenne ez a „teljesen racionális” szervezeti létezés.

Mivel a szervezet elégségesen racionális cselekvésekből vagy szervezeti döntésekből áll, ezért a szervezet egészének működése is csak akkor lehet ésszerű, ha igazodik ehhez a helyzethez. Vagyis korlátozza azokat a tényeket, amelyekre egyáltalán reagál, hiszen ahogyan az egyénnek, egy szervezetnek sincs lehetősége arra, hogy a múlt, a jelen és a jövő, a belső és a külső körülmény összes elemét áttekintse és döntéseibe beépítse. Herbert Simon azt írja erről: „Az emberi viselkedés alapvető mechanizmusai viszonylag egyszerűek lehetnek [...], de a szóban forgó mechanizmusok végtelenül bonyolult peremfeltételek között működnek.” (Simon 1982: 54.) Döntő kérdés ezért az, hogy vajon mit kezd a szervezet ezzel a „bonyolultsággal”, sőt mindennek a változékonyságával. Valójában semmit, pontosabban lehetőségzférának tekinti, amelyből válogathat. Ergo: minden szervezeti döntés *szelektál és egyszerűsít*, ennyiben parallel az egyén általános (határoltan racionális) tetteivel.

Ezért is állapítják meg a kutatók: „A vizsgálódás középpontjában a szervezetek környezeti *komplexitását és változékonyságát csökkentő képessége* áll, azaz azoknak a szervezeti mechanizmusoknak az elemzése, amelyek a döntéshozót leegyszerűsített döntési szituációba képesek helyezni.” (Berger–Bernhard–Mehlich 1995: 182.) En-

nek pedig két nagy területét tárták fel a vizsgálatok, egyrészt a létező, másrészt a kívánatos dolgok valóságát leegyszerűsítő szervezeti mechanizmusokat.

A meg tapasztalható tények és összefüggések (factual premises) komplexitását négy szervezeti mechanizmus egyszerűsíti le és teszi ésszerűen kezelhetővé a szervezeteken belül. A *munkamegosztás*, amelynek révén beszűkül a relevánsnak számító valóságterület és a döntések kevés következményére kell figyelni. A *hatalmi hierarchia*, amelynek révén az egyén mentesül a döntések komplexitása alól és csak a megfelelő végrehajtással foglalkozhat. A *standardizált eljárások* révén, amelyek egy-egy feladat kapcsán bizonyos feltételhez meghatározott eljárást (magatartást) írnak elő, ezért nem kell egyéni megoldásokat keresni, és így nagyfokú lesz a kiszámíthatóság. A *szervezeti kommunikáció*, amely akár felfelé akár lefelé folyik, mindig szűri az információkat, azaz a „többértelmű információkból egyértelmű következtetéseket vonnak le és továbbítanak” (Berger–Bernhard–Mehlich 1995: 184.).

Mindez arról az egyszerű tényről szól, hogy senki nem tud mindenre tekintettel lenni, és a szervezet is kénytelen leszűkíteni a szervezeti cselekvések lehetséges komplexitását, hogy egyáltalán eredményesen tudjon működni. Önmagában ebből azonban még nem adódik összehangolt szervezeti működés, ehhez a *célok* valamilyen összhangját is el kell érni, egyébként a szervezet esik szét darabjaira. Kérdés tehát az, hogy a szervezeti tagok különböző és gyakran egymással versengő céljai hogyan integrálódnak, hogyan lesz ezekből a szervezet egészének vagy részlegeinek közös célja vagy programja, aminek a megvalósításán aztán a tagok közösen is dolgoznak. A kutatók azt találták, hogy a közös célképzés *tárgyalások* révén valósul meg, jóllehet ezekben nem vesz részt minden szervezeti tag. A céloknak van egy általánosabb és konkrétabb síkja, az előbbi általában könnyebb kialakítani, az utóbbi pedig sűrű megbeszélések révén nyeri operacionalizálható formáját. A szervezeti célok azonban *soha sem végérvényesek*, változnak a körülmények hatására és a résztvevők szükségletei szerint. Sőt, semmiféle tárgyalási folyamat nem vezet el konzisztens vállalati célrendszerhez. Mindig vannak célkonfliktusok. A szervezet számára az kérdés az, hogy miként kezelhetők ezek a konfliktusok.

A szervezet határoltan racionális viselkedése a célok tekintetében azt jelenti, hogy a szervezet *kielégítő* célokat tűz maga elé, s ezek megvalósításán munkálkodik. Egyrészt *lokális* célok vannak megfogalmazva, vagyis a döntési problémák részcélokra vannak bontva, mindenki a saját részlege „egyéni” céljaival foglalkozik. Másrészt a döntéseket az *aspirációkhoz* igyekeznek igazítani, amit a megbeszélések során elért egyezségek jól kifejeznek. Harmadrészt a szervezeti *tartalékok* felhasználása azok ösztönzésére, akik elégedetlenek és nehezen azonosulnak a szervezet céljaival, ami csökkentheti az erőforrások körüli küzdelmet és növelheti az együttműködést. És végül úgy is megteremthető a szervezeti célokkal való azonosulás, hogy a célokat *szekvenciálisan* valósítják meg, azaz rangsorolás történik és a meg nem valósított, de fontos célok realizálását későbbre halasztják.

Ezzel együtt is a szervezeti működés *konfliktusos* folyamat, így a szervezet racionális működéséhez hozzátartozik a szervezet azon törekvése, hogy mérsékelje külső s belső konfliktusait. Képes például valamennyire *stabilizálni környezetét*; tárgyalásai nyomán szerződéseket köt és megállapodásokat ír alá, azaz partnerségre törekszik. Egy szervezet általában *reagál megoldatlan problémáira* és konfliktusaira, keresi ezek feloldását. Először persze mindig a bevált módokon, s ha ez sikertelen, akkor új

módszerekhez folyamodik és innovációba kezd. De a szervezet a konfliktusait úgy is mérsékeli, hogy *folymatosan tanul*. Ez azt jelenti, hogy a szervezet megfigyeli a környezetét, saját keresésének eredményeit és szabályait, céljai elérésének sikereit és kudarcait. Vagyis lépésről lépésre korrigál. Ezért is állítják azt a magatartás-tudományi döntéelmélet kutatói, hogy – szemben a klasszikus weberi felfogással, amely szerint a szervezet eredendően racionális – a szervezet valójában adaptív racionális rendszer, azaz *alkalmazkodás és tanulás révén lesz racionális*, ezért is a racionalitásnak nem abszolút, hanem lokális mércéje és érvényessége van. Mindez azonban már nyilvánvalóan a szervezetek diszkurzív működéséről és interpretatív felfogásáról szól, illetve határozottan mutat ezekbe az irányokba.

XIII. fejezet

INTERPRETATÍV SZERVEZETFELFOGÁS

1. Az elmélet tudományszemléleti újdonsága

Az interpretatív (más elnevezés szerint konstruktivista, diszkurzív vagy kommunikatív) szervezetelmélet tudományszemlélete alapvetően különbözik az eddig tárgyalt szervezETFelfogásoktól, jóllehet azokban már megjelentek a felfogás bizonyos elemei. Az irányzatot összefoglalóan bemutató kutató szerint „az interpretatív elméletet joggal tekintik a szervezetelmélet új, illetve alternatív paradigmájának” (Wollnik 1995: 360.). Ez azt jelenti, hogy valóságfelfogása és tudományszemlélete *alapjaiban különbözik a szervezetelméletek hagyományos és manapság is uralkodó irányzataitól*, amelyek egyébként a strukturalista-funkcionalista paradigmát képviselik, s ez „általában egyet jelent a következőkkel: pozitívista, objektívista, normatív” (uo.).

Ennek az egyszerű ténynek komoly következményei vannak. Mindenekelőtt az a látszólag formális vonás, hogy az interpretatív szervezetelméleti munkákat erős *episztemikus* tematika jellemzi, legalábbis a kutatók visszatérően elemzik azokat a tudományszemléleti és megismerési kérdéseket, amelyeken az elmélet alapszik (Wollnik 1995; Gellei 1996; 2002; Kieser 2002). Ez egy *kényszerhelyzet* következménye. Mivel a felfogás alapjaiban különbözik az eddigi szervezetelméletektől, ezért az elmélet képviselője kénytelen bemutatni ezeket az alapelveket, amelyek azonban nem mások, mint az elmúlt mintegy fél évszázadban lezajlott filozófiai és társadalomtudományi kutatások legfontosabb megállapításai, illetve ezek rekapitulálásai. Az összes többi elmélet híve nincs ilyen kényszerhelyzetben, mivel mind a tudományos, mind a vezetői közösség tagjai evidensnek veszik a 20. század második felében uralkodóvá lett és sikeresnek ítélt szemléleti alapelveket, jóllehet – mutatnak rá éppen az interpretatív kutatások –, ezek leginkább a megszokást, a pozícióvédést és az önreflexiótól való tartózkodást fejezik ki, nem pedig cáfolhatatlanul igaz állítások.

Az ma már meglehetősen világos, hogy minden megelőző szervezetelméleti kutatás „a természettudomány valóságértelmezésének mintájára fogja fel a társadalmi valóságot, és a természettudományi kutatás-ideál mintájára közelíti a társadalomtudományi kutatást” (Gelei 2006: 82.). Ezek a törekvések azonban súlyosan problematikusak. Nem az velük a gond, hogy bárki is tanulni próbál a természettudósoktól, hiszen lehetséges például módszertani fegyelmet, egzaktyságra és tárgyilagosságra törekvést tanulni tőlük, hanem az, hogy a társadalmat, benne a szervezeteket, ugyanolyan objektív realitásnak fogják fel, mint a természettudósok a természeti valóságot. Márpedig a természet helyes megismeréséhez előfeltétel, hogy a kutató iktasson ki a tárgyára vonatkozó minden emberi elképzelést és igényt, sajátját és mindenki másét is, mert ez szubjektív és önkényes elemet visz bele a vizsgálati tárgyba, vagyis a kutató igyekez-

zen az embertől függetlenül adott objektív (természeti) valóságot leírni. Az adaptáció problémája „csak” az, hogy ilyenféle ember nélküli objektív társadalmi valóságot még senki emberfia nem tapasztalt és nem látott maga körül, ezért ezt a mintát paradigmatis hibatnak kell tekinteni. Hat alapvető tévedése vagy egyoldalúsága van.

a) Létfelfogását az *objektívizmus* jellemzi, amely azt jelenti, hogy mind a társadalom, mind a szervezet léte és tulajdonsága független az emberi elképzelésektől és akaratoktól, vagyis a valóságot objektív állapotok és változások jellemzik, ezért is eleve adott a számunkra. Ebben a felfogásban az emberi szubjektivitás maga önkényesség, amely eltorzítja objektivitást, tehát hiba, ezért mellőzendő.

b) Ismeretfelfogását az *általános törvényszerűségek* feltárására való törekvés jellemzi. A társadalmi-szervezeti valóságot is, hasonlóan a természeti valósághoz, térben szemlélve objektív struktúrák, időben szemlélve pedig ok-okozati összefüggések jellemzik. A feladat ezek feltárása. A megismerés *magyarázatra* törekszik, amely azt jelenti, hogy a kutató egy nagy tárgyerületre nézve általános összefüggéseket állapít meg, majd ezek alapján magyarázza az ide sorolható egyedi jelenségek sajátosságait, egyben előre jelezve lehetséges jövőbeli állapotukat.

c) Kutatásmódszertanát az *operacionalizálás* és *modellalkotás* jellemzi. Vagyis a kutató keresi az általános törvények és objektív struktúrák releváns tulajdonságait vagy változóit és az ezekhez kapcsolható empirikusan kutatható jelenségeket, mindezt lehetőleg számszerűsítve és matematikailag értelmezett modellekben kifejezve. Egy jelenség akkor van megmagyarázva, ha fel van tárva a felszíni jelenségek és bizonytalan realitások mögött meghúzódó, őket okozatilag és strukturálisan meghatározó törvényszerű összefüggés. Ezt többnyire valamilyen modell megalkotása révén mutatja be.

d) Antropológiája *determinista*, ami azt jelenti, hogy az ember tetteit egyrészt radikálisan elválasztja a rá vonatkozó értelmezésektől, eljelentéktelenítve ezzel az emberi tudást és törekvést, másrészt feltételezi, hogy cselekedeteinket az objektívnek vélelmezett külső valóság határozza meg, vonatkozzon ez a tudásuk tartalmára vagy a tettek egész lefolyására.

e) Társadalomfelfogása *individualista*, ami azt jelenti, hogy az emberek bonyolult és sokféle közösségeit a minden emberben fellelhető, többnyire rejtett közös vonások megragadása alapján írják le és differenciálják, nem pedig a közösségi viszonyok nyilvános és közös vizsgálata révén, amely viszonyok mindig diszkutáltak és alakítottak.

f) A kutatói státust tekintve az *értékmentesség* elvét vallja. Feltételezi, hogy lehetséges a kutatónak kutatása tárgyától teljesen függetlenítenie magát, a megismerés során képes felfüggeszteni minden előzetes tudását, s így megállapításai értékmentesen az objektív valóság pontos leírásai, amelyek sem közvetve, sem közvetlenül nem befolyásolják a kutatás tárgyát, ez esetben a társadalom és a szervezetek sorsát. Tiszta megismerés tehát.

g) És végül a *status quo* közvetett igazolását és védelmét látja el. Nem nehéz ugyanis azt belátni, hogy egy ilyen szervezeti valóság leírása valójában a mindenkor fennálló állapotok adekvát ábrázolásának felel meg, amelynek a tulajdonságait és működését egy felső instancia írja le vagy irányítja. Az objektivitással szembeállított szubjektivitás ugyanis mégiscsak megjelenik a rendszerben, de ezt nem mindenki képviseli, hanem a tudósok és a hatalmasok.

Az interpretatív szemlélet hívei szerint természetesen lehetséges ilyen szemléleti elvek mentén szervezeteket vizsgálni és működtetni, hiszen ez széles körű gyakorlat, miközben ezen felfogások súlyosan korlátozott módon írják le a szervezeteket. Vagyis empirikusan tekintve, a szervezetek fontos vonásait hagyják figyelmen kívül, és olyan apodiktikus elméleti előfeltevésekkel élnek, amelyeket nem tudnak igazolni, praktikusán pedig a szervezetek eredményes működtetésének számtalan lehetőségét hagyják kihasználatlanul. Ezek kiküszöbölése érdekében az interpretatív szervezettelmélet a következő tudománysszemléleti elvek jegyében vizsgálja a szervezeteket.

a) *Létfelfogása konstruktivista.* Ez azt jelenti, hogy a társadalmi és a szervezeti valóság nem eleve adott, mint a természeti tárgyak, hanem emberi alkotás, amely nyilvános és közös tevékenységek és értelmezések, testi és szellemi aktivitás révén jön létre, változik és működik. Minden egyén részt vesz, természetesen másokkal együtt, ebben a társadalomfenntartó és működtető tevékenységben valamilyen módon. Tevékenységük révén közösen teremtett intézmények, azaz érvényes és sikeres magatartásminták, szokások és együttműködési módok születnek, amelyek másoknak és nekik maguknak is kiindulópontul szolgálnak a további cselekedeteik során.

b) Ismeretelméletét az *egyedi és lokális* valóság megismerése jellemzi; az eléje kerülő valóságterület minél részletesebb és alaposabb leírására törekszik, nem pedig néhány, széles kört érintő absztrakt vonás megragadására, bár nem tagadja ennek lehetőségét, sőt hasznát sem. Ám alapvetően „arra kíváncsi, hogy egy *adott helyen és időben* (konkrét csoportban, szervezetben, közösségben stb.) milyen *helyi értelmezések és cselekvésmagyarázatok* jönnek létre és maradnak fenn azzal kapcsolatban, ami »van«; illetve ezek miként konstruálódnak” (Gelei 2006: 83.). Ehhez a valóságot „az adott közösségben használt *belső* fogalmak, a helyi vagy »laikus« nyelv mentén igyekszik leírni és megérteni” (uo.).

c) Kutatásmódszere *értelmezéstan*; vagyis a valóságot nem megmagyarázni, hanem megérteni akarja. A magyarázat itt oki determinációk feltárását és az egyedi jelenségek általános törvényszerűség alá való szubszumálását jelenti, és a magyarázat állítólag egyértelműen olyanná teszik a dolgokat, amilyenek éppen. Az értelmezéstan ezzel szemben a „hogyan létezik a dolog?” kérdést teszi fel, tudomásul véve, hogy a „miért *pontosan* olyan a dolog?” kérdés kimerítően és cáfolhatatlan módon társadalmi tények esetében megválaszolhatatlan. A *hogyan* megválaszolásához pedig a kutatók speciális és egyben tárgyukkal adekvát módszereket használnak. Ennek során lehetőleg „tetre menő” értelmezésformákat vizsgálnak, és a módszereik döntően kvalitatív vizsgálatok és diskurzuselemzések: résztvevői megfigyelés, mélyinterjú, szövegvizsgálatok és így tovább. A konkrét eljárás azonban nincs előírva: fontos a tárgyhöz való adekvát kutatás megválasztása.

d) Antropológiája *lehetőségelvű és voluntarista*, amely itt az akarat preferenciáját jelenti. A szervezeti cselekedetek értelmezésében nem a körülmények determinizmusát, nem is felismert szükségszerűségek állítólagos szabadságát vallja, hanem azt, hogy a társadalmat és a szervezeteket az emberek maguk alakítják, természetesen nem tetszés szerint és önkényesen, hanem bizonyos keretek vagy határok között. Ezzel egy szabadságelvű emberfelfogást képvisel, amely kitüntetett szerepet ad a kontingen-ciának és az értelmezésnek, ugyanis a legfontosabb összefüggések, vagyis a „hogyan lehetséges cselekedni?” és a „miért ezt érdemes tenni?” kérdések csakis értelmezések

révén állhatnak a rendelkezésünkre. Ennyiben ez az antropológia a konstruktivista létfelfogás és konkretisztikus ismeretelmélet párja.

e) Társadalomfelfogása *közösségi* elvű. Ez már abból kiviláglik, hogy a társadalmat, a közösségeket és a szervezeteket nem sok azonos tulajdonsággal bíró egyén megszámolható együttesének fogja fel, amit ráadásul csak a kutató tud jól azonosítani, hanem úgy tekint rá, mint az emberek által formált társadalmi viszonyok dinamikusan változó valóságára. Ez egyben mindig nyilvános (public) és értelmezett (interpretatív), mégpedig sokak által teremtvé és befolyásolva. Vagyis ebben a paradigmában nem az egyén „hanem a közösség, a »kollektív« számít az értelmezés, a jelentésadás és a valóságdefinálás alapegységének” (Gelei 2006: 83.).

f) A kutatói státust tekintve a kutatói *érintettség* elvét vallja. Ez a tény gyakori félreértések forrása, elsősorban azért, mert a hagyományos felfogások itt is egy kizáró ellentétet állítanak fel: a kutató vagy a szintiszta tiszta objektív valóságot tárja fel mindenféle érintettség vagy érdekeltség nélkül, vagy ha nem, akkor magyarázata eltorzul, esetleg már eleve valamilyen parciális érdek terelte a megismerését. Az interpretatív felfogások szerint azonban az efféle éteri „tisztaság” lehetetlen, ami viszont nem jelenti eleve a „piszkos” érdekek jelenlétét. A dolgok ennél összetettebbek. A kutatót ugyanis mindig *érdekli* kutatása tárgya, minimum jelentősnek véli, egyébként nem foglalkozna vele. Továbbá egyetlen kutatás sem indul „szűz” ismeretekkel, a kutató bizonyos előzetes tudás birtokában fog hozzá a vizsgálatokhoz, amelynek során megpróbál elfogulatlan és tárgyilagos lenni, például úgy, hogy explicitte teszi saját előfeltételeit. Tegyük ehhez hozzá, már amennyiben kutatásával tényleg nem parciális és/vagy vállalhatatlan hatalmi törekvéseket kíván szolgálni.

g) Hatalmi szempontjait tekintve pedig az interpretatív felfogás *nyitott és kritikai* elmélet. Nyitottsága az értelmezések központi szerepéből következik. Feltűnő ugyanis, hogy az elmélet mennyire nem az „egyetlen helyes” megoldás megtalálását preferálja, hanem sokkal inkább a vitákban születő megegyezések jelentőségét hangsúlyozza, amely azonban soha sem végérvényes, mint az „objektív törvények”. Ezért is az elmélet kritikai mind kifelé, mind befelé. Kifelé azért, mert generálisan kritizálja a main stream intézményfelfogásokat, befelé pedig azért, mert átfogóan önkritikus, azaz mindig kész arra, hogy világossá tegye saját előfeltevéseit és korrigálja az éppen jónak gondolt megállapításait.

Az interpretatív szervezetelmélet tehát *mást kutat, másként kutat és mást állít* a szervezetekről, mint az obligát szervezetfelfogások. Sajátosságát a magatartási döntésemlethez viszonyítva is jól tudjuk értelmezni. Ez, mint láttuk is, határozottan eltávolította a szervezetfelfogásokat azoktól a nézetektől, amelyek a szervezeteket leginkább valamiféle tárgyi adottságként létező objektív struktúraként képzeltek el s próbálták leírni. Középpontba állította a meghatározónak számító szervezeti cselekvéseket, vagyis a döntéseket, s azt állította, hogy a szervezet nem tárgyakból, épületekből vagy strukturális adottságokból áll, hanem a döntésekből, ezek határozzák meg keletkezését és kimúlását, természetét és működését. Ez egy termékeny új nézőpont bevezetése volt a szervezeti kutatásokba.

A magatartás-tudományi döntésemlelet azonban *individuális* cselekedetként írja le szervezeti döntéseket. Egyrészt a szervezeti cselekvő fejében lévő tudati struktúrák és tartalmak határozzák meg, hogy az illető miként dönt, másrészt döntéseit

egyedül hozza meg, jöllehet a többiek jelenlétében teszi ezt. Ebben a folyamatban *a szervezet más szereplője nem értelmező partnere*, hanem tettének tárgya és célja, legfeljebb olyan valaki, akinek az elképzelt tudását és törekvését a döntést meghozó személy *beszámítja* tettebe, mint más feltételt is. Ezt hívjuk egyébként szemléleti és módszertani individualizmusnak.

Ehhez képest az interpretatív felfogás nemcsak azt emeli ki, hogy a döntésekben értelmezés van, hanem arra is rámutat, hogy ez nem individuális, hanem interaktív, tehát *nyilvános és kommunikatív* cselekvés. Az innováció kapcsán Kieser ezt így fogalmazza meg: „új szervezeti megoldások kifejlesztését csak a szervezeti tagok közötti kommunikáció teszi lehetővé – egy olyan kommunikáció, amely ilyenkor nem az objektív tényállások megragadásáról és megfogalmazásáról szól, hanem arról, hogy a szervezeti tagok egyetértésre jutnak szervezetük működéséről” (Kieser 2002: 255.). Hozzátenném: nemcsak új megoldások esetében ez a helyzet; a fenntartás és a normálműködés is ilyen közös értelmezési, azaz diszkurzív folyamatokban zajlik.

2. A szervezetek interpretatív szempontú sajátosságai

Kérdésünk, hogy a jelzett tudományos szemléleti alapelvek birtokában az interpretatív elméletek és kutatások milyennek írják le a szervezeteket. Nyilvánvalóan nem eleve adott objektív valóságnak vagy struktúrának, amit általános összefüggések és fejlődéstörvények határoznak meg, de nem is individuális tettek jól azonosítható együttesének, amit teljesen racionális vagy korlátozottan racionális döntések alkotnak. Őt olyan meghatározó szervezeti vonást tudunk rögzíteni, amire az interpretatív szemléletű megközelítés hívta fel a figyelmet nagy nyomatékkal: konstruktivitás, környezet-alkotás, lokalitás, interaktivitás és diszkurzivitás.

1. A szervezetek valóságossága nem objektív és nem is szubjektív, hanem *teremtett*, vagy konstruált, ami természetesen nem *idioszinkretikus* módon *ex nihilo* történik. Önkényesen és a semmiből senki nem tud semmit létrehozni, ez leginkább parodisztikus vád azok részéről, akik „csípőből” tüzelve utasítják el az interpretatív nézeteket. A konstruktivitás azt fejezi ki, hogy *minden szervezet emberi alkotás*, tehát valakik, valamikor és valahol létrehozták és fenntartották, jelenleg pedig működtetik a szervezeteket. Enélkül az aktív tevékenység nélkül nincs szervezet, ennek révén viszont érvényes és sikeres szervezeti magatartásminták, szokások és együttműködési módok születnek – vagyis *konstruálódik* a szervezet –, amelyek aztán másoknak és a szervezeti tagoknak maguknak is kiindulópontul szolgálnak a további cselekedeteik során.

Lehet mindezt objektív szervezeti valóságnak nevezni persze, de a megnevezés félrevezető és leszerelő: egyrészt azt sugallja, hogy az, amit valaki egy szervezetben szokásként és hagyományként vagy eszközökben készen talál, s alkalmazkodva hozzájuk továbbformál, „csak úgy” objektíve ott vannak, mint a napsütés vagy a felhőjárás. Ezzel szemben ezt az „objektivitást” valakik már létrehozták és megformálták, vagyis minden, ami a szervezet egyes tagjai számára szervezeti adottságként bejelentkezik, *más emberek* által konstruált realitás. Önmagában azért még nem tekinthetem ezt *en bloc* objektívnek, mert nekem mint individuumnak személyesen nem volt eddig közöm hozzá. Ez meglehetősen egyoldalú gondolkodás. Aki a szervezeti valóságról így vélekedik, az a szervezet aktív ágenseiről nincs túl jó véleménnyel, azt vélelmezi,

hogy az illetők nem látnak tovább a saját orruknál, se oldalra, se visszafelé nem néznek, mert ha megtennék, nyilván látnák, hogy a szervezeti valóság teremtett, formált, alakított realitás, az a része is, amivel minden belépő szembesül, és az is, amely a mindenkori vezetés számára megkerülhetetlen realitásként van jelen.

Leszerelő nézetnek pedig azért kell ezt tartanunk, mert az objektivitásfelfogás a szükségszerűsége alapszik, a konstruktivista felfogás pedig a *lehetőségen*. Ha van egy szervezetben szükségszerűség, az legfeljebb a kereteket és határokat szabja meg, de még ezzel is illik óvatosan bánni. A szervezet leginkább *képlékeny* realitás, amely újra és újra felkínálja ön maga alakítási-formálási lehetőségét. Ennek kulcskategóriája pedig a lehetőség, nem pedig a szükségszerűség, amiben semmi „falrengetően” eredeti megállapítás nincs: minden szervezeti vezető pontosan tudja, hogy feladata az ott és akkor adódó lehetőségek okos kihasználása, avagy a szervezeti működésben lévő lehetőségek felszínre hozása és realitássá változtatása. A meggyőzés retorikája persze megtevésztő tud lenni; gyakran mondjuk szükségszerűnek azt, aminek a megvalósítását az egyik realizálandó lehetőségként fontosnak gondoljuk.

2. *A szervezet környezete is a szervezet által konstruált.* Ez a vonás akár az első pont alete is lehetne, kiemelése azonban indokolt, mert igen erősen él az a felfogás, hogy a szervezet társadalmi környezete „aztán már tényleg” objektív valóság, amely minden szervezet számára szükségszerű valósággént, kényszerítő realitásként jelentkezik be. Ez azonban nincs így. Egyrészt a környezet igen összetett valóság, amelynek minden eleme soha sem jelentkezik be a szervezeteknek mintegy „kérletlenül”, de a szervezet maga sem reagál a környezet minden elérhető vonására, vagyis egy szervezet a környezetéhez *szelektív módon* viszonyul. Ezt egyébként már az obligát szervezetfelfogások egy része is kiemelte. Másrészt minden szervezet megpróbálja befolyásolni és alakítani környezetének azokat az elemeit, amelyekkel kapcsolatba kerül, hogy ezek a számára kedvező módon álljanak rendelkezésére s történjen meg közöttük az együttműködés vagy éppen a rivalizálás. Ez így összességében egyáltalán nem valami objektív kényszer, sokkal inkább a szervezet *aktív* reagálása a környezetére, természetesen az adott szervezetre jellemző módon. Azaz „bizonyos fokig a »külső« környezet is a szervezeten belül konstruált: 1) a szervezeten belül kap jelentést, 2) a szervezet a maga által létrehozott – általa értelmezett és részben általa alakított – környezetre »reagál«” (Gelei 2006: 90.).

A hagyományos és domináns funkcionalista-strukturalista szervezetelméletek is hangsúlyozzák a szervezetek társas konstruáltságát, de a környezetet objektíve adottnak és alapvetően meghatározónak vélik, ennek megfelelően a szervezeti külső-belső valóság „*társadalmi felépítettségéről*” beszélnek (Gelei 2006: 90.), „míg az interpretatív elméletben *a szervezeti valóság társas közösségi konstrukciójáról*, ezzel is kiemelve a szervezeti szereplők aktív valóságalkotó szerepét” (uo.). Vagyis a környezet nem *en bloc*, nem is kikerülhetetlen kényszerként és differenciálatlanul hat a szervezetre, hanem „csak annyiban és oly módon [...], amennyiben és ahogyan beépül a helyi szereplők tudatába és nyelvezetébe” (uo.). Azt is mondhatjuk tehát, hogy nem a szervezet függ a környezetétől, hanem a környezet függ a szervezettől, persze nem az oki determináció értelmében.

A környezet különböző lehetőséget kínál a szervezetnek, nem az égvilágon mindent, s a szervezet ezekre aktívan reagálva értelmezi, szelektálja, elhárítja vagy beépíti saját működésébe a külső valóság bizonyos elemeit. De hogy mit, az a szerve-

zetet és nem a környezetet jellemzi, s az is, hogy hol húzza meg az alkalmi határokat ön maga és környezete között. Mindez kifelé is nyitottá és aktívvá teszi a szervezeteket, ami egyben a szervezetek fennmaradásának és fejlődésének az egyik feltétele. Vagyis „egy szervezet akkor képes megújulni és adaptív maradni, ha sok különböző valóságértelmezés és magyarázatminta létezhet egymás mellett, s ha a megszokottól eltérő valóságdefiníciók létrehozásával is kísérletezik a szervezet” (Gelei 2006: 90.). A környezet tehát „ebben a szemléletben nem determinisztikus, hanem sikeresen alakítható és befolyásolható” fontos tényezője a szervezeti létnek és működésnek (uo. 93.).

3. A szervezetek alapvető vonása *lokalitásuk és egyediségük*. A konstruktivitásból mint a lehetőségek realizálódásából adódik a tény, hogy az interpretatív szervezetelmélet szerint minden valóságosan létező szervezet az *egyik lehetséges szervezet* más lehetséges és esetleg sikeres, jól működő szervezet mellett. Az objektivista-pozitivistá-normativista felfogás szerint viszont – mint Wollnik írja – egyetlen, objektíve adott társadalmi valóság és egyetlen érvényes szervezeti valóság létezik, minden más letérés a „helyes útról”. Az interpretatív szemlélet viszont nem ismeri a szervezeti lét és működés királyi útját, mesterséges és kitalált módozatnak tekinti ezt, és tudományos megragadását leginkább olyan absztrakt vonások gyűjteményének, ami nem írja le az empirikusan létező szervezeteket, legfeljebb néhány vonás erejéig. Ugyanis több érvényes társas valóság létezik, ezek közösségileg alakítottak és mindegyik csak a maga teljességében érthető meg (Wollnik 1995: 362–363.). Márpedig ezek mindig a tér és az idő adott helyén léteznek, és egyediek. Ennek következtében az interpretatív szervezETFelfogás elkötelezett az empirikusan megragadható, valóságosan létező egyedi szervezetek fontosságának elismerése és vizsgálata mellett.

Mindez azt jelenti, hogy az interpretatív szervezETFelfogás megfordítja teória és empiria viszonyát. Nem azt mondja, hogy próbáljunk általános, minden szervezetre érvényes megállapításokat találni, s ezek birtokában vizsgáljuk az egyes szervezetek működését s ítéljük meg hatékonyságukat, mert ezt doktriner felfogásnak tartja, amely az elmélet igazolását várja el az empirikus kutatásoktól, s persze biztos lehet abban, hogy az akció sikeres lesz és megtalálja az elméletet alátámasztó tényeket, csak éppen maga a konkrét szervezet mindenkori vezetése igen keveset tud kezdeni ezekkel az egyébként „igen tisztelt” tudományos eredményekkel.

Az interpretatív szemlélet nagy előnye viszont éppen az, hogy „*az aktuálisan és helyileg létrejövő*” (»itt és most«) szervezeti valóságot ragadja meg. [...] Hiszen minden – a külső hatások csakúgy, mint a szervezeti események vagy a tárgyi és szimbolikus alkotások – mindig csak egy adott helyi »szövegösszefüggésben«, az adott közösség kontextusában kapják meg konkrét jelentéstartalmukat. Tehát minden valóság »*helyi valóság*»” (Gelei 2006: 87.). Ezért is a lokalitás mindent elsöprő ereje talán sehol sem annyira nyilvánvaló, mit a szervezetek esetében, ami a megismerésre és az elméletekre is rányomja a bélyegét. Lehet persze minden létező szervezetre vonatkozó általános ismereteket megfogalmazni, ezek azonban olyan *vékonyak és szegényesek* lesznek, hogy legfeljebb absztrakt elhatárolásra alkalmasak.

Egy olyan elvont és szegényes állítás kétségtelenül igaz, hogy a szervezet egy-egy szűkebb-tágabb embercsoport szabályozott és tartós együttműködése, de vajon mit mond el ez az igazság egy konkrét szervezetről. Valójában semmit! Arra alkalmas csupán, hogy ez alapján elhatároljuk például a magányos tevékenységtől vagy az *ad hoc*

csoportosulástól. Ez is fontos persze, de ezt a különbségtevést majd minden felnőtt ember meg tudja tenni: senki nem keveri össze például a zenész otthoni muzsikálást egy zenekar tevékenységével. A komoly gyakorlati és tudományos feladat csak azután jön, ha már tudom, hogy szervezettel állok szemben, vagy éppen benne vagyok egy szervezetben. A minél részletesebb és pontosabb vizsgálat mellett például válaszolni kell arra a kérdésre is, hogy a lokális valóság milyen értelemben rendelkezik önmagán túlmutató érvényességgel, azaz mit jelent az általánosítás akkor, ha nem eleve az általánosból indulunk ki, mint az objektivista-pozitívista felfogás hívei.

4. *A szervezetet interaktív emberi viszonyok alkotják.* Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy miközben minden szervezeti cselekvés mindenkor egyedi tett, hiszen senki nem tud más testével mozogni, más agyával gondolkodni, más szájával szólni, jóllehet képviselni tud másokat, ezenkívülben a szervezeti cselekvés *másokkal együtt* végzett tevékenység – akár közvetlen együttműködés révén zajlik ez, akár közvetetten a rendelkezésre álló közösségi eszközök révén és a köz javára végzi valaki –, vagyis interszubjektív. Ha nem társadalmi és társas a tett, akkor egyszerűen nem emberi cselekvésről van szó, legfeljebb valamilyen biológiai működésmódról.

Az interpretatív szervezETFelfogásokat elemző s eredményeiket összegző német kutató, Alfred Wollnik szerint sem lehet eléggé kiemelni, hogy mindaz, amit mi emberek szervezett társadalmi „*valóságként élünk meg* és amire a cselekvés irányul – az tehát, ami a viszonyokat, a célokat, a problémát stb. alkotja –, *a tagok társas cselekvései (interakciói) által jön létre és csak rendszeres interakciók során marad fenn*” (Wollnik 1995: 366.). A szervezet tehát attól szervezet, hogy bizonyos létszámú egyén tartósan *együttműködik egymással* bizonyos feladatok megvalósítása érdekében. A szervezetet ezért is lehet *cselekvő* és konstruáló emberi együttesnek tekinteni, amelynek alapvető viszonya a szervezeti tagok között megvalósuló interakció.

Ez a tény különbözteti meg határozottan az interpretatív szervezettelméleti felfogást a döntéseméletektől, amelyet szemléleti (és ezért kutatás-módszertani) individualizmus jellemez. Herbert Simon írja, hogy az ő korlátozott racionalitás felfogása *behaviorista* természetű (1982), de még Kiesler is arról ír, hogy „a konstruktivista megközelítés képviselői szerint a szervezet mindenek előtt a szervezeti tagok *fejében* található meg” (Kiesler 2002: 246.; kiemelés Sz. M.). Nos, mivel az embernél minden megvan a fejben, ezért egy ilyen kijelentés semmit sem bizonyít. Ám mindkét állítás individuális alanyra, a szinguláris emberre vonatkozik; az okozott tett csakúgy, mint a fejben zajló folyamat fontossága. A szervezet azonban nem sok azonos lényegű ember együttese, hanem *sok különböző ember organizált interakciója*, amelynek meghatározó eleme kívül van az egyes embereken, vagy azt is mondhatjuk, hogy az emberek közötti terekben, azaz szervezeti *viszonyként* létezik.

Ez a felfogás radikálisan megkülönbözteti az interpretatív szervezETFelfogás által leírt szervezetet más elméletek szervezETFelfogásától. Az interaktív viszonyok révén konstruált szervezet ugyanis elvileg demokratikus szervezet, de legalábbis nem dirigista, amely jól működő gépezetnek és organizációnak gondolja el a szervezetet, ahol a siker a jó parancsokon és a rendes végrehajtáson múlik. Az interakciók ugyanis átható és kölcsönös függéseket hoznak létre, ahol a szervezet minden tagja egy-egy szervezeti középpont, akinek a hozzájárulása nélkül nem működik jól a szervezet. Magyarán, mindenki alakítja valamilyen módon a szervezeti viszonyokat, nemcsak a „főnökség”, miközben mindenki kötött és szabad is egyben.

5. A szervezeti interakció egyben *közös értelmezés*, azaz *diskurzus*, amely tény az interpretatív szervezETFelfogás kulcsmozzanata, talán nem véletlenül nevezi önmagát értelmező, azaz interpretatív felfogásnak, amit nyilván úgy kell értenünk, hogy nem individuális, hanem szervezeti, tehát *közös értelmezésekről*, azaz diskurzusokról van szó, amely egyrészt alakító erővel bír, másrészt interaktív közösségi tevékenység.

Emlékeztetnék arra, hogy a hagyományos nézet szerint is vannak értelmezések a szervezetben, de ezek egyrészt nem bírnak alakító erővel, sőt a szervezet lényege éppen ezeket „lehántva” ragadható meg, másrészt ha esetleg mégis van alakító erejű értelmezés a szervezetben, akkor ez hierarchikusan van elosztva: a mindenkori vezetés tudása számít csupán. Vagyis a szervezeti értelem epifenomenális jellegű, azaz másodlagos, leszámraztatott, determinált. Azt persze nem mondhatjuk, hogy teljesen mindegy lenne, mit gondolnak s mondanak a szervezeti tagok saját szervezetükről, ám ez legfeljebb árnyalja s talán némileg módosítani képes a szervezet „objektív rendjét”, „adott tényeit” és „törvényszerű működését”. Ebből adódik a klasszikus szervezetkutatások értelme: feltárni a szervezetek objektív struktúráit és működésének törvényeit, s ez alapján tanácsot adni a szervezeti mechanizmus vagy organizmus javítására.

Az interpretatív szemlélet szerint viszont a szervezet „közösségleg konstruált [...] bizonyos nyelvi kategóriákat használó kommunikáció révén” (Wollnik 1995: 362.). Azaz a szervezeti „valóság konstrukciójában a szervezeti tagok értelmezései döntő szerepet játszanak, és hogy az interakciók és értelmezések mögött semmilyen (a szervezetelméleti kutatás számára releváns) valóság nem létezik” (uo. 366.) Más-képpen szólva: „az értelemek interaktív létrehozásának és fenntartásának teljesítményét a kommunikáció fogalma fejezi ki” (uo. 368.). Avagy fordítva: „A folyamatos kommunikáció teremti és tartja fenn a szervezeti jelentések terét, amelyben létrejön a jelentések interszubjektivitása.” (Uo. 368.)

Az interszubjektivitás azt is jelenti, hogy a szervezet tagjai, miközben „működte-
tik” a szervezetet, folyamatosan közös, ezért *nyilvános* értelmezéseket hajtanak végre. Egyszerűen mondvá, szót váltanak egymással, megbeszélik a teendőket, szabályzato-
kat hoznak létre, tanácskozásokat tartanak és így tovább, számtalan írásbeli és szóbeli érintkezési forma révén próbálják újra meg újra tisztázni, hogy mi van körülöttük és mit akarnak tenni. Ezek nem magányos töprengések, nem kérdezőbiztosoknak mon-
dott könnyen elfelejtett válaszok, de nem is felelőtlen összevissza fecsegések, jóllehet a taktikázás nem ritka esemény. A szervezeti diskurzusok *tétre menő*, komoly és meg-
fontolt szóbeli és írásbeli megnyilatkozások sora, amelyek súlyosan kötik a beszélőt; a kimondott és leírt szavaknak következményei vannak.

De nemcsak következményei vannak, hanem a szervezet tagjai szavaikkal *cselek-
szenek* is. Megpróbálnak például egymással „közös nevezőre jutni”, azaz közösen ak-
ceptált jelentéseket kialakítani, ami nem egyszerűen csak „szódefiníciót” jelent, mint sokan gondolják – a szervezet tagjai ritkán „lovagolnak a szavakon” –, hanem mindez a helyzetek, feladatok, környezeti tényezők vitatkozó-diszkutáló *közös értelmezését* je-
lenti. Talán ebből is látszik, hogy ez egyrészt nehéz feladat minden szervezetben, más-
részt komoly téje van a dolognak, tehát ezekben a diskurzusokban tudás és hatalom
összpontosul, bár erről ritkán szól, hanem a beszéd konkrét témájáról, vagy ahogy a
nyelvészek mondják, tárgynyelvű és nem metanyelvű beszédéről van szó. De még így
is felesleges keresni ezek mögött valami mélyebb egyéni vagy szervezeti, szubjektív
vagy objektív valóságot; a szervezet szempontjából csak az releváns, ami a szervezeti

keretek között megnyilvánul. És ez ráadásul empirikusan is feltárható és kutatható, szemben az egyéni motívumok vagy kognitív struktúrák leírt természetének erősen hipotetikus jellegével.

Ezen a ponton vitatnám az interpretatív szervezetelméletek azon törekvését, hogy itt fel kellene tárni valami mélyen rejtőző értelmezési struktúrát vagy az értelmezések mögöttes jelentéseit. Ugyanis a „mélyebb jelentés” (Gelei 2006: 87.) is jelentés, amely csak akkor létezik, ha valaki megfogalmazta, amely mögött persze újabb jelentéseket lehet találni, *ad infinitum*, vagy ahogy Rorty mondta: a szavak mögött is csak szavakat fogunk találni, mármint mi, emberek. Az nyilván más kérdés, ha a valóságot egy transzcendens lény teremtésének fogjuk fel, ez esetben van első (világteremtő) szó, de az nem az ember szava. Lehet persze ilyen rejtett struktúrákat modellezni, és ezek alapján valószínűsíteni jövőbeli hatásukat, ám az *ad infinitum* helyzettel ez esetben is kell valamit kezdeni. A szervezetek élete azonban nem rejtett dimenziók mentén, hanem a konkrét célok, feladatok, szabályok, alkalmazkodások mentén zajlik. Márpedig ezek mindig kötődnek az adott körülményhez és helyzethez, adottságokhoz és feltételekhez, vagyis a lokalitásokhoz.

3. Stabilizálás és intézményesítés

Az értelmezés és a diskurzus, avagy az interaktív szervezeti kommunikáció könnyen kelti azt a képzetet, különösen az objektivitás és pozitív tények paradigmájában nevelkedettek szemében, hogy ezek afféle imponderabilis (megfoghatatlan) „valamit” jelentenek, amik nemhogy jelentőséggel nem bírnak, hanem egyenesen feleslegesek a szervezetek „valódi” működésmódjainak megértéséhez. A szervezetet determináló törvények és strukturális összefüggések ugyanis rejtetten éppen ezek mögött vagy ezek alatt találhatók, amelyekhez ezért csak fáradságos kutatómunkával lehet hozzáférni. Vagyis szavak és értelmezések vannak ugyan, de ezek könnyen előállítható dolgok és *instabil* jelenségek, s márcsak ezért sem vehetők számításba a szervezetek magyarázatában.

Ám ez a gyakran hallható állítás összekeveri egymással az értelmezések anyagát és szerepét. Abból ugyanis, hogy a beszédek és az íráskor nem materiális, hanem szellemi közeget mozgatnak, még nem következik, hogy ezek „játszi könnyedséggel” állnak elő és „összevissza” használhatók. A szervezeti diskurzusok ugyanis szabályokat követő, szabályozott, stabil és stabilizáló tényezői a szervezetek életének. Vagy ahogyan a szervezetkutató írja: az a tény, hogy a szervezeti valóság „interakciók által előállított és fenntartott, folyamatosan termelt és újratermelt valóságként jelenik meg”, még nem jelenti azt, hogy „a szervezeti valóság instabil lenne”, akkor sem, ha „a szervezeti valóságot alapvetően esetlegesnek (kontingensnek) kell tekinteni” (Wollnik 1995: 367.). Az értelmezések és a diskurzusok ugyanis semmivel sem „lágyabb” tényei a szervezeteknek, mint az állítólagos „kemény” törvények vagy számszerű adatok. A szervezeti diskurzusoknak megvannak azok mechanizmusai és szabályai, amelynek révén stabilizálják önmagukat és intézményeket hoznak létre, így meghatározó módon befolyásolják a szervezetek létezését és működését. A kutatások négy ilyen eljárást írnak le: tanácskozási formák működtetése, alku és megegyezés, formális szabályozás, szervezeti szokások kialakulása.

A szervezetet különféle szabályozott *tanácskozási formák* során történő megbeszélések alakítják és stabilizálják. A szervezeti tagok számára természetesen nem tiltott a szervezetteremtő kósa ötletek alkalmi megbeszélése a munkatársakkal, mint ahogyan a baráti beszélgetés vagy a folyosói pletykálgatás sem. A szervezet életében azonban ezek az alkalmak és módok nem játszanak fontos szerepet: az *érvényes* szervezeti beszédnek minden szervezetben összetett formarendszere van. Önmagában ezzel a ténnyel nem állítunk „falrengetőt”, hiszen jól ismertek azok tanácskozási formák, amelyeket azért működtetnek, hogy a szervezet életében fontos dolgokat bizonyos körben megbeszéljék, akár a szokászerű ügymenetről, akár radikális változtatásról van esetleg szó. A gazdasági szervezetekben ilyenek a műhelymegbeszélések, a feladatkielölő reggeli megbeszélések, a vezetői tanácskozások, az igazgatósági ülések, a termelési tanácskozások, a közgyűlések és így tovább. A társadalmi-politikai szervezetekben ilyenek az alakuló ülések, a vezetőségi megbeszélések, röpgyűlések beszámoló közgyűlések, kongresszusok, és mások. Minden valóságosan létező konkrét szervezetben számtalan ilyen forma létezik.

Ezek léte és működése messzemenően nem ad hoc és spontán jellegű, még akkor sem, ha alkalmanként váratlanul ülnek össze az érintettek egy-egy megbeszélésre. Különféle szervezeti szabályzatok, esetleg a szokás alapján ezeknek a tanácskozási formáknak meghatározott résztvevői köre van, azaz nem vesz mindig mindenki részt rajtuk; rögzített tanácskozási tárgyuk, azaz napirendjük van; az is körvonalazott, hogy ki lehet a tanácskozási téma előterjesztője; esetleg hogyan kötelező a beszélgetést és a vitát lefolytatni; milyen rendszerességgel és kik által kezdeményezve kell a megbeszéléseket összehívni; és amit mindenki talán a legfontosabbnak tart, miben határozhat és milyen érvényességgel az adott tanácskozás.

Ezeknek a tanácskozásoknak gyakran alaposan formalizált módja és bonyolult ko-reográfia világosan jelzi, hogy a szervezet életét döntően befolyásoló eseményeknek a színterei. Ami ezeken a megbeszéléseken elhangzik, az nem afféle „szófia” beszéd, összevissza történő felelőtlen fecsegés, még mondjuk a különféle ötletek felvetésére szervezett összejövetelek, a *brain-storming*ok esetén sem. A szervezetek életében a napi rutin mellett éppen ezek a tanácskozások jelentik a legmeghatározóbb, leginkább stabilizáló tényezőt, s ami ezeken elhangzik annak komoly súlya és befolyásoló ereje van a szervezet életében. Jelentőségüket mi sem mutatja meggyőzőbben mint a tény, hogy gyakran *rögzíteni* igyekeznek azt itt élőszóban elhangzottakat: a tanácskozásról hang- és videofelvétel készül, jegyzőkönyvet vesznek fel az elhangzottakról, amit ráadásul még külön hitelesíteni is szoktak két jelen lévő személlyel. Úgy vélem ezért, hogy annak számára, aki tanulmányozni kívánja egy-egy szervezet természetét és működését, a szervezeti tanácskozások anyagának feltárása, esetleg általa történő rögzítése *in statu nascendi*, munkájának megkerülhetetlen empirikus bázist kell jelentsen. A történészek ezt elég jól tudják, a jelenkutató társadalomtudósok azonban mintha nem egészen így gondolkodnának erről.

A szervezeti diskurzusok iránya a *megegyezés és elfogadás*. Ez a második stabilizáló eljárás, ami a szervezet tagjaitól komoly erőfeszítéseket igényel, mindenekelőtt a szervezet irányítóitól. A szervezetkutatók sokszor leírják; a szervezetekben alkufolyamatok zajlanak. Mint Gelei András is írja, interpretatív szempontból „a szervezeti valóság alakítása leginkább egy állandó »megegyezési folyamatként« vagy »alkuként« kép-

zelhető el, amelyben különféle szervezeti szereplők igyekeznek saját értelmezéseik és érdekeik mentén alakítani a közös jelentést” (Gelei 2006: 89.).

A közös jelentések kialakulása általában nehéz tárgyalásokat jelent, de önmagában nem bonyolult folyamat. Az érintetteknek három dologban kell megegyezniük: mi van, mi legyen, és hogyan ériék el céljainkat. Másképpen szólva, mi a helyzet a szervezetben és társadalmi környezetében, a különféle igények és lehetőségek alapján mik lehetnek a szükséges és megvalósítható célok és feladatok, ehhez milyen eszközök állnak rendelkezésre, és mit kell konkrétan tenni, hogy ezek ténylegesen realizálódjanak. Nagyjából ezek azok a kérdések, amelyeket minden szervezetben újra és újra feltesznek, törekedvén az adekvát válaszokra, valamint a közös értelmezésekre az egyetemes akaratok elérésére.

Ezért „nem véletlen, hogy sokan a legfőbb vezetői feladatnak és lehetőségnek tartják a közös szervezeti jelentésvilág tudatos formálását” (Gelei 2006: 89.). Sőt „Weick (1984) szerint a szervezetben éppen azok választódnak ki vezetőnek és kapnak hatalmat, akik a szervezeti rendre vonatkozóan határozott *előzetes koncepciókkal* rendelkeznek, és képesek is érvényre juttatni ezeket a valóságértelmezéseket.” (Gelei 2006: 89.) Ez a koncepció elég határozottan szembeáll azzal a felfogással, amely a szervezeti rendezettséget és működést a hierarchikus utasítással és hatalmi renddel, illetve az ezt leginkább hordozó írásos szabályok meglétével azonosítja, jóllehet ezek fontos szerepet játszanak a szervezetek életében, mint ezt a következő pontban látni fogjuk.

A szervezeti stabilitást és rendet tehát az interpretatív szervezETFelfogás szerint nem absztrakt törvények és elvont struktúrák szabják meg, hanem a jelzett formákban zajló és megegyezésre törekvő szervezeti megbeszélések. A szervezeti rend tehát *kitárgyalt rend* (negotiated order), ami egyrészt a szervezeti tagok valamilyen jellegű szabályozott diskurzusát jelenti, másrészt azt, hogy ennek a diskurzusnak határozott iránya vagy célja van: a szervezet tagjai megegyezésre törekszenek. Pontosan tudják, hogy nem lehet sem szétbeszélni sem szétvitatkozni a szervezetet, jóllehet mindkettő, mármint a folyamatos – bár szakaszolt – diskurzus, valamint a kritika és a vita része a szervezetben zajló értelmezéseknek. De a szervezet tagjai ezeket valamilyen eljárással újra meg újra a megegyezések felé terelik, még ha ezek soha sem lesznek teljes egyetértések vagy „örökérvényű” paktumok, „pusztán” azt az együttműködést teszik lehetővé, ami nélkül a szervezet nem tud működni.

Ez nem jelenti azt, hogy a szervezet tagjai feladják egyéni látásmódjukat és véleményüket. Nem is azt jelenti, hogy mindenki mindenben egyetért, inkább az adott témával kapcsolatban és az adott szituációból adódóan *értelmezési keretek* alakulnak ki, amelyek az esetleges egyéni törekvések ellenében is lehetővé teszik az organizáció megfelelő működését. Vagyis a megegyezések során nem egyetlen jelentés jön létre. A perspektívák egységessé válása például „nem vezet szükségképpen meghatározott jelentésekhez. Inkább egy közös platform megteremtésére szolgál, amelyhez később specifikus definíciós folyamatok kapcsolódnak, és amelyekre támaszkodva speciális jelentésminták konstruálhatók” (Wollnik 1995: 368.).

Mindez többszereplős és interaktív folyamat, tehát az értelmezések bonyolult kommunikációs vagy diszkurzív folyamatokban zajlanak. Sőt: „Szervezet olyan mértékben keletkezik, amilyen mértékben és a rendszeres közlések során a jelentéseket és az elvárásokat interszubjektíve megosztják. A (kezdetben csak szubjektíve vélt) jelentések feletti konszenzus közös szervezeti tudáshoz (organizational intelligence)

vezet, az elvárásokkal kapcsolatos konszenzus szabályozott együttműködést hoz létre, amelynek az elve az, hogy a benne résztvevők egymást kölcsönösen figyelembe veszik (organizational integration). *A szervezés tehát konszenzusos jelentések megteremtését és közös elvárások kialakulását jelenti.*” (Wollnik 1995: 373.)

A harmadik tényező szerint a szervezet önnön stabilitást *formális szabályok* kimunkálásával és alkalmazásával is biztosítja. Ez az a mód, amit már Max Weber is regisztrált, mint a szervezetek szabályokba foglalt és „aktaszerű” működésmódját. Írásba foglalt általánosan érvényes, formális szabályok megléte a szervezetek kitüntetett vonása, miközben számtalan emberi együttműködés létezik formalizált szabályok nélkül: család, baráti társaság, amatőr művészegyüttesek stb. A szervezetek azonban ismétlődően és átfogóan szabályozni igyekeznek önnön működésüket. Ez minden szervezetelmélet számára evidencia, ám „az objektivista megközelítésekben a szervezeti szabályok megértését és érvényesítését nem szükséges problémaként tárgyalni, illetve a tökéletes meghatározottság és az autoritás modelljének megfelelően ezeket egyszeri intézkedésként gondolják el” (Wollnik 1995: 371.). Ezzel szemben: „interpretatív elemzési szempontból a szabályok folyamatosan létrehozandó teljesítmények maradnak a szituáció újraértelmezésének kényes lehetősége miatt” (uo.). Merthogy a formális szabályok is „kontingens társas konstrukciók” (uo.), amelyek diszkurzív folyamatokban kapják meg formájukat és diszkurzív folyamatok során alkalmazzák őket. Mondhatjuk tehát, hogy a formális szabályok értelmező és értelmezett szervezeti realitások.

Ezek a szervezetet döntő módon alakító diszkurzív formák lehetnek külső (például jogszabályok) és belső szabályok egyaránt. A belső szabályzatok a fent már tárgyalt szervezeti megbeszélések során születnek meg, ahol lehet hozni egy konkrét esetre vonatkozó egyszeri és általános érvényességgel bíró döntést is, vagyis lehet szabályt alkotni és változtatni a meglévőn. Jó okkal feltételezhetjük, hogy a szervezet működésének centrumában a szabályok állnak, ami egy *specifikus* diszkurzív forma: szituációktól függetlenül, de az adott szervezetre vonatkozó normatív realitás, amely egységesen kívánja alakítani az adott szervezet működését. Mert szabályként alapvetően normákat fogalmaznak meg, érvényességét nem kérdőjelezi meg az eltérő értelmezés, amire mindig lehet számítani egy szervezetben. A normák elfogadását a szervezetben vagy kényszerrel és hatalmi szóval teremtik meg, vagy tárgyalások révén, mint láttuk fentebb, azaz kialakulják a rendet. Ismételten hangsúlyoznám azonban azt, hogy egyik mód sem valami objektíve létező állapot vagy folyamat, hanem összetett és interaktív értelmezés, amely maga is szabályoktól, tehát más szövegektől befolyásolt.

Ennek megfelelően a szervezetet meghatározottan stabilizáló és alakító a szabályok esetében világos különbséget kell tenni a szabályban megfogalmazott előírás és ennek alkalmazása között. A kutató jó okkal jegyzi meg, hogy „a gyakorlati használat során ritkán alkalmazzák a szabályrendszereket precízen és szisztematikusan azokra a szituációkra, amelyekre a szabályokat kigondolták.” Ugyanis „a *szabályrendszerek nemcsak különbözőképpen értelmezhetők*, hanem az egyedi esetekre való alkalmazáskor *értelmezésre is szorulnak*” (Wollnik 1995: 375.). Mégpedig azért, mert egyetlen szabály sem képes lefedni minden egyes konkrét szituációt, amelyet egyébként szabályozni akar. Mindez külön értelmezési tevékenységet jelent, hiszen „egy szabály nem specifikálja teljesen sa-

ját alkalmazási feltételeit” (Wollnik 1995: 375.). A formális szabályok és szabályzatok tehát egyszerre eminens értelmezési módok mind létükben, mind alkalmazásukban, miközben szervezetstabilizáló és -alakító szerepet töltenek be.

S végül a *szervezeti szokások* is stabilizálják a szervezeteket. Vagyis nemcsak az írásban foglalt formális szabályzatok mint diszkurzív rögzítmények képesek erre, hanem azok a különféle szokások, amelyek ismétlődő és tartós cselekvésekben jelennek meg, jól-lehet ezek nincsenek tételesen lefektetve. Miközben mindenki ismeri őket és követi is valamilyen módon és mértékben. Vagyis „a szervezeti tagok közt számtalan olyan gyakran nagyon specifikus munkahelyi kapcsolatokról behatárolt, személyfüggő és időben korlátozott” viszony van, amelyek „lényegében a szervezeti tevékenység szabályszerűségéről gondoskodnak” (Wollnik 1995: 372.).

Ezek a magartások alakítják ki egy-egy szervezet sajátos klímáját vagy hangulatát, másképpen mondva kulturális karakterét, amit minden belépő szervezeti tag hamar elsajátít. A szervezeti szokások változatos skálán mozoghatnak. Vonatkozhatnak a munkakezdés és befejezés pontosságára vagy éppen lazaságára vagy „elnyújtására”, a főnök-beosztott viszonyra, a szabadidő közös eltöltésére, a szervezeti eszközök magáncélú használatára vagy éppen szigorú tilalmára, az előírások betartásának szokásos mértékére és így tovább, leginkább azonban arra az általános habitusra, amit a szervezeti munkavégzés során a tagok követnek. Mindegyik formája és módja azonban értelmezett realitás, hiszen csak akkor „működik”, ha a szervezeti tag appercipálta ezek a szokásokat; felfogta, megbeszélte, rögzítette, hogy mi a szokás az adott szervezetben.

Ennek kialakítására azonban nem szoktak külön alkalmakat szervezni, legalábbis közvetlen céllal nem. Ez mintegy „benne van a levegőben” és a szervezetbe belépő egyén elég hamar érzékeli, hogy mik a szokások az adott szervezetben, azaz mit lehet tenni és mit nem, mi a kívánatos és mi nem, még ha ezek nincsenek is írásos szabályokban lerögzítve, miközben ennek sincs elvi akadály. A szervezeti szokásoknak azonban nincs egy egységes rendje vagy készlete, ez meglehetősen eltérő szervezetenként, még azonos típusú szervezetek esetében is. Gondoljunk arra, hogy mennyire eltérő szokások alakulnak ki egy-egy azonos termékeket kínáló szolgáltató cégnél, oktatási intézménynél vagy pártszervezetnél. Mindez azt jelzi, hogy a szervezetek szokásrendje különbözőképpen képes stabilizálni és formálni a szervezetek életét.

4. A szervezetek kutatása

Ha a szervezet az itt jelzett tulajdonságokkal rendelkezik, akkor annak kutatása és megismerése nem lehetséges olyan módszerek és eljárások révén, amelyek alapvetően más tudománysszemléleti bázison születtek és másként látják a szervezetek valóságát, mint az interpretatív elméletek. Ahogyan Wollnik írja: „Az objektivista elméletek valóságképét az a feltevés határozza meg, hogy oksági kapcsolatok léteznek kvantitatíve meghatározható értékeket felvevő változók között. Ezek a változók okokat (erőket, hatótényezőket) és okozatokat jelenítenek meg, melyek kapcsolatát matematikai függvényekkel vagy statisztikai korrelációs mértékekkel lehet leírni.” (Wollnik 1995: 363.) Ennek megfelelőek a kutatási módszereik, amelyek alapvetően okságilag determinált mennyiségi mutatók közötti összefüggésekről szólnak.

Ezzel szemben – írja Wollnik – „az interpretatív megközelítések előnyben részesítik a *kvalitatív* (másként: interpretatív, kommunikatív) *társadalomkutatás* formáit: *kutatási módszerként az egyedi esettanulmányok, az eseményelemzés, a hermeneutikai szövegértelmezés, vagy a beszédelemzés módszereit; adatgyűjtési eljárásként például strukturálatlan interjúk, önlekérdezés, résztvevői megfigyelés, hang- és videofelvételek vagy interakciós játékok* használatát; *kiértékelési eljárásként* többek között *a tartalom-orientált osztályozási eljárásokat, a mátrix-display módszerét, a nyelvi kategóriák és taxonómiák kidolgozását, komponens- és jelentésmező-elemzést vagy kvalitatív tartalom-elemzési eljárásokat*, mint például az alapmondat-keresés.” (Wollnik 1995: 364.; a hivatkozásokat kihagytam az idézetből. Sz. M.)

Ez a rövid összevetés világosan mutatja, hogy nem létezik olyan társadalomkutatási metodológia, amely minden tudományterületen, diszciplínán és iskolán vagy szemléleti módon belül egyaránt alkalmazható lenne, vagyis nem létezik tudományosan „ártatlan” kutatás és módszertan; minden kutatás explicit vagy implicit elméleti alapon nyugszik, amelyek kijelölik a kutatási témák körét, tartalmát, sőt még az eredményeket is. A módszer tehát nem *általában* az igazságot szavatolja, hanem csak azt, hogy az adott paradigmán belül kutatva mit látunk meg egyáltalán és milyennek látjuk ennek sajátosságait és működését. Egy így előálló megállapítás nem eleve tévedés, de mindig *részleges* tudás, amely az adott *nézőpont* alapján mutatkozik meg. Lehet persze ambicionálni a mindenkor minden egyes szervezetre vonatkozó érvényes valóság feltárását, az objektivistá elméletek és kutatások ezt teszik, de akkor azt is vállalni kell, hogy ezek a megállapítások az absztrakt általánosság olyan szintjén fognak elhelyezkedni, hogy valójában semmit sem mondanak egy-egy konkrét szervezet természetéről és működéséről. Vagyis nem cselekvő tudások lesznek, csupán jól formulázott absztrakt definíciók és összefüggések, ezért *pusztán* ezek birtokában lehetetlen értelmesen és hasznosan cselekedni.

Az interpretatív szervezetkutatás legfőbb specifikuma ezért az „élethez való fordulás”, olyan mértékben persze, ahogy ez egyáltalán lehetséges. A szervezetkutató itt nem „minden szervezetek lényegét” akarja kikutatni, arra az *egyre* kíváncsi minél alaposabban és részletesebben, amivel éppen foglalkozik. Vannak természetesen előzetes ismeretei arról, hogy „milyen lehet egy szervezet”, de a kutatását nem ez vezeti, hanem az adott szervezet minél teljesebb, alaposabb és pontosabb megismerése. Ennek kulcskérdése a szervezetformáló ember természete, tevékenysége és helye a szervezetben. Így kerül a vizsgálatok centrumába az értelmezés, mármint a szervezeti tagok interaktív értelmezése. A kutató azonban nem gondolja, hogy ezzel megtalálta végre a szervezet éppígy létének igazi okát, ugyanis nem okokat keres, különben is a társadalmi emberi világban *motívumok* vannak, nem okok és okozatok. A szervezeti értelmezések azt a *közeget* jelentik, amelyben egy szervezet „él és mozog”, és amiben leginkább megmutatkozik. Imperatívusként ez így hangzik: „A szervezetkutatónak [...] közvetlen kapcsolatba kell kerülnie a szervezeti valósággal, s minél alaposabban meg kell ismernie a cselekvők szempontjait, az egyedi és kollektív értelmezésmintákat.” (Gelei 2006: 94.) Vagy Wollnik szavai szerint: „az interpretatív kutatás módszertana éppen arra fordít különösen nagy figyelmet, hogy módszeresen kezelni tudja a hétköznapi tudás [...] következményeit” (Wollnik 1995: 364.).

Fontos látni, hogy az eddigi metodológiák kifejezetten mellőzték a szervezetben zajló értelmezéseket vagy a szervezeti tagok tudását, mert azt tartották, hogy ezek lényegtelen elemek, legfeljebb pontos vagy homályos tükrök, a szervezet objektív vonásainak, amelyek egyébként a tudást is okilag meghatározzák. Az interpretatív kutatás viszont „kitüntetett figyelmet fordít a szervezeti nyelvhasználatra, s kiindulópontját legalább annyira a lokális tudás és nyelv jelenti, mint az előzetes szervezettelméleti összefüggések és koncepciók” (Gelei 2006: 94.). Ennek megfelelően „a kutatásban a jelentésmegértés a cél – egyfajta »belehelyezkedés« a vizsgált szervezet (egyén, csoport, kultúra stb.) helyzetébe, annak átélésére való törekvés, hogy: Milyen is innen nézve a világ? Mi miről szól és miért? Mi minden számít itt magától értetődőnek? stb.” (Uo.) A cselekvők perspektíváinak és értelmezéseinek középpontba állítása azonban nem egyszerűen csak a kutatási tárgy „módosítása”: ez egy lassan kibontakozó új tudomány szemlélet kulcsmozzanata.

Semmi sem mutatja ennek radikális újszerűségét, mint a kutató státusának megváltozása. Az objektivista paradigmákban azt vélelmezték, hogy a kutató egyrészt elfogultság és előzetes ítéletek nélkül, saját értékei s érdekei mellőzésével pártatlanul végzi a kutatásait, legalábbis ha jól dolgozik, másrészt a fentiek következtében, nem a résztvevők vagy az eseti megfigyelők tudják igazán, hogy milyenek a szervezetek a maguk „objektivitásában”, hanem a kutató, mert csak ő képes a jelenségeket lehántani a lényegről, belátni a felszín mögé a mélybe, az összevissza beszédben rendet tenni, vagyis megmutatni a szervezetek „igazi” valóságát.

Ez a meglehetősen arisztokratikus attitűd talán elfogadható egy olyan kutatási tárgy esetében, amelyet soha sem érintett embert tett, legfeljebb a rá irányuló megismerés, és ezen tárgy tudása nem is tartozik hozzá a közösség tagjainak sikeres életviteléhez. A természettudományos ismeretek kifejezetten ilyenek, az ezekre épülő technológiák persze már nem. Ám a humán és társadalomtudományok vizsgálati tárgyai egyáltalán nem ilyenek, ezek mindegyikét érintette valakik keze és esze, ezáltal jöttek létre, maradnak fenn, működnek és változnak. Mondhatjuk, hogy előértelmezettek, s a kutató csak a cselekvő ember értelmezéseit értelmezi tovább saját szakmájának szabályai szerint.

A kutatások számára mindez szabályként így hangzik: „A kutatás tárgyának szigorú elméleti strukturálásával és operacionalizálásával szemben előnyben kell részesíteni az »életvilág« strukturáltsága iránti érzékenységet, amelynek sajátosságait lépésről lépésre, az elmélet gazdagításával kell feltárni. Ez csak akkor érhető el, ha a *cselekvők perspektíváiba helyezzük magunkat*, és ezt a kutató [...] perspektívájában rekonstruáljuk. A cselekvők perspektíváihoz való hozzájutáshoz szükség van a *kutató és a cselekvők közötti kommunikációs kapcsolatra*, amelyben ideiglenesen áttörük a cselekvők »életvilágbeli« kommunikációs módjait. Ezen követelményeknek kell biztosítani a kutatási eredmények valósághoz való közelségét, valósághűségét, »életvilágbeli« autentikusságát.” (Wollnik 1995: 365.)

Ahogy a társadalom, úgy a szervezet sem rendelkezik egy felfedezésre váró végérvényes és objektív identitással, mint általában a természeti tárgyak, mert egy szervezet az emberek által teremtett és megszüntetett, fejlesztett és formált *változó* valóság. Ennek következtében az individuális és közösségi törekvések, a gyakorlati és elméleti tudások különböző áttételeken keresztül folyamatosan a részeivé és alakítóivá válnak

ennek a valóságnak. Vagyis a kutató még csak azt sem gondolhatja, hogy az, amit ő gondol, mond s leír, „lebeg” valahol és nincs következménye. Vagy ahogyan Gelei András írja: „a szervezettelméletek maguk is alakítják azt a szervezeti valóságot, melyet vizsgálnak: az eltérő perspektívák alapján ugyanis eltérő következtetések adódnak a »sikeres« és »kívánatos« szervezetekre vonatkozóan, s e következtetések végül jellemzően szervezetalakítási tanácsokban, vezetési trendekben és menedzsmentdivatokban öltönek testet.” (Gelei 2006: 94.) Méghozzá azért, mert „a kutató is beágyazódott saját tudományos közösségének, társadalmi viszonyainak és személyes múltjának jelentésvilágába, s a szervezetet csak saját értelmezési kontextusán keresztül tudja tanulmányozni, kiemelt jelentőségű tehát a kutatói szubjektivitás perspektivikus alkalmazása. A kutatási folyamat ilyen értelemben egy »önreflektív dialógust« jelent” – írja Gelei (uo.).

Az egyedi esetek és a konkrét szervezetek kutatása, vagyis az egyszerű és egyedit leíró idiografikus vizsgálatok azonban felvetik azt a kérdést, hogy mi módon általánosíthatók az így kimunkált megállapítások, azaz önmagukon kívül mire érvényesek még, egyáltalán van-e általánosságuk. A nem könnyen megválaszolható kérdésben csak akkor tudunk előrelépni, ha belátjuk, a társadalmi valóságnak van egy absztrakt és konkrét általánossága. Az *absztrakt* általánosság az a vonás, amit az objektivista felfogás kutatói állítanak elő: ez pedig minden egyes vizsgált tárgy – jelen esetben szervezet – közös vonása. Mint korábban láttuk: ez lehet igaz megállapítás, ám legfeljebb elsődleges tájékozódásul képes csak szolgálni, mert az előttünk fekvő konkrét szervezetről alig képes használható ismeretet rögzíteni.

A *konkrét* általánosság *más módon* jön létre. Ez esetben a kutató nem arra kíváncsi, hogy miben hasonlít valamennyi szervezet, hanem arra, hogy egyrészt a vizsgált konkrét szervezet milyen vonásokkal rendelkezik, másrészt arra, hogy ezek a vonások hogyan terjednek el a szervezetek világában. Tehát nem az általánosság, hanem az *általánosodás* érdekli, ezért az általánosságot nem elvontan szemlélteti, hanem cselekvő-alakító kategóriaként fogja fel. A konkrét és cselekvő általánosság ezért nem is ignorálja az absztrakt általánosságot – hiszen az összehasonlítás és kategorizálás minden megismerés elemi mozzanata –, hanem azt hangsúlyozza, hogy ez a társadalmi általánosodás *alárendelt* mozzanata. Itt ugyanis nem úgy lesz valami konkrét módon egyetemlegesen igaz, hogy bárki is belátja a dolgok általánosan érvényes összefüggéseit, efféle absztrakt tudás senkinél nem szervezi a tetteket, legfeljebb a tudományos laboratóriumok dolgozóinál. Ráadásul a *képlekeny* társadalmi valóság nem is kényszerít rá senkire valamiféle egyetlen létező és érvényes igazságot, amely persze sok azonos lényegű dologból áll elő. Mondhatjuk, hogy a társadalomban az általánosság is mozog és változik, szoros összefüggésben a strukturált emberi cselekvésekkel. Még pontosabban: az lesz általános, azaz absztraktnak szemlélve is mindenütt vagy sok helyen jelen lévő, amit a szervezet tagjai befogadnak, megvalósítanak, követve és megváltoztatva mások gyakorlatát. A konkrét általánosodás tehát *értelmezett* relációkban történik és cselekvések révén valósul meg, nem pedig szemlélődés során, ezért is *megvalósítása külön feladat*, nincs önmagában és nem áll elő magától, ami csak felfedezésre vár, mint az absztrakt általánosság kategóriarendszere.

Ennek az általánosodásnak kialakultak a speciális tevékenységi módjai és fogalmai, amelyeket két megelőző fejezetben is vizsgáltunk már, jelentőségüket azonban

szinte lehetetlen túlhangsúlyozni. Ezek a *tipikus* és a *példa*, a *kivételes esemény* és a *határeset*. Mindegyik olyan konkrétumra utal, amely kiválik az átlagból, a minde-nütt jelenlévőből, ezért mintegy a konkrét valóság *sűrűsödési* pontjai. Ilyen szem-pontból hasonlítanak a döntésekhez, amelyek cselekvések ugyan, de nem rutinszerű tettek, hanem kivételes vagy kivételesen fontos cselekedetek. Mindegyik kifejezésünk utal valamire, ami egyszerre tartalmaz szelekciót és cselekvésszervező erőt, vagyis egy olyan „képességet”, amely lehetővé teszi a kíváncsnak vélt szervezeti vonások terje-dését, vagyis általánosodását vagy éppen a nemkíváncsók blokkolását. Nem nehéz belátni, hogy egy ilyen folyamat eleve feltételezi a szervezet tagjainak kollektív értel-mezését és egyben a szervezetközi kommunikációt.

Mindezt illusztrálандó ismételten utalnék a *tipikus* természetére és működésére. A tipikus nem egyedi és nem is általános, mármint az absztrakt általánosság értelmé-ben. A kettő között helyezkedik el és mindkettő vonásával rendelkezik, vagyis speci-fikus konkrétumról van szó. Legfontosabb vonása, hogy *különleges* egyesről van szó, vagyis nem átlagosról, mindenütt előfordulóról, hanem az adott közeg legfontosabb vonásait sűrítve hordozó konkrétumról. Ezért az, akinek a cselekvése és az értelmező leírása egy tipikus dolog létrehozására és kezelésére irányul, egyben az általánosra is irányul, illetve ha cselekvése tipikusnak mondható, akkor ez a tett egyszerre egyedi és általános is. Ilyenek a műalkotások, amelyek érzékileg felfogható, egyben külön-leges valóságok, hiszen mintaszerűen foglalják magukban mindazt, amit az alkotó kiemel az adott valóságterületből. Ilyenek a cselekvések területén a példászerű tettek. Az emberek ugyanis a mindennapi életben nem elvont igazságokat és normákat pró-bálnak követni, hanem konkrét helyzetekre reagálnak egyrészt saját tapasztalataik és igényeik alapján, másrészt mások sikeres és sikertelen cselekedeteit figyelembe véve. Ennek a folyamatnak szervező középpontja a példászerű tett, legyen szó akár köve-tendő és elvetendő, akár saját és mások tetteiről. A példa – mert úgy egyedi, hogy közben általános is – magához vonzza az értelmezéseket, és a szervezetek esetében a szervezetformálás jól használható eszköze. „Életből vett” példa, ahogy szoktuk is mondani, amelynek innovatív alkalmazása minden absztrakt belátásnál jobban segít-heti az eredményes tanulást és szervezeti működést.

5. Az interpretatív felfogás akceptálásának nehézségei

Az interpretatív szervezetkutatók visszatérően szóvá teszik, hogy ez a szervezetelmé-leti felfogás lassan terjed a kutatók között, elfogadását sokszor nehezítik „érthetetlen akadályok”. Vagy ahogyan Kieser fogalmaz, a szervezet hagyományos értelmezései-nek híveit nehéz rávenni az önreflexióra és a korrekcióra; az interpretatív-diszkurzív kutatások eredményeiről „a pozitivistá szervezetteoretikusok alig vesznek tudomást” (Kieser 2003: 272.). Vannak persze pozitív változások is. Gelei András írja, hogy „a kontinens északibb felén és az Egyesült Királyságban ma már a »mainstream«-től eltérő számít kíváncsnak, sőt úgy tűnhet, hogy az interpretatív, konstruktivista, kritikai, posztmodern, posztstrukturalista vagy feminista szemléletmód jelenti az »új főáramot«” (Gelei 2006: 79.). A hazai tudományosságban is történtek változások: „az utóbbi néhány évben mintha Magyarországon is egyre többen keresnék a funkcion-a-lista-pozitivistá szemlélet alternatíváit: született néhány interpretatív, posztmodern,

kritikai és feminista alapállású, kvalitatív módszertant (is) alkalmazó doktori disszertáció, szakcikk, és szakdolgozat” (Gelei 2006: 79.).

Ezzel együtt is érdemes megvizsgálni, hogy mi okozhatja ezen új szemléletű szervezetelmélet elfogadásának és általános elterjedésének nehézségeit, avagy miért nem egyszerű az akceptálása. Felvetnék ezzel kapcsolatban néhány megfontolandó érvet. Ezek 1. csoportja személyes vonásokhoz kötött, a 2. a proponált szemlélet sajátos természetéből következik, a 3. pedig a metodológiához köthető.

A személyes motívumok nehezen feltárható tényezők, de talán megkockáztatható az állítás, hogy kevesen hajlandók átpozicionálni magukat egy sokak által osztott szemléletből és egy több évtizedes sikeres tevékenységből egy ezt kritizáló és új praxisba.

1. Ebbe belejátszhat a *megszokás ereje* és a rutin hatalma, amely nem egyszerűen csak eleve „minden változtatás elutasítása”, hanem az a tapasztalat, hogy *lehet* ilyen módon gondolkodni és cselekedni, hiszen én is ezt teszem, így gondolkodom és érvelek akár évtizedek óta. És sokan mások körülöttem. Mindezt nehéz kritika alá venni és ehhez képest valami újba kezdeni. Ezért aztán számtalan akceptálható érvük lesz egy működő és bevált *érvényes* szemlélet és praxis védelmében. Magyarán: egyáltalán nem biztos, hogy a kutatók megértik és belátják egy efféle újítás értelmét és hasznát, így aztán maradnak a megszokottnál.

2. Egy másik motívum lehet a *pozícióföltés és pozícióvédelem*, amely szintén nagyon is „emberi” motívum, de talán kevesebb megértést érdemes iránta tanúsítani, mint a megszokott dolgokhoz való ragaszkodáshoz. Ez ugyanis szimplán hatalmi kérdés. A tudomány szervezetében és „üzemi működésében” köztudottan nem egyformán vannak elosztva a döntési jogosítványok és ennek megfelelő hatalmi pozíciók. Az ember ezért érteni véli, hogy a nagy hatalmú vezető, aki számottevő anyagi forrás felett diszponál és komoly szervezetet irányít, nem könnyen hagyja kikezdeni ezt az „építményt” mindenféle új szemlélet és új praxis által. Neki is számtalan hangoztatott érve lesz a meglévő védelmében, persze ezek közül maga a pozícióföltés mindig hiányozni fog.

3. És végül a személyes vonások közé kell sorolni azokat az *emberi-tudósi kvalitásokat*, amelyekkel az érintettek általában rendelkeznek. Ez is tudható persze, vagyis az, hogy a tudományt igencsak különböző képességű és jellemű egyén műveli. Ennek következtében találunk nyitottabb és zártabb gondolkodású kutatót, a többséghez aggálymentesen alkalmazkodó és könnyen meghunyászkodó egyént (akár érthető egzisztenciális okok miatt) és bátrabb, újítóbb embereket. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a nyitottabb és újításra kész egyének vannak kevesebben, ezért aztán az interpretatív szemlélet terjedése egy avantgárdhoz kötődik Európában csakúgy, mint hazánkban. Így van ez általában is a tudományban, vagyis ez a három személyes motívum nem témaspecifikus, ezért aztán más tudománysszemléleti újításnak is nagyjából ezekkel a motívumokkal és a nehézségekkel kell szembenézni.

Az interpretatív-diszkurzív szervezetelmélet terjedésének azonban vannak olyan specifikus nehézségei, amelyek magának a szemléletnek a *természetéből* következnek, azaz, még ha valaki maga mögött hagyja is az itt jelzett akadályozó személyes motívumokat, ezekkel akkor is szembesül, és nem könnyen tudja legyőzni őket. Úgy vélem, három ilyen specifikus nehézség van.

Az első a szervezeti valóság *képlékeny* természete. Ez az állítás persze igaz a társadalomra nézve is, de a szervezetek esetében ezzel a ténnyel a szervezet tagjai és irányítói esetenként, a kutatók „napi szinten” szembesülnek. A képlékenységgel más vonatkozásban a kontingenciát jelenti, vagyis azt, hogy a szervezeti valóság lehetne másmi-lyen is, mint amilyen most és ahogyan éppen működik. Pragmatikusan fogalmazva, működhetne jobban és eredményesebben is. Mindez azonban azt jelenti, hogy nem létezik egy végérvényes „szervezeti lényeg”, amit feltárva és mindenkivel elfogadtatva biztos eszközünk van a sikeres szervezeti organizációhoz. Itt különböző előfeltevések és nézőpontok alapján megfogalmazott különböző, de egyaránt érvényes felfogások vannak, amelyek mindegyikét igazolja *valamilyen* gyakorlat. Ezek közvetlenül nem cáfolják egymást, mint természet esetében ez megfigyelhető. Ezért aztán bizonyos tág határok között még a nyilvánvaló tévedések és bornírtságok alapján is lehet értelmezni és vezetni egy szervezetet, hiszen képlékeny és alakítható természete nem tanúsít *ab ovo* ellenállást. Különösen így van ez jól átgondolt és megalapozott szervezettelméletek és gyakorlatok esetében. Vagyis az objektivista szervezETFelfogások és praxisok is érvényes értelmezésekként és sikeres gyakorlatként azonosíthatók.

Második nehézség a *jelentések praxisbeli eltűnése*. Ez azért fontos probléma az elfogadás kapcsán, mert az interpretatív értelmezés centrumában, mint láttuk is, a nyelvi formában előálló jelentés áll. Nem kevesebbet állítok tehát mint azt, hogy olyasvalamit kellene akceptálni, ami tapasztalat szerint nincs is, de legalábbis a gyakorlat rendre eltűnteti. Nem más ez, mint a tárgynyelv és a metanyelv különbsége. Természetesen minden praxis beszélve létezik, senki sem cselekszik a szervezetekben süketen, vakon és némán, még a rutinszerű tettekhez is kapcsolódik értelmező-beszélő praxis. Ám ez a beszéd tárgynyelvi beszéd, ami azt jelenti, hogy az érintettek a beszédük *tárgyával vagy témájával* foglalkoznak, nem magával a beszéddel, nem a beszédéről beszélnek, ez egyébként a metanyelv, hanem arról, amit a beszéd tükröz, kifejez, amire utal. Gadamer mondja, hogy az ember számára mindent a beszéd közvetít ugyan, de a *beszéd eltűnik önmagában*, mert az ember csak kivételes esetekben reflektál saját beszédére, vagyis magára a nyelvre. Erre jó okkal úgy tekintünk, mint egy ablakra, vagyis nem maga az ablaküveg fontos a számunkra, hanem az, amit látunk, ha átnézünk rajta.

A jelentést azonban nemcsak felszívja a praxis, hanem *objektiválja* is. Ebben összekapcsolódik egymással a szervezeti ember stabilizáló igénye és az értelmezések kapcsolódó praxis sikere. A stabilizálás igénye, láttuk fentebb, éppen az értelmezések *ellenében* fogalmazódik meg, hiszen a különféle lehetőségek mindig az értelmezésekben tárnak fel, ez pedig eleve a bizonytalanság forrása. A stabilizálás érdekében az ember azonban nem általában a beszédet vagy az értelmezést utasítja el, hanem objektiválni igyekszik a beszédek jelentéstartalmát, azt mondván, hogy a tárgyi beszéd tényei objektíve adottak, azaz *csak* olyan módon léteznek, ahogy ő ezeket megnevezi és leírja. Ezt az objektiváló attitűdöt aztán maga a praxis is visszaigazolja: az illető képes sikeresen cselekedni úgy, hogy jelentéseiknek objektív realitást tulajdonít, sőt ha ezt folyamatosan kétségbe vonná vagy ő, vagy valaki más, akkor a cselekvése egyszerűen szétesne. Vagyis „a szervezeti tagok nagy része újra meg újra objektív jelleget kölcsönöz a szabályoknak (miközben a szabályokat felállító tagok számára azok kontingens konstrukciók maradnak)” (Wollnik 1995: 371.). Az utóbbi meg-

jegyzés egyébként utalás arra, hogy a szervezeti irányítás és végrehajtás különbsége a tárgynyelv és a metanyelv mentén is értelmezhető. A szervezetek irányítói ugyanis kénytelenek önreflexívek lenni, vagyis metanyelven is gondolkodni, azaz feltenni azt a kérdést, hogy miként is gondolkodunk mi a szervezetekről, hogy miért nem természetes az, amit sokan annak tartanak, és miért teremtett és alakított az, ami egyébként adotttnak tűnik.

Ám ha egyszer „a valóság definiálása úgy megy végbe, hogy ennek előállított mivolta, azaz esetlegessége, rejtve marad a társadalmi folyamatok normális menetében” (Wollnik 1995: 367.), és személyes motívumok sem támogatják túl erősen az interpretatív szemlélet terjedését, akkor vajon miért terjed mégis. Vizsgáljuk meg tehát azt, hogy mi segítheti további elterjedését.

Úgy vélem, itt két tényező játszik szerepet. Az első *a szervezeti lét konkrétsága*. Ez azt jelenti, hogy a konkrét szervezeti keretek között a különböző nézetek, közöttük az interpretatív felfogások is, közvetlenül felhasználásra és kipróbálásra kerülnek, szemben azzal, ahogyan ez a társadalom egészére vagy egy nagyobb strukturális egységére vonatkozó felfogások esetében megfigyelhető. A szervezet akár egy nagy felelősséggel kezelt kísérleti laboratóriumnak is tekinthető, ahol a vezetésnek egyrészt módja van különböző kontingens elképzelést kipróbálni vagy ezek egyike alapján alakítani a szervezetet, mégpedig úgy, hogy ezeket az elképzeléseket a szervezeti praxis elég hamar *közvetlenül* is visszaigazolhatja vagy éppen megcáfolhatja. Ezért is tapasztalható nyitottság a szervezeti irányítók részéről az interpretatív felfogások irányába, ami úgy tűnik nagyobb, mint a társadalomtudósok nyitottsága a társadalom nem objektivista felfogásai irányába.

A második előmozdító tényező ismét egy általánosabb vonás, nevezetesen az, hogy a szervezeti sikertelenség és kudarc itt is, mint az élet más területein, a szervezetet (főleg irányítóit) új utak keresésére ösztönzi, amihez a tudományban keres támpontokat. Ezek közül kitüntetett szerepe lehet az interpretatív szemléletnek, hiszen ez egyrészt a 20. századi filozófia legjelentősebb innovációjához, az úgynevezett nyelvi fordulathoz, másrészt a társadalomtudományok legjelentősebb újításához, az úgynevezett konstruktivista felfogáshoz kapcsolódik (lásd: Kieser 2002). Ehhez érdemes még azt is hozzávenni, hogy szemlélete adekvát a mindenkori menedzsmentek változtató és jobbító törekvéseivel, hiszen azt hangsúlyozza, egy a szervezet soha sincs készen, s hogy miként lehet jobbá tenni, az széles körű interaktív értelmezések nyomán tárható fel.

XIV. fejezet

A POLITIKAI SZERVEZETELMÉLET ALAPJAI

1. Megkülönböztetések és értelmezések

A politika valósága nyilvánvalóan nem egyedi cselekedetek és intézményes magatartások világa, hanem a *közös* tettek világa, sőt politika egyáltalán csak ott van, ahol az emberek együtt és nyilvánosan cselekszenek. A közös tettek keretei és formái pedig a szervezetek. Mondhatjuk ezért, hogy a politika *ab ovo* szervezeti működés, avagy különböző jellegű és működésmódú összehangolt, együttes cselekvések valósága. Ezekről eléggé részletes leírásokat olvashatunk a politikatudományi munkákban az állam- és közigazgatás hatalmas szervezetrendszerétől kezdve a szakszervezeteken és a pártszervezeteken át a civilszervezetekig. Ezek a munkák egy strukturalista-funkcionalista szemlélet alapján veszik számba és írják le ezen szervezetek sajátosságait és tesznek javaslatot hatékonyabb működtetésükre. „Elméleti alapjuk” általában Max Weber, ami persze kitűnő alap, de láttuk az előző két fejezetben, hogy Weber óta sok minden történt a szervezetkutatásban, ennek azonban meglehetősen kevés nyoma van a politikai szervezetek bemutatásában és magyarázatában. Külön politikai szervezetelmélet egyáltalán nem is létezik. Ez összefügg azzal az általános attitűddel is, amely a politikát úgy tekinti, mint hatalmi tényezők működését, mint kollektív identitások világát, amely egyszerre befogad és kizár, vagy mint konfliktusok terepét, amelyben legalizált erőszak működik (lásd például: Fisichella 2001: 43–70.). Ez esetben a politikai szervezetek léte és működése periferikus dolognak minősül: vannak ugyan, de nem ez a „lényeg”, hanem a hatalom, a konfliktus, az erőszak és a háborúskodás, és más hasonló szubsztanciális tényező.

Mindezzel szemben jó okkal állíthatjuk, hogy politikai léte egyben politikai szervezetek létezése is, és egyben azt is jó okkal állíthatjuk, hogy a politikai szervezet egyben *specifikus* szervezet. Specifikumát tartalmilag az adja, hogy a politika területén létezik s működik, hasonlóan ahhoz, ahogyan a termelés, a kereskedelem, a pénzforgalom, a szolgáltatás vagy éppen a kultúra és az oktatás területén is működnek a területhez kötődő sajátos szervezetek. Ez azt jelenti, hogy a politikai szervezeteknek elvileg lehetnek általános vonásai, vagyis olyan jegyei, amelyek minden más szervezetre is vonatkoznak, és olyan vonásai, amelyek specifikusan a politikai szervezeteket jellemezznek.

Az *általános* vonások érvényességéhez visznek közelebb bennünket az előző két fejezetben kifejtettek, amelyek azzal a tanulsággal szolgálnak számunkra, hogy nem létezik a szervezeti tulajdonságok olyan egységes készlete, amely tartalmazná minden létező szervezet minden fontos vonását, méghozzá kimerítően és végérvényesen. A szervezeteket eddig különböző tudományos tradíciókhoz kötötten, különböző elméleti pozíciók birtokában egy adott nézőpontból írták le, s ezek a leírások nem

összegezhetőek egy minden nézőpontot átfogó szuperelméletté, amely egy egyetemes szervezeti valóságot írna le. A kérdés ezért nem az, hogy melyek a politikai szervezetek elméletileg leírható általános vonásai, hanem az, hogy *melyik* szervezetelméleti tradíció alapján lehet a politikai szervezeteket adekvátan ábrázolni, vagy legalábbis, melyik felfogás az, amelyik leginkább megragadja és kifejezi a politikai szervezetek vonásait és működését. A kérdésre az a válaszunk, *a politikai szervezetek eltérő alaptípusait eltérő szervezetelméleti tradíció alapján tudjuk adekvátan leírni és értelmezni.*

A viszonylagosan erős stabilitással bíró állami-hatósági szervezetek politikai vonásait a struktúra és a funkció együttes működését értelmező, ezek adottságát hangsúlyozó klasszikus szervezetelméletek alapján értelmezhetjük. Ennek paradigmatis példája Max Weber bürokráciaelmélete, összhangban azzal a ténnyel, hogy az állam szervezettrendszere, a köz igazgatásának szervezetei alapvetően bürokratikus felépítésűek és működésűek, immár bő száz éve. Természetesen ezekben is jelen vannak az egyedi és kommunikatív értelmezések, de ezek egyrészt hierarchikusan épülnek be a működésbe, másrészt alárendelődnek a formalizált szabályoknak és előírásoknak.

A politika szférájában azonban vannak ennél sokkal mozgékonyabb és képlékenyebb szervezetek is, például a pártok és különféle érdekvédelmi szervezetek. Ezek értelmezéséhez kevés segítséget adnak a hagyományos szervezetelméletek, ezeket az interpretatív szervezETFelfogás alapján tudjuk megfelelően leírni és működésüket magyarázni. Összhangban azzal a ténnyel, hogy a pártok mint szervezetek például dinamikusan reagálnak a környezetükre és folyamatosan változnak, s ebben a vonásukban az érintettek döntően demokratikus diskurzusa meghatározó szerepet játszik, hiszen a lehetőségek és a teendők ezekben tárulnak fel. Erős adottságok itt is vannak, és nem is csak a jogszabályi keretek, hanem például az a cél, amiért a szervezet működik, vagy éppen azok az eszközök, amelyeket a tagok egyáltalán mozgósítani képesek.

Mindezzel együtt azt gondolom, hogy a politikai szervezetek leírásában és értelmezésében az interpretatív értelmezésnek komoly tartalékai vannak. Mindenekelőtt azért, mert a bürokratikus jellegű szervezetek megragadásában eddig teljesen mellőzve lett a szervezeti tagok értelmező aktivitása, kivéve a hierarchia csúcsain lévő utasító akciói. A képlékeny szervezeteket pedig a bürokratikus szervezetekhez inkább passzoló objektivista szemléletű strukturalista-funkcionalista nézőpontból írják le manapság is. Vagyis itt is a status quo került kihangsúlyozásra. Mindez nemcsak egy tudományos lehetőség indokolatlan mellőzése, hanem implicit politikai állásfoglalás is, jöllehet ez nem pártpolitikai jellegű s a tudományos pozíció által történik. Ha ugyanis ezeket a politikai szervezeteket objektív valóságként szemléljük, azaz rejtett szervezeti struktúrákat s változhatatlan törvényszerűségeket keresünk bennük, akkor közvetetten azt állítjuk, hogy a politika valósága egyenlő a fennállóval és a *status quo*-val, amit azok alakíthatnak, akik iskolázottságuk és hatalmi pozíciójuk okán képesek *felismerni* a politikai szervezetek objektív mozgástörvényeit és rejtett lényegét. Minden más politikai szereplő ennek az objektív szervezeti rendnek az öntudatlan megvalósítója vagy működtetésének cserélhető eszköze.

Ehhez képest az interpretatív szemlélet máshol keresi s találja meg a politikai szervezetek politikai valóságát, és sem nyíltan, sem rejtetten nem törekszik a fennálló feltétlen igazolására vagy éppen radikális elutasítására. Pozíciója sokkal inkább a józan számbavétel és az adódó lehetőségek közé van kifesztve, amelyben szervezetformáló

erőként figyelembe van véve az állampolgárok értelmező praxisa és általános politikai aktivitása is. Ebből a szempontból még a bürokratikus szervezetek léte és működése is képes új értelmezésekkel gazdagodni, és az értelmező akciók révén elmozdulni az akceptálható változtatások és változások felé. Az interpretáció és a diskurzus tehát nem külön tevékenység és szempont a politikai szervezetek életében (de ugyanez a helyzet a termelő, a szolgáltató és a kereskedelmi vállalatok esetében is), hanem minden politikai szervezet *létfeltétele*, még ha a hagyományos politikatudomány hajlamos is ezt másként látni. Azért tudjuk tehát ezeket a szempontokat a politikai szerveződések kapcsán empirikusan is megragadni és leírni, mert mind a szervezet tagjai, mind a környezetükben élők folyamatosan értelmezik és diszkutálják a politikai szervezetek különböző vonását és működését.

Az első kísérletet ebbe az irányba is Max Weber tette meg, aki megpróbálta egy általános szervezetelmélet keretei között a politikai szervezetek specifikumát is megragadni. Ehhez két olyan szempontot érvényesített, amely azóta is áthatja a politika-értelmezéseket. Egyrészt politikai szervezetnek tekintette a közösség tagolt egészének közjog által szabályozott létét és működését, másrészt a politikai szervezetek specifikumát a legalizált hatalmi erőszakban látta. Az első szempontja kapcsán írta: „Az igazgatási és a szabályozó rend közötti határvonal általában – de nem minden egyes esetben – egybeesik azzal a választóvonalal, amely a politikai szervezetben a »közjog« és a »magánjog« között húzódik.” (Weber 1987: 76.) Amihez azt kell tudnunk, hogy Weber szerint az igazgatási rend maga a politikai szervezet.

A második weberi szempont pedig a következőképpen formulázódik nála: „Az uralmi szervezetet akkor és annyiban nevezzük *politikai* szervezetnek, ha és amennyiben rendjének érvényességét egy megadható földrajzi *területen* belül az biztosítja, hogy az ügyeket igazgató csoport folytonosan fizikai kényszert alkalmaz, és fizikai kényszer alkalmazásával fenyeget.” (Weber 1987: 77–78.) Nyilván Weber tisztában van azzal, hogy az erőszak nem hatja át teljes egészében a politikai szervezeteket, alkalmazása csupán egyik, bár fontos eszköz a mindenkori vezetés kezében. „Politikai szervezet esetében magától értetődő – írja –, hogy az erőszak nem az egyetlen, de még csak nem is a szokásos igazgatási eszköz. A vezetők inkább arra törekednek, hogy minden – egyáltalán lehetséges – eszközt igénybe vegyenek céljaik valóra váltásához. De az erőszakkal való fenyegetés és – adott esetben – az erőszak alkalmazása csakugyan *jellegzetes* eszköze a vezetésnek: mindenütt ez az ultima ratio, ha az egyéb eszközök csődöt mondanak.” (Uo. 78.)

Itt válik nyilvánvalóvá, hogy Weber nem általában a politikai szervezetekről értekezik, ezeken a helyeken, bár azt mondja, hanem az *államról* mint politikai szervezetről, ráadásul differenciálatlanul kezeli az intézményt és a szervezetet. Ezt írja: „Az *üzemként működő* politikai *intézményt államnak* nevezzük, ha és amennyiben igazgatási csoportja a rend érvényre juttatása érdekében eredményesen alkalmazza a *legitim* fizikai kényszer *monopóliumát*.” (Weber 1987: 78.) Természetesen az állam keretei között tartós és ismétlődő cselekvések léteznek, s ez lehet az erőszak is mint intézmény, de az államüzem nem intézmény, hanem szervezet, már elnevezése szerint is. Miközben legitim erőszakkal nemcsak az államhatalom rendelkezik, teszi ehhez hozzá: „Nemcsak a politikai szervezetek alkalmaztak s alkalmaznak *legitim* eszközként erőszakot”. (Uo.)

Mindebből Weber levonja azt az általános következtetést, hogy a politikai szervezet nem céljai, hanem az általa alkalmazott *eszközök* felől lehet csak meghatározni. „Egy politikai szervezetet nem lehet – még az »államot« sem lehet – a szervezeti cselekvés *céljainak* megadásával definiálni. A táplálékról való gondoskodástól a művészetpárolásig nincs olyan cél, amelyet politikai szervezetek alkalomadtán *ne* követtek volna. De olyan cél sincs – a személyes biztonság garantálásától a jogszolgáltatásig –, amelyet minden politikai szervezet követett volna. Ennélfogva egy szervezet »politikai« jellegét *csakis* annak a – bizonyos körülmények között öncéllá terebélyesedő – *eszköznek* a segítségével lehet definiálni, amely ugyan nemcsak a politikai szervezet sajátja, de amely kétségtől jellemző rá és – mint a politikai szervezet lényegéhez tartozó – nélkülözhetetlen: ti. az erőszak eszközének a segítségével.” (Weber 1987: 78.)

Ez nyilvánvalóan egyoldalú értelmezés. Nemcsak az a gond vele, hogy a politikai szervezet „lényegét” Weber az állami szerveződésekben találja meg, hanem főleg az, hogy az állam „lényegét” a legalizált és monopolizált erőszak alkalmazásában pillantja meg. Nem az a problematikus a felfogásban, hogy nem valóságos dologra utal, hiszen állami erőszak tényleg létezik s valahogy ekképpen működik, hanem az, hogy Weber *csak ezt* látja és semmi mást. Így lesz aztán a politika egésze is a nyílt erőszak és a manipuláció területe, vagy szordínósabb megfogalmazásban *az erő és a hatalom* világa, és semmi építkezés és szerveződés. Joggal kérdezhetjük, mi a helyzet például a pártokkal mint szervezetekkel. Amikor Weber a pártokat külön is megvizsgálja akkor a pártok létének számtalan vonását felveti, kivéve a szervezeti működésük természetét (Weber 1987: 288–291.). Vagy mi a helyzet a közpolitikával s ennek szervezeteivel, amely már a 20. század első harmadában is jelentős területet alkotott. Úgy vélem, ebben az egyoldalú felfogásban erősen belejátszik a *lényegkeresés* gyakorlata, hiszen minden dolognak csak *egyetlen* lényege lehet, miközben a társadalmi politikai valóság van annyira összetett és dinamikus realitás, hogy *több vonatkozásban* lehet csak érvényesen értelmezni.

2. A stabil politikai szervezet mintája: az állam

Természetesen nem arról van szó, hogy nem változik az állam és a közigazgatás bonyolult szervezete vagy – mint mondjuk néha – „gépezete”, hanem arról, hogy az állam differenciált szervezetrendszere *meghatározó és stabilizáló* szerepet játszik az európai politika szerveződésében és működésében. Méghozzá azért, mert az állami szervezetek a politizálás és politikaalakítás olyan feltételrendszerét alkotják, amelyek nehezen változtathatók, miközben mind szélességben mind mélységben a közélet fontos szegmenseit fogják át. A politikatudomány szempontjából ezeknek a szervezeteknek nem a cizellált rendszere és belső működésük a legfontosabb vizsgálnivaló terület – ugyanis erre a 20. században egy önálló diszciplína formálódott ki, mint később látni fogjuk –, hanem négy fontos további terület vagy vonatkozás: specifikumaik, megjelenésmódjaik, állampolgári appercipiálásuk, hatalmi befolyásolásuk és alakítási lehetőségei.

Az államszervezet felépülése, természete és működése először is és alapvetően *bürokratikus* jellegű, mondhatni ez a specifikuma, többé-kevésbé úgy, ahogyan ezt Max Weber a század első időszakában leírta. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy az állami

szervezetek formalizált módon, előírászerűen és jól kiszámítható módon működnek. Vagyis *racionális* jellegűek. Weber egyébként – mint jeleztem is már – a racionalizálódást általános modernizációs tendenciaként írta le, amely átfogja a modern ember világnézetét, gondolkodásmódját, tetteit és szokásait egyaránt, ahol is a ráció az ész logikus működését jelenti, főleg a mindennapi józan ész és a tudományosan igazolható belátásokat. Ilyen értelemben beszél Weber a modern kori szervezetek racionális struktúrájáról és működéséről, beleértve ebbe a politika mint uralmi működés racionalizálódását is.

Az uralom racionális működésének legtisztább vagy legeklektantsabb példáját ő végül is a 20. század elejére általánossá vált bürokratikus jellegű állami hivatalok s szervezetek létezésében pillantotta meg, amelyeket, szemben elődeikkel, a szakszerűség, a személytelenség és a kiszámíthatóság jellemez. Min alapszik a bürokratikus szervezet működése? – teszi fel a kérdést. Válasza: „alkalmazáson, fizetésen, nyugdíjon, előléptetésen, szakszerű képzésen és munkamegosztáson, szilárd hatáskörön, aktaszerűségen, hierarchikus alá- és fölé rendeltségen” (Weber 1970: 385.). Vagyis „a képzett szakmunka specializációjával, a hatáskörök elhatárolásával, a szabályzatokkal és a hierarchikusan felépített engedelmisségi viszonyokkal” jellemezhető – írja más helyen (uo. 403.). Éppen ezen vonások által lesz stabil és kiszámítható.

Ennek megfelelően a bürokratikus jellegű államszervezet specifikumait Weber alapján a következőképpen adhatjuk meg: A szervezetben 1. *munkamegosztás* van, mivel a szervezet a feladatai ellátáshoz szükséges munkákat felosztja. 2. Szervezeti feladatok és *hatáskörök* vannak. Minden dolgozónak meghatározott tevékenységi köre van, amihez eszközök és döntési jogosítványok és utasítási lehetőségek tartoznak. 3. A hatáskörökhöz *kompetenciák* társulnak, amelyeket általános szabályok szerint dolgoznak ki, és olyan személyeket keresnek, akik megfelelnek ennek. 4. A hivatalban *hierarchia* van. A feladatkörök és kompetenciák nemcsak világosan el vannak határolva egymástól, hanem ez egyben alá- és fölérendeltséget jelent. Mindenki a saját feladatát végzi, de a hierarchia felsőbb szintjeiről érkező utasítások és szabályzatok szerint. 5. A hivatalban *szabályozott ügyintézés* zajlik. Az egyedi ügyek intézése a hierarchia szerinti egyeztetés és összehangolás szerint folyik, szigorúan a szabályok és ügyviteli rend betartásával. Mindenki a munkaköre szerinti feladatot végzi az utasítási útvonal mentén. 6. A szervezeti működés egyik fő jellemzője az *aktaszerűség*. A szabályzatok írásba vannak foglalva. Az ügyek intézése aktákon és feljegyzéseken alapul. A döntések írásban születnek, és az akták megőrzendőek. 7. A *korrekció hierarchikus* jellege. Ha probléma van, mindig a felsőbb hatóság tesz igazságot és korrigál. Szabályozott a bírálat és a fellebbezés is. 8. A hivatali *vezetés racionalizált*, normák és technikai szabályzatok révén történik. Mindez vonatkozik a feladatokra, az elérendő eredményre, az egyéni kompetenciákra és eljárásokra, a szolgálati utakra, az egyeztetési kötelezettségekre, a felszólamlásokra. 9. A szervezet tagjai *hivatalnok*, akiket szakmai minősítés alapján választanak ki és munkájukat főfoglalkozásban végzik. Munkájukért állandó fizetést kapnak, egy bizonyos kor elérése után pedig nyugdíjat, nincs tehát hivatali vagy üzemi vagyonuk.

Az állam kiterjedt bürokratikus szervezetei egy hosszú történeti folyamat eredményeként jöttek létre és állnak előttünk a mai formájukban – hangsúlyozza Weber. Kialakulásuknak négy fontos történeti feltétele volt. Először is a pénzgazdálkodás kifejlődése és ennek nyomán a szilárd állami adórendszer létrejötte, hiszen csak így

vált lehetségessé a hivatalnoki kar díjazása és munkájuk feltételeinek biztosítása. Másodszor a közigazgatás egyre bővülő feladatköre, ami egyre több hivatalnokot és egyre több anyagi erőforrást igényelt. Harmadszor az abszolutizmussal kezdődő központosított államgépezet kialakulása, amely egyrészt egyre több feladatot egyre koncentráltabban próbált megoldani. És végül a jog racionalizálása, amelynek nyomán az állam vált az egyetlen jogforrássá s ezzel a jogalkalmazás is kiszámíthatóvá vált (Weber 1970).

Mindez nem jelenti azt, hogy az állami szervezetek működése ne tartalmazna súlyos belső ellentéteket és negatív vonásokat. Az egyik „az alávettség burka”, amely nemcsak a hivatalnokok számára jelent kikezddhetetlen kereteket, „hanem a *kívülről* állók, a polgárok is szembekerülnek vele és a bürokrácia őket is szabályozza” (Kieser 1995b: 64.). A másik a bürokrácia teljes semlegességének látszata. Ugyanis az absztrakt szabályrendszer és a formális egyenlőség mindig azoknak kedvez, akik már eleve előnyös társadalmi helyzetben vannak. A harmadik a szervezeti apparátus „önjáró” jellege. Mint Kieser megjegyzi, gyakran még a miniszter sem tudja uralni saját apparátusát, amely az önértékét mindig sikeresen érvényesíti a külső beavatkozásokkal szemben. Ez ügyben Weber nem bízik a pártokban és a parlamentáris demokráciában sem, amelyek maguk is hajlamosak az „elbürokratizálódásra”, jóllehet egyrészt egyik feladatuk az állami bürokrácia ellenőrzése lenne, másrészt a politikai szervezetek sokkal képlékenyebb és instabilabb típusát képviselik (Weber 1970). Sőt Weber úgy véli, hogy egy ilyen komoly hatalommal bíró, nagy hatású és hatékonyan működő (bürokratikus) szervezet, amely a társadalom egészét áthatja, azzal a kultúrával együtt képes csak változni, amelynek talaján létrejött.

Az állami szervezetek jelenségformái igen változatos képet mutatnak, s egyben igen összetett és bonyolult összefüggérendszer alkotnak már az állampolgári „érzékelés” szintjén is. Jóllehet a rendszer mai formája meglehetősen késői fejlemény, vagy mint Weber is írja, az államszervezet „teljes kibontakozása mindenképpen a modern időkre jellemző” (1987: 79.). Egy adott közösség közéletét és a politikáját azonban elemi módon alakítja az, ahogyan ez a ma már monstruózus állami szervezetrendszer felépül és működik.

Vélhetően ennek a ténynek tudható be, hogy az állami szervezetrendszer természetének megismerésére és hatékony működtetésének feladataira önálló tudományterület és felsőfokú oktatási rendszer formálódott ki; a *közigazgatás-tudományi* kutatás és képzés. Ez a tény is szerepet játszhat abban, hogy a 21. század elejére nemcsak a jogtudomány van külön az empirikus indíttatású politikatudománytól, hanem az államszervezet tanulmányozása is. Tarthatjuk ezt, mint sokan teszik, a társadalomtudományok fejlődését kísérő kikerülhetetlen diszciplináris differenciálódásnak, de ha ezeknek a területeknek nincs komoly érintkezése a politikatudománnyal, amely így beszorul a hatalomtanba s az erőszak humanizálódásának tanulmányozásába,³⁷

³⁷ Max Weber meglátásai eddig legtöbbször pozitív értékeléssel kerültek bemutatásra. Szeretnék azonban itt kivételt tenni, mégpedig erős hangsúllyal: nem tartom elfogadhatónak azt, s ezt fentebb már említettem, ahogyan a politikát mint olyat a legalizált erőszakkal azonosítja, ezáltal például nem képes kellően differenciálni állam és politika között. Figyelemre méltó, ahogyan ezt a köznyelv felől értelmezi. „Szoktak beszélni – írja – a birodalmi bank »devizapolitikájáról«, egy

nemcsak a tudomány látja a kárát, hanem a vélhetően a politikai közösség is mélyen saját lehetőségei alatt teljesít.

A közigazgatás-tudomány természetesen eminens módon törekszik arra, hogy leírja az állam szervezetrendszerét a parlamenttől a települési önkormányzatokig bezáróan, illetve megragadja a „szervezetileg” igazgatott és működtetett politikai társadalom sajátosságait, mégpedig igencsak különböző szempontok szerint. Gondoljunk arra az egyszerű megkülönböztetésre, mely szerint vannak országos, területi és helyi állami szervezetek, illetve jogalkotói, jogalkalmazói és szervezési feladatokat ellátó szervezetek, vagy éppen arra, hogy a központi kormányzathoz köthetően hányféle minisztérium, főhatóság és úgynevezett háttérszervezet létezik (Lőrincz 2010). Ráadásul ezek száma folyamatosan nő, s folyamatosan zajlanak az átszervezések is. Aki a 21. század eleji Magyarországon tájékozódni akar ezekről az állami, hatósági és közigazgatási szervezetekről, elkülönült típusként és taxatív mintegy hét-nyolc tucatot kénytelen ismerni, s akkor még szó sem esett ezek mutációiról és helyi változatairól. Mindehhez érdemes hozzágondolni az Európai Unió ugyancsak összetett és differenciált szervezetrendszerét mint belpolitikai tényezőt.

Mindebből az következik, hogy az állampolgárok életét közvetetten és közvetlenül is befolyásoló feltételek szabások és intézkedések, amelyek az apró-cseprő ügyek hivatali intézésétől az országos és nemzetközi politikáig terjednek, egy összetett és bonyolult apparátusi szervezetrendszer intézi. Ennek a szervezeti és személyi apparátusnak folyamatosan nő száma, egyre bonyolultabb struktúrában létezik, ennek következtében a politikai közösségek egyre többet költenek a működtetésére, ők maguk egyre több anyagi és szellemi erőforrás felett rendelkeznek, és persze egyre kiterjedtebb közösségi feladat megoldása hárul rájuk. Az ember óvatosan fogalmaz meg ilyen állítást, de alig vitatható a tétel, hogy a 21. század elején a politikai közösségek sorsa elsősorban az állami- és közigazgatási szervezetek a jó vagy rossz működésétől függ.

egyesület »pénzügyi politikájáról«, egy község »oktatási politikájáról«, és ezen azt értik, hogy egy meghatározott területen az ügyeket tervszerűen intézik és *irányítják*. Lényegesen jellemzőbb az a mód, ahogyan egy ügy »politikai« oldalát, illetve horderejét külön szokták választani az ügy más oldalaitól, a »politikai« hivatalnokot, a »politikai« lapot, a »politikai« forradalmat, a »politikai« egyesületet, a »politikai« pártot, a »politikai« következményt külön szokták választani a szóban forgó személyek, dolgok vagy folyamatok másfajta – gazdasági, kulturális, vallási stb. – mivoltától, és ilyenkor »politikain« értik mindazt, aminek a (szóhasználatuk szerinti) »politikai« szervezeten – az államon – belüli uralmi viszonyokhoz köze van. Olyasmint tehát, ami előidézheti, megakadályozhatja vagy elősegítheti, hogy e viszonyok fennmaradjanak, eltolódjanak vagy összeomoljanak – szemben olyan személyekkel, dolgokkal és folyamatokkal, akiknek, illetve amelyeknek nincs közük ezekhez a viszonyokhoz. A közös vonást tehát ez a nyelvhasználat is az *eszközökben* keresi, és az eszközökben az »uralom« a közös, nevezetesen az, hogy *ahogyan* pontosan az állami hatalmak az uralmat gyakorolják, ti. tekintet nélkül arra a célra, amelyet az uralom szolgál. Ezért kitarthatunk amellett, hogy az itt alapul vett definíció csupán pontosabbá teszi a nyelvhasználatot, amikor a valóban meglévő specifikumot, a (tényleges vagy esetleges) erőszakot erősen hangsúlyozza. A nyelvhasználat persze nemcsak a legitim módon érvényesülő erőszak esetében beszél »politikai szervezetekről«, hanem például olyan pártok és klubok esetében is, amelyek a politikai jellegű szervezeti cselekvés befolyásolására törekednek (esetleg kimondottan *nem* erőszakos úton). A társadalmi cselekvésnek ezt a fajtáját mint »politikailag orientált« cselekvést fogjuk megkülönböztetni a tulajdonképpeni »politikai« cselekvéstől”. (Weber 1987: 78–79.)

Ez az erős s egyben igen bonyolult szervezeti keret azonban az állampolgárok által alig látható át. Megállapításunk nemcsak az átlagpolgárra vonatkozik, hiszen még a tájékozott és művelt értelmiségi is zavarba jön, ha mondjuk közintézményi és közüzemi szervezet között kell különbséget tennie, s akkor még szó sem esett ezek jogi szabályozásáról, finanszírozásáról, előírt szervezeti rendjéről vagy éppen működésének természetéről. Jóllehet mind az iskola és a kórház, mind a közterület-fenntartó és köztisztasági szervezetek komoly hatással vannak az életünkre. Vagy gondoljunk a minisztériumok és más főhatóságok „ködbevesző” munkájára, amely, Pierre Bourdieu szellemes megfogalmazása szerint, mint valami misztikus lény áll előttünk, azaz a „*ministerium mysteriummá* válik”, mégpedig a szemünk előtt (Bourdieu 1988: 117.). Természetesen nem Bourdieu az egyetlen tudós kutató, aki ezt hasonlóan látta.

Ezeknek a teóriáknak az alapja vélhetően az a kollektív tapasztalatunk, hogy az államszervezet működése egyszerre meghatározó és átláthatatlan tényezője az életünknek, ennek következtében fenyegető erőként magasodik fölénk, állampolgárok fölé. Talán ezért is jelölte meg már kori formáját Thomas Hobbes *Leviatán*ként, azaz az Ószövetségben emlegetett mitológikus tengeri szörnyetegként (Hobbes 2001), vagy írt könyvet jóval később Ernst Cassirer az állami működés és a róla való gondolkodás *mítoszáról* (Cassirer 1946.). De a 20. századi tapasztalatok arra is rávilágítottak, hogy egy-egy diktátor kezében az állami működés „racionalizmus” miként képes közösséget pusztító rettenetes erővé változni. Vagyis formailag tekintve vélhetően nem a végigvitt ésszerűsítés és bürokratizálódás jelenti a kiutakat és megoldásokat, s az átláthatóságot sem ez szavatolhatja. Az állam ugyanis nem könnyen szerelhető és jól áttekinthető hatalmas „emberszerű” szerkezet és gépezet, mint már Hobbes emlegette, vagy sok késői utódja is gondolja.

Különös módon szolgálja ki ezt a helyzetet a tömegmédiá, amely „ki van hegyezve” a látványos, különleges és rendkívüli szituációk bemutatására, és nem is csak az úgynevezett bulvármédiá. Ez ellenkező irányból tekintve azt jelenti, hogy a közszolgálati és a bulvármédiát alig érdekli a kormányzati munka napi rutinja, a közpolitikai gyakorlat köznapi valósága. Mondhatni az államigazgatás és az állami szervezetek normálműködése. Akkor persze megnő az érdeklődés iránta, ha benne törvénysértés történik, korrupciót fedeznek fel vagy látványos módon teszik tönkre valakinek az életét. Azaz, amikor az újságíró olyan tényre bukkan, ami azt mutatja, hogy a szervezet nem működik vagy rosszul működik. Ezek a határszituációk persze rávilágítanak arra, hogy minek *nem* szabadna megtörténni az állami-hatósági szervezetekben, ám arról kevésbé szólnak, hogy milyen is lehet egy jól felépített és jól működő szervezet. Ez leginkább a szervezet *belső* ügye, amely ráadásul igencsak hajlamos a titkolódzásra, az önérdek védelmére és a laikus állampolgárok távoltartására. Ezért aztán nemigen van kifogásuk az ellen sem, ha a média nem foglalkozik velük. Nekik ott vannak a párt-harcok és a direkt hatalmi küzdelmek, ha már a politikával akarnak foglalkozni. Az apparátusok és a szervezetek működtetése különben sem politikai, hanem szigorúan „szakmai” ügy, halljuk gyakran az önvédelmi ideológia egyik szlogenjét.

Mindez igen élesen exponálja a kérdést, hogy vajon mi módon lehet az állami szervezetek és apparátusok működését egyáltalán ellenőrizni és befolyásolni. Ennek egyik eszköze a *külső* jogi szabályozás, amely alapvetően a parlament kezébe teszi le ezt a feladatot, de a dolog nem ilyen egyszerű. Egyrészt ezeket a törvényeket is az appa-

rátusok készítik elő, különösképpen így van ez a végrehajtási utasítások esetében, másrészt pedig jó ideje már több országban lehetővé tették, hogy a közigazgatás törvényeket alkosson. Természetesen nem elhanyagolható az állami szervezetek *belső* ellenőrzési gyakorlata sem, amely a szervezetek felépítéséből adódóan, hierarchikus jellegű, éppen ezért a korrekciós feladatok végrehajtása nem opció, hanem feltétlen érvényű ezekben a szervezetekben. Ettől még lehet mismásolni és szabotálni, de a nyílt ellenállás nem lehetséges.

Kérdés, mire „fut ki” az állami szervezetek ellenőrzése, azaz mi a célja és a feladata az áttekintésnek, az ellenőrzésnek és a befolyásolásnak. A válasz nem túl bonyolult, ha szabad ezt mondani. Az állami szervezeteknek a *közügyet és a közjót* kell szolgálniuk, azaz felépítésük és működésük arról szólna, s minden beavatkozás azt kell erősítse, hogy az államigazgatás bonyolult szervezete az adott politikai közösség, az állampolgárok javára működjön. Ez egy legitimációs kényszer, ami alól az apparátus nem térhet ki, ezért a külső beavatkozás is ennek az ideának a jegyében folyik. A témát vizsgáló közigazgatás-tudomány erre azt a válasz adja, hogy a *hatékonyság* és a *demokratizmus* az a két maxima, aminek a mentén haladva a legitimációs feladat megvalósul. Részletesen ezzel a problémával az Ügyek című Ötödik könyv egyik fejezetében foglalkozunk, tekintettel arra, hogy mindez elválaszthatatlan a közügyek értelmezésétől.

Maga az *értelmezés* azonban nemcsak a közügyek, hanem a szervezetek kapcsán is élesen exponálódik, különösképpen az ellenőrzés és a változtatás kapcsán, jóllehet egy adott államigazgatási szervezetrendszer abszolúte objektív adottságnak tűnik, amelytől el van választva a neki tulajdonítható értelmezés. Az államigazgatás szervezetrendszere tehát olyan amilyen, tetszik vagy nem tetszik ez bárkinek is, amelyhez az egyénnek ezért *alkalmazkodnia* kell, nem pedig mindenféleképpen gondolni róla. S ez kétségtelenül így van, egy bizonyos vonatkozásban és határig. Nevezetesen, ez a szervezet közösségi együttműködésben formálódott ki úgy, ahogyan bárki állampolgár találkozik vele, és kollektív tevékenység tartja fenn és működteti. Az egyén igényei ehhez képest esetlegesek és másodlagosak. Csakhogy már az alkalmazkodás is értelmezés, nem beszélve a szervezettel kapcsolatos változtatási-megújítási törekvésekről. És a szervezetelméleti kutatások pedig azt tették nyilvánvalóvá, hogy a szervezet endogén, belső működése is értelmezési praxisokban formálódik.

3. A képlékeny szervezet mintája: a párt

A politikatudomány képviselői *politikai* szervezatként a pártszervezeteket, az érdekvédelmi szervezeteket (szakszervezeteket), a mozgalmi jellegű szervezeteket és a civilszervezeteket, ritkábban a lobbicsoportokat vagy más, rejtőzködő társaságokat szokták megnevezni. Vagyis nem tekintik politikai szervezetnek az állam és a közigazgatás szervezeteit. Pontosabb azonban úgy fogalmazni, hogy bemutatják és tárgyalják ugyan – angol elnevezéssel – a *polity* világát is, ami nagyjából lefedi a törvényhozást és államigazgatást, de ezt helytelenül politika *intézményrendszereként* értelmezik (Bayer 1999; Fisichella 2001), ugyanis ezek elsősorban szervezetek és szervezatként is működnek, természetesen tartós és szabályozott viselkedések (intézmények) alapján. Ezzel a felfogással azért nem lehet egyetérteni, mert az elemzés szempontjából egyrészt

összemossa egymással az intézményt és a szervezetet, másrészt az államigazgatást nem tekinti politikai szervezetnek, jóllehet eminensen az, még akkor is az, ha a politikát a hatalompolitikával azonosítjuk, mint ez teljesen megszokott a politikatudományban.

A fentebb felsorolt szervezetek (párt, szakszervezet, mozgalmi és civil szféra) azonban mégiscsak különböznek az államszervezetektől, s ez az elemzés szempontjából sem elhanyagolható szempont. A közöttük lévő alapvető eltérést korábban úgy neveztük meg, hogy ezek a politikai szervezetek, szemben az állami szervekkel, *mozgékony és képlékeny* szervezetek. Ezt egy egyszerű tapasztalati tény is alátámasztja; az államszervezetek kialakulása óta nem létezik politikai közösség ezen szervezetrendszer létezése nélkül, miközben a jelzett képlékeny politikai szervezetek nem *sine qua non*-jai a politikai közösségnek. Pártok születnek és halnak meg, esetleg változnak hatóságként működő „egypárttá”, érdekvédelmi szervezet is vagy van, vagy nincs, ugyanez a helyzet a hatalompolitikai célokkal működő mozgalmaknál is, és a civilszervezetek esetében sem tudunk feltétlen és szükségszerű létezést megállapítani. Ez nem azt jelenti, különösen a pártok esetében, hogy a modern demokratikus politika hosszabb távon nélkülözni tudná a létüket és működésüket, különösen nem a demokratikus politikában rejlő lehetőségek kibontakoztatása szempontjából. Az sem véletlen, hogy a politológia kézikönyvek jószerivel ezeket tárgyalják politikai szervezetként, hiszen tömeges és specifikus megjelenésük a demokratikus rendszerhez kötődik.

Talán nem nehéz belátni, hogy ezeknek a képlékeny szervezeteknek *a párt a prototípusa*. Márcsak azért is, mert mind az érdekvédelmi, mind a mozgalmi szervezetek, mind rejtőzködő csoportosulások, hasonlóan a pártokhoz, hatalompolitikai jellegű szervezetek, jóllehet eltérő közegben és céllal működnek. A civilszervezetek esetében más a helyzet, éppen ezért őket később külön és részletesen fogjuk tárgyalni. A párt mint szervezet viszont felmutatja azokat a vonásokat, amellyel minden mozgékony és képlékeny, nem állami-hatósági szervezet rendelkezik. A következőkben ezért a pártot mint szervezetet fogjuk vizsgálni, mégpedig azzal a céllal, hogy meg tudjuk jelölni ezen típusú politikai szervezetek sajátosságait.

A pártokat elsősorban *hatalmi törekvéseik* okán szokták vizsgálni, és ezen vonásuk miatt állnak a tömegmédia érdeklődésének a középpontjában is, vagyis látványos és gyakran nemtelen hatalomba kerülési és hatalomban maradási akcióik miatt. Ezek olyan látványosak és „minden határt átlépőek” tudnak lenni, hogy hatalmas erővel ragadják meg a politikai közösség tagjainak gondolkodását, képzeletét és érzelmeit, kiszorítva minden mást, ami egyébként a politikában még történik. Így lesz a politika egyenlő a pártpolitikával, ami természetesen súlyos félreértés, sőt „öncsonkolás”. Tapasztalhatjuk, hogy egy szakszervezet, egy szakmai kamara vagy egy lobbicsoport ténykedése nem vált ki ekkor közérdeklődést, és nem is csak azért, mert ők nem a főhatalom megszerzésére törekszenek. Hanem vélhetően azért sem, mert náluk „szordínósabb” a küzdelem, ritkán vetélkednek riváisaikkal, sokkal inkább a kormányzat és közigazgatás bizonyos erőinek megnyerésével foglalkoznak.

A pártok mint szervezetek igen összetett „képződmények” azonban. A legtöbb országban, s így hazánkban is van úgynevezett párttörvény, amely megszabja a pártok működésének jogi kereteit, sőt a pártok is megalkotják a maguk belső „párttörvényét”, működési szabályrendszerét. Ez sem jelenti azonban azt, hogy a párt az államszervezethez hasonló stabil képződmény lenne, hiszen a pártok születnek, kimúlnak,

átalakulnak, beolvadnak, szövetkeznek, vagyis felmutatják a képlékenység számtalan vonását. Mint szervezet azonban rendelkezik olyan általános vonásokkal, amelyek őt egyáltalán *valamilyen* szervezetté teszik.

Ennek vázolásához egy gyakorlati politikai élethelyzet elemzésére fogunk támaszkodni. A helyzet egy „rég történet”, nevezetesen az a tanácskozás, amely hazánkban a rendszerváltozás idején zajlott az ellenzéki pártok részvételével. Ennek egymást követő két ülésének napirendjén 1989 júniusában az a téma az szerepelt, hogy felvegyék-e a Keresztény Demokrata Néppártot mint új résztvevőt az ellenzéki kerekasztal tagjai közé.³⁸ Az „asztal körül ülő” tizenkét szervezet képviselői valójában azt próbálták tisztázni, hogy mi jellemez egy pártot, s a jelentkező szervezet vajon rendelkezik-e ezekkel a vonásokkal. A politikusok tapasztalataik és ismereteik alapján s az adott helyzet kényszere miatt valójában *definiálták* a pártot, egyebek mellett mint szervezetet, a jellemző vonások megadásával, mégpedig anélkül, hogy erre valamilyen tudományos szempontú indítatást éreztek volna. Ám ahogy az egyik résztvevő mondta, ahhoz, hogy felelősséggel döntsünk, tisztáznunk kell a magunk számára, hogy „mitől párt egy párt”, s a KDNP vajon megfelel-e ezeknek a feltételeknek.³⁹ A tanácskozás résztvevői vizsgálták a párt múltbeli tevékenységét és cselekvési lehetőségét, mondhatni intézményi jellemzőit, de vizsgálták a párt szervezeti megformáltságát is.

A vita során az a probléma merült fel, hogy a KDNP egyelőre *azonosíthatatlan* politikai szereplő. A résztvevők egyik része azt hangoztatta, hogy ez a pártszervezet nemcsak múlt nélküli, de *nem is létező szervezet*, amelyről semmi biztosat nem lehet tudni, hogy se ilyen, se olyan, ezért várni kellene, amíg megszervezi önmagát, és utána kellene tárgyalni arról, hogy egyáltalán az Ellenzéki Kerekasztalnál van-e a helye. Magyar Bálint, aki legpregnansabban képviselte ezt az álláspontot, a vita során többször nekifogott, hogy kifejtse a szervezeti létezés kritériumait. „Van-e választott vezetősége ennek a szervezetnek? – kezdi már a vita elején. Megalakul-e formailag? Hülyén hangzik, de van-e postai címe már? Hány tagja van?” (Bozóki–Ripp 1999: 501.) Később, már imperatívuszokban, ennél pontosabb fogalmazva: „Rendelkezzenek egy programnyilatkozattal. Rendelkezzenek alapszabállyal, és rendelkezzenek regisztrált tagsággal [...], legyen választott vezetőségük.” (Uo. 529.) Márpedig mindez a KDNP esetében nem áll fenn, állapítja meg, tehát ez nem egy fennálló és cselekvőképes szervezet, amellyel bármilyen értelemben számolnunk kell, ez „egy alakzat, amely még asztaltársaság – már elnézést kérek – tizenöt vagy húsz ember” (uo. 533.), „egy olyan szervezet, amely formálisan meg sem alakult” (uo. 529.). Tölgyessy Péter szerint is ez a párt „újja alakulóban van, de nem alakult még újjá. Nem lett befejezve a folyamat. Ilyen alapon még nem létező szervezet” (uo. 534.). Az érvek, úgy vélem, egyértelműek. Magyar és Tölgyessy szerint a KDNP-nek nemcsak politikai múltja, de jelenbeli politikai szervezete és szervezettsége nincs. Egyszerűen formálatlan. Valami alakulgat, valakik akarnak valamit, ennek vannak jelei és nyomai, de mindez egyelőre súlytalan és politikailag jelentéktelen, mert nem öltött szervezeti formát.

³⁸ Az EKA – egy korábbi felvetésen túl – június 4-én és 7-én tárgyalta meg a KDNP felvételét. A két zártkörű tárgyalásról videofelvétel készült, és a felvételeken rögzített vita „szövegű” leírása lehetőséget ad számunkra a szituáció rekonstrukciójára. (Bozóki–Ripp 1999: 500–516., 528–540.)

³⁹ Elemzésem ezen részében felhasználom egy régebbi írásom adatait és megállapításait (Szabó 2003b).

A KDNP delegáltja, Szokolczai György vitatta ezeket a minősítéseket. „A szerveződés úgy áll, hogy egyrészt megvan a szervező bizottság – mondja. Ezt a pártot a ’47-es országgyűlés idehaza élő képviselői alapították. Ezt kooptációval egészítették ki. Ebben részt vettek régi tagok és egészen új emberek [...] A megyei szervezetek alakulnak.” (Bozóki–Ripp 1999: 500.) Azt állítja, hogy „mi minden vonatkozásban működünk. Több száz bejegyzett tagunk van. Ebben a hónapban több megyében és budapesti kerületben lesz alakuló ülés” (uo. 536.). Továbbá, hogy „nekünk egyrészt van egy alkotmányunk még ’45–47-ből, és kidolgoztuk, hogy hogyan kívánjuk ezt módosítani” (uo. 509.). Vagyis nem azt vitatja, hogy a szervezeti kritériumok fontosak-e vagy sem, hanem azt a véleményt utasítja el, hogy ők ezeknek nem felelnének meg. Pedig ez okkal merül fel velük kapcsolatban.

Szabad György, aki támogatta a párt felvételét, úgy tartja megoldhatónak az áthidalhatatlan problémát, hogy a szervezeti kritériumokat két vonatkozásban is megtámadja vagy legyengíti. Két érvet hozz fel amellet, hogy a konkrét esetben *el kellene tekinteni* a szervezeti megformáltság vizsgálatától, mert nyilván jól tudja, hogy a KDNP ezeknek nem felel meg. Az első egy *tekintélyelvű* érv: „Mi kaptunk egy okmányt [tudniillik a párt írásos felvételi kérelmét] – komoly emberek aláírásával –, amit nem akarunk kétségbe vonni. Komoly emberek aláírásával. És itt presens perfectum van. Újjá alakult. Befejezett tény [...]. Az, hogy újjá alakuláson ki mit ért, ez nagyon komoly vita eredménye lehet.” (Bozóki–Ripp 1999: 539.) Másodsorban pedig a szervezeti kritérium *felfüggesztését* kéri politikustársaitól, azt hangoztatva, hogy ezeknél vannak fontosabb szempontok is. „Ha formális szempontok irányítanak bennünket [...] hát akkor lehet itt most alkotni formai akadályokat.” A lényeg azonban szerinte az, hogy mi „*politikusok vagyunk és nem formalisták*. [...] Ha politikusok vagyunk és nem formalisták, akkor mi mond ellent annak, hogy ezt [vagyis a KDNP felvételét] – in statu nascendi, tehát születése körülményei között is támogassuk?” (Uo. 515.; kiemelés Sz. M.)

Végül is a pártot felvették az EKA tagjai közé, amint azonban talán ebből a vitából is kitetszik, nem azért, mert megfelelt volna a szervezethez mentén megfogalmazott kritériumoknak, hanem éppen ezek felfüggesztése révén. Mindez azonban megerősíti a pártok szervezeti létének jelentőségét. A felvételt elutasítók érvei a szervezeti megformáltság határtételező jelentőségére mutatnak rá. Nevezetesen, hogy ha egy „*politikai tényező*” nem képes önmaga szervezeti egységét bizonyos formai kritériumok szerint megjeleníteni, akkor könnyen kerülhet olyan helyzetbe, amelyben őt nem létezőnek tekintik. Mondhatni politika előtti vagy utáni állapotban van, néhány beszélgető ember asztaltársasága csupán, mint Magyar is állította, amely legfeljebb hiszi magáról, hogy politikai szereplő. A törekvés persze nem teljesen reménytelen, mint történetünk is tanúsítja, hiszen senki sincs egyedül a politika színes színpadán, és találhat támogatókat akkor is, ha még vagy már nem szervezet.

A párt mint szervezet azonban sokféle lehet. A fent elemzett vita csak néhány olyan vonást jelzett (tagság, vezetés, székhely, program, tanácskozások), amelyek leginkább a szervezeti létezés *általános* kritériumaihoz tartoznak. Azt sokan leírták már, hogy a pártok a demokratikus politikai *rendszer egészén* belül három alapvető funkciót töltenek be (képviselet, versengés, kormányzás), és a pártformákat és a pártrendszereket is sokan elemezték már. A mi kérdésünk azonban itt az, hogy a pártok *milyen szervezeti formákban* és szervezeti működési módokban léteznek.

Kifejezetten feltűnő, hogy a különböző párttipológiákból mennyire hiányzik ez a szempont. A kutatók elemzik és osztályozzák a pártokat céljaik, a tagságuk jellege és létszáma, a választói támogatottságuk, az anyagi forrásai, a párton belüli hatalmi küzdelmek és a társadalom egészében megvalósított funkciók (érdekaggregáció, mozgósítás, politikai részvétel, politikusi rekrutáció, kormányzás és döntéshozatal, kommunikáció, szocializáció stb.) alapján. De a párt mint szervezet kívül esik az érdeklődési körön, talán csak a párton belüli hatalmi csoportok küzdelmének vizsgálata utal arra, hogy a párt egyben egy *cselekvő szervezet* is lenne. Dominico Fisichella adott egy igen részletes áttekintést a politikatudományban létező párttipológiákról Max Weberől kezdődően napjainkig. A saját javaslatát is beleértve összesen *tizennégy* különböző szempontú tipológiát mutatott be (Fisichella 2001: 150–161.), de ezek között nincs olyan, amely a párt szervezeti felépülése és működése alapján vizsgálná és csoportosítaná a pártokat.

A hiány azért is különös, mert a párt mégiscsak egy *cselekvő szervezet*, amely akkor tud egyáltalán létezni, ha megszervezi önnön működését, vagyis szervezetként épül fel és ekképpen viselkedik. Szervezetelméleti tapasztalat, hogy a környezet a szervezet struktúrára és a szervezeti működésre is hatással van, tehát az obligát tipológiák beépülhetnének valamilyen módon a pártok szervezeti tipológiájába, már ha ilyen egyáltalán lenne. A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy jelezzük egy ilyen tipológiaalkotás lehetséges szempontjait.

A szervezetelméleti tanulságok alapján először is vizsgálandó lenne az, hogy milyen természetű a politikai pártok *vezetése*. Netalán vezérelvű, oligarchikus, demokratikus, diktatórikus? Nem nehéz belátni, hogy egész más jellegű egy parancsuralmi pártműködés, mint egy belső vitáktól áthatott, frakciózó pártszervezet. Másodszor fontos szempont lehet az, hogy a *párttagok milyen szervezeti keretek között tevékenykedhetnek*. Netalán néha informálisan megkérdezzük őket a „felsőbb szervek”, esetleg rendszerezések a taggyűlések, vannak formalizált közvetítő szerveződések, ahol a tagság döntéseket hozhat és így tovább? Azt sem nehéz belátni, hogy egészen más pártműködést jelent a széles tagságra támaszkodó, de szinte csak szavazatokat gyűjtő párt, mint mondjuk egy szűk körű és jól összetartott gerilla jellegű párt. Harmadszor az is szempont lehet, hogy a pártszervezet tagjait a „mezei” párttagtól a pártelnökig bezáróan milyen *kötelezettségek* terhelik és ehhez milyen *jogosítványok* járulnak. Netalán mindenben a tagság dönthet, a választmány, a kongresszus, esetleg minden a vezetés kezében összpontosul? Az is kérdés, hogy mindez kire nézve milyen végrehajtási kötelezettséget jelent. Nyilvánvalóan ezekre a kérdésekre adott szervezeti válaszok is differenciálják a pártszervezeteket. Negyedszer szempont lehet az is, hogy milyen egy párt *külső-belső kommunikációs* rendszere. Átlátható, bejáratott, hatékony, többirányú, meggyőző, vagy éppen ezek ellenkezője? Nem azt állítom, hogy a sikeres kommunikáció minden szervezeti probléma megoldásának csodaszere lenne, bár ebben sokan hisznek, hanem azt, hogy az alkalmazott kommunikációs technikák differenciálják a pártszervezetek felépülését és működését, s ezzel együtt a hatékonyságát is. Az ötödik lehetséges szempont az, hogy a párt miként képes *reagálni a társadalmi környezetre*, s ezzel együtt a környezet mi módon igazolja vissza a párt felvetéseit, javaslatait. Vélhetően ennek sikere a párt hosszú távú létezésének alapfeltétele, ezért itt olyan tipológiák állhatnak elő, amelyek ezt a viszonyt a pártlétezés stádiumaihoz kötik. És végül hatodszor, nem kevésbé fontos szempont lehet az is, hogy a párt miként képes

egységes cselekvő közösségként működni. Nem nehéz azt sem belátni, hogy egy párt sikertelen társadalmi kapcsolatok nélkül csakúgy halálra van ítélve, mint az esetben, ha nem képes egységesen cselekedni, vezetői nyilvánosan marakodnak, testületei egymásnak ellentmondó határozatokat hoznak vagy éppen nem képesek közös stratégia kialakítására, vagy ha igen, akkor ezt nem képesek tagságukkal elfogadtatni.

4. Diszkurzív politikai szervezetfelfogás felé

Ha azt gondoljuk, hogy csak a párttípusú szerveződések tekinthetők *politikai* szervezeteknek, az állami szervezetek pedig nem, akkor egy politikai szervezetelméletre irányuló kezdeményezés felesleges tudományos akció. Márpedig ha az államigazgatás bonyolult szervezetirendszere radikálisan különbözik a párttípusú szervezetektől, ezért nem politikai jellegű, bár lehetséges közöttük gyakorlati érintkezés, akkor egy ilyen elmélet valóban nem lehetséges. Az obligát felfogás szerint azonban az állami működés nem a politika léte és működése, aminek a pandanja az, hogy a politika pedig nem szervezet és szervezeti működés, legfeljebb periferikusan. Ez természetesen nincs így.

Carl Schmitt 1928-ban jelentette meg egyik legfontosabb munkájának, *A politikai fogalmának* első változatát. Ennek kezdőmondata, amely az átdolgozott későbbi kiadásokban sem változott, így szól: „Az állam fogalma előfeltételezi a politikai fogalmát.” (Schmitt 2002: 15.) Ez a lakonikus mondat a politika *elsődlegességét* tételezi az állammal szemben, ami félreérthetetlen utalás a kor híres alkotmányjogászának, Georg Jellineknek a század elején megjelent alapvető munkája egyik fontos tézisére, amely ezt az összefüggést fordítva tételezi: „A *politika* nem más, mint alkalmazott vagy gyakorlati államtan, amelynek az a feladata, hogy megvalósítsa az állam által kitűzött célokat”. (Jellinek 1900: 13.) Ez az adott korban általános véleménynek és gyakorlatnak számított, s erre Jellinek is utalt az iménti állítás terjedelmes lábjegyzetében.

A két terület „vitájának” azonban vélhetően nem az a megoldása, hogy eldöntjük, „ki a legény a gáton” vagyis kettőjük közül melyik a meghatározó, hanem az, ha megpróbáljuk tisztázni a közöttük lévő összetett viszonyt. Jelen esetben azt, hogy miként politikai szervezet mindkettő, azaz miként van mindkettőnek politika is és szervezeti realitása is. Abban igaza van Schmittnek, hogy a hagyományos politika az államnak volt alárendelve, ezért a 20. században kibontakozni látszó új politikának már más a státusa és természete, ez egy új politikai valóság, az ő terminológiája szerint ez a *die Politikot* felváltó *das Politische* (politikai) megjelenése. Fontos azonban azt is tudnunk, hogy ezenközben az állam is megváltozott. Egy szűk réteg igényeit kielégítő exkluzív tevékenységből egyre átfogóbb és nyitottabb szervezetté vált s válik, amely már kiterjedt közfeladatokat lát el, azaz *közigazgatás* lesz. A kettő összetett viszonya tehát a *politikai és a közigazgatás* viszonya, nem pedig az, amit még Jellinek is leírt a 19. századi tapasztalatok alapján.

Amikor tehát a politika szervezetelmélet alapjait próbáljuk vázolni, akkor egy új típusú, nyitott és közcélú állam és egy demokratikus politika szervezeteinek közös vonásait keressük, akkor is, ha az állam szervezetei inkább stabil képződmények, szemben a társadalom igényeit közvetlenül „becsatornázó” pártokkal, szakszervezeti

mozgalmakkal vagy civilszervezetekkel. Az így értett politikai szervezetnek, túl a szervezetek általános jellegzetességein, négy alapvető vonása van: a politikai szervezeti tevékenység foglalkozásszerű üzése, állampolgári részvétel, legitimációs kényszer és a szervezett közéleti beszéd megteremtése.

A 20. század elejétől minden politikai szervezetben egyre nagyobb számban dolgoznak olyanok, akik *hivatásszerűen és kenyérkereső tevékenységként* végzik a munkájukat. A századforduló környékén jelenik meg és terjed el a hivatásos politikus alakja, aki a vagyonos rétegek tagjainak passzióból és alkalmilag politizáló képviselőjét váltja fel. Az egyre kiterjedt államapparátus is szaktevékenységgé teszi a benne végzett egyre differenciáltabb munkát. A 20. században egészen általános lesz az, ami a 19. században még csak kivételes volt: a politikai tevékenység kiterjedt és összetett szakmává változik, amelyre komoly előképzéssel lehet felkészülni, és amelyben a jogi képzettség, szemben a korábbi helyzettel, csak egyike lesz a sokféle lehetséges kompetenciának (Weber 1989).

Mindez együtt jár a politikai szervezetek bürokratikus vonásának erősödésével, ami egyszerre teszi ezeket a szervezeteket egyre *hatékonyabbá* és egyre inkább *önjáróvá*, vagyis tendenciaszerűen távolodnak el az állampolgároktól. A népesség növekedése és a városokba való koncentrációja egyrészt azzal jár, hogy az állami szervek kezében egyre több közfeladat megoldása kerül a végrehajtáshoz szükséges anyagi (kölségvetési) eszközök birtoklásával együtt, másrészt a demokratikus igényű hatalomgyakorlásban minimálisra szorul vissza a közvetlen részvétel gyakorlata, azaz a demokratikus politikát is apparátusok szervezik a képviselő és a megbízás elve alapján. A 21. századi politikát ezért is egyre inkább a politikai szervezetek működése alakítja a helyi egységektől a nemzetközi és globális szervezetekig bezáróan. Ezekben pedig jól vagy éppen rosszul képzett szakemberek dolgoznak, akik differenciált s összehangolt munkájukat egyszerre tekintik kenyérkereső kényszernek és a köz javára végzett hivatásnak.

Az állampolgár azonban egyáltalán nem hagyható figyelmen kívül a politikai szervezetek működése során. Az általános szervezetelméletek szerint a gazdálkodó és szolgáltató szervezetek külső környezetként azonosítják azt az endogén közeget, amelyet – mint ezt az interpretatív felfogás mondja – nagy erővel, elsősorban maga a szervezet hoz létre szelekció és konstrukció révén. A politikai szervezet sem reagál a környezete minden vonására, de sokkal jobban függ társadalmi közege igényeitől, mint egy vállalat, hiszen ezek tevékenységének a hatékony termelés elég jó mérőeszköze, a politikai szervezet értelme és célja azonban ennél sokkal összetettebb és bizonytalanabb; *a közjó szolgálata és az állampolgári igények kielégítése*. Ez pedig igényli az állampolgárok közvetlen befolyását és részvételét, hiszen enélkül a politikai szervezet csak találgatni tudja, hogy mit kell tennie.

A részvétel formái természetesen sokfélék, de az állampolgárok még a hatósági munkában is bekapcsolódnak, persze nem túl nagy számban; például bírósági ülnökök lesznek, vagy tagjai lesznek a képviselő-testületnek. Leginkább azonban a különféle civil mozgalmi munkában és szervezetben vesznek részt, például belépnek egy pártba, érdekvédelmi feladatokat vállalnak, karitatív munkákat végeznek, kulturális és sporttevékenységet szerveznek, önkéntes tűzoltók és polgárőrök lesznek és így to-

vább. Ezek mindegyike laikus tudással végzett önkéntes munkát jelent, ami minden politikai szervezetre külön speciális feladatot ró: össze kell valahogy hangolni az apparátus dolgozóinak és a szervezetbe bekapcsolódó állampolgároknak a tevékenységét.

Nemcsak a gazdálkodó szervezeteknek, hanem a politikai szervezeteknek is vannak *rivalisai*, de pontosabb úgy fogalmazni, hogy egyáltalán nem evidens az, amit képviselnek és tesznek, sőt még adott konkrét formájának a létezése sem. Vagyis a politikai szervezetek alternatívákat képviselnek, ennek következtében nyilvánosan *vitathatók és igazolásra szorulnak*. A kitűzött közcélokat egyrészt az állampolgárok rövidebb-hosszabb távú igényeire, szűkebb-tágabb körű érdekeire próbálják építeni, a hatósági-közfoglalkozási tevékenységet csakúgy, mint a képlékenyebb működésű szervezetek tevékenységét, másrészt és ezzel együtt is a szervezeti feladatok végrehajtásához meg kell nyerniük az állampolgárokat. Ugyanis tartós ellenállásuk, sőt még a tömeges közömbösségük is ellehetetleníti ezen szervezetek létét és működését.

A politikai szervezeteket minden más szervezettől radikálisan megkülönbözteti az, hogy *közvetlenül közcélok* megvalósításával foglalkoznak, szervezetüket és alkalmazottaikat is ezek megvalósításának rendelik alá. Ha nincs a szervezet által megfogalmazott közvetlen közcél és közügy, akkor ez nem politikai, hanem gazdálkodási, piaci szervezet. A hangsúly a közvetlenségen van: a közcél meg kell *nevezni*, és ennek alárendelten vagy ezzel harmóniában lehet esetleg magáncélok is megvalósítani. A konkrét szervezeti közcél azonban nem eleve van, hanem akart és értelmezett. Ezért nem „természetes”, bár gyakran nevezik annak, vagyis lehetséges hozzá képest egy alternatív közcél, és annak realizálása is többféle módon folyhat. Ebből ered a politikai szervezetek rivalizálása és legitimációs kényszere, ami alól még az állam- és közigazgatás sem tudja magát kivonni: itt is vannak változtatások, közismert elnevezéssel reformok, és a működésük is igazolásra szorul; például indokolni kell költségvetési támogatásukat, bizonyítani kell hatékonyságukat, vagy azt, hogy ügyfélbarát módon működnek, mindenekelőtt pedig azt, hogy a közügyek megvalósításának nélkülözhetetlen instanciái.

Mindezzel összefüggésben a politikai szervezetek *a szervezett nyilvános diskurzusok eminens színterei*. A politikai szervezet nemcsak szervez, hanem beszél is. Vagy ahogyan a kommunikációtudományok tanítják, tagjai belső és külső kommunikációt folytatnak, s ezt igen tagoltan teszik. Továbbá a szervezetek különböznek egymástól a bennük és általuk folytatott diskurzusok mértéke és jellege alapján is. Ez a differenciáltság vagy éppen a diskurzusok burjánzása sem indokolja, hogy erről a tényről ne vegyünk tudomást, mint teszi ezt szervezetek strukturalista-funkcionalista leírása, amely mindig a szövegek mögött, nem pedig ezekkel *együtt*, keresi a politikai szervezetnek is a meghatározó vonásait.

Az interpretatív szervezettel fogások kapcsán részletesen tárgyaltuk azt, hogy mint jelent a szervezetek életében a közös értelmezés, és mit jelentenek azok a diszkurzív formák (tanácskozás, alku, szabályok, szokások), amelyek stabilizálják a szervezeteket és egységes cselekvést tesznek lehetővé számukra akkor is, ha ezek belsőleg tagoltak és sokféle törekvés foglalatai. A politikai szervezetek vonatkozásában ezek közül a jegyek közül kettő tűnik meghatározónak; az értelmezések szervezeten belüli *nyilvános és közös* praxisa, valamint ennek *tanácskozó és megegyezésre irányuló* formája.

Az elsővel kapcsolatban a döntő tényező az, hogy minden politikai szervezetben, még a szigorú hierarchiában működő igazgatási és rendvédelmi szervezetekben is jelen van egy komoly belső értelmezési praxis, nem pedig az történik, hogy az első számú vezető kitalál valamit, amit utasításba ad, s ezt láncszerűen további utasítások követik. Ugyanis minden feladatot különböző körben lefolytatott komoly megbeszélések előznek meg, ráadásul még a szimpla utasítás is értelmezésre szorul. A tanácskozások kapcsán pedig azt kell kiemelni, hogy ennek valamilyen tagolt formája minden politikai szervezet legfontosabb működtető egysége. Ugyanis ezeken hozzák meg a szervezet legfontosabb döntéseit, s ez még akkor is így van, ha az elhatározásokkal sokan nem értenek egyet, a megegyezések felmondhatók, a vita újrakezhdhető. Nem az a kérdés, vannak-e viták a politikai szervezetekben, hanem az, hogy ezenközben sikerül-e megőrizni a szervezet egységét. Az államigazgatásnál annak működőképességét, a párttípusú szervezeteknél pedig a szervezeti *egységét*. Korábban elemeztük a KDNP indulásának körülményeit. Ez a párt azonban, jóllehet sikeresen indult, pár év múlva elvesztette támogatóinak tekintélyes részét és jelentéktelen politikai tényezővé vált, mégpedig azért, mert a pártot szétfeszítették a belső viták és ellentétek, vagyis nem volt képes megőrizni a szervezeti cselekvő egységét.

IRODALOM

- Alexander, Jeffry szerk. (1998): *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization*. London, Sage.
- Almond, Gabriel – Verba, Sidney (1980): *Civic Cultura Revisited*. London, Sage Publications.
- Alvesson, Mats – Deetz, Stanley (1998 [1996]): A munkahelyi uralom modern formái, avagy mit üzen a kritikai és a posztmodern gondolkodás a szervezetkutatás számára. Fordította Kocsis Tamás és Baranyi Árpád. *Kovács*, 2. évf., 2. szám, 3–31. p. On-line: <http://epa.oszk.hu/00700/00721/00003/pmodrov.html#le1>.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2009): Demoszkópiai reprezentativitás és demokratikus reprezentáció. In Enyedi Zsolt: *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban*. Budapest, DKMKA – Századvég Kiadó, 293–325. p.
- Anderson, A. James (2005 [1996]): *A kommunikációelmélet ismeretelméleti alapjai*. Fordította Wilhelm Gábor. Budapest, Typotex Kiadó.
- Anheier, Helmut – Glasius, Marlies – Kaldor, Mary szerk (2004/1. [2001]): *Globális civil társadalom*. 1. kötet. Fordította Gyárfás Vera. Budapest, Typotex Kiadó.
- Anheier, Helmut – Glasius, Marlies – Kaldor, Mary szerk. (2004/2. [2002]): *Globális civil társadalom*. 2. kötet. Fordította Gyárfás Vera. Budapest, Typotex Kiadó.
- Ankersmit, Frank R. (2000a [1997]): Nyelv és tapasztalat. Fordította N. Kovács Tímea. In Thomka Beáta szerk.: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat Kiadó, 169–184. p.
- Ankersmit, Frank R. (2000b [1994]): Hat tétel a narrativista történetfilozófiáról. Fordította Leiszer Attila és Mester Tibor. In Thomka Beáta szerk.: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat Kiadó, 111–120. p.
- Ankersmit, R. Frank (2001): *Historical Representation*. Stanford, California, Stanford University Press.
- Ankersmit, R. Frank (2002): *Political Representation*. Stanford, California, Stanford University Press.
- Ankersmit, Frank R. (2006 [1993]): A történelmi tapasztalat. Fordította Balogh Tamás. Budapest, Typotex Kiadó.
- Arató András (1999): *Civil társadalom, forradalom és alkotmány*. Fordította Berényi Gábor. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Arendt, Hannah (1995 [1975]): *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Fordította Módos Magdolna. Budapest, Osiris Kiadó.
- Arendt, Hannah (2002 [1982 és 1993]): *A sivatag és az oázisok*. Fordította Mesés Péter és Pató Attila. Budapest, Gond Kiadó – Palatinus Kiadó.
- Arendt, Hannah (2008 [1963]): Munka, előállítás, cselekvés. Fordította Hogyinszki Éva. In Balogh László Levente – Bíró-Kaszás Éva szerk.: *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 171–193. p.
- Arisztotelész (1999): *Rétorika*. Fordította Adamik Tamás. Budapest, Telosz Kiadó.
- Austin, L. John (1990): *Tétten ért szavak*. Fordította Pléh Csaba. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ágh Attila (1994): Közpolitika. In Gyurgyák János szerk.: *Mi a politika? Bevezetés a politika világába*. Budapest, Osiris Kiadó, 81–122. p.

- Babbie, Earl (2008 [2001]): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Fordította Kende Gábor és Szaitz Márton. Budapest, Balassi Kiadó.
- Bakonyi Eszter – Hann Endre – Karácsony Gergely – Lakatos Zsuzsa (2007): A politikai közvélemény a Medián kutatásainak tükrében. In Sándor Péter – Vass László szerk.: *Magyarország politikai évkönyve 2008-ról*. Harmadik kötet – Digitális könyvtár. Budapest. Kiadja a Demokrácia Kutatások Magyar Központja. [A tanulmány oldalszámozást nem tartalmazó DVD-mellékletben jelent meg.]
- Balázs Zoltán (2009): Lassú civilizálódás. *Politikatudományi Szemle*, XVIII. évf., 3. szám, 171–175. p.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics (1982): *François Rabelais művészete. A középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Fordította Könczöl Csaba és Raincsák Nóra. Budapest, Európa Kiadó.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics (1986): *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*. Válogatta és fordította Könczöl Csaba. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Bahtyin, Mihail (2001 [1963]): Dosztojevszkij poétikájának problémái. Fordította Könczöl Csaba, Szőke Katalin, Hetési István és Horváth Géza. Budapest, Gond-Cura – Osiris.
- Barthes, Roland (1977 [1956]): Afrikai nyelvtan. In uő: *Válogatott írások*. Budapest, Európa Kiadó, 93–101. p.
- Bauman, Zygmunt (2001 [2000]): Szociológia és felvilágosodás. Fordította Karádi Éva. *Magyar Lettre Internationale*. 2001. tavasz, 40. szám, 26–29. p.
- Bayer József (1999): *A politikatudomány alapjai*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Becker, Carl Lotus (2006 [1955]): Mi a történelmi tény? Fordította Haas Lídia. In Gyurgyák János – Kisantal Tamás szerk.: *Történetelmélet*. I. kötet. Budapest, Osiris Kiadó, 163–174. p.
- Becskeházi Attila (1997): Interpretációk harmóniája. Továricsi konyec. In Szabó Márton szerk.: *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Budapest, Scientia Humana, 231–235. p.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas (1998 [1966]): *A valóság társadalmi felépítése: Tudásszociológiai értekezés*. Fordította Tomka Miklós. Budapest, József Műhely Kiadó.
- Berger, Ulrike – Bernhard-Mehlich, Isolde (1995): Magatartási döntéelmélet. Fordította Takács Sándor. In Alfred Kieser szerk.: *Szervezetelméletek*. Budapest, Aula Kiadó, 167–201. p.
- Berkhofer Jr., Robert (2000 [1995]): Nézőpont a történetírói gyakorlat nézőpontjairól. Fordította Szolláth Dávid. In Thomka Beáta szerk.: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat Kiadó, 147–167. p.
- Berlin, Isaiah (1990): Történelmi szükségszerűség. Fordította Erős Ferenc és Berényi Gábor. In uő: *Négy esszé a szabadságról*. Budapest, Európa Kiadó, 181–333. p.
- Bevir, Mark (2010): *Interpretive Political Science*. I–IV. kötet. London – New York, Sage.
- Beyme, Kalus von (2003 [1996]): Politikaelmélet: empirikus politikaelmélet. Fordította Holló István. In Robert E. Goodin – Hans-Dieter Klingemann szerk.: *A politikatudomány új kézikönyve*. Budapest, Osiris Kiadó, 497–507. p.
- Bhabha, Homi (1996 [1994]): A posztkoloniális és a posztmodern. A társadalmi hatóerő kérdése. Fordította Harmati Enikő. *Helikon*, XLII. évf., 4. szám, 484–509. p.
- Bihari Mihály (1994): Politikai pártok és szervezetek. In Gyurgyák János szerk.: *Mi a politika?* Budapest, Századvég Kiadó, 146–165. p.
- Billig, Michael (1987): *Arguing and Thinking: A Rhetorical Approach to Social Psychology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bíró A. Zoltán (1993): Centralizált hatalmi beszédmód: kiindulópontok a szocialista médiaszerkezetek pragmatikai szintjeinek elemzéséhez. *Antropológiai Műhely*, 2. szám, 37–56. p.
- Bíró A. Zoltán (1994): Nagy és Kis Történetek. 2000, 5. szám, 7–10. p.
- Bíró A. Zoltán (1996): Elméleti horizontok, módszertani problémák. In Bodó Julianna szerk.: *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma Székelyföldön*. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó. 37–49. p.
- Bíró A. Zoltán – Oláh Sándor (1993): Emlékmű – jelkép – identitás. Esettanulmány egy emlékmű újjáépítéséről. *Antropológiai Műhely*, 2. szám, 87–103. p.

- Bismarck, Otto von (1924 [1867]): Gespräch mit dem Journalisten Friedrich Meyer von Waldeck am 11 August 1867 in Berlin. In *Gesammelten Werken*. Vol. 7. Hrsg. W. Andreas. Berlin, Stollberg Verlag.
- Bleicher, Josef (1997): Invention and community. Hermeneutics politics in Europe. In Terrell Carver – Matti Hyvärinen eds.: *Interpreting the Political. New Methodologies*. London – New York, Routledge, 143–164. p.
- Bloch, Marc (1996 [1949]): *A történész mestersége. Történelemelméleti írások*. Fordította Babarczy Eszter, Kosáry Domokos és Pataki Pál. Budapest, Osiris Kiadó.
- Boda Zsolt (1997): Narratív közpolitika-elemzés. In Szabó Márton szerk.: *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Budapest, Scientia Humana, 113–132. p.
- Boda Zsolt (2012): Homo politicus, avagy egy politikai cselekvés- és motivációelmélet vázlata. *Politikatudományi Szemle*, XXI. évf., 4. szám, 53–77. p.
- Bognár Ákos – Dencső Blanka – Sik Endre (2008): Globális kérdések, lokális válaszok. In Sándor Péter – Vass László szerk.: *Magyarország politikai évkönyve 2008-ról*. Harmadik kötet – Digitális könyvtár. Budapest, Kiadja a Demokrácia Kutatások Magyar Központja. [A tanulmány oldalszámozást nem tartalmazó DVD mellékletben jelent meg.]
- Bokor Attila (1994): Posztmodern a menedzsmenttudományban. *Közgazdasági Szemle*, (12), 1118–1132. p.
- Bonß, Wolfgang (1998 [1995]): Bizonytalanság, kockázat, veszély. Fordította Mesés Péter. *Replika*, 31–32. szám (szeptember), 45–62. p.
- Bourdieu, Pierre (1987): A politikai mező. Anonim fordítás. *Valóság*, 1. szám, 110–115. p.
- Bourdieu, Pierre (1988 [1984]): A képviselő és a politikai fetisizmus. Anonim fordítás. *Valóság*, 4. szám, 116–120. p.
- Bourdieu, Pierre (1997 [1973]): A közvélemény nem létezik. Fordította Léderer Pál. *Szociológia Figyelő*, 1–2. szám, 136–145. p.
- Borneman, John (1999 [1996]): Elbeszélés, genealógia és történeti tudat. Fordította Sári László. In Thomka Beáta szerk.: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, Kijárat Kiadó, 197–216. p.
- Bozóki András – Ripp Zoltán szerk. (1999): *A rendszerváltás forгатókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. Dokumentumok*. Első kötet. 1988. november 27. – 1989. június 10. Budapest, Magvető Kiadó.
- Böhm Antal – Gász Ferenc – Szoboszlai György (1995): A választói magatartás: szavazók és nem szavazók 1994. In Böhm Antal – Szoboszlai György szerk.: *Parlamenti választások 1994: Politikai szociológiai körkép*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 92–115. p.
- Brannan, Matthew – Rowe, Mike – Worthington, Frank (2012): Editorial for the Journal of Organizational Ethnography: Time for a new journal, a journal for new times. *Journal of Organizational Ethnography*, Vol. 1., Issue 1. 5–14. p.
- Braudel, Fernand (1972): A történelem és a társadalomtudományok: a hosszú időtartam. *Századok*, 4–5. szám, 988–1012. p.
- Burke, Kenneth (1969 [1945]): *A Grammar of Motives*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press.
- Burke, Kenneth (1998 [1939]): A „Mein Kampf” retorikája. Fordította Béndek Péter. In Szabó Márton szerk.: *Az ellenség neve*. Budapest, József Műhely Kiadó, 56–87. p.
- Burke, Peter (2006 [1992]): Az eseménytörténet és az elbeszélés újjászületése. Fordította Kisantal Tamás. In Gyurgyák János – Kisantal Tamás szerk.: *Történelemelmélet*. II. kötet, Budapest, Osiris Kiadó, 934–946. p.
- Butler, Judith (2004 [1993]): *Jelentős testek: A „szexus” diszkurzív korlátairól*. Fordította Barát Erzsébet és Sándor Bea. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Carr, Edward Hallet (1995 [1986]): *Mi a történelem?* Fordította Bérczes Tibor. Budapest, Osiris Kiadó.
- Carr, David (1999 [1997]): A történelem realitása. Fordította V. Horváth Károly. In Thomka Beáta szerk.: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, Kijárat Kiadó, 69–84. p.

- Carrard, Paul (2000 [1998]): Az Új História poétikája. A figuratív nyelv visszatérése. Fordította Szigeti Csaba. In Thomka Beáta szerk.: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat Kiadó, 81–93. p.
- Carver, Terrell – Hyvärinen, Matti (1997): Introduction. In Terrell Carver – Matti Hyvärinen: eds.: *Interpreting the Political. New Methodologies*. London – New York, Routledge, 1–6. p.
- Carver, Terrell (2004 [2002]): Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat”. Fordította Szegei Gábor. *Politikatudományi Szemle*, XIII. évf., 4. szám, 143–148. p.
- Cassirer, Ernst (1946): *The Myth of the State*. New Haven, Yale University Press.
- Chilton, Paul – Schäffner, Christina (2002): Themes and principles in the analysis of political discourse. In Paul Chilton – Christina Schäffner eds.: *Politics as Text and Talk. Analytical Approach to Political Discourse*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamin Publishing Company, 1–41. p.
- Cicero, Marcus Tullius (1995): *Az állam*. Fordította, a bevezető tanulmányt és jegyzeteket írta Hamza Gábor. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Clifford, James (1999 [1986]): Bevezetés: Részleges igazságok. Fordította Jakab András. *Helikon*, LXV. évf., 4. szám, 494–513. p.
- Cohen, Erik (1974): Who is turist? A Conceptual Clarification. *Sociological Review*, 22. 527–555. p.
- Converse, Philip (2007 [1999]): A közvélemény-kutatás térnyerése és a politikai kutatások. Fordította Rohonyi András. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás szerk.: *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Budapest, Gondolat Kiadó, 733–749. p.
- Cohen, Bernard C. (1963): *The Press and Foreign Policy*. Princeton N. J., Princeton University Press.
- Crozier, Michel (1981 [1963]): *A bürokrácia jelensége*. Fordította Sebes Anna. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Currie, Mark (1999 [1998]): Elbeszélés, politika, történelem. Fordította Kiss Gábor Zoltán. In Thomka Beáta szerk.: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, Kijárat Kiadó, 19–38. p.
- Csefkó Ferenc – Horváth Csaba szerk. (1999): *Magyar és európai civil társadalom*. Pécs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézete – Pécs–Baranyai Értelmiségi Egyesület.
- Csepeli György – Wessely Anna (1992): A közép-európai szociológia kognitív esélye. Fordította Balogh Iván. *Replika*, 1–2. szám, 1–7. p.
- Csepeli György (1998): *Előítélet és antiszemitizmus*. Budapest, József Műhely Kiadó.
- Cs. Kiss Lajos (2003): Parlamentarizmus és demokrácia. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae*, tom. XL. (ann. 2003) 145–192. p.
- Csizmadia Ervin (2007): A képviselő és részvétel. *Népszabadság*, december 14.
- Danto, Arthur C. (2000 [1995]): Az analitikus történetfilozófia hanyatlása és bukása. Fordította Beck András. In Thomka Beáta szerk.: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat Kiadó, 95–109. p.
- Davis, Christi (1994 [1982]): Szexuális tabuk és társadalmi határok. Fordította Szentmiklósi Tamás. In Tóth László szerk.: *A homoszexualitásról*. Budapest, T-Twins Kiadó, 151–190. p.
- Dearing, James – Rogers, Everett (1996): *Agenda-Setting*. Thousand Oaks, Sage Press.
- Dencső Blanka – Fábián Zoltán – Sik Endre (2007): A magyarországi közvélemény „madártávlatból”. In Sándor Péter – Vass László szerk.: *Magyarország politikai évkönyve 2008-ról*. Harmadik kötet – Digitális könyvtár. Budapest, Kiadja a Demokrácia Kutatások Magyar Központja. [A tanulmány oldalszámozást nem tartalmazó DVD-mellékletben jelent meg.]
- Derrida, Jacques (2004 [1997]): Az idegen kérdése: az idegentől jön. Fordította Boros János és Orbán Jolán. In Biczó Gábor szerk.: *Az idegen. Variációk Derridától Simmelig*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 11–29. p.
- Derrida, Jacques (2005): *Vendégszeretetgyűlölet*. Fordította Boros János, Csordás Balázs és Orbán Jolán. Pécs, Jelenkor Kiadó.

- Dezső Márta (2002): Népszavazás és népi kezdeményezés In Kukorelli István szerk.: *Alkotmánytan*. Budapest, Osiris Kiadó, 145–168. p.
- Dieckmann, Walther (2000 [1969]): A politikai kommunikáció stílusai. Fordította Szabó Márton. In Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt szerk.: *Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Universitas – Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 79–113. p.
- DiMaggio, Paul – Anheier, Helmut (1990): Sociology of Nonprofit Organisations. In *Annual Review of Sociology*. A tanulmány áttekintő összefoglalását magyarul lásd: Kuti Éva – Marschall Miklós szerk.: *A harmadik szektor. Tanulmányok*. Budapest, 1991, Nonprofit Kutatócsoport, 71–84. p.
- Diskurzuselemzés: kritika és védelem (2004 [2002]). [Szerkesztőági írás] Fordította Szabó Márton. *Politikatudományi Szemle*, XIII. évf., 4. szám, 169–170. p.
- Domaniczky Endre (2009): *A jogállam és a civil szektor Magyarországon, különös tekintettel a helyi önkormányzatokra*. Pécs, Publikon Kiadó.
- Domaniczky Endre (2010): Civil kurázi. Hozzászólás Szabó Máté vitaindítójához. *Politikatudományi Szemle*, XIX. évf., 2. szám, 137–144. p.
- Douglas, James (1987): Political Theory of Nonprofit Organisation. In Powell, W. W. ed.: *The Nonprofit Sector. A Research Handbook*. New Haven, Yale University Press, 43–54. p. A tanulmány áttekintő összefoglalását magyarul lásd: Kuti Éva – Marschall Miklós szerk.: *A harmadik szektor. Tanulmányok*. Budapest, 1991, Nonprofit Kutatócsoport, 85–96. p.
- Douglas, Marry (1993 [1993]): Kockázat és hibáztatás: Az erkölcsök és a veszély. Fordította Friedrich Judit. *Replika*, 31–32. szám (szeptember), 63–76. p.
- Duby, Georges (2000): *Folytonos történelem*. Fordította ifj. Benda Kálmán. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Dukay-Szabó Szilvia (2008): Nyilvános eszmecsere az Európai Unióról. In Sándor Péter – Vass László szerk.: *Magyarország politikai évkönyve 2008-ról*. Harmadik kötet – Digitális könyvtár. Budapest, Kiadja a Demokrácia Kutatások Magyar Központja. [A tanulmány oldalszámozást nem tartalmazó DVD-mellékletben jelent meg.]
- Dukay-Szabó Szilvia – Závecz Tibor (2009): Népszavazási eszmecsere. A deliberatív közvélemény-kutatás tanulságai. In Enyedi Zsolt szerk.: *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és szerte a világban*. Budapest, Századvég Kiadó, 253–268. p.
- Durkheim, Émile (1972 [1895]): Mi a társadalmi tény? Fordította Léderer Pál. In Émile Durkheim: *A társadalmi tényről*. Szociológiai füzetek 4. Budapest, Oktatási Minisztérium, 9–24. p.
- Dryzek, John (1990): *Discursive democracy: politics, policy and political science*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Dynes, Wayne R. szerk. (1994 [1980]): A homoszexualitás enciklopédiája. Szócikkek. Fordította Szentmiklósi Tamás. In Tóth László szerk.: *A homoszexualitásról*. Budapest, T-Twins Kiadó, 297–420. p.
- Edelman, Murray (1964): *The Symbolic Uses of Politics*. Urbana, University of Illinois Press.
- Edelman, Murray (1972 [1971]): *Politics as Symbolic Action: Mass Arousal and Acquiescence*. Chicago, Markham Publishing Company.
- Edelman, Murray (1998 [1988]): Politikai ellenségek konstruálása. Fordította Erdei Pálma. In Szabó Márton szerk.: *Az ellenség neve*. Budapest, József Műhely Kiadó, 88–123. p.
- Edelman, Murray (2004 [1964]): *A politika szimbolikus valósága*. Fordította Hidas Zoltán. Budapest, L' Harmattan Kiadó.
- Enyedi Zsolt – Körösnéyi András (2001): *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Enyedi Zsolt (2009): Referendumdemokrácia. In Enyedi Zsolt szerk.: *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és szerte a világban*. Budapest, DKMKA – Századvég Kiadó, 17–35. p.

- Fairclough, Norman (1995): *Critical discourse analysis: The critical study of language*. London, Longman.
- Fehér Angéla – Marozsán Csilla – Patterman Kinga szerk. (2001): *Jelenlét – módszertani mesék a telepi munkáról*. Budapest, Magyar Máltai Szeretetszolgálat Kiadása.
- Fél Edit – Hofer Tamás (2010 [1969]): „*Mi korrekt parasztok...*” *Hagyományos élet Átányon*. Budapest, Korall Társadalomtudományi Egyesülés.
- Fischer, Frank (2003): *Reframing public policy: discursive politics and deliberative practices*. Oxford, Oxford University Press.
- Fishkin, James (1991): *Democracy and Deliberation: New Directions for Democratic Reform*. New Haven, New Haven University Press.
- Fisicella, Dominico (2001): *A politikatudomány alapvonalai. Fogalmak, problémák, elméletek*. Fordította Soltész Erzsébet. Budapest, Osiris Kiadó.
- Foucault, Michel (1992 [1991]): Életben hagyni és halálra ítélni. A modern rasszizmus gyökere. Fordította Ádám Péter. *Világosság*, 1: 45–52. p.
- Foucault, Michel (1998 [1971]): A diskurzus rendje. Fordította Romhányi Török Gábor. In Michel Foucault: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk*. Budapest, Pallas Studio – Attraktor Kft Kiadó, 50–74. p.
- Fricz Tamás (2007): Kis János téved. *Népszabadság*, november 29.
- Funkhouser, Edward T. (2007 [1991]): A hatvanas évek sajtótémái. A közvélemény dinamikájának alakulása. Fordította Torma Péter. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás szerk.: *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Budapest, Gondolat Kiadó, 261–266. p.
- Gajdusчек György – Hajnal György (2010): *Közpolitika. A gyakorlat elmélete és az elmélet gyakorlata*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó.
- Gajdusчек György (2012): A magyar közigazgatás jogias jellegéről. *Politikatudományi Szemle*, XXI évf., 4. szám, 29–49. p.
- Geertz, Clifford (1994a): Az ideológia mint kulturális rendszer. Fordította Fejér Balázs. In uő: *Az értelmezés hatalma: Antropológiai írások*. Budapest, Századvég Kiadó, 22–62. p.
- Geertz, Clifford (1994b [1973]): Sűrű leírás: Út a kultúra értelmező elmélete felé. Fordította Berényi Gábor. In uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest, Századvég Kiadó, 170–199. p.
- Geertz, Clifford (1994c [1983]): Elmosódott műfajok: A társadalmi gondolkodás átalakulása. Fordította Kovács Éva. In uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest, Századvég Kiadó, 268–285. p.
- Gelei András (1996): Szervezeti keret és szervezeti változás – egy értelmezési kísérlet. In *Szociológiai Szemle*, 3–4. szám, 55–81. p.
- Gelei András (2002): *A szervezeti tanulás interpretatív megközelítése: a szervezetfejlesztés esete*. PhD disszertáció. Kézirat, Budapest, BKÁE.
- Gelei András (2006): A szervezet interpretatív megközelítése. *Vezetéstudomány*, XXXVIII. évf., különszám, 79–97. p.
- Glózer Rita (2008): *Diskurzusok a civil társadalomról. Egy fogalom transzformációi a rendszerváltó évek értelmiségi közbeszédében*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Glózer Rita – Gelei András szerk. (2011): *Valóságkonstrukciók. A szervezeti jelentésvilág interpretatív megközelítései*. Budapest, Gondolat Kiadó – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. <http://www.commonline.hu/content/t%C3%A1mogatott-tananyagok>.
- Griffin, Em (2001 [2000]): A témameghatározás elmélete: Fordította Szigeti L. László. In uő: *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Budapest, Harmat Kiadó, 369–381. p.
- Grotius, Hugo (1960 [1625]): *A háború és a béke jogáról*. I–III kötet. Fordította Haraszti György, Brósz Róbert, Diósi György és Muraközy Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gurevics, Anton Jakovlevics (2006): Mi a történelmi tény? Fordította Kövér György. In Gyurgyák János – Kisantal Tamás szerk.: *Történetelmélet*. I. kötet. Budapest, Osiris Kiadó, 193–216. p.

- Gyáni Gábor (2000a): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Gyáni Gábor (2000b [1998]): Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. In uő: *Emlékezet, emlékezés és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó, 11–30. p.
- Gyáni Gábor (2000c [1999]): Történelem: tény vagy fikció? In uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó, 48–70. p.
- Gyáni Gábor (2000d [1998]): Fin de siècle-történetírás. In uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó, 31–47. p.
- Gyáni Gábor (2003): A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács Gábor szerk.: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, Osiris Kiadó, 11–53. p.
- Gyáni Gábor (2007a): *Relatív történelem*. Budapest, Typotex Kiadó.
- Gyáni Gábor (2007b [2006]): Elbeszélhető-e egy csata hiteles története. Metartörténeti megfontolások. In uő: *Relatív történelem*. Budapest, Typotex Kiadó, 220–240. p.
- Gyáni Gábor (2007c [2003]): Hamis és igaz a történelemben. In uő: *Relatív történelem*. Budapest, Typotex Kiadó, 208–219. p.
- Gyáni Gábor (2007d [2005]): A megtapasztalt és az elbeszélte múlt. In uő: *Relatív történelem*. Budapest, Typotex Kiadó, 187–207. p.
- Gyáni Gábor (2007e [2004]): Kontextus és kontextualizáció a történetírásban. In uő: *Relatív történelem*. Budapest, Typotex Kiadó, 241–259. p.
- Habermas, Jürgen (1971 [1962]): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Fordította Endreffy Zoltán. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Habermas, Jürgen (1993): Irodalom-e a filozófia és a tudomány. Fordította Király Edit. In *Holmi* V. évf., 9. szám (szeptember), 1259–1270. p.
- Habermas, Jürgen (1994): *A társadalomtudományok logikája*. Fordította Adamik Lajos et al. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Habermas, Jürgen (2011 [1981]): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Fordította Ábrahám Zoltán, Berényi Gábor, Felkai Gábor és Király Edit. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Hahn, Alois (1994): Die soziale Konstruktion des Fremden. In W. M. Sprondel (Hrsg.): *Die Objektivität der Ordnung und ihre kommunikative Konstruktion*. Frankfurt am Main, 140–163. p.
- Hajer, Maarten. (1995): *The Politics of Environmental Discourse*. Oxford, Oxford University Press.
- Hajer, Maarten (2004 [2002]): Diskurzuselemzés és a szakpolitikák vizsgálata. Fordította Szegedi Gábor. *Politikatudományi Szemle*, XIII. évf., 4. szám, 161–167. p.
- Hajnal György (2008): *Adalékok a magyarországi közpolitika kudarcaihoz*. Budapest, Kijá a Kormányzati Személyügyi Szolgáltató és Közigazgatási Képzési Központ.
- Hall, John szerk. (1995): *Civil Society. Theory, History Comparison*. Cambridge, Policy Press.
- Hankiss Elemér (1986): *Diagnózisok 2*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Hansmann, Henry (1987): Economonic Theory of Nonprofit Organisation. In Powell, W. W. ed.: *The Nonprofit Sector. A Research Handbook*. 27–42. p. New Haven, Yale University Press. A tanulmány áttekintő összefoglalását magyarul lásd: Kuti Éva – Marschall Miklós szerk.: *A harmadik szektor. Tanulmányok*. Budapest, 1991, Nonprofit Kutatócsoport, 29–44. p.
- Hardin, Garrett (1968): The Tragedy of the Commons. *Science*, 162, 1243–1248. p.
- Haskó Katalin – Hülvely István (2003): *Bevezetés a politikatudományba*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Hassard, John – Pym, Denis eds. (1990): *The theory and philosophy of organizations*. London, Routledge.
- Heller Ágnes (1996): Identitások, életterek, hatalmi terek, ismeretlen belvilágok: A saját és az idegen eredetéről. *Kritika*, 8. szám, 14–17. p.
- Hempel, Carl Gustav (2006 [1942]): Az általános törvényszerepe a történettudományban. Fordította Laki János. In Gyurgyák János – Kisantal Tamás szerk.: *Történetelmélet*. II. kötet. Budapest, Osiris Kiadó, 451–463. p.

- Hobbes, Thomas (2001 [1651]): *Leviathán*. Fordította Vámosi Pál. Kolozsvár, Polis Könyvkiadó.
- Hofmeister-Tóth Ágnes – Mitev Ariel Zoltán (2007): *Üzleti kommunikáció és tárgyalási technika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Howart, Dawid (2000): The difficult emergence of a democratic imaginary: Black Consciousness and racial democracy in South Africa. In David Howart – Aletta J. Norval – Yannis Stavrakakis eds.: *Discourse theory and political analysis. Identities, hegemonies and social change*. Manchester – New York, Manchester University Press, 168–192. p.
- Howarth, David – Stavrakakis, Yannis (2000): Introducing discourse theory and political analysis. In David Howarth – Aletta J. Norval – Yannis Stavrakakis eds.: *Discourse theory and political analysis. Identities, hegemonies and social change*. Manchester – New York, Manchester University Press, 1–23. p.
- Howarth, David – Norval, Aletta – Stavrakakis, Yannis eds. (2000): *Discourse theory and political analysis. Identities, hegemonies and social change*. Manchester – New York, Manchester University Press.
- Jakobson, Roman (1972). Nyelvészet és poétika. In Fónagy Iván – Szépe György szerk.: *Hang, jel, vers*. Budapest, Gondolat Kiadó, 229–244. p.
- Jaspers, James M (1992): The Politics of Abstractions: Instrumental and Moralistic Rhetorics in Politics. *Social Research*, vol. 52. No. 2. (Summer), 315–344. p.
- Jászberényi József (2001): A nyelv, a valóság és a tények átértékelődése. *Korall*, 5–6. szám, 163–185. p.
- Jelenfi Gábor – Rosta Gergely – Szegedi Péter (2008): Politikai közvélemény, 2007. In Sándor Péter – Vass László szerk.: *Magyarország politikai évkönyve 2008-ról*. Harmadik kötet – Digitális könyvtár. Budapest, Kiadja a Demokrácia Kutatások Magyar Központja. [A tanulmány oldalszámozást nem tartalmazó DVD mellékletben jelent meg.]
- Jellinek, Georg (1900): *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, Verlag von O. Häring.
- Kant, Immanuel (1997 [1794–1798]): A fakultások vitája három szakaszban. Fordította Mesterházi Miklós. In uő: *Történetfilozófiai írások*. Budapest, Ictus Kiadó, 335–507. p.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (1998): *Értékválasztás. Választási kampányműsorok szimbolikus és értéktünetei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Kaplan, Thomas (1993): Reading policy narratives: Beginnings, Middles and Ends. In Fischer, Frank – Forester, Frank eds.: *Argumentative Turn in Policy Analysis and Planning*. Durham–London, Duke University Press.
- Kaplan, Thomas (2000 [1986]): A közpolitika-elemzés narratív struktúrája. Fordította Boda Zsolt. In Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt szerk.: *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Universitas-Nemzeti Tankönyvkiadó, 547–565. p.
- Karácsony Gergely (2009): A pártok szava és a nép zsebe. A népszavazási döntések motivációi Magyarországon. In Enyedi Zsolt szerk.: *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és szerte a világban*. Budapest, DKMKA – Századvég Kiadó, 197–221. p.
- Kéki Nóra (2005): Mérlegen a kormány 2004-ben. In Sándor Péter – Vass László szerk.: *Magyarország politikai évkönyve 2008-ról*. Harmadik kötet – Digitális könyvtár. Budapest, Kiadja a Demokrácia Kutatások Magyar Központja. [A tanulmány oldalszámozást nem tartalmazó DVD mellékletben jelent meg.]
- Kéri László – Petschnig Mária Zita (1995): *24 évszak*. Budapest, Interart Rt. Kiadó.
- Kéri László – Petschnig Mária Zita (2001): *Még 24 évszak*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Kierkegaard, Søren (1993 [1843]): *Az ismétlés*. Fordította Gyenge Zoltán. Szeged, Ictus Kiadó.
- Kieser, Alfred szerk. (1995[1993]): *Szervezetelméletek*. Budapest, Aula Kiadó.
- Kieser, Alfred (1995a): Bevezetés a szervezetelmélet kritikai vizsgálatába. Fordította Bokor Antal. In uő szerk.: *Szervezetelméletek*. Budapest, Aula Kiadó, 1–45. p.

- Kieser, Anfred (1995b): Max Weber bürokráciaelemzése. Fordította Mármárosi András. In uő szerk.: *Szervezetelméletek*. Budapest, Aula Kiadó, 47–80. p.
- Kieser, Alfred (1995c): A kontingenciaelmélet. Fordította Mészáros Ágnes. In uő szerk.: *Szervezetelméletek*. Budapest, Aula Kiadó, 211–250. p.
- Kieser, Alfred (1995d): Az evolúcióelméleti megközelítés. Fordította Mészáros Ágnes. In uő szerk.: *Szervezetelméletek*. Budapest, Aula Kiadó, 315–357. p.
- Kieser, Alfred (2003): *Szervezetelméletek*. Budapest, BKÁE Vezetési és Szervezési Tanszék.
- Kieser, Alfred (2003a): Konstruktivista megközelítések. In uő: *Szervezetelméletek*. Budapest, BKÁE Vezetési és Szervezési Tanszék, 246–274. p.
- Kiss Balázs (1997): Foucault, White és Batsch-Kehazi a diskurzusról. In Szabó Márton szerk.: *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és a diszkurzív politikáról*. Budapest, Scientia Humana Kiadó, 49–85. p.
- Kiss Balázs (1997b): A politika a jelek korában. *Politikatudományi Szemle* VI. évf., 1. szám, 137–147. p.
- Kis János (2007a): A népszavazási versenyfutás. *Népszabadság*, 2007. november 10.
- Kis János (2007b): A népszavazásvitáról. *Népszabadság*, 2007. december 15.
- Kis János (2009): A népszavazás a köztársasági alkotmányban. In Enyedi Zsolt szerk.: *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és szerte a világban*. Budapest, DKMKA – Századvég Kiadó, 63–85. p.
- Kiss Lajos András (2006): *Teóriák hálójában. Filozófiai tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Kiss Lajos András (2007): A politikai idegen konstrukciói. *Politikatudományi Szemle*, XVI. évf., 3. szám, 163–174. p.
- Koselleck, Reinhart (1972): Einleitung. In Koselleck, Reinhart. – Brunner, Otto. – Conze, Werner: *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Band 1. Stuttgart, Klett–Cotta Verlag, xii – xxvii. p.
- Koselleck, Reinhart (1997 [1975]): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Fordította Szabó Márton. Budapest, József Műhely Kiadó.
- Koselleck, Reinhart (1998[1994]): Ellenségfogalmak. Fordította Szabó Márton. In Szabó Márton szerk.: *Az ellenség neve*. Budapest, József Műhely Kiadó, 12–23. p.
- Koselleck, Reinhart (2000 [1973]): Történelem, történetek és formális időstruktúrák Fordította Simon Attila. In Thomka Beáta szerk.: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat Kiadó, 25–35. p.
- Koselleck, Reinhart (2003): *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Fordította Hidas Zoltán, Szabó Márton. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Koselleck, Reinhart (2003a): Ábrázolás, esemény, struktúra. Fordította Hidas Zoltán. In uő: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 163–178. p.
- Koselleck, Reinhart (2003b): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Fordította Szabó Márton. In uő: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 241–298. p.
- Koselleck, Reinhart (2003c): Nézőpontfüggőség és időbeliség. Fordította Hidas Zoltán. In uő: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 201–237. p.
- Kovács Éva – Melegh Attila (2000): „Lehetett volna rosszabb is, mehetünk volna Amerikába is” Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében. In Sik Endre – Tóth Judit szerk.: *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 93–153. p.
- Kovács Sándor szerk. (1990): *Szöveggyűjtemény a szervezetelmélet történetének tanulmányozásához*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Körösényi András (2005): *Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Körösényi András (2007): Alkotmányos-e a népszavazás? *Népszabadság*, 2007. december 1.

- Körösenyi András (2009): A népszavazások és a képviseleti demokrácia viszonya. In Enyedi Zsolt szerk.: *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és szerte a világban*. Budapest, DKMKA – Századvég Kiadó, 37–61. p.
- Körösenyi András – Tóth Csaba – Török Gábor (2007): *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Körösenyi András – Tóth Csaba – Török Gábor (2008): Ki a politológus? Tudós, elemzős és más szerepek. *Politikatudományi Szemle*, XVII. évf., 2. szám, 7–28. p.
- Kriesi, Hanspeter (2009): Közvetlen demokrácia. Svájc esete. In Enyedi Zsolt szerk.: *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és szerte a világban*. Budapest, DKMKA – Századvég Kiadó, 87–106. p.
- Kulcsár-Szabó Ernő (2011): A hermeneutikai társadalomtudomány lehetőségei és a perspektivizmus problémái. *Politikatudományi Szemle*, XX. évf., 4. szám, 148–153. p.
- Kulcsár Szabó Ernő – Sziráki Péter szerk. (2003): *Történelem, kultúra, medialitás*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Kuti Éva (1998): *Hívjuk talán nonprofitnak*. Budapest, Nonprofit Kutatócsoport.
- Kuti Éva – Marschall Miklós szerk. (1991): *A harmadik szektor. Tanulmányok*. Budapest, Nonprofit Kutatócsoport.
- Laclau, Ernesto – Mouffe, Chantal (1985): *Hegemony and Socialist Strategy: Toward a Radical Democratic Politics*. London, Verso.
- Laclau, Ernesto (1993): Power and Representation. In Mark Poster szerk.: *Politics, Theory and Contemporary Culture*. New York, Columbia University Press, 277–296. p.
- Laclau, Ernesto (1996): Deconstruction, Pragmatism. Hegemony. In Chantal Mouffe ed.: *Deconstruction and Pragmatism*. London – New York, Routledge, 47–68. p.
- Laclau, Ernesto (2005): Philosophical roots of discourse theory. In www.essex.ac.uk/centre/TheoS-tud/frameset.asp?p=onlinepapers.asp.
- Lasswell, Harold (1971 [1927]): *Propaganda Technique in the World War*. Cambridge Mass., MIT Press.
- Lasswell, Harold (2000a [1949]): A hatalom nyelve. Fordította Kiss Balázs. In Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt szerk.: *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, 11–27. p.
- Lasswell, Harold (2000b [1949]): A politikai nyelv stílusa. Fordította Boda Zsolt. In Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt szerk.: *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, 63–78. p.
- Lasswell, Harold – Kaplan, Abraham (1950): *Power and society*. Yale University Press, New Haven.
- Lasswell, Harold (1951): The Policy Orientation. In Lasswell, Harold – Lerner, Daniel eds.: *The Policy Science: Recent Developments in Scope and Method*. Stanford CA., Stanford University Press, 3–15. p.
- Lazarsfeld, Paul (2007 [1957]): A közvélemény és a klasszikus hagyomány. Fordította Somogyi Ágnes. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás szerk.: *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Budapest, Gondolat Kiadó, 750–765. p.
- Lenin, Vlagyimir, Iljics (1967 [1913]): A marxizmus három forrása és három alkotórésze. [Anonim fordítás.] In *Lenin Válogatott Művei*. Első kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 52–56. p.
- Léderer Pál (2002): Mesélj! In uő: *A szociológus, a módszerei meg a szövegei: Rögeszme-félék a mesterségről*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 209–264. p.
- Lindroos, Kia (2003): Aesthetic Political Thought. Marker and Benjamin Revisited. *Alternatives*, vol 28, 233–252. p.
- Lippmann, Walter (1922): *Public Opinion*. New York, Macmillan.
- Lipset, Seymour Martin (1995 [1960 és 1981]): *Homo politicus. A politika társadalmi alapjai*. Fordította Turai Tamás. Budapest, Osiris Kiadó.

- Lipset, Seymour Martin – Rokkan, Stein (1967): *Party System and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York, The Free Press.
- Lorenz, Chris (2000 [1998]): Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitivizmus és „metaforikus fordulat”. Fordította Kiss Gábor Zoltán. In Thomka Beáta szerk.: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat Kiadó, 121–146. p.
- Luhmann, Niklas (1991): *Soziologie des Risikos*. Berlin – New York, de Gruyter Verlag.
- Luhmann, Niklas (1999 [1970]): Igazság és ideológia. Fordította Kiss Lajos András. In uő: *Látom azt, amit te nem látsz*. Budapest, Osiris – Gond, 7–31. p.
- Lukács György (1965): *Az esztétikum sajátossága*. I–II. kötet. Fordította Eörsi István. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lőrincz Lajos (2010): *A közigazgatás alapintézményei*. Harmadik, átdolgozott kiadás. Budapest, HVG-ORAC Lap és Könyvkiadó.
- Man, Paul de (1999): *Az olvasás allegóriái*. Fordította Fogarasi György. Szeged, Ictus Kiadó.
- Man, Paul de (2000 [1996]): *Esztétikai ideológia*. Fordította Katona Gábor. Budapest, Janus – Osiris Kiadó.
- Majer Viktor – Tábit Renáta (2011): A helyi népszavazás és népi kezdeményezés néhány önkormányzati rendelet tükrében – különös tekintettel a közép-magyarországi régió önkormányzataira. In *Pro Publico Bono, Online*. Támpó Specál. 1–22. p.
- Majone, Giandomenico (1989): *Evidence, Argument and Persuasion in the Policy Process*. New Haven, Yale University Press.
- March, James – Olsen, Johan (1984): The new institutionalism: organizational factors in political life. *American Political Science Review*, No. 78. 734–749. p.
- March, James (1989): *Rediscovering Institutions*. New York, Free Press.
- Marelyin Kiss József – Dénes Attila (2005): Ha helyben jól mennek a dolgaink. In Sándor Péter – Vass László szerk.: *Magyarország politikai évkönyve 2008-ról*. Harmadik kötet – Digitális könyvtár. Budapest, Kiadja a Demokrácia Kutatások Magyar Központja. [A tanulmány oldal-számozást nem tartalmazó DVD mellékletben jelent meg.]
- Marsh, David – Stocker, Garry (1995): *Theory and Methods in Political Science*. London, Macmillan.
- Marx, Karl (1970): *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. [Anonim fordítás.] Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- McCloskey, Donald N. (1985): *The Rhetoric of Economics*. Wisconsin, University of Wisconsin Press.
- McCombs, Maxwell E. – Shaw, Donald L. (1972): The agenda-setting function of mass media. *Public Opinion Quarterly*, 36., 176–187. p.
- McCombs, Maxwell E. – Shaw, Donald L. (2007 [1991]): A tömegmédia témakijelölő funkciója. Fordította Torma Péter. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás szerk.: *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Budapest, Gondolat Kiadó, 252–260. p.
- Mead, George Herbert (1973 [1974]): *A pszichikum, az én és a társadalom*. Fordította Félix Pál. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Medick, Hans (2000): Mikrotörténelem. Fordította V. Horváth Károly. In Thomka Beáta szerk.: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijárat Kiadó, 53–63. p.
- Minogue, Kenneth (1986 [1985]): Habermas és a beszédközpontúság. Fordította Varga Zsuzsanna. *Tájékoztató*, XVII. évf., 5. szám. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Mottier, Véronique (2004 [2002]): Diskurzuselemzés és az identitás/különbözőség politikája. Fordította Szegedi Gábor. *Politikatudományi Szemle*, XIII. évf., 4. szám, 155–159. p.
- Mouffe, Chantal (1995): Politics, democratic action and solidarity. *Inquiry*, (38) 1–2. p.
- Münkler, Herfried (2004 [2001]): Háborúban vagyunk? Terroristák, partizánok és a háború új formái. Fordította Szabó Márton. *Politikatudományi Szemle*, XIII. évf., 3. szám, 59–69. p.

- Nagy Ádám – Maruzsa Zoltán (2010): Neokorporativizmus vagy forráselosztás? *Politikatudományi Szemle*, XIX. évf., 1. szám, 151–157. p.
- Nagy Károly (1989): A nemzetközi kapcsolatok állami szervei. In Herczegh Géza szerk.: *Nemzetközi jog*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 192–217. p.
- Nash, Kate (2000): *Contemporary Political Sociology. Globalization, Politics, Power*. Oxford, Blackwell Publishers.
- Neyland, Daniel (2008): *Organizational Ethnography*. London, Sage Publications.
- Niedermüller Péter (1994): Falon innen és túl: hősök és antihősök. *Café Babel*, 3. szám, 77–85. p.
- Nietzsche, Friderich (1986 [1872]): *A tragédia születése*. Fordította Kertész Imre. Budapest, Európa Kiadó.
- Nietzsche, Friedrich (1996 [1887]): *Adalékok a morál genealógiájához*. Fordította Romhányi Török Gábor. Budapest, Holnap Kiadó.
- Nizák Péter (2010): Nagykorú magyar civiltársadalom. *Politikatudományi Szemle*, XIX. évf., 2. szám, 129–136. p.
- Noiriel, Gerard (2001 [1996]): *A történetírás válsága. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig*. Fordította Czoch Gábor et al. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Norval, Aletta (2000): Trajectories of future research in discourse theory. In David Howarth – Aletta J. Norval – Yannis Stavrakakis eds.: *Discourse theory and political analysis. Identities, hegemonies and social change*. Manchester – New York, Manchester University Press, 219–236. p.
- Noris, Pippa et al. (1999): *On message: Communicating the campaign*. London, Sage Press.
- Nyíri Pál (1999): Unió csatlakozás és idegenrendészeti politika. In Sik Endre – Tóth Judit szerk.: *Átmenetek*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 42–53. p.
- Oakeshott, Michael (1966 [1933]): *Experience and its Mode*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Oakeshott, Michael (2001 [1962 és 1974]): *Politikai racionalizmus*. Fordította Kállai Tibor és Szentmiklósi Tamás. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Olay Csaba (2008): *Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Országgyűlés 2008. március 10-i ülésének jegyzőkönyve. In Sándor Péter – Vass László szerk.: *Magyarország Politikai Évkönyve 2008-ról*. Harmadik kötet – Digitális könyv; Országgyűlési Napló 1998–2008. DVD melléklet. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja – Arkánus Kiadó, 2009. [A forrás oldalszámozást nem tartalmaz.]
- OVb az országos népszavazásról (2013). In http://www.valasztas.hu/hu/ovb/42/42_0.html. Letöltés: 2013. február.
- Palonen, Emilia (2006): Fidesz-diskurzus és Budapest. Határteremtés és térfoglalás. In Szabó Márton szerk.: *Fideszválság. Diszkurzív politikatudományi értelmezések*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 13–40. p.
- Palonen, Kari (1998): *Das „Webersche Moment“. Zur Kontingenz des Politischen*. Opladen–Wiesbaden, Westdeutscher Verlag.
- Palonen, Kari (2006): *The Struggle with Time: A Conceptual History of 'Politics' as an Activity*. Hamburg–London–Münster, LIT Verlag.
- Palonen, Kari (2009 [2006]): *Küzdelem az idővel. A cselekvő politika fogalomtörténete*. Fordította Vincze Hanna Orsolya. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Pál Gábor (2011): *A gyűlöletbeszéd fogalma a magyar politikai diskurzusban, 1994–2004*. Kézirat. Budapest, ELTE AJTK Politikatudományi Doktori Iskola.
- Perelman, Chaïm – Olbrechts-Tyteca, Lucie (1971 [1958]): *The New Rhetoric: A Treatise of Argumentation*. Notre Dame – London, University of Notre Dame Press. Franciából fordította John Wilkinson és Purcell Weaver. A mű eredeti címe és kiadása: *La Nouvelle Rhétorique: Traité de l'Argumentation*. Paris, 1958, Presses Universitaires de France.
- Perelman, Chaïm (1980): *Justice, Law and Argument*. Dordrecht, D. Reidel Publishing Co.

- Perelman, Chaïm – Olbrechts-Tyteca, Lucie (2000 [1958]): A kvázi-logikai érvelés. Fordította Boda Zsolt. In Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt szerk.: *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Universitas – Nemzeti Tankönyvkiadó, 321–356. p.
- Perelman, Chaïm (2003 [1966]): Egyetértés hiánya és a döntések racionalitása. Fordította Varga Csaba. In Varga Csaba szerk.: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Budapest, Kiadja a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseletei Intézete, 17–23. p.
- Pesti Sándor szerk. (2001): *Közpolitika*. Szöveggyűjtemény. Budapest, Rejtjel Kiadó.
- Péteri György (1979): *A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Phillips, Nelson – Hardy, Cynthia (2002): *Discourse Analysis. Investigating Processes of Social Construction*. London – New Delhi, Sage Publications.
- Philips, Nelson – Lawrence, Thomas – Hardy, Cynthia (2004): Discourse and Institutions. *Academy of Management Review*, vol. 29, No. 4, 635–652. p.
- Platón (2008): *Az állam*. Fordította Jánosy István. Budapest, Cartaphilus Kiadó, 327a–621d.
- Price, Vincent – Neijens, Peter (2007 [1998]): A deliberatív közvélemény-kutatás. Fordította Rohonyi András. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás szerk.: *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Budapest, Gondolat Kiadó, 698–732. p.
- Rákai Orsolya – Z. Kovács Zoltán (2003): *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományban*. Dekon könyvek 27. Budapest–Szeged, Gondolat Kiadói Kör – Pompeji.
- Rawls, John (1993): *Political Liberalism*. New York, Columbia University Press.
- Rawls, John (1997 [1971]): *Az igazságosság elmélete*. Fordította Krokavay Zsolt. Budapest, Osiris Kiadó.
- Rawls, John (1998): A méltányosságként értett igazságosság: politikai, s nem metafizikai elmélet. Fordította Babarczy Eszter. In Huoranszki Ferenc szerk.: *Modern politikai filozófia*. Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 174–188. p.
- Rein, Martin – Schön, Donald (1993): Reframing Policy Discourse. In Frank Fischer – John Forester szerk.: *The Argumentative Turn in Policy Analysis and Planning*. Durham, NC – London, Duke University Press, 145–166 p.
- Ricœur, Paul (1997): Az „oltvány”, az „üledék” és az „emlékezet” Két beszélgetés Tóth Tamással. Fordította Martonyi Éva. *Magyar Filozófiai Szemle*, 5–6. szám, 871–908. p.
- Ricoeur, Paul (1998 [1967]): Erőszak és nyelv. Fordította Boda Zsolt. In Szabó Márton szerk.: *Az ellenség neve*. Budapest, József Műhely Kiadó, 124–136. p.
- Ricœur, Paul (1999 [1997]): Emlékezet – felejtés – történelem. Fordította Rózsahegyi Edit. In Thomka Beáta szerk.: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, Kijarat Kiadó, 51–67. p.
- Ricœur, Paul (2000 [1977]): Magyarázat és megértés: A szöveg-, cselekvés- és történetelmélet közötti néhány jelentős összefüggésről. Fordította Huszaganics Melinda. In Thomka Beáta szerk.: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijarat Kiadó, 185–214. p.
- Ricœur, Paul (2000a [1990]): Politikai nyelv és retorika. Fordította Boda Zsolt. In Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt szerk.: *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Universitas – Nemzeti Tankönyvkiadó, 53–62. p.
- Ricœur, Paul (2000b [1994]): Történelem és retorika. Fordította Asztalos Éva és Somlyó Bálint. In Thomka Beáta szerk.: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijarat Kiadó, 11–24 p.
- Ricœur, Paul (2002a [1978]): A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés. Fordította Szabó Márton. *Szociológiai Figyelő*, 1–2. szám, 60–76. p.
- Ricœur, Paul (2002b [2000]): A történelem írása és a múlt megjelenítése. Fordította Takács Ádám. *Műhely*, 2002. 1. szám, 54–61. p.
- Ricœur, Paul (2006 [1975]): *Az élő metafora*. Fordította Földes Györgyi. Budapest, Osiris Kiadó.

- Riedel, Manfred (1972): Bürger, Staatsbürger, Bürgertum. In Brunner, Otto – Walter Conze – Reinhart Koselleck Hrg.: *Geschichtliche Grundbegriffe, Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. I., Stuttgart, Klett-Cotta Verlag, 672–725. p.
- Rogers, Everett M. – Hart, William B. – Dearing, James W. (2007 [1997]): A napirend-kijelölés kutatásának paradigmatis története. Fordította Somogyi Ágnes. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás szerk.: *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Budapest, Gondolat Kiadó, 267–272. p.
- Roe, Emery ed. (1994): *Narrative Policy Analysis: Theory and Practice*. Durham–London, Duke University Press.
- Rorty, Richard (1996): Response to Ernesto Laclau. In Chantal Mouffe ed.: *Deconstruction and Pragmatism*. London – New York, Routledge, 69–76. p.
- Rothman, Rozann (2000 [1981]): Politikai szimbolizmus. Fordította Szabó Márton. In Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt szerk.: *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Universitas – Nemzeti Tankönyvkiadó, 133–177. p.
- Rüsen, Jörn (1999 [1994]): A történelem retorikája. Fordította Thomka Beáta. In Thomka Beáta szerk.: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, Kijarat Kiadó, 39–50. p.
- Rüsen, Jörn (2000 [1999]): Történeti gondolkodás a kultúraközi diskurzusban Fordította V. Horváth Károly. In Thomka Beáta szerk.: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijarat Kiadó, 203–214. p.
- Said, Edward (1996 [1978]): Orientalizmus. Bevezetés. Fordította Balogh Dániel és Szamosi Gertrúd. *Helikon*, XLII. évf., 4. szám, 430–449. p.
- Said, Edward W. (2000 [1978 és 1994]): *Orientalizmus*. Fordította Péri Benedek. Budapest, Európa Kiadó.
- Sapir, Edward (1971 [1933]): A szimbólum. Fordította Fabricius Ferenc. In uő: *Az ember és a nyelv*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 140–147. p.
- Sarcinelli, Ulrich (1990): Auf dem Weg in einem kommunikative Demokratie? Demokratische Steritkultur als Element politischer Kultur. In Ulrich Sarcinelli Hrg.: *Demokratische Streitkultur*. Opladen, Westdeutscher Verlag, 29–51. p.
- Sartori, Giovanni (1999 [1993]): *A demokrácia*. Fordította Soltész Erzsébet. Budapest, Osiris Kiadó.
- Schmitt, Carl (1928a): *Verfassungslehre*. München–Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl (1928b [1921]): *Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*. München–Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl (1992 [1922]): *Politikai teológia*. Fordította Paczolay Péter. TEMPUS „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektum kiadványa. Jogfilozófiák. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar.
- Schmitt, Carl (1998 [1938]): A háború és az ellenség fogalmak értelmezése. Fordította Szabó Márton. In Szabó Márton szerk.: *Az ellenség neve*. Budapest, József Műhely Kiadó, 24–38. p.
- Schmitt, Carl (2002 [1963]): A politikai fogalma. Előszóval és három korolláriummal kiegészített 1932-es szöveg. Fordította Cs. Kiss Lajos. In uő: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 6–102. p.
- Schmitt, Carl (2002b [1963]): A partizan elmélete. Közbevetett megjegyzés a politikai fogalmához. Fordította Cs. Kiss Lajos. In uő: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 103–173. p.
- Schmitt, Carl (2002c [1963]): A politikai fogalma. Előszóval és három korolláriummal kiegészített 1932-es szöveg. Fordította Cs. Kiss Lajos. In uő: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 6–102. p.
- Schön, Donald – Rein, Martin (1994): *Frame Reflection: Toward the Resolution of Intractable Policy Controversies*. New York, Basic Books.

- Schütz, Alfred (1984 [1932]): Az idegen. In Hernádi Miklós szerk.: *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest, Gondolat Kiadó, 405–413. p.
- Schwab, George (1998 [1987]): Enemy vagy Foe: a modern politika konfliktusa. Fordította Szabó Márton. In Szabó Márton szerk.: *Az ellenség neve*. Budapest, Jószyöveg Műhely Kiadó, 39–55. p.
- Schwandt, Thomas (2010 [2003]): Three Epistemological Stances for Qualitative Research: Interpretativism, Hermeneutics and Social Constructionism. In Mark Bevir szerk.: *Interpretative Political Science*. Sage Publication, 37–68. p.
- Schwarz, Michael – Thompson, Michael (1990): Political Cultures: A New Framework for Policy Analysis. In Michael Schwarz – Michael Thompson: *Divided We Stand: Redefining Politics, Technology and Social Choice*. New York, Harvester Wheatsheaf, 56–80 p.
- Seligman, Adam (1997 [1992]): *A civil társadalom eszméje*. Fordította Náday Judit. Budapest, Kávé Kiadó.
- Sík Endre (1988): *Az „örök” kaláka*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Sík Endre (1999): Magyarok az osztrák munkaerő piacon. In Sík Endre – Tóth Judit szerk.: *Átmenetek*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 123–172. p.
- Simmel, Georg (1908): Exkursus über den Fremden. In Georg Simmel: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot, 685–691. p.
- Simon, Herbert (1982): Racionális döntés gazdasági szervezetekben. Fordította Csontos László. In Herbert A. Simon: *Korlátozott racionalitás. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 21–58. p.
- Simon, Herbert (2004): *Az ésszerűség szerepe az emberi életben*. Budapest, Gondolat.
- Simon, Herbert (2011): A döntéshozatal elméletei a közgazdaságtanban és a viselkedéstudományokban. In Szántó Richárd – Wimmer Ágnes – Zoltayné Paprika Zita szerk.: *Döntéseink csapdájában. Viselkedéstudományi megközelítés a döntéshozatalban*. Alinea Kiadó, 39–90. p.
- Sloterdijk, Peter (2001 [1986]): A gondolkodó a színpadon. Nietzsche materializmusa. Fordította Bendl Júlia. In uő: *A gondolkodó a színpadon. A jó hír megjavítása. Nietzsche tanulmányok*. Budapest, Helikon Kiadó, 15–174. p.
- Smith, Anna-Marie (1998): *Laclau and Mouffe: The radical democratic imaginary*. London, Routledge.
- Sohajda Ferenc (2002): Eset és esemény. A konkrétum történeti vizsgálatának lehetőségei és jelentősége. In Szekeres Ferenc szerk.: *A történetész szerszámosládája*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 183–195. p.
- Sombart, Werner (1913): *Der Bourgeois*. München–Leipzig.
- Spurr, David (1993): *The Rhetoric of Empire: Colonial Discourse in Journalism, Travel Writing and Imperial Administration*. Durham–London, Duke University Press.
- Sumner, William Graham (1978 [1907]): *Népszokások*. Fordította Félix Pál. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Spivak, Gayatri (1996 [1988]): Szóra bírható-e az alárendelt? Fordította Mánfai Alice és Tornay László. *Helikon*, XLII. évf., 4. szám, 450–483. p.
- Szabó Márton (1974): A társadalom megismerésének post festum jellegéről. *Acta Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis*, tom 6/A., 43–52. p.
- Szabó Márton (1998): *Politikai tudásméletek*. Budapest, Universitas – Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szabó Márton (1998b): *Diszkurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvéről és a politikai tudásról*. Budapest, Scientia Humana.
- Szabó Márton (2000): Beszélő politika – diszkurzív politológia (Bevezetés). In Szabó Márton szerk.: *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Budapest, Jószyöveg Műhely Kiadó, 5–9. p.
- Szabó Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

- Szabó Márton (2003a): A közjó diskurzusai. In Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 279–288. p.
- Szabó Márton (2003b): Politikai egység és identitás. A KDNP az Ellenzéki Kerekasztalnál és a parlamentben. In Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 253–265. p.
- Szabó Márton (2006): *Politikai idegen*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Szabó Márton szerk. (2006a): *Fidesz-valóság. Diszkurzív politikatudományi értelmezések*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Szabó Márton (2010a): A magyar politikatudomány helyzete 2010-ben. *Politikatudományi Szemle*, XIX évf., 4. szám, 133–148. p.
- Szabó Márton (2010b): Diskurzus és intézmény a politikában. *Századvég*. Új folyam. 57. szám, 2010/3., 3–34. p.
- Szabó Márton (2010c): Politikatudomány – mi végre? *Századvég*. Új folyam, 58. szám, 2010/4., 115–123. p.
- Szabó Márton (2011): *Politikai episztemológia*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Szabó Márton (2011a): Közvélemény-kutatás és közvélemény. *Századvég*, 62. szám, 2011/4., 57–82. p. <http://www.szazadvég.hu/szazadvég/>.
- Szabó Márton (2012a): A közpolitikai diskurzuselemzés kérdései. *Working Papers in Political Science*, 2012/7. Insitute for Political Science, MTA Centre for Social Sciens. (Vitaanyag). http://www.tk.mta.hu/pti/uploaded_files/971_1347612216.pdf.
- Szabó Márton (2012b): Közpolitikai diskurzuselemzés. *Politikatudományi Szemle*, XXI évf., 3. szám, 7–31. p.
- Szabó Márton (2012c): A politikaelméletek elméleti pozíciói. In Illésné Kovács Mária szerk.: *Docere et movere: Bölcsész- és társadalomtudományi tanulmányok a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar 20 éves jubileumára*. Miskolc, Kiadja ME Bölcsészettudományi Kara, 37–48. p.
- Szabó Márton (2014a): *A közügy politikaelmélete*. Budapest, Nemzeti Köszolgálati és Tankönyv Kiadó.
- Szabó Márton (2014b): *Kötőjelek. Írások tudományról, politikáról, közéletéről*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Szabó Márton – Szűcs Zoltán Gábor (2010): A politikatudomány nyelve. In Dobos Csilla szerk.: *Szaknyelvi kommunikáció*. Budapest, Tinta Kiadó, 301–310. p.
- Szabó Márton – Szűcs Zoltán Gábor (2011): Fogalomtörténeti perspektívák. *Múltunk. Politikatörténeti folyóirat*, LVI. évf., 2. szám, 4–19. p.
- Szabó Máté (2009): Autonómia és etatizmus a magyar civil társadalomban. *Politikatudományi Szemle*, XVIII. évf., 3. szám, 157–163. p.
- Szabó Miklós (1996): *A jogdogmatika előkérdéseiről*. Miskolc, Bíbor Kiadó.
- Szamosi Gertrúd (1996): Posztkolonialitás. *Helikon*, XLII. évf., 4. szám, 415–429. p.
- Szeberényi Gábor (2002): Lehet-e az esemény „tudományos” kategória? Az esemény-fogalom történetelméleti megítélése. In Szekeres András szerk.: *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. Budapest, L'Harmattan–Atelier, 197–205. p.
- Szekeres András (2000): Az idő urai? Történészek és időstruktúrák. In Fejős Zoltán szerk.: *A megfoghatatlan idő. Tanulmányok*. Tabula könyvek 2. Budapest, Kiadja a Néprajzi Múzeum, 136–147. p.
- Szépe György – Derényi András (1999): *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Budapest, Corvina Kiadó.
- Szjárártó M. István (2006): *Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*. Budapest, Universitas Könyvkiadó.
- Szűcs Zoltán Gábor (2006): Történelem és politika az önkormányzati vitában. Az 1990-es önkormányzati törvény vitájának diszkurzív elemzése. *Századvég*. Új folyam 42. szám, 2006/4., 3–35. p.

- Szűcs Zoltán Gábor (2006): „Két verzió áll előttünk”: Diszkurzív politológiai esettanulmány a címervitáról. *Társadalom és politika*, 3–4. szám, 155–189. p.
- Szűcs Zoltán Gábor (2008): *A rendszerváltás „antalli pillanata”. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban, 1989–1993*. PhD-értekezés. Budapest, ELTE ÁJK. Kézirat.
- Szűcs Zoltán Gábor (2010): *Az antalli pillanat. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban, 1989–1993*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Szoboszlai György (2009): Országos népszavazás 2008-ban. Előzmények, következmények, szabályozások és értelmezések. In Sándor Péter – Vass László szerk.: *Magyarország Politikai Évkönyve 2008-ról*. Első kötet. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja, 243–272. p.
- Takács Judit (1998): Bevezetés a homoszexualitás tudományába. *Replika*, 33–34. szám. (december), 203–212. p.
- Takács Péter (2011): A közjóról. *Pro Publico Bono. Állam- és Közigazgatás-tudományi Szemle*, 1. szám, 8–16. p.
- Tárkány Szűcs Ernő (1981): *Magyar jogi népszokások*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Terry M. Moe (1994): Integrating Politics and Organizations: Positive Theory and Public Administration. *Journal of Public Administration*, vol. 4, No. 1., 17–25. p.
- Thomka Beáta (2000): A történelem poétikája. Előszó. In Thomka Beáta szerk.: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, Kijarat Kiadó, 7–9. p.
- Thomka Beáta (2002): Elbeszélés, poétika, historiográfia. In Ármeán Otília – Fried István – Odorics Ferenc szerk.: *Irodalomelmélet az ezredvégen*. Dekon könyvek 25. Budapest–Szeged, Gondolat Kiadói Kör – Pompeji, 134–147. p.
- Torring, Jacob (2004 [2002]): Diskurzuselemzés és a Laclau–Mouffe-féle posztstrukturalizmus. Fordította Szegedi Gábor. *Politikatudományi Szemle*, 4. szám, 149–153. p.
- Tóth Csaba – Török Gábor (2002): *Politika és kommunikáció. A magyar politikai napirend témái a 2002-es választások előtt*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Tóth László szerk. (1994a): *A modern kori homoszexualitás néhány kérdése*. Budapest, T-Twins Kiadó.
- Tóth László szerk. (1994b): *A szex. Szociológia és társadalomtörténet. Szöveggyűjtemény 2*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 264–283. p.
- Tóth Tamás (2007): Filozófiai beszélgetés Paul Ricoeurrel. *Helikon*, 1–2. szám, 81–98. p.
- Tóth Tamás (2003): Nyelv, cselekvés, értelem Paul Ricoeur késői filozófiájában. *Világosság*, 9–10. szám, 123–131. p.
- Tóth Zoltán (1991): A rendi norma és a „keresztény polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég* (tematikus szám: Polgárisodás Magyarországon), 2–3. szám, 75–130. p.
- Tóth Zoltán (2003): Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek alakulásáról. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács Gábor szerk.: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, Osiris Kiadó, 57–109. p.
- Török Gábor (2005): *A politikai napirend. Politika, média, közvélemény és az „agenda setting” hatás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Török Gábor (2008): A „rég” és az „új” napirend. In Sándor Péter – Vass László szerk.: *Magyarország politikai évkönyve 2007-ről*. Budapest, Kiadja a Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhazsnú Alapítvány. [Digitális könyv DVD-n, Arcanum Kiadó.]
- Tőkés Rudolf (2009): Civil társadalom: Államfüggő alattvaló vagy autonóm állampolgár? *Politikatudományi Szemle*, XVIII. évf., 3. szám, 164–171. p.
- Vajda Mihály (2004): A fakultások vitája. *Kellék*. 24. szám. On-line filozófiai folyóirat. Kiadja a Pro Philosophia alapítvány. <http://epa.oszk.hu/01100/01148/00019/04vajda.htm>.
- Valki László (1989): A nemzetközi jog alapszabályai. In Herczegh Géza szerk.: *Nemzetközi jog*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 38–58. p.

- Valki László (1996): Mit kezd a szuverenitással a nemzetközi jog? Gombár Csaba et al. szerk.: *A szuverenitás káprázata*. Budapest, Korridor, 46–87. p.
- Vance, Carol (1998 [1995]): A társadalmi konstrukció elmélete és a szexualitás. In Tóth László szerk.: *A szex. Szociológia és társadalomtörténet. Szöveggyűjtemény 2*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 194–204. p.
- Veyne, Paul (2006 [1971]): Kommentár a történetírásról. Sem tények, sem geometriai létező, hanem cselekmények. Fordította Szigeti Csaba. In Gyurgyák János – Kisantal Tamás szerk.: *Történetelmélet*. I. kötet. Budapest, Osiris Kiadó, 217–231. p.
- Virilio, Paul (1993 [1983]): *Tiszta háború*. Fordította Bánki Dezső. Budapest, Balassi Kiadó.
- Závecz Tibor (2005): Előnyben a Fidesz-MPSZ. A pártok és a politikusok megítélése 2004-ben. In Sándor Péter – Vass László szerk.: *Magyarország politikai évkönyve 2008-ról*. Harmadik kötet – Digitális könyvtár. Budapest, Kiadja a Demokrácia Kutatások Magyar Központja. [A tanulmány oldalszámozást nem tartalmazó DVD-mellékletben jelent meg.]
- Závecz Tibor (2009): Magabiztos Fidesz-vezetés. Pártok és politikusok megítélése a közvéleményben 2008-ban. In Sándor Péter – Vass László szerk.: *Magyarország politikai évkönyve 2008-ról*. Harmadik kötet – Digitális könyvtár. Budapest, Kiadja a Demokrácia Kutatások Magyar Központja. [A tanulmány oldalszámozást nem tartalmazó DVD-mellékletben jelent meg.]
- Závodszy Géza (1997): *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország. A kezdetektől 1848-ig*. Második, javított kiadás. Budapest, Korona Kiadó.
- Yanow, Dvora – Ybema, Sierk – van Hulst, Merlijn (2012): Practicing Organizational Ethnography. In Gillian Symon – Catherine Cassell, eds.: *The Practice of Qualitative Organizational Research. Core Methods and Current Challenges*. London, Sage.
- Yanow, Dvora (1996): *How Does a Policy Mean? Interpreting Policy and Organizational Actions*, Washington DC., Georgetown University Press.
- Wagenlehner, von Günther (1992): Politische Feindbilder und Medien. In Gerhard W. Wittkämper Hrsg.: *Medien und Politik*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 63–72. p.
- Weber, Max (1979 [1923]): *Gazdaságtörténet*. Fordította Erdélyi Ágnes. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1987 [1917]): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Szociológiai kategóriáiban*. Fordította Erdélyi Ágnes. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1970): A racionális állam s a modern politikai pártok és parlamentek. (Államszociológia). Fordította Józsa Péter. In uő: *Állam, politika, tudomány. Tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 368–461. p.
- Weber, Max (1970a [1904]): A társadalomtudományi és a társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. Fordította Józsa Péter. In uő: *Állam, politika, tudomány. Tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 9–73. p.
- Weber, Max (1970b [1917]): A szociológiai és a közgazdasági tudományok „értékmentességének” értelme. Fordította Józsa Péter. In uő: *Állam, politika, tudomány. Tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 74–125. p.
- Weber, Max (1970c [1919]): A tudomány mint hivatás. Fordította Józsa Péter. In uő: *Állam, politika, tudomány. Tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 126–156. p.
- Weber, Max (1989 [1919]): *A politika mint hivatás*. Fordította Lannert Judit és László Géza. Budapest, Medvetánc Füzetek.
- Weeks, Jeffry (1998 [1989]): Diskurzus, vágy és szexuális deviancia: problémák a homoszexualitás történetében. In Tóth László szerk.: *A szex. Szociológia és társadalomtörténet. Szöveggyűjtemény 2*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 234–263. p.

- Weiss, Gilbert – Wodak, Ruth (2003): Introduction: Theory, Interdisciplinarity and Critical Discourse Analysis. In Gilbert Weiss – Ruth Wodak eds.: *Critical Discourse Analysis. Theory and Interdisciplinarity*. New York, Palgrave Macmillen, 1–32. p.
- White, Hayden (1997a): Előszó [a magyar kiadáshoz]. Fordította Braun Róbert. In uő: *A történelem terhe*. Budapest, Osiris Kiadó, 7–24. p.
- White, Hayden (1997b [1966]): A történelem terhe. Fordította Berényi Gábor. In uő: *A történelem terhe*. Budapest, Osiris Kiadó, 25–67. p.
- White, Hayden (1997c [1987]): A történelmi értelmezés politikája: szaktudománnyá válás és a fenséges kiszorítása. Fordította John Éva. In uő: *A történelem terhe*. Budapest, Osiris Kiadó, 205–250. p.
- Whitehead, Laurence (1999): A demokratizálás drámája. Fordította Gáthy Vera. *Politikatudományi Szemle*, 2. szám, 5–29. p.
- Wilson, Deidre – Sperber, Dan (2007): Relevanciaelmélet. *Helikon. Irodalomtudományi szemle*, LII. évf., 4. szám, 294–336. p.
- Wollnik, Michael (1995): Interpretatív megközelítések a szervezetelméletben. Fordította Bartus Tamás. In Alfred Kieser szerk.: *Szervezetelméletek*. Budapest, Aula Kiadó, 359–383. p.